ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 1728-2640

ІСТОРІЯ 85-86/2006

Засновано 1958 року

На основі архівних джерел та опублікованих матеріалів висвітлено окремі питання історії України, показано джерела з історії української державності та національного руху; низку статей присвячено питанням архівознавства, джерелознавства та археографії.

On the basis of archival sources and publication a number of issues of the history of Ukraine are illuminated, sources for the history of the Ukrainian nationhood and national movement are characterized; some articles deal with the problems of archival and source studies and archeography.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	М.В. Гримич, канд. філол. наук, доц.; Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секр.); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; О.П. Крижанівський, д-р іст. наук, проф.; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; С.Ф. Пивовар, канд. іст. наук, доц.; А.Г. Слюсаренко, акад. АПН України, д-р іст. наук, проф.; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.

Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет, ☎ (38044) 234 1057.
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 21.10.04 (протокол № 9)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/6 від 12.06.02
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про Державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, б-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 239 3128

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2006

Kyiv National Taras Shevchenko University

ЗМІСТ

ВИПУСК 85

Гончар Б., Гончар Ю. Іракське питання і трансатлантичні відносини на початку XXI століття 4

Ільченко А. Деякі малодосліджені аспекти процесу становлення та оформлення режиму Аугусто Піночета в Чилі 6

Колесник В., Соболєв В. Революційна українська партія: під наглядом таємної поліції Російської імперії 10

Колодюк І. Сучасний стан дослідження народної медицини українців Полісся 14

Корнієнко В. Використання пам'яток історії в туризмі: досвід та перспективи 16

Ластовський В. Дослідження історії православного духовенства в Україні кінця XVII–XVIII століть на сторінках "Українського історика" (1963–2003) 19

Латиш Ю. Українська та російська історіографії руху декабристів в Україні (1920–1930) 22

Ніколаєва Н. Жінки у сфері науки та освіти в США у другій половині XIX століття 26

Огієнко В. Український соціалізм на початку XX століття в контексті становлення українського націонал-комунізму 29

Папенко Н. Рурський конфлікт та його врегулювання (1923–1924) 32

Полушкіна Т. Кадрова політика Національної академії наук України: перше десятиріччя Незалежності 37

Сітайло М. З історії становлення банківської справи в Україні 90-х років XX століття (порівняльний аналіз) 41

Сорока Ю. Німецько-фашистський окупаційний режим на західноукраїнських землях 44

Сторожик С. Особливості законодавчої політики німецької соціал-демократії в перші роки Веймарської республіки 46

Сургай О. Підготовка кваліфікованих робітничих кадрів у закладах професійно-технічної освіти України у 20–50-і роки XX століття (історіографія проблеми) 49

Сухобокова О. Стратегія і тактика Н. Григор'єва у здобутті національного суверенітету України в 1917 році 52

Теличко А. Громадська діяльність Миколи Бажана в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років 55

Шилова А. Еволюція позиції світового співтовариства у зв'язку з загостренням югославської кризи (початок 90-х років XX століття) 58

ВИПУСК 86

Алієва М. Діаспора: історія, історіографія та спроба уточнення значення поняття 63

Вировий С. Павленко О. Науково-педагогічна та суспільно-політична діяльність професора Юлія Вагнера 66

Волосюк І. Ядерна проблема КНДР та позиція Сполучених Штатів Америки (90-і роки XX – початок XXI століття) 68

Горбань Т. Українське національне питання і російський загальнодемократичний рух: точки перетину, лінії розходження (1900–1917) 71

Городня Н. Зовнішньополітичні фактори поразки української національної державності 1917–1920 рр.: критичний аналіз 74

Ільченко А. Збройні сили Чилі напередодні приходу до влади А. Піночета та еволюція їх суспільного статусу 78

Матвієнко О. Діяльність жінок у Верховній Раді України (III–IV скликання) 82

Мінгазутдінов А. Зміцнення єдності армії і народу під час визволення України від фашистських загарбників (1943–1944) 85

Мохнатюк І. Суспільно-політичні процеси у Галичині початку XX століття в творчості І.Я. Франка 88

Павленко С. Колекціонування та міграція документів фамільних фондів українських лівобережних родів упродовж XVIII–XX століть 91

Привалко Т. Джерела аграрної статистики з історії дворянства Лівобережної України (кінець XIX – початок XX столітть) 94

Розовик Д. Газета "Відродження" і національно-освітнє будівництво в Україні (березень–грудень 1918) 97

Слюсаренко А., Чернишевич О. Становлення та трансформація інституту президента в Україні в 1990-і роки: аналіз історіографії проблеми 102

Сорока Ю. Західноукраїнські землі у перші дні німецько-радянського протистояння 105

Сторожик С. Німецька соціал-демократія напередодні та під час листопадової революції 107

Судак І. Квебекський фактор у формуванні та розвитку федеративного устрою Канади (XVIII – початок XX століття) 111

Швед О. Залучення країн Скандинавії до процесу європейської інтеграції в 1950–1970-х роках XX століття 114

Шилова А. Політичний та економічний розвиток Республіки Македонія на рубежі XX – XXI століть 117

Kyiv National Taras Shevchenko University

CONTENTS

ISSUE 85

Gonchar B., Gonchar Yu. Iraq question and transatlantic relations at the beginning of XXI cen. 4

Ilchenko A. Some feebly investigated aspects of the establishment and formation process of the Augusto Pinochet's regime in Chili 6

Kolesnyk V., Sobolev V. The Ukrainian Revolutionary Party: under the supervision of secret police of Russian empire 10

Kolodyuk. I. The modern state of researches in the folk medicine of the Polissya Ukrainianas 14

Kornienko V. The using of the historical monuments in tourism: the experience and perspectives 16

Lastovskiy V. The studying of the history of the orthodox clergy in the Ukraine of the end XVII-XVIII cen. On the pages of "Ukrainian Historian" (1963-2003) 19

Latysh Yu. Ukrainian and Russian historiography of Decembrist's movement in Ukraine in 1920-1930 22

Nikolaeva N. Women in the scientific and educational sphere in the USA in the 2nd half of the 19th century 26

Ogienko V. The Ukrainian socialism at the beginning of the XX century with the context of the creation of the Ukrainian national communism 29

Papenko N. The conflict of rur and its settlement 32

Polushkina T. Skilled political of National academy of sciences of Ukraine: first decade Independence 37

Sitaylo M. From the history of formation of banking system of Ukraine during the period from 1990 till 2000. (comparative analysis) 41

Soroka Yu. The German-Fascist occupation regime at the Western Ukrainian Lands 44

Storozhyk S. Peculiarities of legislative policy of german social-democracy at the beginning of Weimar republic 46

Surgay O. The preparing of the qualified worker's cadres in the institutions of the professional-technical education of the Ukraine in 20-50th of XX cen. (historiography) 49

Sukhobokova O. N.Hryhoriyv's strategy and tactics of gaining the national sovereignty of Ukraine in 1917 52

Telychko A. Social activity of Mykola Bazhan during the Great Patriotic War 1941-1945 55

Shylova A. The evolution of the position of the world's community as a result of the raising of the Yugoslavia crisis (the beginning of the XX centuries) 58

ISSUE 86

Alieva M. Diaspora: history, historiography and attempt of specification the concept 63

Wurovuy S., Pavlenko O. To scientific-pedagogical and social-political activity of professor U. Wagner 66

Volosyuk I. The nuclear program of North Korea and the position of the USA (90-s of the XX-th century – the beginning of the XXI-st century) 68

Gorban T. The Ukrainian national question and Russian democratic movement: the points of cooperation and the lines of divergence 71

Gorodnia N. Foreign factors of Ukrainian National Statehood (1917-1920) Defeat: Critical Analyses 74

Ilchenco A. Chili's armed forces prior to Pinochet's coming to power and its social status evolution 78

Matviyenko O. Women's activity in the Verchovna Rada of Ukraine (of III-IV convocation) 82

Mingazutdinov A. The strengthening of unity of army and people during the liberation of the Ukraine from fascist invaders (1943-1944) 85

Mokhnatiuk I. Social-political processes in Halychyna in the beginning of XX century in the Franco's creativity 88

Pavlenko S. Collection and migration of the documents of the family funds of the ukrainian left-bank kins through XVIII – XX cen. 91

Privalko T. Sources of agrarian statistics on a history of the Left-bank Ukraine nobility (the end of the XIX th – the beginning of the XX th century) 94

Rozovik D. The "Vidrodgennya" newspaper and national-educational building in Ukraine (March-December, 1918) 97

Slyusarenko A., Chernyshevych O. Becoming and transformation of the institute of the president in Ukraine in 1990 th years: the analysis of a historiography of a problem 102

Soroka Yu. The western ukrainian lands during the first days of the german-soviet conflict 105

Storozhyk S. German social-democracy before and during november revolution 107

Sudak I. The influence of Quebec factor on the forming and development of federal order of Canada (XVIII – the beginning of XX century) 111

Shved O. The Scandinavian countries and the process of the European integration in 1950-1970th of XX cen. 114

Shylova A. The political and economical development of Makedonya Republic on the board of XX-XXI centuries 117

Kyiv National Taras Shevchenko University

Б. Гончар, д-р іст. наук,
Ю. Гончар, канд. іст. наук

ІРАКСЬКЕ ПИТАННЯ І ТРАНСАТЛАНТИЧНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

Проаналізовано вплив військової операції США проти Іраку в 2003 р. на відносини між США і європейськими членами НАТО.
The article analyses the US war operation in the Iraq in 2003 as the factor of influence on the US – European relations in the NATO.

Сучасний стан відносин США з країнами Європи характеризується наявністю багатьох суперечливих питань і, особливо тих, що торкаються політики у сфері оборони і безпеки. Так, напередодні поїздки американського президента Дж. Буша в Європу в лютому 2005 р. аналітики із Фонду спадщини Н. Гардінер і Дж. Халсмен зазначали: "Європейське турне Буша відбувається в пору триваючих розходжень у Європі через політику США в Іраку і трансатлантичної напруженості через численні проблеми, включаючи загрозу ядерного озброєння Ірану, відміну ЄС ембарго на постачання зброї в Китай та арабсько-ізраїльський конфлікт. Серед усіх ключових проблем найголовнішою є майбутнє трансатлантичного альянсу" [6].

Ще кілька років тому після терористичних актів у США 11 вересня 2001 р. європейське співтовариство було одностайним у підтримці війни США з "Талібаном" й "Аль-Каїдою" в Афганістані. Про солідарність із США заявили НАТО і Європейський Союз (ЄС). Проте, коли на другому році антитерористичної війни адміністрація Дж. Буша вирішила перенести центр ваги своїх зусиль проти Іраку, стали очевидними американсько-європейські розходження в оцінці природи терористичної загрози і засобах боротьби з нею. Європейці погоджуються з тим, що боротьба з міжнародним тероризмом має займати центральне місце в трансатлантичній політиці. Проте багато країн Європи не поділяють виключно мілітаризований підхід, який адміністрація Дж. Буша вважає єдиним вірним. Підготовка США до війни з Іраком, усупереч миротворчим зусиллям ООН, викликала сильну опозицію в Європі, у т. ч. кількох союзників у НАТО. Протидія Франції та Німеччині прийняттю в Раді Безпеки ООН і в НАТО американських пропозицій про застосування сили проти Іраку привело до жорсткого протистояння Вашингтона з Парижем і Берліном. Спроби США в лютому 2003 р. використати механізм НАТО для втягнення альянсу у військову операцію проти режиму С. Хусейна під приводом захисту Туреччини, яка має спільний кордон з Іраком, були перекреслені незгодою Франції, Німеччини і Бельгії. І хоч через кілька днів компроміс був знайдений і Туреччина отримала допомогу НАТО, вето трьох її учасників похитнуло сталість принципу колективного захисту альянсу.

Після вторгнення американських військ в Ірак у березні 2003 р. (без схвалення операції ООН) тенденція до розмежування між зовнішньополітичними інтересами США і частини європейських держав ще більше посилилася. У Європі стала наростати критика американського "унілатерализму" (одностороннього підходу до міжнародних проблем). "Після 11 вересня 2001 р. Європа очікувала іншої американської зовнішньої політики, політики яка б ґрунтувалася на більшому розумінні союзників і багатосторонніх інститутів і норм" [10], – підкреслюють американські дослідники з Інституту Брукінгса І. Даадлер і Дж. Ліндсей.

Вашингтон із жалем виявив, що в тяжкі хвилини він не завжди зможе покластися на таких своїх союзників як Німеччина, Франція, Бельгія. Хоч у той же час Велика Британія, Іспанія, Данія, Нідерланди, Португалія на ділі доказують солідарність із США, прийнявши участь у військовій операції в Іраку. Серед учасників ЄС також виявилися розходження: 12 країн – учасниць ЄС направили свої війська в Ірак, а 13 відмовилися підтримати коаліцію керовану США.

Іракська війна спровокувала найсерйознішу кризу в історії трансатлантичних відносин після закінчення холодної війни. Ця криза має кілька складових. Один із її проявив – це спрямування курсу США на повалення режиму Хусейна шляхом військової інтервенції з протидією європейських країн, перш за все Франції та Німеччини, які наполягали на дипломатичному, у межах ООН, а не військовому вирішенні питання з Іраком.

Глибокі розходження виникли не так із самим фактом війни США з режимом Хусейна, як з тим, що європейці не сприймають американську концепцію *упередження*, що обґрунтовує право США на *превентивну війну* проти потенційних загроз. Однак, на думку багатьох країн Європи, випадок з Іраком не давав приводу для такої війни. Відсутність зброї масового знищення на території окупованого Іраку підтвердила вірність європейських оцінок.

Зрозуміло, що сповідувана новою "Стратегією національної безпеки Сполучених Штатів" агресивна політика упереджувальних дій щодо можливих світових загроз, навіть без урахування думки ООН чи НАТО, є досить тривожним симптомом волюнтаристського підходу США, з чим не можуть не рахуватися європейці. Іракська криза ще раз продемонструвала загальну неприйнятність європейцями гегемоністських устремлінь США, їх патерналістського ставлення до своїх союзників у НАТО.

Події навколо Іраку стали каталізатором серйозних дипломатичних розходжень з питання про взаємовідносини між оборонними структурами ЄС і НАТО. Звичайно, ці розходження проявлялися і до іракських подій, але події 2003 р. виявилися особливо складним періодом для трансатлантичних відносин. 29 квітня 2003 р. у розпал дипломатичних дебатів про американське вторгнення в Ірак у Брюсселі відбулася зустріч керівників Німеччини, Франції, Бельгії і Люксембурга, на якій була підписана спільна декларація про нову спробу створити єдині європейські оборонні структури в межах ЄС, незалежні від НАТО. Декларація проголошувала необхідність створення Союзу безпеки і оборони. Країни – члени ЄС, які входять у цей союз, сформують спільні сили швидкого реагування, створять Європейське агентство з озброєнь і європейське військово-транспортне командування. Фактично мова йшла про створення ЄС власних сил швидкого реагування, які здатні здійснювати незалежні від НАТО військові операції.

Ще в грудні 1991 р. Маастрихтська угода Західноєвропейського Співтовариства, яка декларувала створення ЄС, проголошувала, що "Союз та його учасники визначають і здійснюють спільну оборонну й зовнішню політику" [9, с. 123]. Подальший процес формування оборонної політики ЄС опинився під загрозою, коли частина європейців виступила проти інтервенції США в Ірак, а інша частина підтримала її. Внаслідок цього, опоненти США – Франція, Німеччина, Бельгія й Люксембург і на наступному саміті ЄС у жовтні 2003 р. підкреслили важливість наявності у єдиної Європи власних оборонних структур.

Прагнення європейців будувати відносини рівного партнерства із США у сфері оборони і безпеки перед-

© Б. Гончар, Ю. Гончар, 2006

Kyiv National Taras Shevchenko University

бачає перегляд умов участі США у справах Європи. Адже подальше об'єднання Європи і зміцнення оборонного потенціалу ЄС буде вести до зменшення ролі американської військової присутності в питаннях європейської безпеки. Саме це, поряд з невдоволенням частини західноєвропейців війною США в Іраку, стало причиною трансатлантичної кризи, що впливає на відносини між НАТО і ЄС.

Необхідність формування єдиної зовнішньої політики ЄС та прагнення виробити спільну європейську оборонну позицію стало важливим аргументом у жорсткій позиції Франції та Німеччини проти війни США в Іраку. Охолодження відносин між США і західноєвропейцями, особливо з Францією, через протиріччя в поглядах на війну в Іраку, досягли рівня відчуженості. Це проявилося, насамперед, у різкій протидії США *європейській опозиції*. Так, посол США в НАТО Н. Бернс заявив: "Ми не могли підтримати і не підтримуємо створення альтернативного штабу ЄС, чи то в Тервюрені (передмістя Брюсселю – авт.), чи в будь-якому іншому місці... Не підтримуємо ми і систему планування... Ми сподіваємося, що ці плани не збудуться, адже це не було б корисним для майбутніх відносин НАТО і ЄС" [3].

20 жовтня 2003 р. на вимогу США відбулося позачергове засідання Ради НАТО. Очевидно, під час цієї зустрічі європейці й американці знайшли певне порозуміння. За результатами зустрічі прес-секретар НАТО відзначив спільне бажання союзників "розвивати відносини між НАТО і ЄС на основі прозорості і взаємодоповнення" [2].

Пізніше, завдяки посередницьким зусиллям прем'єр-міністра Великої Британії Т. Блера, США відмовилися від категоричних заперечень проти створення штабу колективних сил ЄС, а європейці запевнили, що нова командна структура не буде створювати конкуренцію зі штабами НАТО.

У подальшому, незважаючи на політичні розходження в міжатлантичних відносинах, США та їхні західноєвропейські партнери спромагаються достатньо тісно координувати свою стратегію в Європі. Так, Рада Європи в Брюсселі 12 грудня 2003 р. проголосила: "Трансатлантичні зв'язки нічим замінити. Діючи спільно, Європейський Союз і Сполучені Штати можуть стати могутньою силою на благо всього світу. Нашою метою повинне бути ефективне збалансоване співтовариство з США. І це є ще однією причиною, чому ЄС повинен нарощувати свою дієздатність і політику узгодженості своїх дій" [8].

Важливим чинником трансатлантичних дискусій навколо Іраку стали суперечності між "старою" Європою і "новою" Європою (за визначенням міністра оборони США Д. Рамсфелда). Представники "нової" Європи – нові країни – члени НАТО (Угорщина, Польща і Чехія), а також оголошені кандидати в члени НАТО (сучасні учасники – Естонія, Латвія, Литва, Словакія, Словенія, Румунія і Болгарія), зайняли відверто проамериканську позицію і підтримали політику США щодо Іраку. Це викликало протести з боку т. зв. "старої" Європи, що не могло не ослабити атлантичну *солідарність*. Адже позиція щодо Іраку, яку зайняли нові партнери в НАТО і ЄС, підривають ідею спільної зовнішньої політики і системи безпеки Союзу.

Криза в трансатлантичних відносинах виходить далеко за межі розбіжностей з *іракського питання*. Вона відображується в ширших суперечностях між США і Європою у сфері політики безпеки в Європі та у світі в цілому. США відстоюють існуючу систему організації, що спирається на НАТО, яка має координувати оборонну політику ЄС. Відомий американський політик Г. Кіссінджер підкреслює: "У військовому плані існує НАТО, а також збройні сили, які створює Європейський Союз, і які на практиці, таким чи іншим чином будуть інтегровані в НАТО. В плані безпеки усі члени Європейського Союзу повинні мати гарантію з боку НАТО, навіть якщо вони не входять у її військові структури (Ірландія, Швеція, Фінляндія – авт.). незважаючи на всі зміни, НАТО повинна залишатися ключовою організацією, яка відповідає за безпеку"[1, с. 76].

Для частини європейців, зокрема Франції та Німеччини, система європейської безпеки має спиратися на оборонні зусилля ЄС. Щодо міжнародної безпеки, то вона, на думку західноєвропеців, повинна гарантуватися взаємодією ООН, НАТО, ЄС, ОБСЄ та інших регіональних організацій.

Саме такі можливі підходи до проблем безпеки спричиняють суперечності у трансатлантичних відносинах. Хоча, як свідчать факти сьогодення, європейці не відкидають необхідності існування Північноатлантичного альянсу як механізму об'єднання зусиль Європи і США для захисту спільних інтересів безпеки.

Незважаючи на розходження з питань політики щодо Іраку, США і європейці не відмовляються від співпраці там, де воно є взаємовигідним. ЄС і США вважають нагальними для своєї безпеки практично одні й ті самі загрози – міжнародний тероризм, поширення зброї масового знищення, регіональні конфлікти, посилення релігійного фундаменталізму тощо.

У відносинах США і Європи протягом 2004 р. дискусії навколо іракського питання продовжувалися, хоч їхня інтенсивність і характер дещо змінилися. В умовах поступового і надзвичайного складного переходу влади в Іраку від американців до самих іракців адміністрації Дж. Буша закликала НАТО розширити її участь у забезпеченні миру і стабільності в Іраку. У той же час, ураховуючи позицію Франції та Німеччини, які твердо заявили, що вони не будуть приймати участь в окупації Іраку, американська адміністрація відмовилися від думки підключити війська цих країн до операції в Іраку, тому США сподівалися на залучення сил і коштів цих союзників до процесу формування і навчання нової іракської армії. Вашингтон зміг досягти лише часткового успіху: Німеччина заявила про готовність приймати участь у вирішенні цього завдання, але лише за межами Іраку. Франція, як і раніше, не визнавала право НАТО на втручання у справи Іраку.

Намагаючись нейтралізувати негативні тенденції у трансатлантичних відносинах американське керівництво дещо коригує свою політику на європейському напрямі. Вашингтон відходить від конфронтаційного ставлення до *опозиційних* союзників у НАТО, демонструє *добру волю* у відносинах із Францією та Німеччиною, здійснює дипломатичні кроки для їх поліпшення, виявляє лояльне ставлення до європейської політики в галузі оборони і безпеки, що здійснюється ЄС. Примітним проявом прагнення США упокорити європейців став візит переобраного на другий термін американського президента Дж. Буша в Європу 21–24 лютого 2005 р.

На початку 2005 р., коли стабільність в Іраку залишається лише недосяжною метою, США як ніколи зацікавлені в європейській підтримці, зокрема в економічній та гуманітарній сферах. Тому *крок назустріч Європі* став одним з найважливіших заходів другого президентського терміну Дж. Буша. Іракський досвід показав, що реалізація американського проекту у вирішенні *іранської ядерної проблеми* також неможлива без активної європейської участі.

Ще напередодні візиту Дж. Буша в Європу різні американські аналітичні центри (Інститут Брукінгса, Фонд спадщини, Фонд Карнегі тощо), як і держдепартамент США, розробили практичні рекомендації щодо подолання розколу між США і Європою. Серед проблем, які необхідно було вирішити президенту Дж. Бушу в Євро-

Kyiv National Taras Shevchenko University

пі, представники американського політичного істеблішменту виділяли такі: зміцнення трансатлантичного альянсу та американсько-європейської співпраці в боротьбі проти тероризму, отримання додаткової підтримки від європейців політиці США в Іраку, досягти більшої координації зусиль США і Європи, щоб попередити появу ядерної зброї в Ірані, посилити спільні дії США і ЄС для сприяння мирному процесу на Близькому Сході, спонукати ЄС відмовитися від планів відмінити ембарго на постачання зброї Китаю, переконати Німеччину і Францію відмовитися від зусиль *маргіналізувати* НАТО [6].

Візит Дж. Буша в Європу і його зустрічі з керівниками країн ЄС і НАТО підтвердили, що незважаючи на існуючі розходження, США і Європа залишаються загалом єдиними щодо вирішення міжнародних проблем. "Сьогодні ми є рівноправними партнерами, рівноправними друзями і справжніми союзниками, і об'єднуємося для відповідного співробітництва в реагуванні на виклики, з якими ми всі зіштовхуємося сьогодні" [4], – проголосив канцлер Німеччини Г. Шредер 23 лютого 2005 р. на зустрічі з президентом Дж. Бушем.

Під час цієї зустрічі всі без винятку країни – члени Північноатлантичного альянсу погодилися приєднатися до програми підготовки іракських солдат. Це була хоч і невелика (Франція погодилася тренувати лише одного іракського офіцера), але справді достатньо вагома перемога американського президента. Перемога над тими, хто говорив, що США та їхні найближчі партнери опиняться в ізоляції після того, як стануть відомими всі таємниці іракської кампанії та всі спроби побудувати в Іраку демократичне суспільство проваляться.

Примирливе турне Джорджа Буша Європою і поступливість європейців у НАТО стали вочевидь новим етапом євроатлантичного співробітництва, що базується на новій фактично постіракській платформі. Проголошення американським керівником спільних цілей США і Європи загалом позитивно сприйнята не лише офіційним Брюсселем, але й Францією та Німеччиною, які опонували Сполученим Штатам у іракському питанні. Недаремно президент Європейської Комісії Х. Баррозо відзначив: "Цей візит (Дж. Буша – авт.) дав нове життя партнерству Європи і Сполучених Штатів. Я вірю, що трансатлантичні відносини вийшли з глухого кута" [7].

Варто відзначити, що трансатлантичні суперечки навколо іракського питання стали відображенням більш глибоких проблем у відносинах між США і Європою. Американські дослідники Дж. Халсмен і Н. Гардінер у зв'язку з цим підкреслюють: "Для європейських держав Ірак ніколи не був лише проблемою Іраку. Геополітичні складові того, що відбувалося в Багдаді, завжди були периферійними у європейських турботах про війну. Ірак є відображенням двох суттєвих речей для європейських країн: їхнє специфічне ставлення до ролі американської держави після холодної війни та створення сили всередині європейських інститутів" [5]. Мова йде про те, що подальший розвиток відносин між США і Європою значною мірою залежатиме з одного боку, від бажання американського керівництва розглядати США як найсильнішу серед рівних держав у євроатлантичному співтоваристві та не прагнути до одностороннього диктату у вирішенні міжнародних проблем, а з іншого – від здатності та рішучості ЄС досягти автономності в прийнятті стратегічних рішень.

1. *Киссинджер Г.* Нужна ли Америке внешняя политика? – М., 2002. 2. http://usinfo.state.gov/russian/archive/2005/fev/24-255813/html. 3. President Bush should advance a new US vision for Europe by John C. Hulsman and Nile Gardiner. – http://heritage.org/research/europe /bg1825.ctm. 4. President Bush's Trip to Europe: Key Issues and Recommendations by Nile Gardiner, Ph. D., and John Hulsman, Ph. D. – http://www.heritage.org/Research/Europe/wm669.cfm. 5. Press Conference: US president Bush, European Commission President Barroso and EU Luxemburg Presidency's Juncker, February 24, 2005. – http://www.eurunion.org/news/press/2005/bushbrxprconf.pdf. 6. A secure Europe in a better world – the European security strategy. – http://ue.en.int/eudocs/cmsupload/03.12.08Essiiru.pdf). 7. Treaty on European Union (Maastricht) Commission on European Committee. – Luxemburg, 1992. – P. 123. 8. U.S. power compels Europe to act. – http://www.brook.edu/dybdocroot/views/op-ed/daadler/20020214.htm. http:// usinfo.state.gov/02.10.2003. 9. Guardian. – 2003. – October 21.

Надійшла до редколегії

А. Ільченко, асп.

ДЕЯКІ МАЛОДОСЛІДЖЕНІ АСПЕКТИ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ ТА ОФОРМЛЕННЯ РЕЖИМУ АУГУСТО ПІНОЧЕТА В ЧИЛІ

Висвітлено деякі малодосліджені аспекти процесу становлення та юридичного оформлення диктатури Аугусто Піночета, а також зроблено спробу визначити його характерні особливості.

Some feebly investigated aspects of the establishment and legal formation process of the Augusto Pinochet's regime in Chili are shown in the article. Also it was made the attempt to reveal its characters.

Однією із характерних ознак XX ст. стала значна кількість недемократичних режимів. У переліку найвідоміших диктаторів світу минулого століття помітне місце посідає чилійський генерал Аугусто Піночет, історія режиму якого становить значний інтерес для дослідників. Адже, з одного боку, його прихід до влади викликав хвилю протесту, а політичні методи – обурення в усьому світі, особливо в країнах комуністичного табору; з іншого боку – він зміг протриматися при владі протягом 17 років і перетворити свою країну на одну з найрозвинутіших у Латинській Америці з порівняно високим рівнем життя. Його доля і досі перебуває в центрі уваги всього світу, а навколо особи точаться гострі суперечки.

Актуальність нашого дослідження зростає також і з огляду на ситуацію, яка склалася на теренах колишнього Радянського Союзу, а отже характерна і для нашої країні, де на ґрунті економічних та політичних негараздів останнім часом спостерігається тенденція до ідеалізації деяких диктаторських режимів та їх досвіду. У зв'язку з цим особливого значення набуває якомога об'єктивніше та всебічне дослідження подібного досвіду та його наслідків.

Слід зауважити, що режим Аугусто Піночета є ще взагалі недостатньо дослідженим. У Радянському Союзі більшість праць, присвячених йому, вийшла одразу після перевороту. Проте створені вони були згідно з канонами тодішньої комуністичної ідеології, а тому відзначаються великою заангажованістю [20, с. 22]. Найбільше виходило праць, присвячених політиці попередника А. Піночета – уряду Народної єдності та причинам заколоту, де режим Піночета був, у кращому випадку, тлом для основного дослідження. Так, певний інтерес становить праця чилійських журналістів і письменників Ф. Рівас Санчеса та Е. Рейман Уейгерт, присвячена збройним силам, у якій вони намагалися розкрити атмосферу, що панувала в армії напередодні перевороту [16]. Серед праць, присвячених безпосередньо режиму та його політиці, слід назвати ґрунтовне,

© А. Ільченко, 2006

на нашу думку, дослідження його законодавчої практики на початковому етапі, зроблене П.І. Грішаєвим та С.А. Чибіряєвим [5]. Останнім часом зріс інтерес до економічних реформ чилійського диктатора, і саме їм присвячено досить багато статей у найрізноманітніших виданнях [11, 15, 17]. Однак переважна більшість інших матеріалів, присвячених А. Піночету, що виходять останнім часом, носять або суто публіцистичний характер [12], або друкуються у газетних виданнях *на злобу дня*, оскільки цілих два роки тягнулася судова епопея А. Піночета у Великобританії. Те ж саме стосується і вітчизняної історіографії, де й досі не має дійсно ґрунтовних, комплексних праць з Латинської Америки взагалі, та з даного питання зокрема.

У зв'язку з тим, що проблема перебування при владі Аугусто Піночета охоплює надзвичайно широке коло питань, у межах пропонованої статті ми ставимо за мету розглянути малодосліджені специфічні риси процесу становлення та юридичного оформлення режиму А. Піночета, які відрізняють його від інших недемократичних режимів, а також причини виникнення цих особливостей.

Процес становлення та юридичного оформлення диктаторського режиму Августо Піночета мав певні характерні особливості, які вирізняють його з-поміж величезної кількості інших недемократичних режимів. Ці особливості багато в чому визначалися тими завданнями, які ставила перед собою хунта (керівний орган диктатури, яка носить колективний характер) під час свого приходу до влади, а вони, у свою чергу, були викликані умовами, у яких відбувався переворот. Так, у декреті-законі № 1 від 11 вересня 1973 р. головний привід до перевороту було сформульовано так: "1) Збройні сили... представляють собою організацію, яка створювалася Державою для захисту й оборони своїх моральних цінностей і для утвердження своєї історико-культурної ідентичності; 2) Їх вища місія полягає в забезпеченні існування вищезгаданих реалій і цінностей, які є вищими і постійно діючими для чилійської нації; 3) Чилі виявилася в процесі систематичного і повного знищення цих складових елементів свого існування внаслідок втручання догматичної та однобічної ідеології, інспірованої ворожими нам культурними принципами марксизму-ленінізму" [5, с. 16]. Таке неприйняття законної влади та недовіра до неї було характерним не лише для військових, але й знаходило досить широку підтримку в суспільстві. Підтвердження цього можна помітити вже під час президентських виборів 4 вересня 1970 р., внаслідок яких і прийшов до влади соціаліст Сальвадор Альєнде. Альєнде випередив свого суперника із центриської Християнсько-демократичної партії лише на 29 тис. голосів. Разом з тим парламентська більшість залишилася за опозицією (партіями центрського та правого спрямування) [9, с. 36]. Це дає нам можливість розвивати далі слушне, на наш погляд, твердження Х.Е. Гарсеса стосовно того, що у чилійському суспільстві намітився розкол [4, с. 66]. Проте, на нашу думку, також необхідно взяти до уваги і те, що суспільство не просто розкололося, а дві його половини виявилися на діаметрально протилежних політичних полюсах. Адже, незважаючи на те, що опонентами на виборах були непримиренні ідеологічні суперники, кожен з них мав однакову можливість перемогти, а перемога будь-кого з них лишилася б хиткою. Тим не менше спроба військового перевороту, здійснена генералом Роберто Віо в жовтні 1969 р. з метою не допустити лівих до влади, поки ще не мала підтримки і була придушена самими військовими.

Проте з часом, внаслідок прорахунків уряду в економічній сфері та зовнішнього тиску з боку США і Радянського Союзу, ситуація ще більше ускладнилася. Так, якщо на муніципальних виборах у квітні 1971 р. коаліція лівих партій Народна єдність отримала більше 50 % голосів, то на виборах у парламент у березні 1973 р. вона отримала 43,4, тоді як опозиція – 54,7 % голосів. Народна єдність хоч і збільшила свій електорат на 8 % порівняно з 1970 р., але втратила 6 % порівняно з 1971 р. [1, с. 227].

На основі цих даних ми робимо висновок про те, що за три роки перебування при владі лівих на чолі із соціалістом Сальвадором Альєнде розкол, який позначився в чилійському суспільстві і який, власне кажучи, допоміг їм перемогти на виборах, не лише не був подоланий, але й ще більше загострився. Адже, з одного боку, Народна єдність не лише не збільшила свій електорат, але й почала його втрачати; з іншого – вона здавала позиції надто повільно, а розчарування в колишніх провладних партіях було надто сильним, щоб вони змогли повернути собі владу найближчим часом.

Отже, ми маємо всі підстави охарактеризувати вибори 1973 р. як поразку обох сторін, оскільки вони не дали перевагу жодній, і, таким чином, унеможливлювали ліквідацію в найближчий час кризи, яка охопила не лише економічну, але й політичну сферу. Політична криза, яка стала наслідком тих настроїв, що панували в суспільстві, найяскравіше проявилася у конфлікті між урядом та Національним конгресом, де відносну більшість мала права опозиція. Альєнде неодноразово застосовував президентське вето на законопроекти, ухвалені опозиційною парламентською більшістю. А вона, у свою чергу, відкидала багато урядових документів. Це зіткнення між виконавчою і законодавчою владою постійно розросталося, заводячи в глухий кут вирішення важливих проблем [9, с. 36].

Сукупність цих обставин майже повністю виключала можливість для діалогу між головними політичними силами й унеможливлювала більш-менш ефективне керівництво країною. Виникло замкнене коло ворожнечі та нерозуміння, з якого потрібно було шукати вихід. Оскільки політичні механізми врегулювання подібних криз вичерпали свої можливості і не могли виправити ситуацію, цілком закономірним, на нашу думку, виглядає вихід на авансцену третьої сили, яка мала достатньо засобів впливу та авторитету для вирішення подібних проблем. Оскільки в Чилі на той час не існувало якоїсь більш-менш впливової радикальної політичної течії на зразок фашистів в Італії чи націонал-соціалістів у Німеччині, цією силою стала армія, створена ще в кінці XIX ст. прусською військовою місією, вихована в елітарному та месіанському дусі і найбільш боєздатна в Латинській Америці.

Військові путчі в історії Латинської Америки були звичайним засобом вирішення внутрішніх проблем. Однак Чилі, з її давніми демократичними традиціями та доктриною невтручання військових у внутрішні справи країни й аполітичності армії [25, с. 36], була виключенням. Справа в тому, що після перебування при владі військових протягом 1926–1932 рр. у цій країні вдалося створити відносно стійку політичну систему, яка не вимагала постійного втручання з боку армії. До того ж на військових не покладалися репресивні функції, які виконувалися цивільною міліцією та корпусом карабінерів. Внаслідок цього армія розглядалася як один із гарантів стабільності системи (збройний гарант), але лише за умови її невтручання в політичне життя [16, с. 191]. Армія виступала як *аполітичний*, суто професійний інститут, який не мав втручатися в цивільне життя країн взагалі, і в політичну боротьбу зокрема. Ці положення настільки суворо виконувалися, що спроби будь-яких заворушень всередині армії придушувалися самими ж військовими. З 1932 р. лише один раз – у 1969 р. – було здійснено спробу військового зако-

Electronic version of Ukrainian Shevchenko University

лоту [16, с. 206]. Проте на середину 1973 р. стало цілком зрозуміло, що армія не зможе залишатися нейтральною довго. Адже коли протиріччя між різними фракціями загострилися до такої міри, що вони припинили поважати *пакт про ненапад*, період *аполітичності* закінчився. Обидві ворогуючі сторони чекали лише, коли це станеться. Ліві озброювалися і готували відсіч, а правих таке вирішення ситуації цілком влаштовувало. Отже, військова хунта мала певні підстави обґрунтовувати свої претензії на владу тим, що, здійснивши дійсно антиконституційний переворот, вона попередила громадянську війну і всі негаразди, з нею пов'язані, тоді як демократичний уряд виявився нездатним на це. Недарма сам Піночет заявляв: "У Чилі лише одна альтернатива: або я, або марксизм" [14, с. 36].

З усього вищезазначеного ми можемо зробити висновок про те, що одним із головних приводів приходу до влади військових була глибока політична криза, яку неможливо було вже вирішити політичними методами. Звідси, у свою чергу випливає, що першочерговим завданням, яке необхідно було вирішити хунті, стало подолання цього розколу. Звичайно, беручи до уваги довготривалість та глибину кризових явищ в усіх сферах життя країни, цим військові обмежуватися не збиралися. Про це свідчить "Декларація принципів уряду Чилі", обнародувана 13 березня 1974 р., згідно з якою Чилі потрібна "глибока моральна й інституціональна перебудова країни... У кінцевому рахунку необхідно змінити спосіб мислення чилійців..." А це, у свою чергу, вимагає "глибокої і довготривалої діяльності" [18, с. 97]. Проте в умовах, коли щонайменше 44 % населення країни, які голосували на останніх виборах за Народну єдність, сприймають переворот вороже, а представники скинутого уряду не збираються змиритися з втратою влади, маючи всі юридичні підстави для опору, починати будь-які перетворення в країні було неможливо. За словами самого Піночета, з боку армії лише 11 вересня загинуло 101 військовий, 174 були пораненими, а 46 отримали легкі поранення: "Сант-Яго був наповнений зброєю, яка завозилася далеко не для охорони, а для того, щоб вбивати чилійців". Ще 9 вересня 1973 р. Генеральний секретар ЦК Соціалістичної партії Чилі (СПЧ) К. Альтамі закликав чилійців озброюватися і захищати "свій уряд" [6, с. 80].

Якщо ми візьмемо до уваги всі вище наведені аргументи, а також те, що до влади в Чилі прийшла не політична сила, а військова, і користувалася вона звичним для себе арсеналом засобів, тоді досить логічним, хоч і злочинним за всіма юридичними та моральними нормами, виглядає те, що найпершим кроком хунти одразу по захопленні влади стало оголошення *внутрішньої війни* представникам скинутого уряду та їх прихильникам. Так, уже в день перевороту було зроблено заяву про те, що "починаючи з цього числа оголошується стан облоги на всій території Республіки, викликаний внутрішньою війною" [5, с. 128]. Прихильниками Народної єдності, яким оголошувалася війна, була майже половина дорослого населення країни, а саму війну протягом майже всієї диктатури Піночета вела така високопрофесійна армія як чилійська, тому результатом її стали (за різними даними, що дуже розходяться) від 2–3 до 30 тис загиблих, близько 2,2 тис пропалих безвісті [8, с. 5], переповнений стадіон Сант-Яго, перетворений на концтабір, Чакабуко й інші місця примусового утримання політв'язнів, через які за весь час пройшло близько 1,5 млн чілійців, а також близько 100 тис. тих, хто змушений був емігрувати з політичних мотивів [10, с. 35]. Найкровопролитнішими та найжорстокішими (переповнені стадіони-концтабори, нічні облави, масові арешти) були перші три доби. Хоча надалі інтенсивність зазначеної *війни* зменшувалася, тим не менше перший її рік однозначно був найскладнішим для населення Чилі. З цього приводу сам Піночет говорив: "Я знаходився в стані війни з Кубою і Радянським Союзом. У будь-якій війні є жертви з обох боків, поранені, полоненні" [2, с. 29]. У міру того, як опір у суспільстві слабшав, ставали м'якшими і репресивні заходи. Так через рік, 11 вересня 1974 р. *стан облоги, викликаний умовами внутрішньої війни*, замінявся *станом облоги в розумінні внутрішньої оборони*, що передбачало перевагу профілактичних заходів та деяке пом'якшення репресій. Цей стан було замінено *станом облоги в степені внутрішньої безпеки* лише в березні 1977 р. [18, с. 139–140].

Для ведення репресивних акцій у такому масштабі було створено ефективну каральну систему. Спочатку для цієї мети використовувалися військові розвідслужби: армійська розвідка (СІМ), розвідка ВМФ (СІН), розвідка ВПС (СІРА) та розвідка корпусу карабінерів (СІКАР) [18, с. 7]. Саме вони розвернули терор проти власного народу на перших етапах. Трохи згодом, 18 липня 1974 р., було утворено центральний орган диктатури – Управління національної розвідки (ДІНА). Її було наділено необмеженими повноваженнями, апаратом переслідування і придушення, вона здійснювала тотальне стеження всередині країни і тримала під своїм контролем всі прошарки суспільства, включаючи армію [18, с. 12–17]. Крім ув'язнення і страти, режимом Піночета активно застосовувався і ще один вид репресій – позбавлення громадянства і примусова еміграція. Він, зокрема, застосовувався до переважної більшості лідерів Народної єдності, завдяки чому вони отримали можливість залишити країну [5, с. 142]. ДІНА була ліквідована в серпні 1977 р. після міжнародного скандалу, пов'язаного з трьома закордонними вбивствами, здійсненими її агентами, одним з яких було вбивство генерала Пратса в Буенос-Айресі в 1974 р. Замість неї було утворено Національний інформаційний центр (СНІ), який був набагато менш одіозним [18, с. 55–89].

За допомогою самовиголошеної громадянської війни та каральної системи було подолано опір прихильників скинутого уряду. Проте військові, які прийшли до влади, були невід'ємною частиною суспільства, у якому жодна політична сила не мала повної підтримки та довіри. Крім того їм, як і військовим інших країн, були притаманні недовіра до політиків взагалі, неприйняття колективної ідеології чи *духу юрби*, що породжують крайню недовіру до будь-якої форми політичної організації, навіть правого спрямування [21, с. 73]. Саме цими обставинами, на нашу думку, можна пояснити той факт, що режим, який встановився в Чилі після перевороту 11 вересня 1973 р. не спирався на жодну політичну силу. Жодна з політичних партій країни, незалежно від її політичної програми та ідеології, не користувалася підтримкою армій і не мала ніяких переваг перед іншими. Так, спочатку 8 жовтня 1973 р. забороняється діяльність КПЧ, СПЧ, МІРА та інших лівих партій. Однак уже за кілька днів – 11 жовтня – оголошувалося про розпуск усіх політичних партій, організацій, угруповань і т. д., не зазначених у попередньому декреті-законі [5, с. 99]. Таким чином, на нашу думку, поставши перед необхідністю ліквідувати політичну кризу, що було декларовано як одне з головних завдань перевороту, хунта заради досягнення цієї мети обрала надзвичайно радикальний та неприйнятний для демократичного суспільства, але найзручніший для себе, спосіб: кризу було ліквідовано шляхом повної ліквідації будь-якого політичного життя в країні.

Такі кроки А. Піночета та його соратників поклали початок формуванню однієї з головних, на нашу думку, особливостей даного режиму. Ліквідувавши всі існуючі політичні партії в країні, вони не стали створювати власної. Усі сфери життя суспільства почала контролювати сама армія. Військові працювали у всіх ланках держав-

ного управління – від правління хунти і кабінету міністрів до місцевих органів влади. Так, на 1987 р. державні посади займали 31 генерал, 27 полковників і 22 майори. Вони були міністрами, секретарями, інтендантами, губернаторами [23, с. 116]. А згідно із декретом-законом № 50 від 1 жовтня 1973 р. "Про призначення ректорами університетів військових", у більшості випадків ці посади також займали відставні генерали та адмірали. Те ж саме стосується й інших навчальних закладів країни, включаючи інститути, коледжи та школи [5, с. 193–195].

На основі всіх викладених фактів ми маємо підстави зробити висновок, що для Піночета його *партією* стала армія, яка поступово повністю перебрала на себе ті функції, які донедавна в Чилі, як і в будь-якому демократичному суспільстві, виконувала правляча партія. Можна також висловити припущення про те, що Августо Піночет, як глава режиму, не створив жодної політичної сили, на яку б спиралася його влада, ніякої масової ідеології чи чогось подібного тому, що маючи під контролем велику, дисципліновану і монолітну армію, він просто не відчував у цьому потреби. Крім того йому, як армійському генералу, було значно зручніше та звичніше керувати військовими, ніж мати справу з політиками. Адже армії було цілком достатньо для вирішення нагальних проблем, і разом з тим не було необхідності лавірувати між різноманітними фракціями та угрупованнями.

Проте армія, хоч і стала виконувати в країні функції правлячої партії, тим не менше була нездатною замінити її собою. За нею не стояла жодна політична сила. Отже, цілком закономірним, на наш погляд, є те, що вона не могла забезпечити навіть мінімум політичної підтримки. Для контролю над суспільством армія може застосовувати лише репресії, але цього було мало для керівництва країною. Тим більше армія не може конкурувати в легітимності з демократично обраною владою, на зміну якій вона прийшла. Які б аргументи на свою користь не наводила хунта, які б не шукали красномовні виправдання для усунення законної влади, тим не менше її дії 11 вересня 1973 р. за всіма юридичними нормами у будь-якому випадку все одно залишалися злочинним заколотом, особливо в Чилі, де суспільна свідомість, як уже зазначалося вище, не була звиклою до переворотів і влади військових. Усі ці аргументи дають нам можливість підтвердити той факт, що надалі в процесі свого становлення та юридичного оформлення режим генерала Піночета логічно намагався вирішити головне своє завдання, а саме – легітимізувати свою владу.

На нашу думку, саме з цією метою. починаючи із самих перших днів перебування при владі, хунта на чолі з Піночетом починає намагатися підвести юридичну базу під свої дії. Так, згаданим уже декретом-законом № 1 вона оголошувала, що буде дотримуватися конституції та законів республіки в такій мірі, у якій це дозволяє сучасне становище країни, для найкращого здійснення своїх функцій [5, с. 16]. А це вимагало розпуску Національного Конгресу і відсторонення парламентаріїв від виконання своїх обов'язків, що й було здійснено 21 вересня 1973 р. Більше того, 13 листопада 1973 р. всі виборчі списки оголошувалися недійсними, а згодом папір, на якому вони були надруковані, здали в макулатуру [5, с. 96]. Після цього в декреті-законі № 128 від 12 листопада 1973 р. було проголошено, що "правляча хунта з 11 вересня 1973 р. взяла на себе функції установчої, законодавчої та виконавчої влади" й оголошено, що "установча і законодавча влада хунти здійснюється через видання декретів-законів, а ті декрети-закони, які змінюють політичну конституцію держави, будуть складати частину її тексту і повинні бути в неї інкорпоровані". А з 19 вересня 1973 р. хунта отримала право призначати алькальдів (керівників муніципалітетів) [5, с. 112].

Проте зрозуміло, що постанови незаконного уряду так само є і будуть незаконними. Аналогічно, якою б досконалою не була створена каральна система, але жодна влада не може базуватися на голій силі, не спираючись на бодай часткову підтримку, і, в першу чергу, політичної еліти, прихильне ставлення якої забезпечувало б деяку легітимність діям нового уряду. Такі міркування дають нам підстави стверджувати з певною часткою ймовірності, що саме для того, щоб заручитися життєво необхідною підтримкою колишньої опозиції уряду Альєнде, військові на чолі з Піночетом від перших днів свого перебування при владі були змушені декларувати її тимчасовість. Зокрема декрет-закон № 5 проголошує: "Збройні сили... взяли владу лише на такий проміжок часу, протягом якого існуватимуть зазначені обставини". Сам Піночет навіть встановив термін – 20 років [5, с. 108].

Спочатку такі заяви мали успіх, і все праве крило політичного спектру активно підтримало військових. Так, колишній президент демо-християнин Е. Фрей після 11 вересня сказав: "Поразка військових сьогодні буде означати поразку країни, і ми виявимося в глухому куті" [13, с. 60]. До того ж після таких заяв хунти політики, які були в опозиції до С. Альенде, сподівалися, що військові, виконавши свою функцію, передадуть їм владу в найближчому майбутньому. Підстави для таких сподівань давав також і минулий досвід. Той же Фрей у 1975 р. писав: "У ході нашої історії збройні сили рідко втручалися в політику, а якщо і робили це, то ніколи не ставали перепоною, яка заважала б швидкому відновленню демократії" [5, с. 74]. Проте чим більше часу минало, тим менш дієвими ставали голослівні декларації. А оскільки військовий уряд користувався легітимністю доти, доки значна частина політичної еліти розглядала переворот як короткотермінове і тимчасове рішення, з часом Піночет зіштовхнувся з необхідністю підтверджувати свої слова конкретнішими діями. Одним із кроків у цьому напрямі стало оголошення в 1977 р. плану переходу до демократії, згідно з яким вона має бути повністю відновлена до 1991 р. [5, с. 102]. Наступним кроком, згідно з цим планом, було прийняття на референдумі нової конституції, що і було здійснено 11 вересня 1980 р. Ця Конституція, між іншим, встановила механізм, за допомогою якого повинен був здійснюватися перехід Чилі від військового правління до конституційного ладу, а також приблизний термін цього переходу [24, с. 109]. Сам факт її прийняття, поряд з іншими вищенаведеними фактами, дозволяє нам виокремити ще одну, до певної міри парадоксальну, особливість формування режиму Августо Піночета: завдяки тому, що для свого подальшого перебування при владі йому весь час потрібно було вирішувати проблему легітимності цієї влади, тимчасовість стала основною умовою існування режиму.

Говорячи про процес становлення та юридичного оформлення військового режиму в Чилі, неможливо оминути увагою процес формування особистої влади його глави – Августо Піночета. Хоч він і був із самого початку главою хунти, але амбіції його партнерів по заколоту мало чим поступалися його власним. Протягом тривалого часу декрети виходили від імені всієї хунти, проте вона поступово втрачала свій корпоративний характер, а Піночет дедалі більше виходив на перший план. У червні 1974 р. хунта приймає декрет-закон, у якому голову хунти генерала Піночета було оголошено *верховим носієм влади*, і наділено значно більшими повноваженнями, аніж за Конституцією володів президент. А з 17 грудня 1974 р. він офіційно зайняв посаду президента країни [19, с. 59] і навіть домігся прийняття спеціального декрету, який дозволяв йому добавити собі п'яту зірочку на військовий мундир генерал-

капітана (звання, яке до цього носили лише віце-королі за колоніальних часів) [3, с. 394].

Із часом Піночет узагалі починає позбуватися своїх товаришів по хунті. Першим загинув його старий друг і соратник генерал А. Лутс. У листопаді 1974 р. в авіакатастрофі за нез'ясованих обставин загинув міністр внутрішніх справ генерал Р. Бонілья, генерал Г. Лі отримав відставку, а адмірала Х. Меріно було позбавлено будь-якої реальної влади. Як наслідок, уже у січні 1977 р. Піночет отримав крім виконавчої ще й законодавчу владу, а також право вето на рішення інших членів хунти [5, с. 102]. Таким чином, він зосередив у своїх руках всю повноту влади, сам військовий режим отримав ознаки особистої диктатури, а генерал Августо Піночет перетворився на його уособлення.

Завершило процес юридичного оформлення режиму А. Піночета прийняття Конституції 1980 р. Згідно з нею президент володіє надзвичайно широкими виконавчими повноваженнями [24, с. 109]. Ці повноваження обмежувалися лише статусом збройних сил, на які покладається обов'язок бути гарантом конституційного ладу в республіці. Для взаємодії збройних сил та виконавчої влади створюється Рада національної безпеки (РНБ). Це консультативний орган з основних питань національної безпеки при президенті, до завдань якого входить викладати президенту, Національному конгресу та Конституційному суду свій погляд з тих питань, подій і фактів, які, на думку РНБ, суперечать конституційним основам чи зачіпають інтереси національної безпеки [13, с. 61]. До Ради входили: командуючі родами військ, директор корпусу карабінерів, голова Верховного суду, голова Сенату і президент, що цю раду очолює [7, с. 31]. Поряд з РНБ, владу президента обмежують також Центральний Банк і Конституційний трибунал. Разом з тим частина Сенату (9 чол. з 38) призначається РНБ (6 сенаторів) та Верховним судом (3 сенатори), а частина – виконавчою владою [23, с. 58]. Командуючих родами військ і директора корпусу карабінерів президент призначає з числа п'яти вищих офіцерів, що мають найдовший стаж служби, терміном на чотири роки, протягом якого вони не можуть бути усунені і після закінчення якого не можуть бути призначені знову. Змістити їх можна лише за згодою РНБ [13, с. 62].

Отже, розглянувши деякі малодосліджені аспекти процесу становлення та юридичного оформлення режиму Августо Піночета ми можемо виділити кілька характерних особливостей цього процесу. На нашу думку, однією з головних особливостей стало те, що внаслідок низки заходів, направлених на подолання політичної кризи та розколу в суспільстві, шляхом репресій та законодавчої заборони було ліквідовано практично все політичне життя в країні, а функції правлячої політичної партії були повністю закріплені за армією, яка у своїх діях спиралася на розгалужену каральну систему. Тим самим А. Піночет відмовився від створення власної політичної сили з певною програмою та доктриною, на яку б він міг спиратися. Це, у свою чергу, змушувало його шукати політичної підтримки серед старих еліт, що в поєднанні з глибокими демократичними традиціями чилійського суспільства породило другу характерну особливість процесу становлення даного режиму: постійну необхідність вирішувати проблему легітимності. Спроба А. Піночета вирішувати цю проблему декларуванням вимушеності перевороту і тимчасовості перебування при владі заклало в його режим механізм самознищення, що в кінцевому рахунку і створило ситуацію, за якої він змушений був сам відмовитися від влади.

1. *Бустин Э.* Чили при Альенде: взгляд очевидца. – М., 1989. 2. *Винников Ю.* Застольные беседы Аугусто Пиночета // Новое время. – 1998. – № 31. 3. *Владимирская Т., Королев Ю.* Дуче, фюрер или каудильйо? // О них говорят. – М., 1989. 4. *Гарсес Х.Э.* Эпилог на манер вступления // Латинская Америка. – 1975. – № 1. 5. *Гришаев П.И., Чибиряев С.А.* Режим террора и беззакония. Законодательство и практика чилийской хунты. – М., 1979. 6. *Дудеев В.Н.* Диктатор или спаситель отечества? // Латинская Америка. – 1997. – № 8–9. 7. *Капустян Е. Г.* Чили: контрасты переходного периода // Латинская Америка: события и люди. – М., 1989. 8. *Кармен А.* Фиаско диктатуры // Новое время. – 1998. – № 42. 9. *Косичев Л., Низький В.* Колокола Чили. – М., 1989. 10. *Косичев Л., Низький В.* Страсти по Пиночету // Новое время. – 1998. – № 46. 11. *Леонтьев А.Г.* Опыт модернизации Бразилии и Чили для России // Вестник Московского университета. Экономика. – 1996. – № 6. 12. *Медведенко А.* Августо Пиночет // Эхо планеты. – 1993. – № 39. 13. *Прансибиа Рейес Ф.* Военные и демократия // Латинская Америка. – 1996. – № 7–8. 14. *Проселков О. П.* К положению в Чили // Латинская Америка. – 1987. – № 9. 15. *Рамос Д.* Неолиберализм в Латинской Америке // Латинская Америка. – 1996. – № 1. 16. *Ривас Санчес Ф., Рейманн Уэйгерт Э.* Вооруженные силы Чили: пример империалистического проникновения. – М., 1982. 17. *Романова З.* Чили в поисках оптимального решения // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. – № 6. 18. *Сергеев Ф.* Гестапо Пиночета. – М., 1987. 19. *Сергеев Ф.* Чили: заговор империалистов. – М., 1978. 20. Трагедия Чили: материалы и документы. – М., 1974. 21. Уроки Чили. – М., 1977. 22. *Чернышев В.* Заговор "мумий". – М., 1974. 23. Чили от диктатуры к демократии. – М., 1991. 24. *Шнайдер М.* Чили: переход к демократии и авторитарные последствия // Мировая экономика и международные отношения. – 1993. – № 9. 25. *Шульговский А.Ф.* Вооруженные силы Чили от "аполитичности к контрреволюции // Латинская Америка. – 1974. – № 6.

Надійшла до редколегії

В. Колесник, д-р. іст. наук, проф.
В. Соболєв, студ.

РЕВОЛЮЦІЙНА УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ: ПІД НАГЛЯДОМ ТАЄМНОЇ ПОЛІЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Розглянуто історію поліцейських репресій проти Революційної української партії (РУП) протягом 1900–1905 рр. Визначено ставлення таємної поліції до РУП на різних етапах її діяльності. Розглянуто репресивні акції поліції проти РУП і покарання, яким піддавали активних революціонерів.

In this article author researches the history of gendarme reprisals against Ukrainian revolutionary party during 1900-1905. Police attention to this organisation was defined. The author researches the main gendarme reprisal activities against Ukrainian revolutionary party and punishment, which were used to the active revolutionaries.

Боротьба таємної імперської поліції проти українських політичних партій уже давно привертає увагу дослідників. Ще в 1920-і рр. дослідження даного питання розпочали А. Ріш і О. Гермайзе [1, с. 19]. Проте їх роботи стали одночасно першими й останніми, оскільки, у зв'язку зі зміною політичної ситуації в СРСР на межі 1920–1930-х рр., будь-які дослідження з історії українського національного руху були згорнуті. У наш час, коли діяльність українських політичних партій початку XX ст. привертає дедалі більше увагу дослідників, історія поліцейських репресій проти цих організацій вивчається недостатньо. Відсутні навіть роботи, які б розкривали певні аспекти даної проблеми, уже не кажучи про комплексні дослідження. Що, у свою чергу, вимагає вивчення історії поліцейських репресій проти окремих партійних утворень і, зокрема, Української революційної партії. Такі дослідження дадуть можливість повніше й об'єктивніше оцінити діяльність українських політичних партій початку XX ст.

Революційна українська партія (далі РУП) займала особливе місце в українському національному русі по-

© В. Колесник, В. Соболєв, 2006

чатку XX ст. як найпотужніша організація, тому поліція приділяла їй особливу увагу, часто включаючи різноманітні гуртки і партії українського спрямування до складу РУП. Часом складається враження, що для поліції весь український революційний рух зводився лише до цієї організації. Навіть після припинення її існування у 1905 р. партія ще довго продовжувала фігурувати в жандармській документації. Крім того, діяльність РУП (1900–1905) припала на найгостріший період боротьби революціонерів з імперським урядом.

Революційну українську партію було утворено в 1900 р. групою студентів-українців на чолі з Д. Антоновичем. Із самого початку свого існування партія активно включилася у процес революційної боротьби. Звичайно, це не могло залишитися поза увагою таємної поліції. Проте реконструювати систему жандармських репресій, спрямованих проти РУП, протягом перших років існування партії досить складно, що зумовлено станом джерельної бази. По-перше, значна частина документації Харківського губернського жандармського управління (на початку XX ст. РУП діяла в основному в Харкові, тому саме у фондах Харківського губернського жандармського управління (ГЖУ) збереглося найбільше інформації про її діяльність) була знищена в 1911 р. самими жандармами в ході робіт з упорядкування архіву [17, 18]. Таким чином, ми маємо лише уривки зі справ, що стосуються РУП і її активних діячів з 1899 по1902 р. включно. В архіві Київського губернського жандармського управління справи, які б стосувалися діяльності РУП, з'являються, починаючи з 1903 р. Відсутність офіційної інформації можна заповнити даними мемуаристів. Скажімо, Ю. Колард, активний діяч харківської громади РУП, у своїх спогадах дуже детально фіксував усі випадки поліцейських репресій, але при зіставленні його даних з матеріалами справ, які велися поліцією, виявляється величезна кількість неточностей.

З тих документів, які ми маємо у своєму розпорядженні, можна зробити висновок, що до 1903 р. особливо активних дій проти РУП і її членів поліція не вела. Навіть про існування революційної української партії поліції стало відомо випадково. 17 листопада 1899 р. Д. Антонович відправив листа до Рогозінського, не знаючи, що вся його кореспонденція підлягає обов'язковому перегляду у спеціальних відділеннях поштамтів, тк зв. "чорних кабінетах" (на жандармському жаргоні ця процедура називалася перлюстрацією), оскільки він проходив у справі Харківської союзної ради студентів [21, арк. 324]. Уже 26 листопада цей лист прочитали в департаменті поліції (далі ДП) в Петербурзі і до Харківського ГЖУ було надіслано телеграму наступного змісту: "В Департамент поліції агентурним шляхом отримано копію листа студента Харківського університету Дмитра Володимировича Антоновича до студента Київського університету Рогозінського, з якого видно, що ватажки Української революційної партії, до яких належать й обидва названих молодих чоловіка, збираються влаштувати в Києві з'їзд для обговорення програми дій. Повідомляючи про це цілком конфіденційно, Департамент поліції просить Вас прийняти всі заходи для виявлення складу Харківської групи названої партії, а також місце майбутнього з'їзду" [7]. Чи вдалося поліції виявити інших членів цієї організації невідомо, але скоріше за все у Харківському ГЖУ не дуже переймалися з приводу існування РУП. Судячи з матеріалів дізнання, яке велося в Харківському губернському жандармському управлінні у справі Харківської вільної громади РУП, склад цієї організації вдалося встановити лише 1903 р., до цього поліції було практично нічого невідомо про її членів. Із 16 осіб, які були затримані у справі Харківської вільної громади, лише на чотирьох Харківське ГЖУ мало досьє, при чому троє з них – Д. Антонович, Б. Мартос і Д. Степаненко – потрапили під пильну увагу поліції, як активні учасники студентських заворушень 1899 р. Лише В. Камінський притягався за розповсюдження листівок [22, арк. 392], про інших членів громади поліція взагалі нічого не знала.

Про випадки поліцейських репресій, спрямованих проти РУП за період з 1900 по 1903 рр., нам відомо небагато. Так, у 1901 р. в Ю.Ж. Коларда було проведено обшук, коли той гостював у с. Кобиляки. Як виявилося згодом, причиною обшуку був донос Клюєва, який виявився агентом поліції [11, с. 102]. У 1902 р. було заарештовано групу РУП на чолі з В. Камінським за звинуваченям у розповсюджені нелегальної літератури і спробі організувати демонстрацію 19 лютого [11, с. 112]. Треба зазначити, що Ю. Колард дуже скрупульозно фіксував у своїх спогадах усі відомі йому випади поліції проти українських революційних партій. Як бачимо, до 1903 р. їх було не дуже багато. Обшуки та арешти мали суто локальний характер, тобто поліція обмежувалася лише тими особами, про яких надходила якась інформація. Співпраці між губернськими жандармськими управліннями з цього питання також не було. Згодом, резюмуючи роботу поліції за цей період в "Огляді по українському руху" 1911 р., департамент поліції зазначав, що українські організації "незважаючи на їх руйнівну роботу, уникали уваги урядових органів" [13, арк. 92]. Причиною такого стану речей були, по-перше, завантаженість поліції важливішими справами, як, скажімо, боротьба з різноманітними загальноросійськими партіями і групами, які на початку століття значно активізували свою діяльність. По-друге, діяльність РУП у цей час зводилася в основному до внутрішньопартійних дискусій з приводу програмних засад й основних напрямів роботи в майбутньому, що давало можливість поліції обмежитися лише наглядом за діяльністю партії. Крім того, жандармське начальство на місцях мало ще одну вагому причину для того, щоб тимчасово залишити РУП у спокої – у зв'язку з відсутністю практичної роботи, поліції навряд чи вдалося б притягти до кримінальної відповідальності членів партії. За таких умов жандарми вважали за краще зайняти вичікувальну позицію. Проте діяльність РУП у 1902–1903 рр. змусила поліцію змінити своє ставлення до неї. Так, у 1902 р. рупівці видали 16 тис. примірників брошур і газет, взяли активну участь в організації аграрних страйків. У звіті "Про розшук по справі харківської вільної громади РУП" начальник Харківського ГЖУ писав наступне: "з травня місяця минулого року (1903 – В. С.) у м. Харкові і Валківскому повіті Харківської губернії почали виявляти випадки розкидання злочинної літератури, головним чином часопису "Селянин"... Діяльність цього гуртка (мається на увазі Харківська громада РУП – В.С.) полягала в розповсюдженні зазначених вище злочинних видань і пропаганді своїх ідей у гуртку робітників…" [12]. Не останню роль відіграли рупівці і в процесі підготовки селянських заворушень у Харківській і Полтавській губерніях, що особливо відзначив у своєму звіті в ДП від 9 листопада 1903 р. начальник Харківського охоронного відділення Герасимов [3, арк. 89 зв.]. Згодом до цих акцій додався демарш патріотично налаштованих українців під час урочистостей з приводу відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. За таких умов Харківська охранка починає збір інформації про РУП. Поштовхом до цього став анонімний донос, який поліція отримує в лютому 1903 р. про діяльність української чайної, яку використовують як явочну квартиру [9, арк. 2]. Цей донос був єдиним джерелом інформації, яке мало харківське охоронне відділення про українських революціонерів на той час. Розробляючи отриману

інформацію, Герасимов досить ефективно використав філерський нагляд: до осіб, які були пойменовані в доносі, приставлялися агенти зовнішнього нагляду, також нагляд було встановлено за квартирою, де збиралися рупівці. Довго чекати не довелося: уже в травні було встановлено нагляд за В. Гордієнком. Згодом це вивело філерів на А. Жука, Ю. Коларда та інших членів організації. На всіх були заведені справи [6]. У РУП, очевидно, з'являється й агентура, проте характер її визначити важко, справа в тому, що списки агентів охранки знайти не вдалося, а опосередкована інформація виглядає досить суперечливо. Так, скажімо, звіт, який Герасимов надіслав у ДП про святкування відкриття пам'ятника І. Котляревському, містить детальний опис зібрання українців на човнах за містом, очевидно, що поліція мала якесь джерело в середовищі українських революціонерів [5, арк. 87]. Проте у звіті в департамент поліції про діяльність РУП Герасимов нічого не згадує про внутрішню агентуру, хоча директор департаменту О. Лопухін у своїй телеграмі вимагав долучити до звіту і таку інформацію [10, арк. 136]. Можливо, поліція в Харкові мала справу лише з допоміжною агентурою, тобто з особами, які не були членами партії, але внаслідок низки причин мали якісь зв'язки і контакти з її членами. Наприклад, Доброскок, який зіграв важливу роль під час арештів проведених поліцією в ніч з 18 на 19 листопада 1903 р., про що детально йтиметься нижче, був агентом Харківського охоронного відділення по РСДРП, але мав контакти з рупівцями, що і було використано охранкою [11, с. 159]. Проте виникає питання: чи був він єдиним агентом, якого мав Герасимов у РУП, чи ні?

Святкування з приводу відкриття пам'ятника І. Котляревському, і той демарш, який вчинили українські патріоти (поліція навіть охрестила ці події *демонстрацією*), викликав обурення адміністрації, причому справа дійшла аж до міністра В. фон Плєве [5, арк. 87 зв.]. Очевидно, під його тиском О. Лопухін прискорює розслідування у справі РУП. Поліція ще більше активізувалася після того, як з агентурних джерел надійшла інформація про розгортання кількох таємних друкарень РУП. Так, на початку листопада 1903 р. Б. Мартос мав привезти з Катеринослава до Лубен типографський шрифт для облаштування друкарні [4, арк. 16 зв.]. За ним було встановлено філерський нагляд, що дало можливість виявити осіб, які були пов'язані з РУП у Катеринославі. Крім того, дві друкарні рупівці планували встановити в Києві [10, арк. 136]. Така шалена активність звичайно змушувала поліцію прискорити роботу. 5 і 6 листопада 1903 р. О. Лопухін розсилає в Київське, Харківське, Катеринославське і Полтавське охоронні відділення телеграму з вимогою надати всю наявну інформацію про РУП. Це був перший випадок, коли поліція готувалася провести обшуки та арешти (мовою жандармів *ліквідації*) в усіх регіонах, де діяли місцеві осередки РУП. Причому координувалася ця робота з центру. Очевидно, департамент поліції хотів влаштувати великий процес РУП й одним ударом покінчити з усією організацією. Проте відповіді, які надійшли з місць у Петербург, засвідчили, що справа розшуку на місцях стоїть погано, особливо в Києві (начальник Київського охоронного відділення О. Спиридович у своєму звіті зазначав, що в нього недостатньо сил навіть для агентурної розробки РУП, він може контролювати діяльність партії лише в Києві, для контролю її в повітах йому потрібні додаткові штати) [4, арк. 16]. Уся зібрана поліцією інформація базувалися лише на даних агентури і перлюстрації, які ніколи не використовували в суді, тобто справа фактично розвалювалася. Незважаючи на те, що поліція змогла розкрити всю мережу РУП, у неї не було доказів. За такої ситуації вирішальну роль відіграв агент харківського охоронного відділення Доброскок. 15 листопада він повідомив про те, що має прибути П. Андрієвський з вантажем нелегальної літератури з Києва. Якщо б поліція під час обшуків знайшла нелегальну літературу, можна було б висувати звинувачення за 251 і 252 статтями "Уложения о наказаниях уголовных" 1885 р. – зберігання і розповсюдження творів, що закликають до заколоту або піддають сумніву недоторканість прав верховної влади [26, с. 326–327], що давало можливість довести справу до суду і завершити її звинувачувальним вироком. Тепер поліції залишалося чекати, коли література потрапить за адресою, а потім провести обшуки й арешти [15]. У своїх спогадах Ю. Колард вважав провокацію Доброскока основною причиною арештів у ніч з 18 на 19 листопада 1903 р. [11, с. 111]. Проте цей вантаж нелегальної літератури став тим доказом, якого не вистачало для організації справи (до речі, залишається питання, чи Доброскок лише видав поліції інформацію про вантаж нелегальної літератури, чи сам активно брав участь в організації його переправлення?). П. Андрієвського затримали 15 листопада на вокзалі, проте вантаж літератури він залишив носію, який лише 18 листопада передав його в поліцію. Тепер, коли поліція отримала докази, можна було переходити до ліквідацій. У ніч з 18 на 19 листопада було проведено обшуки й арешти. У Харкові було заарештовано Д. Антоновича, П. і С. Андрієвських, В. й А. Міхновських, В. Гордієнка, Б. Мартоса, В. Феденка, В. Яновського та ін. 20 листопада пройшли обшуки й арешти в Полтаві, Лубнах і Катеринославі. Усього обшуки було проведено у 29 осіб [8, арк. 244 зв.].

Проте о 3 год ночі з 18 на 19 листопада в усі охоронні відділення приходить дивна телеграма Лопухіна: "в виду связи Киевской группы РУП с таковыми же в Полтаве, Харькове и Екатеринославе начальникам охранных отделений сих городов следует совместно обсудить полученные сведения и совместно обсудить процесс ликвидации". Телеграму було відправлено в розпал ліквідації у Харкові. Причому Харківському охоронному відділенню О. Лопухін наказав призупинити обшуки та арешти [23]. Причиною цього, очевидно, було бажання директора департаменту поліції прив'язати до справи Харківської і Полтавської групи РУП ще і Київську. Він розумів: якщо провести обшуки в Києві одночасно з Полтавою і Харковом, то нічого знайти не вдасться, і справа розвалиться.

На нараді начальників охоронних відділень у Полтаві було прийнято рішення провести другу хвилю ліквідацій у ніч на 9 грудня. Ліквідації, проведені в Києві і Чернігові, стосувалися 11 чоловік: Р. Базилевича, І. Баланчука, Ф. Дятла, Л. Зубок-Макієвського, І. Іванова, Т. Краєвського, Р. Левченка, Т. Лоєвського, І. Матюшенка, Г. Нейбаура, М. Ткаченко [20]. В основному обшуки проводилися в Києві, лише Р. Базилевича і Л. Зубка затримали в Чернігові. Проте наслідки обшуків виявилися набагато гіршими ніж очікувала поліція. За їх результатами було заарештовано лише І. Матюшенка [23]. Арешти, проведені в Києві, Чернігові, Полтаві, Харкові і Катеринославі, завдали серйозного удару по РУП, зокрема було ліквідовано основних діячів Харківської громади. Проте справа було явно дутою, доказів у поліції не вистачало, обшуки закінчувалися нічим, тому засудити рупівців на великий термін було неможливо. Причин невдачі поліції можна називати багато: це і недостатнє фінансування, і хронічна недоукомплектованість філерських команд, на що скаржився Спиридович, і низка інших проблем, на які страждала імперська поліція. Проте головною проблемою було те, що місцеві жандармські чиновники приділяли РУП недостатньо багато уваги. Комплекс дій зі створення в

партії агентурної мережі, організації філерського нагляду за її членами (тобто те, що на жандармському жаргоні називалося *агентурною розробкою*), практично не проводився. Це відповідно впливало на кількість і якість тієї інформації, яку мала поліція, тому зовсім не дивно, що велика ліквідація для жандармів, особливо в Києві і Чернігові, стала цілковитою несподіванкою, що, відповідно, позначилося на результатах.

У 1904 р. центр українського революційного руху переміщується з Харкова до Києва, оскільки місцева громада РУП не так постраждала як Харківська [2, с. 88].

1904 р. був часом перепочинку для українських партій. З одного боку, поліція заарештувала велику кількість рупівців, і, очевидно, вважала свою місію виконаною, а з іншого – після вбивства Плєве в Росії починається лібералізація, т. зв. *весна Святополк-Мирського*. Поліція обмежувалася лише наглядом за діяльністю РУП та її активістів. Проте, судячи зі звітів про політичні партії, які діяли на території губернії, Київське губернське жандармське управління зуміло зібрати досить багато фактів про структуру РУП, її основних діячів, форми і методи роботи в губернії тощо [14, арк. 43–46].

Проте події 1905 р. знову змінили акценти в діяльності поліції. Уже у вересні 1905 р. було проведено великі ліквідації в РУП, причому основним центром, де діяла поліція, тепер був Київ. У вересні 1905 р. на квартирі дворянина С. Омецинського було встановлено друкарню. 28 вересня поліція провела обшук. При цьому було заарештовано М. Мельниченка, П. Сікору, О. Володського. У помешканні С. Омецинського було знайдено 736 брошур, 216 прокламацій, 190 журналів та газет. Проте найголовнішими здобутками поліції стали конспіративні адреси РУП на території імперії та за кордоном (Львів, Петербург, Біла Церква, Лубни, Катеринослав, Глухів, Полтава та ін.) [1, с. 122]. Фактично це давало можливість встановити всю організацію РУП. Зрештою ця інформація стала основою для великих арештів, проведених поліцією наприкінці 1905 р. Під час арештів у грудні 1905 р. в Києві було затримано 22 особи [1, с. 125]. Наприкінці 1905 р. РУП перестала існувати. З'їзд, проведений у грудні, фактично закріпив розпад РУП на декілька дрібніших партій, найзначнішими серед яких були "Спілка" й УСДРП. Проте і в 1906 р. РУП продовжує фігурувати у справах жандармських управлінь. Наприклад, як члени РУП фігурували заарештовані в лютому 1906 р. міщани Г. Демчук і П. Сікора, які намагалися поставити в Києві таємну друкарню, але були викриті поліцією [16]. У своєму звіті начальнику Київського губернського жандармського управління 1906 р. начальник Київського охоронного відділення Кулябко називає "Спілку" терористичною фракцією РУП [19, с. 65].

Ще одним важливим моментом, без розгляду якого важко зрозуміти ставлення офіційної влади до революціонерів, є жорсткість покарань, яким піддавали активних діячів РУП.

Насамперед треба сказати, що рупівці ніколи не брали участі в різноманітних терористичних актах, експропріаціях тощо, тобто злочинах, передбачених ст. 249 "Уложения о наказаниях" і ст. 100 "Уголовного уложения", тому жоден із членів партії не був засуджений до страти. Діяльність українських революціонерів в основному підпадали під три статті "Уложения о наказаниях": 250 – заколот проти верховної влади, а також спроба скинення уряду на всій території імперії або в певній її частині; 251 – зберігання і розповсюдження творів, що закликають до заколоту; 252 – зберігання і розповсюдження творів і виголошення промов, які прямо не закликають до заколоту, але піддають сумніву недоторканність прав верховної влади; а також за ст. 102 і 126 "Уголовного уложения" – участь у злочинній спілці. Максимальне покарання за цими статтями виглядало наступним чином: 250 – каторга від 12 до 15 років; 251 – каторга від 8 до 10 років [26, с. 326–327]; 252 – каторга від 4 до 6 років; і за 102 ст. "Уголовного уложения" каторга на термін до 8 років [25]. Так, із 22 звинувачуваних у справі Харківської вільної громади РУП за ст. 250, 251, 252 "Уложения о наказаниях" жодного не було засуджено до каторжних робіт. Фактично, всі заарештовані обмежилися тримісячним арештом і вже у квітні були звільнені і відправлені під нагляд поліції, а в 1905 р. Амністовані [12]. Згідно з тією інформацією, яку зібрав Герасимов по Харківській громаді РУП (розповсюдження листівок, проведення агітації тощо), діячів харківської громади можна було засудити до десяти років каторги за першою частиною ст. 251, проте, вирок суду був іншим. Двадцять дві особи, заарештовані у грудні 1905 р., взагалі були відпущенні, оскільки агентурні дані не використовувалися в судах, про що писалося вище. Не можна не згадати і про деякі зовсім курйозні справи, як наприклад, справа Винниченка, який у 1903 р. втік з армії і того ж року його зловила поліція при переправі нелегальної літератури через кордон. Вирок суду був зовсім незрозумілим: Винниченка виправдали і примусили дослужити у війську [1, с. 242]. З цього приводу проф. Гермайзе писав: "Тільки в дореволюційній Росії могло так трапитися, щоб і це закінчення мало в собі глибоко комічний курйоз. Винниченка, ультра неблагонадійну людину, яка накоїла таких справ, що від них довелося рятуватися самогубством, тепер примушували складати офіцерського іспиту, а що Винниченко не бажав тієї кар'єри – стати прапорщиком запасу, то в цьому вбачалась також неблагонадійна тенденція" [1, с. 243].

Внаслідок поліцейських репресій РУП було завдано значних втрат: відбулося три великі ліквідації, заарештовано понад 50 осіб, з яких понад 20 було засуджено до різних термінів ув'язнення, поліції вдалося розгромити Харківську і Київську вільні громади, заарештувати керівництво партії, знищити друкарську справу. Зрештою, поліцейські репресії в значній мірі посприяли розпаду РУП.

Проте не можна не звернути уваги на низку суттєвих недоліків у роботі поліції. У РУП практично не було агентури, тому жандарми змушені були користуватися в основному такими джерелами отримання інформації як перлюстрація і філерський нагляд, що не давали можливості зібрати достатньої інформації для передання справи до суду. Як наслідок, більшу частину заарештованих доводилося звільняти, а решту було засуджено до мінімальних термінів. Така м'якість поліції має низку пояснень: по-перше, діяльність РУП не була, на думку жандармів, такою небезпечною як діяльність російських соціал-демократів або есерів, тому їй приділялося відповідно менше сил та уваги. По-друге, російське кримінальне законодавство мало значну кількість недоліків, що давало можливість революціонерам уникнути покарань. Скажімо, довести приналежність особи "к преступному сообществу" або її провину в організації заколоту проти влади було надзвичайно складно, тому поліція обмежувалася звинуваченнями в зберіганні і розповсюдженні нелегальної літератури (ст. 251–252 "Уложения о наказаниях"), але навіть за цими статтями довести справу до звинувачувального їй вдавалося не завжди. Після відміни цих статей у 1904 р., завдання поліції ще більше ускладнилося [26, с. 326]. Загалом поліції було відомо про діяльність українських революціонерів досить багато, але, у зв'язку з тим, що дані внутрішньої агентури і перлюстрації ніколи не використовувалися в судах, поліція не могла аргументовано довести в суді провину революціонерів.

Наукова бібліотека ЛНУ ім. І. Франка

1. *Гермайзе О.* Нариси по історії революційного руху на Україні. – К., 1926. – Т. 1. 2. *Головченко В.І.* Ідейне становлення української соціал-демократії та еволюція її поглядів на шляхи і перспективи визвольної боротьби: Дис. ... д-ра політолог. наук. – К., 1998. 3. Господину директору департамента полиции. Секретно. 8 октября 1903г. № 1320 // Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК). – Ф. 304, оп. 2, спр. 11, арк. 89–89 зв. 4. Господину директору департамента полиции. Совершенно секретно. 9 ноября 1903г.№3080 // ЦДІАК. – Ф. 275, оп. 2, спр. 2, арк. 16–16 зв. 5. Господину харьковскому губернатору. Копия. Секретно. 27 сентября 1903 г. № 9028 // ЦДІАК. – Ф. 304, оп. 2, спр. 11, арк. 87–87 зв. 6. Директору департамента полиции. Секретно. 2 января 1904 г. № 4 // ЦДІАК. – Ф. 304, оп. 2, спр. 11, арк. 225. 7. Департамент полиции. Начальнику Харьковского губернского жандармского управления. 26 ноября 1899 г. № 2184/3872 // ЦДІАК. – Ф. 336, оп. 1, спр. 40, арк. 11. 8. Дневник наблюдения по делу Харьковского комитета Украинской революционной партии // ЦДІАК. – Ф. 304, оп. 2, спр. 11, арк. 226–244 зв. 9. Его высокоблагородию Клавдию Ивановичу Безсонову, Харьковскому полицмейстеру. 5 февраля 1903 г. // ЦДІАК. – Ф. 304, оп. 2, спр. 11, арк. 2–2б. 10. Его превосходительству директору департамента полиции. Секретно. 8 ноября 1903 г. // ЦДІАК. – Ф. 304, оп. 2, спр. 11, арк. 135–138. 11. *Колард Ю.Ж.* Спогади юнацьких днів 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна українська партія (РУП) / М. Антонович. – Торонто, 1972. 12. Краткий отчет о розыске по делу тайного сообщества, присвоившего себе наименование "Харьковская вільна громада Украінской революціонной партіі // ЦДІАК. – Ф. 336, оп. 1, спр. 380, арк. 376–376 зв. 13. Обзор украинского движения // ЦДІАК. – Ф. 274, оп. 1, спр. 2792, арк. 70–105. 14. О противоправительственном движении в Киевской губернии за время с 1 апреля по 1 октября 1905 г. // ЦДІАК. – Ф. 274, оп. 1, спр. 1049, арк. 1–213. 15. Прикомандированному к Харьковскому охранному отделению околоточному надзирателю Зельнову. 18 ноября 1903 г. № 1554 // ЦДІАК. – Ф. 304, оп. 2, спр. 11, арк. 157. 16. Пристав Подольского полицейского участка. Начальнику Киевского губернского жандармского управления. Рапорт. 1 февраля 1906 г. № 203 // ЦДІАК. – Ф. 274, оп. 1, спр. 1416, арк. 5–5 зв. 17. Рапорт помощника начальника Харьковского губернского жандармского управления в Сумском уезде об уничтожении дел // ЦДІАК. – Ф. 336, оп. 1, спр. 5078. 18. Рапорт помощника начальника Харьковского губернского жандармского управления в городе Харькове об уничтожении дел // ЦДІАК. – Ф. 336, оп. 1, спр. 5079. 19. *Риш А.* Очерки по истории Украинской социал-демократической "Спилки". – Харьков, 1926. 20. Список лиц подлежащих к обыску в ночь на 9 декабря 1903 г. // ЦДІАК. – Ф. 275, оп. 2, спр. 3, арк. 1. 21. Справка из дела Харьковского губернского жандармского управления // ЦДІАК. – Ф. 336, оп. 1, спр. 380, арк. 324–325. 22. Справка из дела Харьковского губернского жандармского управления // ЦДІАК. – Ф. 336, оп. 1, спр. 380, арк. 392–392 зв. 23. Телеграма. Киев. Начальнику охранного отделения. 19 ноября 1903 г. // ЦДІАК. – Ф. 275, оп. 2, спр. 2, арк. 29. 24. Телеграма. Петербург. Директору департамента полиции. 9 декабря 1903 г. №3740 // ЦДІАК. – Ф. 275, оп. 2, спр. 2, арк. 28. 25. Уголовное уложение. Глава третья. " О бунте против верховной власти. "Статья 102. 26. Уложение о наказаниях уголовных 1885 г. Издание Таганцева. Издание 16. – СПб., 1912.

Надійшла до редколегії

І. Колодюк, асис.

СУЧАСНИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ НАРОДНОЇ МЕДИЦИНИ УКРАЇНЦІВ ПОЛІССЯ

Присвячено історіографічному огляду сучасного стану дослідження народної медицини українців Полісся.

The article is devoted to the historicaphic review of the modern state of researches in the folk medicine of the Polissya Ukrainianas.

Народній медицині в системі етнокультури належить одне з провідних місць, так як вона визначає соціально-гігієнічні норми, побутову культуру, психологічні норми спілкування. Цю галузь народної культури можна розглядати як складову традиційної культури, у змісті якої поєдналися позитивні емпіричні знання, засоби лікування словом, досвід місцевих спостережень, світоглядні уявлення та вірування різних епох. Народна медицина привертала увагу як дослідників XIX – початку XX ст., так і радянських науковців. Слід зазначити, що ця ділянка духовної культури і досі не втратила своєї актуальності, про що говорять публікації, які з'являються на сторінках наукових видань.

Насамперед слід зазначити, що сучасні дослідження з народної медицини особливо активізувалися після Чорнобильської екологічної катастрофи, внаслідок якої виникла загроза безповоротної втрати унікальної духовної спадщини, яка має не лише національне, а й загальнослов'янське значення. Усвідомлюючи глибину цієї етнокультурної трагедії та необхідності збереження духовної спадщини українського народу, насамперед населення Полісся, мобілізували свої сили науковці, дослідники різних галузей природничих і гуманітарних наук та всі небайдужі до поліської культури, які поставили за мету виявити, зафіксувати та зберегти етнокультурне багатство цього краю. Почали утворюватися гуртки зі збереження духовної культури українців Полісся, споряджалися експедиції в радіоактивно забруднені зони Полісся і місця компактного проживання переселенців.

Потужна збирацька та науково-дослідницька робота в Поліському регіоні здійснюється вже протягом 10 років під егідою Центру захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій при МНС України (далі ЦЗКС), провідна роль у якому належить Р.Омеляшку.

Серед праць, видрукуваних ЦЗКС, є серія випусків "Полісся України", де темі народної медицини присвячено статті дослідника А. Шкарбана, який протягом восьми років збирав польовий матеріал з цієї галузі народної культури. Так, у першому випуску збірника, підготовленому на основі матеріалів експедицій до сіл Поліського та Іванківського р-нів Київської обл., автор виклав суть народного розуміння й етимологію назв таких хвороб як *переляк*, *болячка*, *золотник*, *ружа*, *волос*, *пристріт*, склав словничок народних назв хвороб [39, с. 211–223].

Другий випуск збірника "Полісся України" підготовлено на основі матеріалів експедицій на теренах Овруччини та північної частини Народицького р-ну Житомирської обл. У ньому А. Шкарбан проаналізував замовляння, зібрані від знахарок: народні рецепти лікування різних хвороб, звичай першої купелі дитини. У кінці автор розмістив складений ним словничок народних назв хвороб та лікарських рослин [40, с. 204–217].

Інші відомості про народну медицину українців Полісся знаходимо в статтях, які розміщені в різних наукових збірниках та журналах. Розглянемо детальніше.

У статті Р. Важовського "Народним досвідом і медичною практикою" зроблено спробу показати, яким чином народні медичні знання успішно використовує офіційна медицина. Описано народні методи лікування остеохондрозу [10, с. 28–32].

Як відомо, метод польового спостереження – один з основних в етнографії і важливою його ланкою є складання наукових етнографічних програм, тому цілком закономірним є видання "Наукові студії", де опубліковані програми й запитальники для дослідження пам'яток матеріальної і духовної культури Полісся. Серед питань з різноманітних галузей цієї культури зустрічаємо і ті, які стосуються народної медицини [32].

У збірнику "Поліссязнавство: польові записи та наукові студії фольклорно-етнографічних матеріалів" привертає увагу публікація Я. Підцерковної "Дитяча медицина поліщуків (за матеріалами експедиції у селах Дубровецького району)". У ній авторка розкриває специфіку лікування дитячих хвороб на Поліссі, зокрема таких, як *ляк*, *вроки*, *крикливиці*, вивчає вірування та повір'я населення Полісся про ці хвороби [36, с. 59–63].

Профілактиці та лікуванню дитячих хвороб приділила увагу і дослідниця з Рівненщини О. Кондратович. Цінність цієї розвідки полягає у тому, що авторка на базі польових матеріалів розкриває процедуру магічного лікування *вро-*

© І. Колодюк, 2006

ків та *ляку* – хвороб, на які, за народними віруваннями, були найбільш вразливими діти [22, с. 160–167].

Збірники "Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся" містять відомості з народної медицини, зібрані комплексними науковими експедиціями, організованими Рівненським фольклорно-етнографічним товариством. Зокрема, Т. Пархоменко у першому випуску збірника розглядає аспект використання продуктів бджільництва, у т. ч. воску, у знахарстві. Підкріпивши власні польові спостереження науковим обґрунтуванням відомих дослідників із народної медицини, зокрема З. Болтарович, рівненська дослідниця доходить висновку, що лікування воском такої хвороби, як *ляк*, було одним із найдавніших на Поліссі. Поширена практика *виливання на віск* пов'язана з народними уявленнями про те, що разом з розплавленим на воді воском з організму людини *виливається* і захворювання [35, с. 27–37].

Стаття Ю. Наконечної та А. Українець "Народна медицина: традиції й сучасність" присвячена лікуванню травами. Дослідниці констатують, що на Рівненщині широко застосовуються рослинні засоби у вигляді компресів, інгаляцій, примочок, відварів тощо, наводять записані в цьому краї народні рецепти і намагаються науково прокоментувати їх [31, с. 43–45].

До речі, традиційними поліськими віруваннями та повір'ями, пов'язаними зі збором лікарських трав та ягід, цікавиться дослідниця із Луцька А. Дмитренко, про що свідчать статті на цю тему, опубліковані у збірниках наукових праць "Етнічна історія народів Європи" [16, с. 14–19; 17, с. 24–31].

У збірниках, присвячених поліській історії та культурі, знаходимо низку цікавих публікацій житомирського дослідника В. Мойсієнка [23, с. 155–164; 24, с. 172–174; 25, с. 124–126; 26, с. 145–150; 27, с. 7–9]. Автор вивчає етимологію назв хвороб і пов'язані з ними вірування, поширені серед населення Полісся, робить спробу пояснити виникнення віри у народі в персоніфіковані хвороби, подає народні перекази та вірування, що супроводять ці явища, описує способи та методи, які використовують поліщуки для лікування зазначених недуг.

Варто згадати праці, котрі прямо і не стосуються народної медицини, проте торкаються тих чи інших питань, які мають пряме відношення до народної медицини. Зокрема, до таких належать дослідження Н. Гаврилюк [11], С. Гвоздевич [12, с. 247–251; 13, с. 164–171; 14, с. 185–190], В. Борисенко [6], які висвітлюють родинну обрядовість, у контексті якої значна увага надається *бабам-повитухам*, які займали одне з провідних місць серед народних лікарів. Слід зазначити, що ґрунтовним дослідженням особи *баби-повитухи* у всіх сферах її діяльності, у т. ч. і медичній, займається О. Боряк [7, с. 249–262; 8, с. 441–445; 9, с. 49–61].

Важлива інформація, яка стосується народної медицини поліщуків, зустрічається і у дослідженнях російських науковців. Зокрема, до таких належить дослідження Г. Кабакової "Антропология женского тела в славянской традиции" [18, с. 207–212]. Авторка на основі двадцятирічної роботи в архівах та польових експедиціях на Поліссі зробила спробу дослідити жінку в усій різноманітності її функцій та ролей у суспільстві, показати сутність жінки як істоти біологічної та соціальної, реконструювати різні етапи її соціалізації та як вони відображаються в мові й ритуалах сімейного циклу. Для дослідження проблем з народної медицини є запропонована Г. Кабаковою класифікація хвороб, а також інформація про захист від "поганих" очей, погляди на жіночу фізіологію і роль повитухи у родопомічній та медичній діяльності.

Цінною є її ж стаття, написана на основі польового матеріалу, зібраного на Поліссі, про дитячу хворобу *зноски*. Г. Кабакова торкається питання лікування цієї хвороби та поглядів народу на виникнення *зносок* [19, с. 207–212].

Серед методів лікування у народній медицині чільне місце посідають замовляння. Лікування словом після тривалих років відвертого ігнорування стають сферою зацікавлення психотерапевтичної науки, розробки дослідників у сфері народної медицини переконливо доводять важливість народних психотерапевтичних методів лікування.

Однією з найвагоміших праць, присвячених поліським замовлянням, є "Полесские заговоры", які вийшли у світ у 2003 р. Колектив авторів подає 1100 замовлянь, що були зібрані в 1970–1990-х рр. етнолінгвістичними експедиціями під керівництвом М. Толстого і зберігалися в Поліському архіві Інституту слов'янознавства Російської академії наук [37]. У книзі запропоновано принципово новий спосіб класифікації замовлянь, методику їх дослідження за ключовими словами і сюжетними блоками.

Поліськими замовляннями цікавився також В. Мойсієнко, який опублікував низку досліджень, присвячених вивченню цього фольклорного жанру [28, с. 121–167, 29, с. 43–50, 30, с. 45–54], А. Шкарбан [39, с. 211–223, 40; с.204–217] та дослідниця з м.Рівного Н. Ковальчук [20, с. 48–50].

У деяких дослідженнях українських науковців замовляння розглядаються переважно при вирішенні теоретичних проблем, пов'язаних зі специфікою цього давнього жанру. Так, цінним є монографічне дослідження М. Гримич, де замовляння проаналізовано у системі українського традиційного світогляду [15, с. 328–330]. М. Новікова виділяє 10 семантично споріднених груп замовлянь, кожну з яких об'єднують певні образи. Самі замовляння дослідниця називає *язичницьким молитвословом* [33].

Вагомим внеском у дослідження українських замовлянь стали дисертаційні дослідження О. Павлова [34] та А. Темченка [38]. Так, О. Павлов у своїй роботі вивчав феномен замовлянь у тісному зв'язку з трансцендентною сутністю людини, зробив спробу аналізу подвійного буття заговірного слова – його езотеричного й екзотеричного змісту, висвітлював поетику замовлянь. А. Темченко досліджував історію походження замовлянь, їх структуру та форму вимовляння.

У 2005 р. авторка цієї статті захистила кандидатську дисертацію, у якій зроблено спробу дослідити регіональну специфіку народної медицини українців Полісся, з'ясувати, що було втрачено, а що набуто протягом минулого століття у цій галузі народної культури [21].

Насамкінець вважаємо за доречне зазначити, що майже всі дослідження, які стосуються народної медицини, опираються на праці видатної дослідниці цієї ділянки народної культури Зоряни Болтарович. Внаслідок тривалої праці нею було зібрано унікальний першоджерельний матеріал. Дослідниця доповнила його численними архівними джерелами, інформацією з відповідних публікацій та спеціальної літератури стосовно не лише народної медицини українців, а й багатьох інших народів, вивчила також регіональну специфіку народної медицини України.

Перу З. Болтарович належить низка статей, наукових розвідок і повідомлень [2, с. 226–232; 3, с. 272–286, 4], а статті "З народної медицини українців Полісся" та "Народная медицина и ветеринария" [1, с. 27–38, 5, с. 211–216] присвячені народній медицині та ветеринарії досліджуваного нами регіону.

Дослідниця розглянула народну медицину в системі традиційно-побутової культури, вивчила традиційні раціональні засоби лікування, лікувальну магію. З. Болтарович була переконана, що здобутки народної медицини ще не відійшли і не повинні відійти у забуття, оскільки вона акумулювала не тільки ірраціональний, а й раціональний досвід. Народне лікування поєднувало раціональні засоби з магічними діями. На думку З. Болтарович, вивчення на-

Електронна версія Збірника

родної медицини вимагає комплексного підходу, тісної співпраці етнографів зі спеціалістами медико-біологічного циклу наук, оскільки етнографічні матеріали є важливим джерелом для виявлення нових раціональних медикаментозних методів та засобів лікування.

Підсумовуючи все вищесказане, зазначимо, що сучасний період характеризується активізацією збирацької та науково-дослідницької роботи на Поліссі у зв'язку з екологічною катастрофою на Чорнобильській АЕС, появою наукових розвідок, автори яких, окрім польових досліджень, спираються на ґрунтовні праці Зоряни Болтарович.

1. *Болтарович З.* З народної медицини українців Полісся // Народна творчість та етнографія. – 1986. – № 2. 2. *Болтарович З.* Народна медицина та ветеринарія // Бойківщина: історико-етнографічне дослідження. – К., 1983. 3. *Болтарович З.* Народна медицина та ветеринарія // Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження. – К., 1987. 4. *Болтарович З.* Народне лікування українців Карпат. – К., 1980. 5. *Болтарович З., Минько Л.* Народная медицина и ветеринария // Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья. – Минск, 1987. 6. *Борисенко В.* Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. – К., 2000. 7. *Боряк О.* Баба-повитуха в контексті "полювання на відьом": українсько-західноєвропейські паралелі // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. № 35–36. 8. *Боряк О.* Сільська баба-сповитуха в статусі родопомочниці // Вісн. Львів. ун-ту. Серія історична. – Л., 2000. – Вип. 35–36. 9. *Боряк О.* Стан народного акушерства в XIX ст. // УІЖ. – 2001. – № 2. 10. *Важовський Р.* Народним досвідом і медичною практикою // Етнокультура Волинського Полісся і Чорнобильська трагедія. – К.,1996. 11. *Гаврилюк Н.* Картографирование явлений духовной культуры (по мат. родильной обрядности украинцев). – К., 1981. 12. *Гвоздевич С.* Архаїчні елементи у родильній обрядовості поліщуків (кінець XIX – 30-і роки XX ст.) // Полісся: Мова, культура, історія. – К., 1996. 13. *Гвоздевич С.* Родильна обрядовість поліщуків // Полісся України: Мат. іст.-етнограф. дослідж. / За ред. С. Павлюка, М. Глушка. – Л., 1997. – Вип. 1. Київське Полісся, 1994. 14. *Гвоздевич С.* Родильна обрядовість поліщуків Овруччини // Полісся України: Мат. іст.-етнограф. дослідж. / За ред. С. Павлюка, М. Глушка. – Л., 1999. – Вип. 2. Овруччина, 1995. 15. *Гримич М.* Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000. 16. *Дмитренко А.* Збирання трав і архаїчні елементи світогляду поліщуків // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. 11. 17. *Дмитренко А.* Збирання ягід і архаїчні елементи світоглядних уявлень українців Волині і Західного Полісся // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К., 2003. – Вип. 15. 18. *Кабакова Г.* Антропология женского тела в славянской традиции. – М., 2001. 19. *Кабакова Г.* "Зносины", или словесные поединки, в Полесье // Славянские этюды. Сб. к юбилею С.М. Толстой. – М.,1999. 20. *Ковальчук Н.* Магія поліського слова // Етнокультура Волинського Полісся і Чорнобильська трагедія. – К.,199621. *Колодюк І.В.* Народна медицина у традиційній культурі українців Полісся (Остання чверть XX – початок XXI століття)". Дис... канд. іст. наук. – К., 2005. 22. *Кондратович О.* Оберегові дії поліщуків у процесі вигодовування дитини // Західне Полісся: Історія та культура. – Рівне, 2004. 23. *Мойсієнко В.* Вірування та перекази про уроки на Поліссі // Полісся: етнікос, традиції, культура. Мат. міжнар. наук.-краєзн. конф. – Луцьк, 1997. 24. *Мойсієнко В.* Вірування та перекази про дання на Поліссі // Малинщина у просторі і часі: Мат. Всеукр. наук.-краєзн. конф. – Малин, 1996. 25. *Мойсієнко В.* Вірування та перекази про ляк на Поліссі // Древнім Горошкам – 450: Мат. наук.-краєзн. конф. – Володарськ-Волинський, 1994. 26. *Мойсієнко В.* Золотник – поліський варіант ангела-хранителя // Мова і культура: Діалектичні студії 2. – Л., 2003. 27. *Мойсієнко В.* Перекази поліщуків про чорну хворобу // Праблемы народнай адукацыі, наукі і культуры Беларускава Палесся: Тези доп. Респ. наук. конф. – Мозир, 1992. 28. *Мойсієнко В.* Поліські замовляння // Древляни: Зб. мат. та ст. з історії та культури поліського краю. – Львів, 1996. 29. *Мойсієнко В.* Про дохристиянські божества та символічно-магічні кліше в поліських замовляннях // Народна творчість та етнографія. – 1992. – № 2. 30. *Мойсієнко В.* Структура та поетика поліських замовлянь // Волинь–Житомирщина. – Житомир, 1997. – № 1. 31. *Наконечна Ю. та Українець А.* Народна медицина: традиції й сучасність. Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся: матеріали комплексних наукових експедицій Рівненського фольклорно-етнографічного товариства. – Рівне, 2003. – Вип. 3. 32. Наукові студії Рівненського інституту культури. – Рівне, 1997. 33. *Новікова М.* Прасвіт українських замовлянь // Українські замовляння / М.Москаленко. – К., 1993. 34. *Павлов О.Д.* Замовляння як вербальная магія: Автореф... дис. канд. філол. наук. – К., 1999. 35. *Пархоменко Т.* Використання воску в народному знахарстві // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся: мат. комплексних наук. експедицій Рівненського фольклорно-етнографічного товариства. – Рівне, 2001. – Вип. 1. 36. *Підцерковна Я.* Дитяча медицина поліщуків (за матеріалами експедиції у селах Дубровецького району) // Поліссязнавство: польові записи та наукові студії фольклорно-етнографічних матеріалів. – Рівне, 1998. 37. Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) – М., 2003. 38. Темченко А. Українські лікувальні замовляння: Автореф... дис. канд. іст. наук. – К., 2003. 39. *Шкарбан А.* Матеріали з народної медицини Житомирського Полісся // Полісся України: Мат. історико-етнографічного дослідження. – Л., 1999. – Вип. 2. Овруччина, 1995. 40. *Шкарбан А.* Народна медицина Київського Полісся // Полісся України: Мат. іст.-етнограф. дослідж. – Л., 1997. – Вип. 1. Київське Полісся, 1994.

Надійшла до редколегії 01.12.05.

В. Корнієнко, асп.

ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ В ТУРИЗМІ: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Розглянуто проблему залучення пам'яток історії до використання в туризмі, причини необхідності такої роботи. На основі вивчення сучасного стану їх функціонування як туристичних об'єктів, теоретичних та практичних принципів формування експозицій, зазначено основні напрями перетворення пам'яток історії на екскурсійні туристичні об'єкти, здатні надати повноцінну інформацію про себе.

The problem of attraction of historical monuments in tourism is considered in the article. There are reasons of the necessity of such a work nowadays. On the basis of studying the modern condition of their functioning as touristic objects, the theoretical and practical principles of exposition making, there are main directions of transformation the historical monuments into touristic objects, which are able to give the full information about themselves.

На сьогоднішній день одним з найдієвіших способів збереження історико-культурної спадщини є залучення пам'яток до використання в туризмі. Це дозволяє подолати фактори, які негативно впливають на стан їхньої охорони. Серед таких виділяють відсутність належного державного фінансування в передбачених бюджетом обсягах, низьку фінансову спроможність користувачів пам'яток, відсутність відповідних правових умов для залучення приватних інвестиції до справи охорони пам'яток, недостатня суспільна визначеність пріоритетності справи збереження пам'яток [10, с. 65]. Популяризація пам'яток засобами туризму сприятиме формуванню розуміння суспільної цінності історико-культурної спадщини. Використання в туризмі впливатиме на поліпшення матеріального стану пам'яткоохоронної справи, оскільки в цьому випадку пам'ятка отримує до 70 % коштів на своє утримання [21, с. 30]. Така пам'ятка є туристичним об'єктом.

Туристичним об'єктом є пам'ятка історії та культури, на яку спрямована увага туристів. За рівнем інтенсивності використання туристичні об'єкти поділяються на екскурсійні та неекскурсійні. Пам'ятка історії та культури виступає екскурсійним туристичним об'єктом у тому випадку, коли увага на неї з боку суб'єктів туризму набуває регулярного та масового характеру. Неекскурсійні туристичні об'єкти використовуються нерегулярно, лише як доповнення до маршруту з використанням екскурсійних туристичних об'єктів. Такі відмінності у характері використання зумовлені наявністю розвинутої туристичної інфраструктури навколо пам'ятки та наявністю у самої пам'ятки властивості саморозкриття. Під останньою виступає здатність пам'ятки стати головним джерелом інформації для туристів. Коли ж пам'ятка позбавлена властивості саморозкриття, основним джерелом інформації про неї є посередники, тому пам'ятка виступає як допоміжна ілюстрація до їх розповіді.

Питанню залучення пам'яток до туристичної сфери присвячено чимало публікацій, у яких автори намагаються створити нові туристичні маршрути. Серед таких

© В. Корнієнко, 2006

публікацій варто відмітити спроби залучити до сфери використання в туризмі пам'ятки національно-визвольних та соціальних рухів – національного руху в Києві другої половини 50–80-х рр. XX ст. [2], пов'язані з історією козацтва пам'ятні місця Київщини [12], пам'ятки історії опришківського руху Прикарпаття [7], а також пам'ятки науки та техніки [5, 15], культури [9, 18], військової історії [17] тощо. Спільною рисою публікацій є наведення більш-менш повних відомостей про пам'ятки, які мають бути включені до туристичних маршрутів відповідної тематики. Суттєвим недоліком виступає відсутність відомостей про те, яким чином ці пам'ятки можуть використовуватися. Ігнорування проблеми пристосування пам'яток історії до їх використання у сфері екскурсійно-туристичної діяльності призводить до того, що наведені маршрути є недієвими. Це зумовлене тим, що автори невірно вважають за достатнє навести відомості про ту чи іншу пам'ятку, і вона вже може використовуватися для підготовки екскурсій за маршрутом. При цьому як цілком зрозумілий факт визнається, що маршрут буде користуватися попитом у туристів.

Досвід використання в туризмі історико-культурної спадщини таких провідних країн світу як Великобританія, США та Канада [14, с. 126–128], показує, що ефективне залучення пам'яток до сфери туризму можливе лише за наявності добре розвинутої туристичної індустрії, яка враховувала б взаємовпливи процесів пожвавлення туристичного бізнесу та стану збереження пам'яток. Саме з цією метою у країнах активно проводиться не лише дослідження історії об'єктів історико-культурної спадщини, а й сучасний стан їх консервації для забезпечення збереження та використання в інфраструктурі туристичного сервісу [6, с. 132–133]. В Україні робота в такому напрямі лише починає розвиватися [16, 21], а спроби найширшого залучення пам'яток до сфери туризму в більшості випадків зазнають невдач, оскільки не враховується специфіка їх функціонування як туристичних об'єктів.

На інтенсивність використання пам'яток у туризмі впливає властивість їх саморозкриття. З метою визначення, що вона являє собою для пам'яток історії, варто розглянути останню собою являють.

До пам'яток історії *державного устрою та суспільного життя* відносяться: споруди, у яких розташовувалися державні і суспільні установи; житлові й адміністративні будівлі, пов'язані із життям та діяльністю політичних і державних керівників; могили політичних і державних керівників; місця проголошення державних актів, що відігравали значну роль в історії України. Пам'ятки *соціальних і національно-визвольних рухів* поділяються на: пов'язані з життям та діяльністю діячів національно-визвольного та соціального руху споруди; споруди, де відбувалися конкретні історичні події (засідання комітетів, проведення зборів тощо); пов'язані з подіями національно-визвольних та соціальних рухів місця; могили видатних діячів соціальних і національно-визвольних рухів. Серед пам'яток *воєнної історії* виділяються: оборонні та військово-інженерні споруди (вали, рови, фортеці та їх залишки, оборонні лінії, запорізькі січі, доти, дзоти, окопи, землянки); зразки зброї та військової техніки, що збереглися, а також встановлені на честь воєнних подій; пам'ятні місця бойових дій регулярних військових частин, козацтва, ополченців, партизанів, підпільників; пов'язані з дислокацією військових частин, розміщенням штабів, командних пунктів; місця розташування концтаборів, гетто, таборів смерті, місць масових страт військових і цивільного населення під час воєнних дій; храми-усипальні, збудовані на честь воєнних подій або загиблих воїнів; військові кладовища, братські, одиничні поховання воїнів (вітчизняних, іноземних); меморіальні будинки, пов'язані із життям та діяльністю військових діячів, функціонуванням військових установ і відомств. Пам'ятки *історії виробництва і техніки* представлені: об'єктами гідротехнічного та шляхового будівництва (водоймища, депо, доки, дороги, нафтопроводи, мости, греблі); об'єктами сільськогосподарського виробництва (пресове обладнання, коптильні, вітряки, млини елеватори); об'єктами промислового виробництва (промислові підприємства, шахти, штольні, рудні, ґуральні); об'єктами історії техніки, зразками обладнання, устаткування, знарядь та продукції виробництва, встановлених на території підприємства, у населених пунктах; будинками, пов'язаними з діяльністю та життям виробничників, підприємців, винахідників, техніків; об'єктами і місцями, пов'язаними з розвитком торгівлі, побутового обслуговування, функціонування фінансових структур (торгові ряди, місця ярмарків, банки, біржі); похованнями виробничників, підприємців, винахідників, техніків. Останню категорію становлять пам'ятки *історії науки та техніки*: громадські будинки, приміщення освітніх та навчальних закладів (університетів, інститутів, ліцеїв, пансіонів, семінарій, гімназій, шкіл), що набули собі слави іменами вчених, які там працювали, або іменами учнів, що зробили значний внесок у розвиток культури та науки; наукові установи, лікувальні заклади (науково-дослідні інститути, лікарні), де працювали видатні вчені; культурно-освітні установи (театри, народні будинки, бібліотеки, музеї, наукові товариства тощо), що проводили значну культурно-просвітницьку діяльність серед населення; пов'язані з життям та діяльністю діячів науки і культури житлові будинки, садиби; могили видатних діячів науки та культури, які зробили значний внесок в духовний розвиток суспільства [1, с. 2–124; 11, с. 8–36; 13, с. 181–283; 20]. Існують інші види класифікацій, залежно від того, які критерії покладені в основу тих чи інших видів, але вони є неповними [3; 4, с. 90].

Спільною рисою пам'яток історії є те, що відомості про події чи явища збереглися у суспільній пам'яті, яка зв'язує їх із матеріалізованими об'єктами (споруда, місце). Відзначення пам'ятної події чи явища в більшості випадків відбувається шляхом встановлення на їх місці пам'ятного знаку (на спорудах – у вигляді меморіальної дошки), на якій коротко наводиться інформація про подію. Деякі дослідники розрізняють нерухомі пам'ятки історії та пам'ятні знаки, подаючи їх як два різні види історичних пам'яток [20, с. 162]. Однак сама пам'ятка та пам'ятний знак взаємопов'язані, тому їх розведення як двох видів пам'яток не зовсім доречне.

Використання в туризмі відмічених лише за допомогою пам'ятних знаків пам'яток історії ускладнюється через незначну інформативність перших. Інформація є надто стислою, недостатньою для повного розкриття події. Сама пам'ятка туристом сприймається як певна абстракція. Візуальне ж підкріплення усної розповіді екскурсовода незначне. Саме складність сприйняття суб'єктами туризму пам'яток історії як цілісного об'єкту не сприяє їх активному використанню в туризмі. До цього додається і низький рівень історичної свідомості суспільства, яке не виявляє глибокого зацікавлення своєю історією. Усе це разом призводить до того, що пам'ятки історії лишаються маловідомими. Про це свідчать і дані двох соцопитувань, метою яких було визначення рівня сприйняття пам'яток історії в їх класичному вигляді (меморіальна дошка).

У першому випадку проводилось опитування 212 мешканців мікрорайону Києва між вулицями Раїси Окіпної, Марії Раскової, Флоренції та Туманяна віком від 20 років. Ставилося питання, чи можуть вони вказати місцезнаходження будинку, де мешкав актор та режисер Л.Ф. Биков (вул. Туманяна, 8; поруч з зображенням обличчя актора напис "У цьому будинку в 1975–1979 рр.

Kyiv National Linguistic University

жив видатний актор та кінорежисер, народний артист УРСР Леонід Федорович Биков"). Понад 83 % опитуваних дали негативну відповідь, а 82 % взагалі не знали про існування в цьому районі історичної пам'ятки.

Друге опитування проводилося серед учнів Київського ліцею бізнесу та студентів Університету економіки і права "Крок" (вул. Лагерна, 30–32). Ставилося питання, чи можуть вони назвати, кому присвячена меморіальна дошка на будівлі (поруч із профілем обличчя викладача напис "Студентів цього учбового закладу з 1997 по 2002 рік навчав видатний український вчений-юрист Академії АПрН України Володимир Володимирович Копейчиков (1923–2002). Із 327 опитуваних 100 % дали негативну відповідь, а майже 96 % взагалі не знали про існування меморіальної дошки.

Крім соціологічних опитувань проводилося також дослідження сучасного стану використання пам'яток історії в туризмі. Це дозволило визначити характеристики, які впливають на інтенсивність використання пам'ятки.

Серед загальної кількості пам'яток історії національного значення м. Києва як одного з найбільших туристичних регіонів було виділено ті, які використовуються в екскурсійно-туристичній діяльності. Робота відбувалася у два етапи. На першому складався реєстр пам'яток історії, інформацію про які могли отримати суб'єкти туризму з путівників та науково-популярних видань; на другому – обстежено стан використання пам'яток з метою виділення екскурсійних та неекскурсійних об'єктів.

Згідно з Державним реєстром (постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1761) в Україні нараховується 144 пам'ятки історії національного значення, з них у Києві – 27. У туризмі використовується 23, що становить 85 % від їх загальної кількості. Туристичними об'єктами є лише 6 (22 %). До них відносяться: житлові будинки по вул. Саксаганського – № 95-б (де мешкали М.В. Лисенко, М.Т. Рильський) та № 97 (де мешкала Леся Українка), меморіальний комплекс по вул. Січневого повстання (парк Вічної Слави), будинок № 13 по Андріївському узвозу (де мешкали М.О. Булгаков, О.А. Кошиць, В.П. Листовичний), будинок № 5 по вул. Вишгородській (де мешкав Т.Г. Шевченко), будинок № 8-а по Шевченківському провулку (садиба І. Житницького, де мешкав Т.Г. Шевченко, М.М. Сажин, О.С. Афанасьєв-Чужбинський).

Ураховуючи наведені дані, можна констатувати, що проблема залучення пам'яток історії до використання в туризмі є доволі актуальною.

Одною з найбільш вдалих спроб її розв'язання можна назвати статтю Е. Піскової та Л. Федорової [19]. Серед позитивних рис статті варто виділити розкриття впливу пам'яток історії та культури на психологію людини, що сприяє формуванню системи її індивідуальних цінностей. Автори намагаються розв'язати проблему "процесу соціалізації пам'яток", тобто "включення їх до національних та загальнолюдських суспільних цінностей" [19, с. 12]. Це відбудеться в тому випадку, коли вони будуть функціонувати в суспільстві. У такому випадку пам'ятка буде не просто "мертвим" образом певної історичної епохи, що існує в людській уяві, а образом, про який можна не лише почути, а який можна побачити на власні очі. Автори наведеної вище статті, зробивши нарис історії розвитку музейних установ та навівши перелік меморіальних музеїв-садиб, визначили шлях інтеграції пам'яток історії в суспільство так: "музеєфікація – найоптимальніший варіант збереження пам'яток історії і культури та використання їх в інтересах туризму" [19, с. 15]. І дійсно, із шести екскурсійних туристичних об'єктів Києва п'ять є історико-меморіальними музеями. Проте у статті не розглянуто питання, яким чином має проводитись така музеєфікація. Для відповіді варто навести короткий нарис досвіду музеєфікації історичних пам'яток.

У Києві в будинках по вул. Саксаганського (№ 95-б та № 97) створено музей Видатних діячів української культури (Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького). У музеях експонуються оригінальні меморіальні речі, архівні матеріали, живописні твори. Також відроджено інтер'єри кімнат, у яких жили та працювали ці діячі культури. У будинку № 13 на Андріївському узвозі створено літературно-меморіальний музей Михаїла Булгакова з оригінальною експозицією та відтворенням того історичного часу, коли працював письменник. Державний музей Тараса Григоровича Шевченка (б-р Т. Шевченка, 12) має два філіали, пов'язані з мешканням у них поета. Філіал "Хата на Пріорці" (вул. Вишгородська, 5), є відтвореною оселею XIX ст., у якій у 1859 р. він мешкав. Філіал "Літературно-меморіальний будинок-музей" (провулок Т. Шевченка, 8-а), є садибою, у якій мешкав поет у 1846–1847 рр. На території міста існують ще кілька меморіальних музеїв (Павла Тичини, Григорія Світлицького, Максима Рильського, Фотія Красицького, Віктора Косенка, Івана Кавалерідзе). Зазначені вище музеї здатні самостійно надати суб'єкту туризму основну інформацію про життя та діяльність людей, з іменами яких вони пов'язані. Отже, такі пам'ятки мають властивість саморозкриття, яку вони набули внаслідок перетворення їх на меморіальні музеї. Що стосується двох пам'яток історії національного значення в Києві, а саме особняків Ф.А. Терещенка та В.Н. Ханенка, у яких розміщуються музеї (відповідно музей Російського мистецтва та Музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків), то вони позбавлені властивості саморозкриття, оскільки є не так історико-меморіальними, як художніми музеями. Що стосується пам'яток історії інших видів, то як приклад створення музеїв на місці пам'яток виробництва і техніки, можна згадати музеї-аптеки в Києві (вул. Притисько-Микільська, 7) та Львові (вул. Друкарська, 2), які дають уявлення не лише про історію фармакології, а й про устрій подібного типу закладів. Відносно пам'яток воєнної історії, як приклад можна навести музей, створений на місці Полтавської битви 1709 р., а також музейні комплекси на Малаховому кургані та на Історичному б-рі в Севастополі, які дають уявлення про хід битв, місце розташування військ тощо. Усі зазначені вище музеї мають одну спільну рису – вони є не просто тематичними зібраннями, а являють собою певний історичний зріз епохи, яку відтворюють.

Отже, один з найефективніших способів залучення пам'яток історії до використання у сфері туризму є створення на їх основі меморіальних музеїв. Важливою рисою музеїв такого типу є відтворення історичної обстановки, у якій відбулися ті чи інші події. Саме це відрізняє музеєфіковану пам'ятку історії від звичайного музею, в експозиції якого відображається історія події. Якщо це меморіальний будинок-музей, пов'язаний із життям та діяльністю людини, то музеєфікація його як пам'ятки історії означатиме відтворення історичної обстановки, що оточувала цю людину. Знайомство з таким меморіальним музеєм, як зазначають деякі дослідники [8], допомагає зрозуміти творчий і життєвий шлях особистості. Якщо ж в експозиції музею представлені матеріали про весь життєвий шлях, то такий музей не можна назвати музеєфікованою пам'яткою історії, бо тоді остання втрачає властивість саморозкриття. Особисті речі, меблі, картини та інші предмети мають бути розташовані в тому порядку, у якому вони оточували людину за життя. Саме це дозволить туристам уявити особливості життя і творчості особистості. Для отримання повноцінного уявлення про її життєвий та творчий шлях, необхідно створення експозицій двох типів.

Kyiv National Taras Shevchenko University

Перший тип є відображенням реального оточення людини в певний період її життя, який пов'язаний саме з цією спорудою. Другий розкриває весь життєвий шлях людини на основі звичайної музейної експозиції. До неї включаються особисті речі, які хронологічно та тематично не вкладаються в межі першої експозиції. Прикладом розв'язання такої проблеми можна назвати київський Музей Лесі Українки (вул. Саксаганського). На першому поверсі відтворено обстановку, у якій жила Леся Українка, на другому – розташовано музей, присвячений історії життя і творчості самої письменниці.

Сказане буде справедливим і для створення музеїв інших видів пам'яток. Пам'ятка історії лише в тому випадку розкриє перед туристом свою внутрішню сутність, коли навколо неї буде відтворена обстановка на момент події. А для посилення властивості саморозкриття має бути створена експозиція двох типів.

Варто також зазначити, що музеєфікована пам'ятка історії має виступати не відокремленою від інших музеїв. Адже такий музей розкриває лише один з аспектів історії людини, суспільства, держави. Має бути створена мережа музейних закладів, які розкриватимуть найрізноманітніші аспекти життя історії України. Музей не повинен замикатися лише на власній експозиції, а має залучати до формування нових туристичних маршрутів інші, пов'язані з його тематикою пам'ятки, тим більше приклад подібної роботи вже існує [22]. Лише завдяки такій роботі музей матиме змогу надати туристові якісно змістовні послуги, обов'язкові для успішного функціонування в сучасному суспільстві.

Звичайно, у статті далеко не повністю розглянуті різні аспекти формування розвинутої туристичної мережі, завдяки якій можливе ефективне використання пам'яток історико-культурної спадщини України. Тим не менше, на основі вивчення сучасного стану використання пам'яток історії та культури, теоретичних та практичних принципів формування експозицій та аналізу рівнів людського сприйняття історичних пам'яток, було накреслено напрями, які дозволять максимально ефективно використовувати пізнавальний потенціал пам'яток історії для популяризації історико-культурної спадщини. А, отже, формувати у суспільній свідомості розуміння її цінності та необхідності збереження.

1. Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на мат. Зводу пам'яток історії та культури України) : У 2 ч. / За ред. П. Тронька, В. Горбика, Е. Піскової. – К., 1999. – Ч. 2. 2. *Бажан О.Г.* Пам'ятки національного руху другої пол. 50–80-х рр. як туристично-екскурсійні об'єкти Києва // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1998. – Вип. 1, ч. 2. 3. *Бейдик О.О., Бортман Д.Я.* Нові аспекти виявлення, систематизації та картографування архітектурно-історичних ресурсів як об'єктів пізнавального туризму // Туристичні ресурси України. – К., 1996. 4. *Бейдик О.О.* Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування. – К., 2001. 5. *Бондарчук Ю.П.* Пам'ятки історії техніки як об'єкти туризму (на мат. пам'яток залізничного транспорту // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1998. – Вип. 1, ч. 2. 6. *Бурдоносова Т.І.* Використання пам'яток історії та культури в процесі викладання спецкурсів з краєзнавства (зарубіжний досвід) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 1999. – Вип. 6. 7. *Бурнашов Г.* Туристичні походи й екскурсії до пам'яток опришківства на Прикарпатті // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1998. – Вип. 1, ч. 2. 8. *Вербіленко Г.А.* Значення меморіальних музеїв при вивченні історичної спадщини засобами туризму та екскурсій // Всеукр. наук.-прак. конф. "Туризм і завдання національно-культурного відродження України" : Мат. міжнар. наук. конф. – К.; Черкаси, 1992. 9. *Верменич В.Я.* Київські адреси Євгена Чикаленка // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1998. – Вип. 1, ч. 2. 10. *Вечерський В.В.* Пам'ятки містобудування й архітектури України та перспективи їх використання як туристичних об'єктів // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1998, – Вип. 1, ч. 1. 11. *Горбик В.О., Денисенко Г.Г.* Воєнна історія України в пам'ятках. – К., 2003. 12. *Денисенко Г.Г., Кот С.І.* Пам'ятки та пам'ятні місця Київщини, пов'язані з історією козацтва, як об'єкти туризму // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1998. – Вип. 1, ч. 2. 13. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження / За ред. В. Горбика. – К., 1998. 14. *Катаргіна Т.І.* Збереження історико-культурної спадщини у Великій Британії, США, Канаді (історія та сучасність). – К., 2003. 15. *Константинов В.О.* Пам'ятки науки та техніки України як об'єкти туризму // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1998. – Вип. 1, ч. 2. 16. *Мазурик З.* Культурна спадщина регіону як туристичний продукт // Галицька брама. – 2003. – № 10–12. 17. *Муковський І.Т.* Туристичні маршрути уздовж поясу бойової слави міста-героя Києва // Туризм у XXI столітті: глобальні тенденції і регіональні особливості: Мат. II-ї міжнар. наук.-прак. конф. (10–11 жовтня 2001 р.). – К., 2002. 18. *Панкова Є.В.* Ім'я Григорія Мачтета на туристичній карті України // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1998. – Вип. 1, ч. 2. 19. *Піскова Е.М., Федорова Л.Д.* До проблеми використання нерухомих пам'яток історії у суспільній практиці засобами туризму // Туристично-краєзнавчі дослідження – К., 1998. – Вип. 1, ч. 1. 20. *Піскова Е.М., Федорова Л.Д.* Сучасна класифікація пам'яток історії // Пам'ятки історії та культури України : Каталог-довідник. – К., 2005. 21. Туризм і охорона культурної спадщини: український та польський досвід / За ред. Ю. Лебединського, В. Вакуленка, І. Валентюк та ін. – К., 2003. 22. *Удін-Некрасов В.О.* Розробка позамузейних екскурсійно-туристичних маршрутів (з досвіду роботи Музею історії Києва" // Всеукр. наук.-прак. конф. "Туризм і завдання національно-культурного відродження України" : Мат. міжнар. наук. конф. – К.; Черкаси, 1992.

Надійшла до редколегії

В. Ластовський, канд. іст. наук

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В УКРАЇНІ КІНЦЯ XVII–XVIII СТОЛІТЬ НА СТОРІНКАХ "УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА" (1963–2003)

Розглянуто відображення історії православної церкви в Україні кінця XVII–XVIII ст. в зарубіжній українській історіографії – у публікаціях на сторінках "Українського історика".

The reflection of history of orthodox church is considered in Ukraine of end XVII – XVIII ct. in foreign Ukrainian historiography – in the publications on the pages of "Ukrainian historian".

З 1920-х рр. українська історична наука почала розвиватися двома незалежними один від одного напрямами, що сформувалися в першу чергу на ідеологічних засадах: один із них був презентований радянсько-комуністичною ідеєю і знайшов широку державну підтримку в межах УСРР–УРСР та СРСР, а другий – ідеєю незалежності України і міг еволюціонувати лише за межами вітчизни, "в екзилі". Відповідно такий стан спричинив і жорстке протистояння цих двох напрямів у науковому світі, тому у 1950–1960-х рр. створюються два найвагоміших історичних часописи, які представляли досить яскраво обидва ці напрями – це "Український історичний журнал" та "Український історик". Протистояння між цими двома рупорами різних методологічно-наукових підходів продовжувалося аж до кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Зрозуміло, що це протистояння зумовило не лише ідеологічну сторону вивчення та висвітлення історії України, але й усю методологію в цілому, у т. ч. навіть вибір тематики досліджень, що негативно позначалося на стані науки [7, с. 48–50]. Внаслідок цього на сторінках радянського журналу практично не висвітлювалися деякі проблеми, які знаходили своє вираження або хоча б піднімалися на сторінках журналу в діаспорі. Зокрема, це стосується й питання історії православної церкви в Україні. І лише тільки у 1993 р. постало питання про співпрацю обох часописів з метою подальшої розбудови української національної історіографії [5, с. 102].

© В. Ластовський, 2006

На нинішній час уже неодноразово зроблено спробу дослідити й оцінити роль "Українського історика" у розвитку української історичної науки в цілому та у вивченні окремих проблем [13, 23, 27, 29, та ін.]. Проте ця тема ще вимагає свого подальшого вивчення науковцями а зокрема і розгляд церковно-релігійної тематики на його сторінках.

Ще на початку заснування оригінального наукового часопису в діаспорі, відомим дослідником О. Оглоблиним (1899–1992) були визначені шляхи подальшого розвитку вітчизняної історичної науки, зокрема одним із завдань "української еміграційної історіографії" він вважав "монографічні досліди… історії української церкви" [18, с. 3]. І як показали подальші публікації в самому "Українському історику" (та інші видання праць членів Українського історичного товариства), це питання перебувало постійно у сфері зацікавлень науковців, тому від часу виходу у світ першого числа "Українського історика" на його сторінках з'явилася численна кількість матеріалів, присвячених історії церкви: від самих початків християнства до нинішнього часу [14, 17, 20, 22 та ін.]. При цьому обов'язково слід зазначити толерантність "Українського історика" в публікації статей із цієї проблематики. Зокрема, тут однаково подавалися дослідження як з історії православної церкви, так і греко-католицької.

Звичайно, на сторінках часопису піднімалося досить різноманітне коло питань, починаючи від археологічних досліджень і закінчуючи розвідками із спеціальних історичних дисциплін. Однак одна з найактуальніших проблем, що була зачеплена на сторінках "Українського історика" – це історичний розвиток та становище православного духовенства в Україні в кінці XVII – у XVIII ст. Саме по собі це питання вивчене ще досить мало, хоча значна кількість публікацій з'явилася протягом XIX – початку XX ст., а потім воно було знову підняте в Україні лише наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. Необхідно зазначити, що в роки панування атеїстично-класового підходу до питань історії церкви та, за влучним висловом О. Оглоблина, "академічної неволі в СССР", лише українська діаспора мала змогу продовжувати їх вивчати без зовнішнього тиску. Саме звідси і прийшли в Україну початку 1990-х рр. перші узагальнюючі праці з історії церкви – І. Огієнка, О. Лотоцького, І. Власовського, Ю. Федоріва та ін.

Провідне місце історія церкви займала в працях одного з найвідоміших українських істориків О. Оглоблина, який у 1940-х рр. брав активну участь у створенні та діяльності Церковно-археографічної комісії, був професором Української Православної Богословської Академії в Мюнхені [4]. Найдетальніше його творчість у дослідженні історії церкви вивчалася поки що тільки О. Домбровським [9]. Однак опублікована праця останнього все ж таки є неповною, хоча автор і досить детально висвітлював погляди вченого на існуючі наукові проблеми, але головним чином зосередив свою увагу на ставленні О. Оглоблина до "теорії III Риму".

О. Оглоблин ще на початку своєї наукової діяльності, у шістнадцять років, присвятив невеликий нарис єпископу Переяславському Захарію Корніловичу (р. н. невід.–1715), трохи згодом перетворений на змістовнішу роботу [30]. Як стверджував автор у своїй автобіографії, писаній у 1964 р., до цього його спонукали роботи найвідоміших на той час спеціалістів з історії церкви С. Голубєва, М. Петрова, Ф. Тітова та ін. [21, с. 6].

Свою працю О. Оглоблин назвав "Захарій Корнілович, Єп. Переяславський і Бориспільський (1700–1715)" і присвятив її 200-річчю з дня смерті цього ієрарха. Приводом до її написання стала знахідка самим дослідником у 1915 р. місця поховання єпископа в с. Скиток Київської губернії у церкві колишнього Данилівського (Липянського) монастиря. Далі, опрацювавши різні джерела, О. Оглоблин підготував "коротку замітку", у якій приділив увагу розгляду трьох питань: біографії З. Корніловича, заснування Переяславської кафедри та титулування самого єпископа [1]. Щоправда, слід зауважити, що при опрацюванні відповідних матеріалів автор допустив методологічну помилку: він занадто довірився авторитету П. Строєва (1796–1876) при визначенні правильного титулування З. Корніловича – єпископ Переяславський чи Переяславський і Бориспільський. О. Оглоблин обрав другий варіант, хоча в усіх наявних документах початку XVIII ст. фігурує саме перший.

Окрім вищезгаданої і, на жаль, досі не опублікованої повністю роботи, О. Оглоблин також зачепив історію православної церкви XVIII ст. у працях "До історії архіву Київської митрополії XVIII ст." (1950) та "До історії українського духовенства на Гетьманщині XVIII ст." (1951).

Співпрацюючи з "Українським істориком", О. Оглоблин продовжував досліди з уже зазначеної проблеми і тому знову повернувся до неї у ґрунтовній роботі "Проблема предків Миколи Гоголя". Зокрема, він звернув увагу на суспільне становище православного духовенства в Україні XVIII ст., наголосивши, що "було б великою помилкою вважати, що священицький стан на Україні-Гетьманщині був дуже далекий від шляхетства (nobility), а тим паче козацької старшини, і взагалі не був у великій пошані…" [19, с. 90]. Якраз навпаки, на його думку, духовенство в Україні, будучи окремим суспільним станом, користувалося "неабияким впливом у громадському, економічному, культурному, а навіть політичному житті Козацько-Гетьманської держави". Окрім того, духовенство мало тісні зв'язки із старшиною та шляхтою, а через них, опосередковано, для нього відкривався "шлях до російського дворянства". Свої думки і спостереження О. Оглоблин підтвердив великою кількістю фактичного матеріалу на прикладі різних старшинсько-шляхетсько-духовних родин (Гоголів-Яновських, Бутовичів, Кониських, Яворських, Добронизьких, Старицьких та ін.) і на їх підставі дійшов висновку, що "низка історичних умовин" безпосередньо сприяла становленню духовенства в Україні як окремого стану, а саме: 1) "майже виключно український етнічний склад духовенства"; 2) "державний характер" церкви в Україні; 3) "концентрація парафій" у руках кількох родів; 4) "спадковість парафій"; 5) "щільний зв'язок духовенства з місцевим господарством і землеволодінням"; 6) принцип виборності духовенства; 7) сімейні зв'язки духовних родів з козацтвом, міщанством, старшиною і шляхетством; 8) "добра (нерідко висока) освіта" духовенства; 9) "своєрідна "династичність" і зріст на цьому ґрунті виразних "династичних" почувань і традицій".

На сторінках "Українського історика" періодично з'являються й публікації, що дозволяють ще більше поглибити уявлення про погляди О.П. Оглоблина на значення та історію української церкви наприкінці XVII – у XVIII ст. Певна інформація з цього приводу знаходиться у роботі А. Жуковського, присвяченій співпраці та науковому внеску історика у відоме видання "Енциклопедія українознавства", який підготував туди статті як загального плану ("Церковна історіографія"), так і конкретного, присвячені деяким православним монастирям (Мгарський, Межигірський, Новгород-Сіверський) і діячам церкви (Манастирський Інокентій, Одорський Гедеон та ін.) [12, с. 212, 217]. Дуже оригінальну інформацію можна знайти і в статті В. Ленцика, присвяченій діяльності Церковно-археографічної комісії з 1946 р. Уже на першому її засіданні 29 серпня О.П. Оглоблин поставив конкретне завдання "опрацювати церковну історіографію і короткий курс історії української Церкви, яку треба б якнайскорше дати в руки загалові", а в його межах визначив одну з найважливіших, як на його думку, проблем – "Українська Пра-

вославна Церква XVII – XVIII ст. і Московська держава" [16, с. 127]. На особливу увагу заслуговує матеріал засідань комісії, на яких її члени жваво дискутували й обмінювалися думками з різних проблем. Так, О. Оглоблин 9 квітня 1948 р. у своїй доповіді про досліджуваний ним архів київських греко-католицьких митрополитів другої половини XVIII ст. спробував зосередитися також на питанні впливу *польського чинника* на релігійну свідомість українського населення Правобережної України. Зокрема, він вважає, що той "діяв не лише на уніятську церкву, але теж і на православну" до часів Пінської конгрегації 1791 р. На його думку, на Правобережжі, в умовах відсутності вищої церковної православної ієрархії "маса на чолі зі своїм духівництвом жила і йшла своїм шляхом, особливо маси сіл і містечок". При цьому він наголошував на тому, що для національного самозбереження "обмосковлення було більш небезпечне, як ополячення..., бо православ'я було то саме, а польщення через латинізацію було тяжче" і саме тому "Правобережжя, де була унія, було більш українське як Лівобережжя" [16, с. 136]. Ці роздуми історика, на мою думку, мають своє раціональне підґрунтя, яке найкраще засвідчують події міжконфесійного протистояння 1760–1790-х рр. Однак це та тема, на яку ще, очевидно, слід звернути детальнішу увагу дослідникам і прослідкувати саме національний аспект розвитку православної церкви, особливо у порівняльному ракурсі Правобережної та Лівобережної України.

Також О. Оглоблин відмічав і значну соціальну роль церкви: "Після нападів татар, часів руїни, конфедерацій і коліївщини лікувалися глибокі рани. Це робила стихія української церковної сили" [16, с. 136]. Щоправда, тут дослідник більше акцентує увагу на храмах, які "полишили саме уніятські митрополити". Однак ці його слова можна з повною мірою віднести і до православного духовенства і православних приходів на Правобережжі, навколо яких гуртувалося місцеве українське населення і відстоювало своє природне право на свободу віросповідання.

Оцінюючи роботи О. Оглоблина з окресленого питання, його однодумець і співробітник по Українському історичному товариству Л. Винар вважав, що дослідник "завжди аналізував ролю української і церковних діячів у державному і культурному будівництві України", спираючись на "традиційну українську історичну схему, що її науково обґрунтував Михайло Грушевський" [3, с. 28, 31]. А на думку І. Верби саме його дослідження надали "Українському історику" в науковому середовищі "статусу основного українського гуманітарного журналу" [2, с.102].

Висновки О. Оглоблина щодо умов становлення духовенства як окремого стану були підтверджені пізнішою працею О. Стовби, що стосувалася відомої духовної родини Міхновських. Зокрема, автор доводив її походження "з дрібної української шляхти", причому перехід у духовенство він вважав засобом "втримати себе на вищому суспільному поземі в порівнянні з міщанами і селянами" [28]. У цілому ці думки підтвердив також і вже сучасний дослідник В. Кривошея, хоч на противагу О. Стовбі він довів, що духовна родина Міхновських була корінним лівобережним родом із середини XVII ст. і не мала нічого спільного із правобережною католицькою родиною, окрім прізвища [15].

У журналі були оприлюднені й деякі думки Н. Полонської-Василенко з приводу українсько-російських взаємин у церковній сфері. З одного боку вона зазначала, що у XVIII ст. від часів Петра І "українські діячі йшли до Росії і з примусу, і добровільно, бо там відкривалося широке поле для діяльности" і саме тому "був час, коли всі єпископи Росії, до Сибіру включно, були українці і більшість з них – вихованці Київської Академії [25, с. 10]. А з іншого боку, дослідниця у своїй доповіді на засіданні Церковно-археографічної комісії 2 жовтня 1946 р. на тему "Провідні думки нарису Історії Української Церкви" підкреслювала ту шкідливу "русифікаційну течію", що опанувала православну церкву в Україні після приєднання Київської митрополії до Московського патріархату у 1686 р., коли "Церква в Україні стала чужою" [16, с. 128].

Тема українського духовенства XVIII ст. була продовжена М. Палієм, який висвітлював цю проблему через його участь у діяльності т. зв. Уложеної Комісії (1767–1769) [24]. Автор детально зупинився на розгляді наказів від духовенства трьох українських єпархій (Київська, Переяславсько-Бориспільська, Чернігівська) та Києво-Печерської лаври і Межигірської обителі. Порівнюючи вимоги, він ствердив, що "всі накази всіх українських духовних установ подібні між собою", а це свідчить лише про "безумовний зв'язок, організованість й одностайність поміж українськими духовними установами". Вимоги православного духовенства в Україні головним чином стосувалися відновлення їх прав, привілеїв та вольностей, що були надані всілякими юридичними документами ще з часів польсько-литовської держави. Ці питання стосувалися права купівлі-продажу і володіння нерухомим майном, освіти, торгівлі тощо, але чи не найголовнішою серед них стояла вимога "відновлення духовенства з родинами в правах шляхетства". Однак, аналізуючи весь матеріал, М. Палій, здається, занадто оптимістично поглянув на участь українського духовенства в Уложеній Комісії. На його думку, цей "виступ... виявився доволі політично-національно свідомим і як на той час досить гострим" [24, с. 54]. З цим важко погодитися, оскільки насправді духовенство саме в цей час, на нашу думку, більше переймалося власними проблемами, аніж загальноукраїнськими. Дослідник водночас притримувався такої ж оптимістичної думки і стосовно шляхетства, вважаючи, що його накази за своєю спрямованістю збігаються з наказами духовенства і це теж є свідченням про "свідомість національних інтересів та наявну зорганізованість цих станів народу" [24, с. 52]. Проте подальший розвиток історичних подій засвідчив якраз протилежне: ні духовенство, ні шляхетство нічого не протиставили наступу російської адміністративної машини ні в окремішності, ні разом.

О. Вінтоняк у своїй розвідці звернув увагу на тему, що давно вже чекала свого вирішення в науковому вітчизняному середовищі – це анафемування гетьмана І. Мазепи [6]. До цієї теми історики зверталися ще із середини XIX ст. Сам історик багато в чому хоч і повторив давно відомий матеріал, однак розглянув цю тему дещо ширше від інших дослідників, зібравши матеріал стосовно богословських аспектів цієї акції. Він підкреслив те, що вона була дійсною тільки в межах російської держави і звернув увагу на логічну структуру "Чину Православ'я", згідно з яким і проголошується анафема. На його думку, у цьому "Чині" анафема проголошується "різним єретикам й апостатам православ'я", а в тому то й справа, що гетьман "не був ані єретиком, ані апостатом православ'я, щоби ставити його у ці ряди, але політичним і національним діячем" [6, с. 68–69]. Тому він підтримав позицію інших вчених, котрі вивчали це питання, зокрема В. Біднова, що сама акція проведення анафеми ніколи не мала релігійного характеру, а була тільки лиш політичним актом, політичною помстою. Необхідно зазначити ставлення О. Вінтоняка до українського православного духовенства, що взяло участь в анафемуванні. У його оцінці він дещо розходиться з думками деяких інших дослідників (для прикладу можна згадати крайньо негативну позицію письменника Г. Хоткевича, висловлену у 1917 р.). Виправдовуючи українську православну ієрархію, він зазначав, що "роля укр. духівництва в цій акції (анатемування) була зовсім пасивна, здійснювана лише під уря-

довим примусом та терором, їхні думки, настрої та бажання були зовсім інші" [6, с. 68]. Однак, на жаль, саме цього історик і не показав.

З історіографічного погляду має цінність праця відомого історика А. Жуковського, котрий спробував дослідити вклад Київської духовної академії у розвиток історичної науки з історії церкви, у т. ч. хронологічно стосовно XVII–XVIII ст. Учений не підтримав думки Д. Дорошенка, В. Біднова, Н. Полонської-Василенко та інших щодо негативної ролі цього закладу у освіті й науці [10, с. 84–85]. Натомість він особливо відзначив наукову творчість М. Петрова, С. Голубєва та Ф. Тітова, яких вважав визначними постатями серед професорського складу академії кінця XIX – початку XX ст., "на особливу увагу коли йдеться про їхній вклад в історію української церкви". На його думку, саме вони "дали основу для наукових студій історії української церкви і культури, особливо XVII–XIX століть" [11, с. 55]. Дослідник коротко охарактеризував творчість цих істориків і їх праці, зазначивши найвагоміші серед них, зокрема роботу Ф. Тітова, присвячену історії православної церкви на території Речі Посполитої у XVII–XVIII ст. Крім цього він зазначав і дослідження інших науковців, зокрема М. Шпачинського про київського митрополита Арсенія Могилянського, В. Біднова про стан церкви за польськими законодавчими актами [11, с. 57].

У 1989 р. "Український історик" подав інформацію, що на Науковому конгресі у Мюнхені (28 квітня – 1 травня 1988 р.) з нагоди 1000-ліття Хрещення України-Руси дійсний член НТШ, УВАН, УІТ М. Антонович виголосив доповідь, "Українська Православна Церква в XVIII і XIX століттях. (Взаємини і взаємовпливи з Росією)". Головною темою цього виступу прозвучало висвітлення духовно-культурного церковного опору впливам з боку Росії і Московського Патріархату [8]. Крім того, були подані також доповіді Я. Падоха "Церква й держава за Гетьманщини" та Р. Єринюка з приводу підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату наприкінці XVII ст.

Сучасний дослідник історії та розвитку часопису "Український історик" Л. Сакада цілком справедливо, узагальнюючи набутий досвід вітчизняної науки, зауважила, що "в українській національній історіографії наукові журнали були одним із суттєвих чинників її поступу" [26, с. 11]. Стосовно "Українського історика" ці слова повністю підтверджуються на прикладі зачепленої тут проблеми. Адже, за часів радянського періоду історичної науки в Україні, вона не мала ґрунтовних досліджень. Наукові розробки в цьому напрямі фактично взагалі припинилися. Лише в деяких випадках висвітлювалися окремі питання, як правило, у контексті таких тематик як Коліївщина, приєднання до Росії Правобережжя тощо, тому, зрозуміло, роль саме "Українського Історика" в дослідженні поставленої проблеми важко переоцінити. І тепер ця "зреалізована альтернативна можливість" [27, с. 12] постала однією з основ сучасного розвитку української історичної науки у вивченні історії церкви в Україні. Фактично саме історики – представники української зарубіжної історіографії стали тим своєрідним містком, що з'єднав вітчизняну наукову думку XIX – початку XX ст. і сучасну у дослідженні цього питання.

Таким чином, можна бачити, що тема історії православної церкви наприкінці XVII – протягом XVIII ст. розглядалася на сторінках "Українського історика" досить регулярно, як правило у призмі політичних та соціальних аспектів розвитку українського суспільства.

1. Александр Оглоблин. Захария Корнилович, еп. Переяславский и Бориспольский (1700–1715) : Краткая заметка (Публікація І. Верби та В. Ластовського. Коментар В. Ластовського) // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1999. – Вип. 7. 2. *Верба І.* Публікації Олександра Оглоблина на сторінках "Українського Історика" // Український історик (далі – УІ). – 1993. – № 1–4. 3. *Винар Л.* Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина // УІ. – 1970. – № 1–3. 4. *Винар Л.* Олександр Петрович Оглоблин (1899-1992) // УІ. – 1993. – № 1–4. 5. *Винар Л.* Українське Історичне Товариство (1995–2000). Ст. і мат. – Чернівці, 2000. 6. *Вінтоняк О.* Анатема на гетьмана Мазепу // УІ. – 1990. – № 1–4. 7. *Гуржій О., Капітан Л.* "Український історичний журнал" та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині XX ст. – К., 2004. 8. *Домбровський О.* Науковий конгрес у Мюнхені з нагоди 1000-ліття хрещення України-Руси // УІ. – 1989. – № 1–3. 9. *Домбровський О.* Церковна тематика в історичних дослідах Олександра Оглоблина // УІ. – 2000. – № 1–3. 10. *Жуковський А.* Вклад Київської Духовної Академії і її "Трудів" на культурному і богословському відтинках // УІ. – 1988. – № 1–4. 11. *Жуковський А.* Вклад Київської Духовної Академії і її "Трудів" на культурному і богословському відтинках // УІ. – 1989. – № 1–3. 12. *Жуковський А.* Вклад Олександра Оглоблина в Енциклопедію Українознавства // УІ. – 1995. – № 1–4. 13. *Калакура Я.* Українська історіографія. – К., 2004. 14. *Книш Ю.* До питання впливу Методіївської архиєпархії на раннє київське християнство // УІ. – 1988. – № 1–4. 15. *Кривошея В.* Родовід Міхновських // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали І генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. – К., 1996. 16. *Ленцик В.* Церковно-археографічна Комісія (Львів–Мюнхен) // УІ. – 1997. – № 1–4. 17. *Мизь Р.* Участь українців у життю югославських народів в давніші часи // УІ. – 1970. – № 4. 18. *Оглоблин О.* Завдання української історіографії на еміграції // УІ. – 1963. – № 1. 19. *Оглоблин О.* Проблема предків Миколи Гоголя // УІ. – 1967. – № 3–4. 20. *Оглоблин О.* Українська церковна історіографія // УІ. – 1969. – № 4. 21. *Оглоблин О.* Студії з історії України. Статті і джерельні матеріяли. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. 22. *Падох Я.* Микола Чубатий // УІ. – 1975. – № 3–4. 23. *Палієнко М.* Внесок "Українського Історика" у збереження та вивчення національної архівної спадщини // УІ. – 2003. – № 1–5. 24. *Палій М.* Участь українських депутатів в Катеринівській комісії // УІ. – 1978. – № 1–3. 25. *Полонська-Василенко Н.* До історії України XIX століття // УІ. – 1964. – № 4. 26. *Сакада Л.* "Український Історик" – журнал Українського Історичного Товариства // УІ. – 1999. – №1. 27. *Сакада Л.* "Український історик": Генеза, тематика, постаті. – Нью-Йорк; К., 2003. 28. *Стовба О.* Матеріяли до історії роду Міхновських // УІ. – 1983. – № 2–4. 29. *Тельвак В.* Проблеми дослідження теоретико-методологічної спадщини М. Грушевського на сторінках "Українського Історика" // УІ. – 2003. – № 1–5. 30. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3561, оп. 1. спр. 42, арк. 35–40 зв.; спр. 45, арк. 143–144.

Надійшла до редколегії

Ю. Латиш, асп.

УКРАЇНСЬКА ТА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЇ РУХУ ДЕКАБРИСТІВ В УКРАЇНІ (1920–1930)

Розглянуто українську та російську історіографії декабристського руху в Україні у 1920–1930-х рр., проаналізовано основні напрями та тенденції у дослідженні цієї теми.

In the article it is investigated Ukrainian and Russian historiography of Decembrist's movement in Ukraine in 1920-1930, analyzed the main tendencies and trends of the research of this topic.

Україна займає особливе місце в історії декабристського руху, оскільки тут діяли управи Союзу благоденства, Південне товариство та Товариство об'єднаних слов'ян, було написано проект майбутньої конституції Росії – "Руську Правду", нарешті, відбулося повстання Чернігівського полку. Тривалий час тема "Декабристи в Україні" не досліджувалася, а декабризм вважався виключно російським рухом. Сьогодні існує потреба переглянути усталені штампи, чому може посприяти вивчення доробку декабристознавців 1920–1930-х рр., які першими розпочали дослідження теми "Декабристи в Україні".

Метою нашої статті є порівняльний аналіз української та російської історіографій декабристського руху 1920–1930-х рр. Ця тема уже частково досліджувалася. У перших історіографічних розвідках розглядалася переважно література, що побачила світ до 100-річного ювілею повс-

© Ю. Латиш, 2006

тання декабристів. У них через недосконалість методів історіографічного дослідження домінувало анотування опублікованої літератури, тобто історіографія, по суті, підмінювалася бібліографічним оглядом. Одним з перших такий огляд зробив Л. Добровольський. Поряд із позитивними тенденціями він вказав і на серйозні недоліки тогочасного декабристознавства, адже декабристознавча література "знайшла для себе притулок більше-менше в десятку (семи київських та трьох-чотирьох харківських) друкованих видань періодичного, переважно, характеру й лише почасти вийшла окремими книжками наукового й популярно-наукового характеру. Репрезентують її близько семи десятків різного обсягу праць, мовами українською (здебільшого) й російською, що їх виконали понад 20 осіб (у переважній більшості – українці, мешканці чотирьох міст на Україні та трьох за її межами), які писали мало не виключно про декабризм і декабристів тільки на українській території" [9, с. 911]. Російська дослідниця М. Нєчкіна, аналізуючи ювілейний доробок українських декабристознавців, зосередила свою увагу на критиці концепції українського декабризму та її фундаторів [25].

У другій половині 1930-х – першій половині 1950-х рр. аналіз публікацій про декабристів практично не проводився. Після другої світової війни у наукових працях та дисертаційних дослідженнях з'явилися великі історіографічні огляди. У двотомнику М. Нєчкіної перший розділ є спробою узагальнити підсумки розвитку декабристознавства і визначити перспективи подальшої наукової розробки цієї теми [28, с. 5–49]. Радянське декабристознавство 1920–1930-х рр. у цей час розглядалося як фронт боротьби за утвердження марксистської історіографії.

Першим в УРСР глибокий аналіз радянської історіографії 1917 – середини 1930-х рр. зробив В. Котов, приділивши увагу і дискусіям навколо декабристського руху [19, с. 106–107]. Історик спробував пояснити причини, що затримали дослідження історіографії історії СРСР 1920–1930-х рр. Це – "поширений в історичній літературі погляд, відповідно до якого весь шлях розвитку радянської історичної науки у 20–30 рр. складається лише з огріхів і помилок. До всіх відомих обставин, що підтримували цей погляд, треба ще додати те, що іноді огріхи і помилки пам'ятаються краще, ніж позитивні наслідки" [1]. Проте історіографічна ситуація 1960-х рр. не дозволила В. Котову деідеологізувати свої дослідження. Так, він необґрунтовано звинувачував фундаторів концепції українського декабризму в "буржуазному націоналізмі", ігнорував їх роль у публікації документів [14, с. 21]. У роки політичної "відлиги" вперше після 1920-х рр. в Україні з'явилися історіографічні праці, що розкривали рівень вивчення теми "декабристи і Україна". У статтях Л. Олійника та І. Гапусенка згадувалися роботи В. Базилевича, Д. Багалія, але багато імен репресованих декабристознавців замовчувалися [30].

Після відновлення незалежності України першим розпочав дослідження декабристознавчих праць, що побачили світ у 1920–1930-і рр., Г. Казьмирчук. У низці досліджень та докторській дисертації він дав доволі повну картину стану радянського декабристознавства 1920–1930-х рр., розглянув утворення нових навчальних і дослідницьких закладів та підготовку кадрів, декабристознавчі школи, які діяли на теренах СРСР і були знищені у середині 1930-х рр., проблематику, над якою вони працювали, запропонував нову періодизацію вивчення руху декабристів [15; 17]. Однак учений не порівнював російське та українське декабристознавство, майже не торкався декабристознавчих студій у Москві й Ленінграді. Окремі аспекти проблеми порушувалися у роботах М. Дмитрієнко, російської дослідниці О. Киянської, молодих істориків А. Сілкіна, О. Вербового, О. Ляпіної, Р. Конти, Ю. Латиша, В. Довгопола [18; 20; 21; 23].

Основні суперечки між українськими та російськими декабристознавцями 1920-х рр. велися навколо питання про т. зв. *український декабризм*. У 1925 р. видатний український історик М. Грушевський поставив питання: "українські декабристи чи декабристи на Україні?" [8, с. 3], але сам участі у цій дискусії не брав. Концепцію українського декабризму розробили академік ВУАН С. Єфремов та професор О. Гермайзе. У її контексті написані праці Д. Багалія, В. Базилевича, Л. Добровольського, В. Міяковського, П. Филиповича, М. Яворського та ін.

О. Гермайзе розподілив декабристів на дві групи: великих землевласників-аристократів та збіднілих дворян. Представники другої групи, які створили Товариство об'єднаних слов'ян, і були, на думку вченого, українськими декабристами. Вихідці із сімей бідної української шляхти І. Горбачевський, Я. Драгоманов, І. Сухинов та ін. були першими представниками української інтелігенції, котра недооцінювала значення національного питання, але самоідентифікувала себе "малоросіянами" [5].

На думку Ю. Охримовича, відсутність України серед суб'єктів майбутньої федерації, яку планували створити члени Товариства об'єднаних слов'ян, пояснюється слабкістю національної свідомості у декабристів-українців, адже "декабристи філологією й етнографією не займалися зовсім, а в царині історії цікавилися найновішими західноєвропейськими подіями й ідеями, насамперед французькою революцією. Це захоплення Європою і відвернуло їхні очі від рідної землі" [31, с. 25].

С. Єфремов висунув гіпотезу про спадковість українського федералізму XIX ст. у ланцюзі: масонська ложа "Об'єднані слов'яни" – Товариство об'єднаних слов'ян – Кирило-Мефодіївське товариство. Одним із перших звернув увагу на безперервність розвитку федеративно-демократичного руху в Україні М. Драгоманов. Звертаючись до видавця "Колокола", він писав: "Ідеї Костомаровського гуртка, безперечно, становлять ланку, що з'єднує прагнення Товариства об'єднаних слов'ян, яке виникло в Київській губернії у 1823–25 рр., з принципами "українофілів" і "хлопоманів" 60-х років та українських федералістів-соціалістів нашого часу" [10, с. 742]. Щоправда, М. Драгоманову були невідомі програмні документи Товариства об'єднаних слов'ян.

С. Єфремов визнавав, що організаційний зв'язок між ложею "Об'єднані слов'яни" та Товариством об'єднаних слов'ян визначити важко, але характерна назва й деяка схожість у програмах організацій дозволила йому припустити певну ідеологічну спадковість двох організацій [12, с. 6]. С. Єфремов зазначав, що у програмних документах Товариства об'єднаних слов'ян українці не згадуються як окремий слов'янський народ, але зауважував, що вплив "місцевого ґрунту" виявляється поки що в загальнослов'янській і федералістичній ідеях [13, с. 701].

Виняткову роль у розвитку української ідеї С. Єфремов відводив Малоросійському товариству В. Лукашевича, яке, на його думку, було "досить численне і мало зносини як з російськими, так і з польськими політичними організаціями". Його лідер був "живою ниткою", що пов'язувала київські опозиційні кола з їхніми однодумцями на Лівобережжі, з полтавською ложею "Любові до істини", активними членами якої були І. Котляревський, В. Кочубей, В. Тарновський, "та з гуртком автономістів, що купчився навколо відомого князя" М. Рєпніна [11, с. 94].

С. Єфремов, як і багато його сучасників, вважав, що провідне значення в декабристському русі відігравали саме організації, що діяли в Україні. Північне товариство, на його думку, виключно "панська організація", натомість Південне, "вже торкнулося було справжньої землі та її потреб, хоча й не скинуло з себе чисто дворянських тра-

дицій якобинського централізму та великопанського аристократизму колишніх гвардійців" [12, с. 2].

С. Єфремов доводив, що в Україні точилася боротьба між федералістичними елементами, осередком яких було Товариство об'єднаних слов'ян, і централістськими, які гуртувалися в Південному товаристві. Він доводив, що об'єднання двох товариств є "сущим нещастям" для розвитку федеративної, а в подальшому й української національної ідей. Централізм втягнув федералістичні елементи в Україні "в ту фантастичну, мало підготовану гру, що кінчилась не тільки повним розгромом таємних товариств, але й паузою в громадському розвитку" [13, с. 701].

На наш погляд, твердження С. Єфремова про "цілковиту протилежність в ідеології й тактиці" Товариства об'єднаних слов'ян та Південного товариства сформувалося під впливом "Записок" І. Горбачевського, які дослідник доволі часто цитує у своїх працях. Очевидно, що інкорпорація "слов'ян" до складу Південного товариства передбачала прийняття єдиної програми дій, що було б неможливо за наявності істотних протиріч.

Концепцію українського декабризму де-факто підтримав лідер істориків-марксистів УСРР, академік ВУАН М. Яворський, який розглядав українську історію як низку революцій (козацька революція 1648–1654 рр.; дворянська революція 1825 р.; буржуазно-демократична революція 1905-1907 рр.; соціалістична революція 1917 р.). В опозиційному русі першої чверті XIX ст. він виділяв три течії: українських автономістів, об'єднаних у Малоросійське товариство; польську шляхту Патріотичного товариства; декабристів Південного товариства – прихильників демократичної, єдиної і неподільної Росії. Єдиною справді революційною організацією М. Яворський вважав Товариство об'єднаних слов'ян [37, с. 87–117].

Прихильником концепції українського декабризму можна вважати і Д. Багалія, адже ідеологію декабристів він розглядав у тісному зв'язку з "українськими умовами" [2, с. 17]. Але, разом з тим, зазначав, що декабристи у своїй діяльності не були зв'язані з територією України і те, що центром їх діяльності була Київщина пояснюється тим, що вони служили в армії, яка була там розміщена [3, с. 169].

Наприкінці 1920-х рр. концепція українського декабризму зазнала модифікації у статті Ю. Оксмана. Дослідник намагався змістити центр опозиційних настроїв у Росії до Одеси, де бурхливе господарське піднесення прискорило процес розкладу старих соціально-економічних відносин і створило умови для діяльності тут агентури антиурядових організацій. Історик вважав, що в Одесі існував широкий опозиційний блок, об'єднаний економічними інтересами, який включав землевласників південноросійських губерній, провінційних адміністраторів, підприємців – агентів західноєвропейського капіталу, заїзжих революціонерів та інтелігенцію, що зароджувалася. Зміцнення економічної сили південних негоціантів та промисловців у 1817–1818 рр., на думку Ю. Оксмана, мало наслідком, "по-перше, піднесення політичного активізму української буржуазії, а по-друге – політичне поширення сфери її ідеологічного впливу на дворянську й вільнодумну масу всієї південно-західньої й південної України" [29, с. 180].

У цілому, концепція українського декабризму зводилася до визнання впливу український традицій, історії та культури на формування світогляду багатьох членів таємних товариств, що діяли в Україні, а також впливу декабристських ідей на погляди діячів українського національно-визвольного руху: Т. Шевченка, членів Кирило-Мефодіївського товариства, М. Драгоманова, автономістів-федералістів. Вона суперечила схемі В. Леніна, який вважав декабристський рух суто російським. Він, зокрема писав: "Ми пишаємося тим, що ці насильства викликали опір нашого середовища, середовища великоросів, що це середовище висунуло Радіщева, декабристів" [22, с. 98–99]. Однак за своєю суттю концепція українського декабризму була марксистською (вірніше, ленінською), і їй даремно закидали антимарксизм. Фундатори концепції, як і В. Ленін, вбачали у декабристах не тільки і не стільки дітей своєї епохи, як попередників інших політичних рухів.

Російські декабристознавці (М. Покровський, В. Невський, П. Парадизов, М. Нєчкіна) відстоювали думку про національну однорідність, тобто російськість декабристського руху. Ленінський соратник М. Покровський та його школа зосередили свою увагу на протиріччях між Північним та Південним товариствами стосовно програмних положень та методів захоплення влади. Історик поставив за мету з'ясувати роль цих товариств у декабристському русі і прийшов до висновку про чільне місце Південного товариства, заперечивши дореволюційну схему, у центрі якої були Північне товариство і повстання на Сенатській площі. У програмній статті з нагоди 100-річчя повстання у "Правді" М. Покровський писав: "Безсумнівно, що Південне Товариство було серйознішим, ніж Північне. У Петербурзі змова у справжньому розумінні цього слова склалася, можна сказати, перед самим виступом. Раніше була рихла організація без чіткого плану та певної мети, що жила випадковими чутками про те, що робилося на півдні... На півдні роками велася серйозна конспіративна робота... І, головне, на півдні був найбільший, по суті, єдиний ідеолог усього руху – Пестель" [32]. Ця стаття дала поштовх до штучного поділу декабристів на "революціонерів" на чолі з П. Пестелем та "лібералів", а то й "ренегатів".

На думку М. Нєчкіної, якій належить перша спроба дослідження діяльності Товариства об'єднаних слов'ян, "слов'яни" – окрема течія серед декабристів, яка є попередницею не українських федералістів, а революціонерів-різночинців [26].

У середині 1920-х рр. з'явилася думка про особливу роль членів Товариства об'єднаних слов'ян у повстанні Чернігівського полку. Уперше її висловила М. Нєчкіна, яка констатувала боротьбу "слов'ян" та С. Муравйова-Апостола [24]. Українські декабристознавці розвинули її положення. Зокрема, О. Рябінін-Скляревський вважав, що "повстання Чернігівського полку підтримували не командири Південної Таємної Громади, а натхненні ентузіасти, що їх І.І. Горбачевський зараховує до Громади об'єднаних слов'ян, певніше вся група вільнодумців-чернігівців-офіцерів, підтриманих близькою до них солдатською масою" [34, с. 100, 102]. Він помилково стверджував, що солдатська маса Чернігівського полку була готовою до повстання і діяла свідомо під час нього, а С. Муравйова-Апостола звинуватив у бажанні здійснити палацовий переворот.

В. Базилевич, якому належить перша після революції 1917 р. спроба детального аналізу повстання Чернігівського полку, порівнюючи тактику декабристських організацій, зазначав, що "південці" вважали за можливе "вчинити переворот самою військовою силою, без участі народних мас і, навіть, не виявляючи своїх планів широким колам офіцерства і солдатів. Їм здавалося, що досить буде наказати, і підопічні, непідготовлені заздалегідь, тільки через дисципліну, підуть за ними здобувати волю". У той же час члени Товариства об'єднаних слов'ян вважали за потрібне спертися на широкі народні верстви [4, с. 11–12].

Концепція українського декабризму мала своїх противників і в Україні. Зокрема, одним з перших проти неї виступив І. Рибаков. "Чи була, проте, ця національна

свідомість значним у революційному русі 1825 р. фактором, чи мали національні змагання українського дворянства тих часів дієве значення? На це питання мусимо рішуче відповісти: ні! Усі оці національні змагання з причин цілком зрозумілих, з причин історичної прагматики, не вийшли за межі "козацької романтики". І тому ми не можемо говорити про "українських декабристів", а маємо право говорити лише про декабристів на Україні" – рішуче твердить історик [33, с. 15].

На Всесоюзній конференції істориків-марксистів у 1928–1929 рр. М. Покровський та М. Нєчкіна відкрито виступили проти концепції українського декабризму. М. Нєчкіна відкидала існування "українських декабристів", вважаючи членів Товариства об'єднаних слов'ян декабристами-українцями. Спроби членів української делегації З. Гуревича та О. Гермайзе довести, що ця думка не відображає тісного зв'язку Товариства об'єднаних слов'ян із соціально-політичною та культурною обстановкою в Україні, ігнорує вплив цих чинників на формування ідеології та програми товариства виявилися марними.

З. Гуревич піддав гострій критиці працю М. Нєчкіної "Общество соединенных славян" за російське великодержавництво. Не відкидаючи наукового значення першої монографії, присвяченої діяльності цього товариства, він зауважив, що "...автор цього значного твору – понад 300 сторінок – про Товариство об'єднаних слов'ян, про Товариство, що було організовано на території України, про Товариство, яке вийшло з українських родин, про Товариство людей, які були вигодовані на українських традиціях, умудряється нам якраз про ці українські моменти ні слова не сказати" [35, с. 440].

У відповідь М. Нєчкіна справедливо критикувала деякі перегини прихильників теорії українського декабризму про самостійницькі мріяння декабристів, але повністю відкидала будь-які зв'язки Товариства об'єднаних слов'ян з українською національною ідеологією [35, с. 442–443]. О. Гермайзе резонно заперечив, що адепти теорії українського декабризму не робили спроб знайти у декабристів ідеї самостійної України. Мова йшла лише про формування цілого ряду декабристів в умовах української дійсності. Сама ж епоха декабристів, на думку О. Гермайзе, це – смуга денаціоналізації, коли питання національної свідомості не ставилися економічною дійсністю [35, с. 446–447].

Компромісну позицію зайняв М. Рубач, твердячи, що М. Нєчкіна правильно зазначає про "націоналістичні збочення Єфремова, Багалія у висвітленні декабризму, але трохи перегинає палицю, недооцінюючи внутрішніх соціальних, економічних коренів, які були на Україні" [35, с. 454]. Разом з тим, М. Рубач підтримав положення, що кирило-мефодіївці спираються своїми джерелами на Товариство об'єднаних слов'ян.

Важким ударом не лише по "українському декабризму", але й по національних історіографіях був висновок щодо цієї дискусії, зроблений М. Покровським. Він, зокрема, зазначив: "Нам тут цікаво не те, що тут ми зустрічаємося з ідеологією українця, з ідеологією грузина, поляка і т. д. Нам зовсім не це цікаво. Але, товариші, крім цих ідеологій, є ще одна ідеологія, котра називається марксизмом і яка давним-давно усі ці національні ідеології скасувала. Марксизм знає тільки класову ідеологію" [35, с. 458].

Конференція відбувалася в атмосфері грубих нападок на українських учених, напередодні масових репресій проти науковців. Член української делегації С. Семко у доповідній записці на ім'я партійного лідера УСРР С. Косіора писав: "Виступ тов. Покровського задав тон і став приводом до негативного ставлення до української історичної науки і делегатів-українців. Українська історична наука в цілому кваліфікувалася як наука націоналістична, а її представники (без винятку) як націоналісти-шовіністи, навіть незважаючи на членство в КП(б)У і в Товаристві істориків-марксистів" [21, с. 95].

Після засудження істориками-марксистами концепції українського декабризму її апологети були піддані репресіям. Більшість з них загинули у місцях позбавлення волі або були розстріляні. Концепція українського декабризму мала велике значення для відродження національного життя в Україні у роки непу. Незважаючи на низку помилкових та недостатньо мотивованих положень, на які вказувала М. Нєчкіна, вона стала свіжим віянням у декабристознавстві, стимулювала нові наукові пошуки [20, с. 255–256], підготувала суспільство до сприйняття декабризму як поліетнічного феномену. Про силу її впливу на уми тодішньої інтелігенції свідчать слова М. Хвильового, який у памфлеті "Україна чи Малоросія?" писав: "Дозвольте ж і нам пишатись тим, що революційний і послідовніший з декабристів – Пестель – жив під південним сонцем України, що велику російську літературу робили наші Гоголі, Короленки, що перші полки, які підняли м'ятеж проти царату, були по національності наші..." [36, с. 743].

М. Покровський та його учні недовго втішалися перемогою. Невдовзі після смерті історика у 1932 р. його школа зазнала погрому [6; 25]. У результаті репресій проти учених радянське декабристознавство було загнане у тісні рамки ленінського постулату про три етапи визвольного руху в Росії, а декабристи посіли почесне перше місце серед попередників більшовицької революції. Наприкінці 1930-х рр. українські історики прийняли схему декабристського руху, розроблену їх російськими колегами. Про це свідчать роботи Ф. Ястребова, який визнавав, що декабристський рух в Україні був результатом загальноросійської соціально-економічної і політичної обстановки [38, с. 99].

Отже, вивчення декабристського руху в Україні та Росії у 1920–1930-х рр. відбувалося доволі жваво, що пов'язане не так із святкуванням 100-річчя повстання, як з політичним замовленням на вивчення революційних тем. Держава суворо контролювала вчених-декабристознавців, вимагаючи створення галереї революціонерів-мучеників, які були попередниками більшовиків. Разом з тим, з'являлися оригінальні думки, однією з яких була теорія українського декабризму. Сьогодні вкрай важливо врахувати ключові її положення, зокрема, стосовно впливу Товариства об'єднаних слов'ян на розвиток ідеї федералізму-автономізму, при творенні нової парадигми історії України.

1. Архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 1987, спр.56-ППС, арк.78–79. 2. *Багалій Д.* Уваги до генези декабристського руху на Україні // Рух декабристів на Україні. – Х., 1926. 3. *Багалій Д.* З історії декабристського руху на Слобідській Україні // Рух... 4. *Базилевич В.М.* Декабристи на Київщині 1825–1925. – К., 1926. 5. *Гермайзе О.* Рух декабристів і українство // Україна. – 1925. – Кн. 6. 6. *Гохберг И.* Об антиленинской концепции М.Н. Покровского по вопросу о декабристах // Исторический журнал. – 1939. – № 6. 7. *Гребцова І.С., Латиш Ю.В.* Проблеми декабристського руху у висвітленні одеських науковців // Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – 2004. – Вип. 15. *Грушевський М.С.* 1825-1925 // Україна. – 1925. – Кн. 6. 8. *Добровольський Л.П.* "Decembriana". До підсумків юбілейної літератури про південний декабризм // Юбілейний зб. на пошану акад. Д.Й. Багалія... – К., 1927. 9. *Драгоманов М.П.* Собрание политических сочинений. – Paris, 1906. – Т. 2. 10. *Єфремов С.* Біля початків українства (Генезис ідей Кирило-Методієвського Брацтва) // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. *Єфремов С.* Від легенди до історичної правди (місцеве підґрунтя в декабристському рухові) // Декабристи на Україні: Зб. праць комісії для дослідів громадських течій на Україні / За ред. акад. С. Єфремова та В. Міяковського. – К., 1926. 11. *Єфремов С.* Масонство на Україні // Сергій Єфремов. Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії / Е.Соловей. – К., 2002. 12. *Казьмирчук Г.Д.* Рух декабристів. Історіографічні дослідження. 1917–1990 рр. – К., 1991. 13. *Казьмирчук Г.Д.* "Апостоли правди": Рух декабристів в історичній літературі 1917 – першої половини 30-х років. – К., 1997. 14. *Казьмирчук Г.* Історіографія руху декабристів. Курс лекцій для студентів історичних факультетів : У 4 ч. –

К.; Черкаси, 2001. – Ч. 2; *Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю.В.* Українське декабристознавство. – К.; Черкаси, 2002. 15. *Киянская О.И.* Декабристоведение сегодня, или Кто такие декабристы и за что они боролись? // *Киянская О.И.* Южное общество декабристов. Люди и события. – М., 2005. 16. *Котов В.Н.* Историография истории СССР (1917–1934 гг.). – К., 1966. 17. *Латиш Ю.* Українська школа декабристознавства (початок XX ст. – середина 1930-х рр.) // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / Наук. ред. проф. Г.Д. Казьмирчука. – К., 2003. – Т. 3. 18. *Латиш Ю.В.* "Український декабризм": погляди на проблему в українській та російській історіографіях // Шевченківська весна: Мат. Міжнар. наук.-прак. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 60-річчю Великої Перемоги / За ред. проф. О.К. Закусила : У 2 ч. – К., 2005. – Вип. III. – Ч. 1. 19. *Ленін В.І.* Про національну гордість великоросів // *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – К., 1972. – Т. 3. 20. *Ляпіна О.* Декабристи в Україні чи українські декабристи: історіографія проблеми // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип. III. 21. *Нечкина М.В.* Восстание Черниговского полка // Каторга и ссылка. – 1925. – № 8. 22. *Нечкина М.В.* Украинская юбилейная литература о декабристах // Историк-марксист. – 1927. – Кн. 3. 23. *Нечкина М.В.* Общество соединённых славян. – М. ;Л., 1927. 27. *Нечкина М.В.* Восстание декабристов в концепции М.Н. Покровского // Против исторической концепции М.Н. Покровского : Сб. ст. – М.; Л., 1939. – Ч. 1. 24. *Нечкина М.В.* Движение декабристов : В 2 т. – М., 1955. – Т. 1. 25. *Оксман Ю.Г.* Одеське "Гніздо змови" 1825 року: Спроба перегляду питання про базу "декабризму" на Україні // Прапор марксизму. – 1928. – № 1 (2). 26. *Олійник Л.В.* Декабристський рух на Україні в радянській історіографії // УІЖ. – 1965. – № 12. 27. *Охримович Ю.* Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX столітті. Ч.І. Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова. – К., 1918. 28. *Покровский М.Н.* 14 (26) декабря 1825 г. // Правда. – 1925. – 30 декабря. 29. *Рибаков І.* 1825-й рік на Україні // Україна. – 1925. – Кн. 6. 30. *Рябінін-Скляревський А.А.* На спогад Чернігівського полку (до століття декабристів) // Рух декабристів на Україні. – Х., 1926. 31. Труды Первой Всесоюзной конференции Историков-марксистов 28/XII–1928 – 4/I-1929. – М., 1930. – Т. I. *Хвильовий М.* Україна чи Малоросія? // *Хвильовий М.* Новели, оповідання "Повість про санаторійну зону". "Вальдшнепи". Роман. Поетичні твори. Памфлети / Вступ. ст., упоряд. і приміт. В.П. Агеєвої; ред. М.Г. Жулинський. – К., 1995. 32. *Яворський М.* Нариси історії революційної боротьби на Україні. – Х., 1927. – Т. I. 33. *Ястребов Ф.* Нариси з історії України. – К., 1939. – Вип. VIII.

Надійшла до редколегії

Н. Ніколаєва, канд. іст. наук

ЖІНКИ У СФЕРІ НАУКИ ТА ОСВІТИ В США У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Досліджено роль та місце жінки у сфері освіти та науки і розвиток системи жіночої освіти в США у другій половині XIX ст.

The role of woman in the educational and scientific sphere and the development of the system of woman education in the USA in the 2nd half of the 19th century are investigated in this article.

Серед актуальних проблем гендерної тематики помітне місце посідає питання жіночої освіти. Зокрема важливою для дослідників є роль жінок у цій галузі не лише в наш час, але й у попередні періоди. Жіноцтво не завжди мало рівні з чоловіками освітні можливості як у нашій країні, так і за кордоном. У Сполучених Штатах Америки в XIX ст. дівчата часто не отримували еквівалентної чоловічій середньої та вищої освіти, серед науковців жінок було надзвичайно мало. Проте ця ситуація значної мірою поліпшувалася. Саме в XIX ст. відбулися значні позитивні зрушення щодо ролі жінок у системі науки та освіти, і друга половина століття є періодом, коли відбулися, мабуть, найпомітніші і найсуттєвіші зміни у цій сфері.

Одним з досягнень XX ст. у сфері гендерних відносин є те, що жінки можуть отримати однакову з чоловіками освіту, тоді як в XIX ст. вони були позбавлені таких прав.

Розглядаючи історіографію даної проблематики, у першу чергу слід зазначити комплексні праці американських фахівців, присвячені історії жіноцтва в США, у яких приділяється певна увага і темі жіночої освіти. Це "Століття боротьби" Елеонори Флекснер, "Жінки та американський досвід" Ненсі Уолоч, "Народжена для волі" Сари Еванс, "Жінки в новій Америці" Луїс Банне [4, 17, 2, 3]. У праці "Жінки на роботі" приділяється певна увага питанню трудової зайнятості жінок у сфері освіти [8]. Кейт Мілет у книзі "Сексуальна політика" розглядає окремі аспекти питання жіночої освіти в контексті загального дослідження гендерної проблематики в США та Великій Британії [1]. Значний фактичний матеріал щодо ролі та місця жінок у сфері освіти та науки в другій половині XIX ст. містять статті в тогочасній американській періодиці – журналах, часописах [6, 9, 10, 12, 13, 16]. Суфражистські документи є досить інформативним джерелом для дослідження зростання кількості навчальних закладів для жінок, поліпшення системи жіночої освіти в США, педагогічній діяльності американок. Зокрема, цінні статистичн і дані щодо шкільної освіти для дівчаток та хлопчиків, трудової зайнятості жінок надає "Жіночий суфражистський щорічник" [11]. Проте перераховані вище праці та джерела не надають достатньо повної та узагальнюючої картини щодо ролі жінок у сфері науки та освіти протягом другої половини XIX ст. Метою нашого дослідження є аналіз становища жінок в цій сфері протягом обраного періоду, змін, що відбувалися з освітніми можливостями американок, та причин і характеру цих змін.

У першій половині XIX ст. жінки не мали можливості отримати освіту, еквівалентну чоловічій – це стосувалось і середньої, і вищої професійної освіти. Навіть більше того, на початку XIX ст. для дівчат вважалося необхідним лише навчитися читати і писати. У більшості штатів протягом навчального року школи приймали тільки хлопчиків, а дівчатка могли навчатися протягом літніх канікул, коли приміщення були вільні. Згодом, у 20–30-і рр. XIX ст. почали створюватися навчальні заклади, у які приймали дівчат. Перший вищий навчальний заклад, де могли вчитися представниці жіночої статі, було створено в 1825 р., проте через рік він закрився, і наступна спроба створення аналогічного закладу була здійснена вже в 1853 р. У 1833 р. було відкрито Оберлінський коледж, а в 1852 р. – Антіохський колдж, у яких могли навчатися представники обох статей. У 1836 р. Мері Лайон створила відомий коледж Маунт Холіоук для дівчат, де вони могли отримати високоякісну освіту.

За таких обставин з отриманням жінками освіти цілком логічно, що в першій половині XIX ст. серед учительського персоналу жінок також було небагато. Проте із зростанням кількості навчальних закладів, де дівчата могли отримати освіту, збільшувалася кількість жінок, які викладали в них. Наприклад, у звіті щодо шкільної освіти в Род-Айленді в 1845 р. зазначалося, що в усіх інспектованих школах жінок-учительок налічувалось лише шість. У 1861 р. в цих самих школах працювало вже більше двохсот учительок. У Массачусетсі в 1837 р. на вчительській роботі було 3591 жінка. До 1848 р. кількість жінок-учительок у цьому штаті зросла до 5510 осіб [10, с. 608]. Аналогічна ситуація із зростанням кількості жінок, що займалися вчительською роботою, спостерігалася протягом другої чверті XIX ст. і в інших штатах.

Події громадянської війни в США 1861–1865 рр. сприяли розширенню сфери професійної зайнятості жінок, у т. ч. це стосувалося т. зв. *інтелігентних* професій. Саме під час громадянської війни відбулася фемінізація вчительської професії – стільки багато вчительок у цей час найняли на роботу. У той час, коли чоловіки перебували на фронті, жінки були змушені замінити їх у багатьох видах праці.

© Н. Ніколаєва, 2006

http://www.univ.kiev.ua/shevchenko-library/

Загалом період громадянської війни став важливим етапом на шляху емансипації американських жінок, зростання їх суспільної ролі та економічної самостійності. Цілком закономірним елементом цього загального процесу стало поліпшення системи жіночої освіти і збільшення кількості жінок-освітян. Згідно з переписом, у 1870 р. жінки становили приблизно 74 % від усієї кількості вчителів у США [10, с. 608].

Під час громадянської війни з'явився один з найвідоміших жіночих коледжів країни – коледж Вассар. Викладачами у Вассарі працювали і чоловіки, і жінки, проте рада попечителів та президент коледжу при призначенні на керівні посади віддавали перевагу чоловікам і противилися рівній оплаті праці чоловіків-викладачів та жінок [15, с. 725].

Наприкінці війни рух допомоги фрідменам (звільненим рабам) направив на Південь більше тисячі вчителів з метою поширення освіти серед чорношкірого населення [5, с. 25], і більшість серед цих учителів – приблизно три чверті – складали жінки [7, с. 400].

В останній третині XIX ст. поліпшилася шкільна освіта для дівчат. На початку XX ст. відсоток дітей обох статей віком від 5 до 20 років, які відвідували школи, був приблизно однаковий. За даними перепису 1910 р., школу відвідували 59,1 % від загальної кількості хлопчиків у країні і 59,4 % дівчаток [11, с. 180]. У більшості штатів відсоток дівчаток, які навчалися у школі, навіть дещо перевищував відсоток хлопчиків (від кількох десятих відсотка до кількох відсотків). Причому в усіх штатах, окрім Іллінойсу, де жінки вже мали політичні права, дівчаток, що ходили до школи, було більше. В Іллінойсі різниця на користь хлопчиків була менше одного відсотка (хлопчиків – 60,5 %, дівчаток – 59,9) [11, с. 180]. Лише в кількох штатах існувала помітна різниця між кількістю школярів обох статей на користь хлопчиків: у Техасі вчилося хлопчиків 54,5 %, а дівчаток 42,8; у Вірджинії відповідно 53,6 % та 43,8; у Західній Вірджинії – 62 % та 51,9; у Вермонті – 69,7 % та 60,6; у Вісконсіні – 64,5 % та 57,3 [11, с. 180]. Зате у Вайомінгу, де жінки давно мали рівні із чоловіками політичні права, хлопчиків-школярів було 56,5 %, а дівчаток – 64,7 [11, с. 180].

Досягненням останньої третини XIX ст. стала можливість економічної незалежності для неодружених представниць середнього класу. Це явище було безпосередньо пов'язане із широким розповсюдженням жіночої освіти. Виникали коледжі й університети, де могли навчатися дівчата. Після закінчення громадянської війни в країні було створено багато навчальних закладів для представниць жіночої статі. Серед найвідоміших коледжів, окрім Вассару, можна назвати Уеллслі (1870), Сміт (1871) та Брін Мор (1885). У 1889 р. відкрився для студенток коледж Барнард [14, с. 195]. Заснована в першій половині XIX ст. школа Маунт Холіоук у 1888 р. набула статусу вищого навчального закладу.

Коледж Уеллслі, на відміну від Вассару, із самого моменту заснування очолювали жінки-директори, а протягом першого року роботи і викладачами працювали лише жінки (проте невдовзі з'явилися і чоловіки-викладачі) [4, с. 125–126].

Коледж Сміт став першим навчальним закладом для жінок, який був заснований на гроші, що заповіла жінка – Софія Сміт (1796–1870), уродженка штату Массачусетс, де в місті Нортемптоні організували цей коледж. Софія Сміт вибрала місце розташування майбутнього коледжу і призначила раду попечителів для виконання всіх умов свого заповіту стосовно розподілу грошей та організації навчального закладу [6, с. 213]. Після її смерті коледж отримав у 1871 р. зі спадку 387468 дол. (до яких місто Нортамптон додало ще 25 тис. дол.) з умовою, що на будівництво і влаштування приміщень не повинно витрачатися більше половини цих коштів, щоб залишилося достатньо для запрошення вчителів, створення бібліотеки та для вирішення інших навчально-організаційних питань [9, с. 17; 6, с. 214]. Перший директор коледжу Кларк Сілі при наборі студенток одразу висунув до кандидаток такі ж вимоги, як і в найкращих чоловічих коледжах країни [6, с. 216]. Він наголошував також на необхідності навчання дівчат математики, грецької мови та латини [9, с. 13–14; 6, с. 216]. Коледж Сміт став настільки популярним навчальним закладом, що в 1885 р. потреба в кімнатах для студенток перевищувала кількість щойно збудованих приміщень [6, с. 218].

Значна частина випускниць коледжів після закінчення навчання займалася педагогічною роботою. Наприкінці XIX ст. приблизно дві третини жінок, які щойно закінчили коледж, хоча б деякий час викладали [12, с. 547].

В окремих штатах відсоток жінок-учителів дещо відрізнявся, хоча загалом по країні був достатньо високим. Наприклад, у 1970 р. у штаті Вермонт серед учителів було близько 90 % жінок, у Мейні влітку жінок серед вчителів було 97, а в зимовий сезон – 55 %. Меншим був відсоток жінок-учителів у західних та деяких південних штатах. У великих містах традиційно кількість жінок значно переважала кількість чоловіків серед педагогів. У штаті Нью-Йорк жінки складали 67 % учителів, тоді як у самому місті Нью-Йорк – більше 90 [10, с. 608–609].

Суттєво зросла кількість навчальних закладів, де дівчата могли отримати освіту. Згідно з даними Уповноваженого з питань освіти Сполучених Штатів Америки за 1886–1887 рр., у країні було 159 вищих навчальних закладів для жінок [16, с. 697]. Ці заклади поділялися на дві групи або класи. До першої групи відносилися такі, що функціонували як звичайні гуманітарні коледжі. До другої – належали заклади, у яких дівчата отримували повний курс освіти, від початкової до рівня випускників вищих навчальних закладів (коледжі Вассар, Уеллслі, Сміт, Брін Мор, Уеллс, Холіоук, Балтиморський коледж для жінок, коледж Бернерд тощо). Такі відомі університети як Гарвардський і Колумбійський на той період ще не запровадили відкритого доступу для жінок отримувати освіту та диплом у своїх стінах. Проте в них були спеціальні відділення, на які приймали дівчат [16, с. 697]. Сучасники наприкінці XIX ст. зазначали, що відділення для жінок у Гарварді дає дівчатам гіршу освіту, аніж можуть отримати хлопці в цьому університеті.

Паралельно з поліпшенням системи жіночої освіти зміцнювалася тенденція спільного навчання представників обох статей. На рубежі XIX–XX ст. 80 % університетів та коледжів приймали жінок, хоча багато навчальних закладів допускали невелику кількість представниць жіночої статі [3, с. 5]. Університет св. Лоуренса почав приймати представниць жіночої статі в 1866 р., Бостонський університет – у 1869 р., Корнельський університет – у 1874 р. [4, с. 123]. Засновувалися нові заклади, де могли навчатися представники обох статей. Професор Уінчелл з Мічиганського університету, де могли навчатись і хлопці, і дівчата, зауважував: "У нашому університеті немає практично ніякої дискримінації за статевою ознакою. Жінки вивчають літературу, мови, теоретичні науки, фармацію, медицину і право. Вони продовжують навчання для отримання вчених ступенів і отримують їх. Вони отримують такі ж відзнаки, як і чоловіки. Вони сумлінніші і загалом мають більше досягнень, аніж рівні їм чоловіки" [16, с. 697].

Американська дослідниця жіночої проблематики Кейт Мілет зазначає, що, незважаючи на розповсюдження закладів, де одночасно могли навчатися як хлопці, так і дівчата, ці коледжі та університети мали помітно менше значення для жіночої освіти загалом: у 1875 р. в коледжі Вассар навчалося стільки студенток,

Електронна версія

скільки було і у восьми університетах різних штатів, які приймали жінок [1, с. 128].

У 1870 р. в США було 11 тис. студенток, що становило 21 % від загальної кількості тих, хто навчався у вищих навчальних закладах. У 1880 р. кількість дівчат в університетах та коледжах збільшилася до 40 тис. (32 % від загальної кількості) [2, с. 154], у 1910 р. дівчата складали 39,6 % від усієї кількості студентів [17, с. 543].

Жінки не лише навчалися, але й викладали у вищій школі. Перепис 1890 р. засвідчив, що в коледжах та університетах країни працювало 735 жінок-професорів [12, с. 549]. Щоправда, більшість з них працювала не в найвідоміших та найпрестижніших вищих навчальних закладах. Проте були жінки, які завідували кафедрами соціальних наук, хімії, ботаніки, політичних наук, історії, астрономії, англійської мови, античної філології.

Протягом останньої третини XIX – початку XX ст. зростала кількість жінок серед тих, хто отримував бакалаврський або інший перший ступінь професійної освіти: ця цифра зростала від 14,7 % у 1870 р., 19,1 % у 1900 р. до 22,7 % у 1910 р. Упродовж цього часу з'явилися жінки, які отримували вчений ступінь доктора наук (за американською системою). Якщо в 1870 р. статистика не зафіксувала жінок, які б отримали докторську ступінь, то в 1880 р. жінок серед докторів наук стало 5,6 %, у 1910 р. ця цифра зросла до 9,9 % [12, с. 549]. Отже, можна говорити про те, що на рубежі XIX–XX ст. формально жінки вже мали приблизно рівні з чоловіками можливості для отримання освіти.

У першій половині та в середині XIX ст. надзвичайно поширеною була думка про розумову нижчість жінки порівняно з чоловіком. Така теза дуже часто ставала обґрунтуванням та виправданням нерівноправного становища жінки в суспільстві. Вважалося, що жінка внаслідок своєї природної інтелектуальної недосконалості (порівняно із чоловіком) непридатна до багатьох *чоловічих* занять, особливо тих, які потребують високого рівня освіти і напруженої розумової діяльності. У суспільстві панувала теза про те, що чоловікові від природи належить суспільна сфера діяльності, а жінці – приватна. Аргумент про розумову нижчість жінок і відповідний розподіл сфер впливу між статями виправдовував обмеження прав і можливостей жіноцтва в суспільстві, у т. ч. він довго залишався "на озброєнні" у противників поліпшення жіночих освітніх можливостей. Проте до кінця XIX ст. ідея про інтелектуальну неповноцінність, властиву жіночій статі від народження, вже припинила існування. Порівняно з першою половиною XIX ст., змінилася на краще суспільна думка стосовно жіночої освіти. У 1891 р. в одному з періодичних виданнь зазначалося: "Зараз упередження щодо наукової освіти для жінок майже зникло" [16, с. 697].

Наприкінці XIX ст. жінки очолювали не лише гуманітарні факультети, але й ті, що відносилися до природничих наук – хімії, ботаніки тощо. Ентомологом штату Міссурі була жінка [16, с. 698]. Жінка-міколог працювала у штаті Вашингтон. У Мічиганському університеті жінки займалися науковими розробками в мікробіології, анатомії, біології та інших природничих науках. У різних штатах працювали жінки-метеорологи. Серед американок були спеціалісти, відомі не тільки у своїй країні, але й за кордоном, члени американських та зарубіжних наукових товариств з етнології та археології, такі як Еліс Флетчер, Ерміні Сміт та Амелія Б. Едвардс. Проте наведені вище факти лише демонструють присутність жінок у сфері науки, але американки не ще не відігравали в ній дійсно значущої ролі.

Поліпшенням освітніх можливостей для жінок і входженням їх у сферу наукової діяльності у другій половині XIX ст. можна пояснити і той факт, що жінки частіше стали робити наукові винаходи й отримувати на них державні патенти. Приблизно за століття – з 1790 р. до 1 липня 1888 р. – 2300 жінок отримали такі патенти від уряду США. І треба зазначити, що з цих патентів лише невелика частина була отримана протягом першої половини XIX ст., а основна маса – уже в другій половині століття. З 1809 до 1915 р. був виданий тільки один патент. Зате з 1857 р. кількість жінок-винахідників різко зростає. У 1870 р. 60 жінок отримали патенти на свої винаходи; у 1887 р. таких жінок уже стало 179 [16, с. 698–699].

Розвиток освіти спричинив появу значного числа свободомислячих і волелюбних дівчат, які не квапилися одружуватися, а віддавали перевагу професійній роботі. Відбувалася зміна пріоритетів у жіночій свідомості. Наприкінці XIX ст. майже половина випускниць коледжів не одружилася, а ті, які це зробили, вийшли заміж пізніше і мали меншу кількість дітей [2, с. 154]. У 1890-і рр. директор одного з найбільших жіночих коледжів на Півдні, який мав сорокарічний стаж викладання, зазначав, що, по-перше, на відміну від періоду до 1861 р., суттєво зросла кількість студенток із середнього класу, тоді як раніше навчалися переважно дівчата із заможних родин, а по-друге, приблизно чверть студенток розраховують самі на себе заробляти після закінчення навчання [13, с. 14].

Таким чином, протягом другої половини XIX ст. відбулося суттєве розширення жіночих освітніх можливостей. Середня освіта для представниць жіночої статі стала фактично рівною із чоловічою. Великі позитивні зрушення відбулися і у сфері вищої освіти для жінок. У першій половині XIX ст. жінки не мали доступу до освіти такого рівня, як могли отримувати чоловіки. На рубежі XIX–XX ст. жінки формально набули рівних із чоловіками прав у сфері науки та освіти, проте представники різних статей мали різні можливості в цій сфері. Жінки були представлені практично в усіх галузях науково-освітньої діяльності, але вони поступалися чоловікам у пропорційному відношенні. Друга половина XIX ст. для проблеми жіночої освіти стала періодом, коли були закладені підвалини сучасного становища в даному питанні, нерівність прав в отриманні освіти, що панувала в першій половині століття, de jure була замінена рівністю. Однак факти свідчать, що часто формальна гендерна рівність була далекою від реальної. Актуальною залишалася проблема рівності можливостей чоловіків і жінок у сфері науки та освіти, і ця проблема вирішувалася вже у XX ст.

1. *Мілет К.* Сексуальна політика. – К., 1998; *Эванс С.* Рожденная для свободы. История американских женщин. – М., 1993. 2. *Banner L.W.* Women in Modern America: A Brief History. – San Diego, 1984. 3. *Flexner E.* Century of Struggle. The Woman's Right Movement of the United States. – N.-Y., 1972. 4. *Foner E.* Reconstruction: America's Unfinished Revolution, 1863–1877. – N.-Y., 1988. 5. *Jordan M.A.* Smith College // The New England Magazine. – January 1887. – Vol. 5. – Issue 27. 6. *McPherson J.M.* Ordeal by Fire: The Civil War and Reconstruction. – N.-Y., 1992. 7. *Schneider D., Schneider C. J.* Women in the Workplace. – Santa Barbara (Calif.), 1993. 8. Smith College // Scribner's Monthly: An Illustrated Magazine for the People. – May 1877. – Vol. 14. – Issue 1. 9. *Thacher M.P.* The School-Mistress // Harper's New Monthly Magazine. – September 1878. – Vol. 57. – Issue 340. 10. The Woman Suffrage Year Book. 1917. – N.-Y., 1917. 11. *Thwing C.F.* What Becomes of College Women // The North American Review. – November 1895. – Vol. 161. – Issue 468. 12. *Tillett W.F.* Southern Womanhood as Affected by the War // The Century. – November 1891. – Vol. 43. – Issue 1. 13. Transactions of the National Council of Women of the United States, Assembled in Washington, D. C., February 22 to 25, 1891 / National council of women / Ed. by R. F. Avery. – Philadelphia, 1891. 14. *Tyler M.* Vassar Female College // New Englander and Yale Review. – October 1862. – Vol. 21. – Issue 81. 15. *Underwood S.* Women's Work in Science // The New England Magazine. – February 1891. – Vol. 9. – Issue 6. 16. *Woloch N.* Women and the American Experience. – N.-Y., 1984.

Надійшла до редколегії

http://www.univer.kyiv.ua/ Київський університет

В. Огієнко, асп.

УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІАЛІЗМ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛ-КОМУНІЗМУ

Проаналізовано взаємодію національних і соціальних факторів в українському соціалістичному русі в 1900–1917 рр.
This article deals with the analysis of the interaction social and national factors in ukrainian socialist movement in 1900-1917.

Суспільно-політична думка здавна і по сьогодні перебуває в пошуках ідеального ладу, такого устрою, який був би максимально справедливим, забезпечив би оптимальний розвиток суспільства й особистості. В українській традиції цей пошук проходив, переважно, через дві ідеї: соціальної справедливості та національної рівноправності. Говорячи спрощено можна зазначити, що першу розвивав соціалістичний напрям, другу – націоналістичний.

Доводиться визнати, що представники зазначених напрямів дуже часто протиставляли соціальне та національне. Таке протистояння між ідеєю соціальної справедливості та національною ідеєю характерне і для сьогодення.

Розглядаючи проблему українського націонал-комунізму, важливим є прослідкувати взаємодію цих двох ідеологій на прикладі своєрідних "попередників" українських націонал-комуністів, тих представників українського соціалістичного руху, що з часом прийшли до беззаперечного визнання авторитету Маркса, зокрема його тези про те, що соціальне визволення тягне за собою і національне.

Метою статті є на основі Революційної української партії (РУП) та Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) проаналізувати їх спробу адаптації соціалістичної ідеології до національних умов України. Проте зазначимо, що тут про еволюційну спадкоємність двох рухів – українського соціалізму й українського націонал-комунізму мова не йде, а більше про певну тяглість комплексу питань, пов'язаних з прагненням реалізувати соціалістичні і національні складові своєї програми. Якраз на дослідженні цих питань ми зосереджуємо увагу.

У ході реалізації поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання: проаналізувати взаємодію і причини невходження УСДРП в Російську соціал-демократичну робітничу партію (РСДРП), з'ясувати погляди чільних представників УСДРП на співвідношення соціалістичної і національної ідей, розглянути погляди ідеологів української соціал-демократії на проблему національного пролетаріату.

Історіографія українського соціалістичного руху початку XX ст. є значною. Серед робіт, у яких розглядається комплекс проблем взаємодії національних і соціальних елементів суспільно-політичного життя, звертають увагу на себе праці В. Головченка, Г.В. Касьянова, В. Кафарського, І. Лисяка-Рудницького, П. Феденка, перший том колективної монографії "Політична історія України" [4, 10, 11, 23].

Український соціалізм зародився на рубежі XIX–XX ст. і відразу ж набув поширення. Відтепер недостатньо було *творити політику* чи закликати до політичної революції взагалі, визначальною стала вимога *соціальної соціалістичної революції*. "Від часів Шевченка та кирило-мефодіївців, – наголошував І. Лисяк-Рудницький, – соціяльний елемент відогравав велетенську ролю в ідеології українського руху, що в ній протестував проти соціальної кривди звучав щонайменше з рівною силою, як і проти національного поневолення. В добу модернізму ця стара соціяальна тенденція набирала виразно соціалістичного обличчя" [11, с. 188]. Тому, природним виглядає прагнення поєднати національну і соціальну складові українським соціалістичними партіями на початку XIX ст., найбільш *ортодоксально марксистською*, серед яких були українські соціал-демократи.

Ключ до розв'язання цього непростого питання українські соціал-демократи відшукали в теоретичній спадщині М. Драгоманова. Він доводив, що для українського народу як для народу *плебейського*, де основну масу населення становить малоземельне селянство, завдання соціального та національного визволення збігаються, висував принцип федерації майбутньої Російської держави. При цьому Драгоманов обстоював федерацію не національну, а по суті, політичну: "...Я завше був єсть прихильником автономії українців в формі земської автономії і громад, повітів і країн, в котрій, як я змагався показувати десяток разів, найліпше може виявитись і автономія національна". За його словами, "по обставинам України тут плохий той українець, що не став радикалом, і плохий той радикал, що не став українцем"[8, с. 471]. Тобто Драгоманов обстоював пріоритет універсальних людських цінностей над виключно національними потребами. Визначаючи національність як результат певних природних та історичних обставин народного життя, як сукупність ознак, властивих певному числу індивідів (тобто розуміючи націю лише як етнос) М. Драгоманов, за словами І. Франка, не зміг піднятися до осягнення нації як чогось органічного, історично конкретного, нерозривного і вищого над усяку територіальну організацію [23, с. 438]. Таке розуміння нації перейшло і до переважної більшості українських соціал-демократів. Проте, погляди М. Драгоманова були далекі і від ортодоксального марксизму. Він не визнавав тези про те, що економічний чинник визначає розвиток суспільства. Так само чужою йому була думка про диктатуру однієї партії чи одного класу. На постійні закиди російських соціалістів, що праця українців на рідному національному ґрунті суперечить універсальним інтересам людського поступу, він відповідав, що ці інтереси тільки виграють, коли у світі буде "одним бездушним трупом менше, однією живою великою породою людською більше". Як протиотруту від польських і російських територіальних претензій висував принцип: дотримуватися федеративних зв'язків лише з тими польськими і російськими соціалістами, які поділяють етнічний, а не історичний принцип побудови держави. Іншими словами, речники УСДРП взяли на озброєння драгоманівську ідею створення на російських теренах такої соціал-демократичної організації, до складу якої УСДРП входила б як і інші соціал-демократії "недержавних" народів, на широких федеративних засадах.

Проте з низки причин, серед яких і невизнання української мови як окремої від російської, несприйняття можливості розпаду Російської імперії і, взагалі, ментальних настанов усього російського суспільства, у т. ч. і робітничого класу, така альтернатива з боку РСДРП була малоймовірною.

Та й керівники РУП–УСДРП називаючи свій соціалізм "глибоко національним", і, підкреслюючи, що партія бореться за ідеал "самостійної непідлеглої української республіки робочих мас з усуспільненням засобів

© В. Огієнко, 2006

Kyiv National Linguistic University Publishing House

продукції, націоналізацією землі і диктатурою пролетаріату, власне соціалістичну державу", проте не виявляли особливої "прихильності" до ортодоксального марксизму. Це виявлялося хоча б у тому, що у своїх теоретичних шуканнях віддавалася перевага популярній у той час ревізії марксової теорії німецьким соціалістом Е. Бернштейном [23, с. 192].

Незважаючи на такі розбіжності союз з російською соціал-демократією був для українських соціал-демократів бажаним, тому що він міг долучити партію до роботи в загальноросійському масштабі, організаційно розбудуватися, збільшити вплив на маси, взагалі вийти з, по суті, маргінального становища.

Проте об'єднання не відбулося. Єдина умова про внесення пункту про автономію України до програми РСДРП була відкинута. Незважаючи на спільне ідеологічне коріння, на цьому етапі і пізніше вони не могли порозумітися саме в національному питанні.

Така ситуація, як зазначає Я. Грицак, вимагала від українських соціалістів усунення дилеми: "чи наблизити час тріумфу соціалістичних ідей, а чи працювати на користь національного відродження, ризикуючи ввійти в конфлікт із соціалістичними рухами сусідніх "державних" народів. На практиці це також диктувало необхідність вибору – чи зберігати свою організаційну відрубність, а чи працювати в спільних організаціях разом із соціалістами "державних" націй? [5, с. 93].

Особливо почали загострюватися стосунки з РСДРП на тлі подальшої еволюції РУП у бік соціал-демократичної ідеології. Конфлікт між *націоналами* – прибічниками самостійної української соціал-демократії, та *інтернаціоналами*, які тягнулися до РСДРП, вибухнув у 1904 р., коли ідейний розкол РУП став організаційний і було створено Українську соціал-демократичну Спілку, яка приєдналася до РСДРП. У розумінні лідерів "Спілки", процес економічної інтеграції вимагав від усіх соціалістів об'єднання на основі класової боротьби. Національні ж рамки при цьому були значною перешкодою. З цього приводу у відозві Української соціал-демократичної спілки говорилося: "...Всі намагання носіїв української національної ідеї звільнитися від впливу російської суспільної свідомості розбилися об невблаганну логіку історичного розвитку" [14, с. 60].

Вихід із такого становища "Спілка вбачала у "заміні реакційного принципу дрібнобуржуазно-націоналістичної боротьби революційними принципами пролетаріату – солідарністю націй, підкоренням своїх тимчасових вузькокласових інтересів більш високим інтересам революційної боротьби всього пролетаріату Росії" [14, с. 62]. Дуже чітко з цього приводу висловився Й. Гермайзе, який зазначив, що її члени "насмілилися сказати і, головне, ділом підкреслити, що для них міцний зв'язок з пролетарським рухом на Україні значно цінніший і дорожчий, ніж зв'язок з ...патріотами української національної традиції..." [10, с. 111].

Незважаючи на це, національні моменти мали на діячів Спілки значний вплив. Варто навести міркування з цього приводу одного із фундаторів членів ЦК Спілки О. Скорописа-Йолтуховського: "Логічний хід думок у мене був такий: настав час перетворення російських, здебільшого інтелігентських соціал-демократичних гуртків у масову пролетарську партію. Я іду до мас сільського, а тим самим не зденаціоналізованого українського пролетаріату, отже, масова його партійна організація не може бути іншою, як тільки українською, – хочуть того чи верхи РСДРП" [19, с. 511]. Отже, О. Скоропис-Йолтуховський визнавав вагу національного питання, але прагнув організаційної єдності із сильнішою РСДРП, так як слабка УСДРП не мала змоги активно включитися в рух за права робітників.

Інша ж частина українських марксистів на чолі з Д. Антоновичем проголосила національне питання неіснуючим, дотримуючись погляду Р. Люксембург про оманливість національного питання, яке культивує буржуазія для того, щоб тримати маси під контролем, відвертаючи їх увагу від нагальних питань соціального визволення.

Дискусія стосовно цього питання розгорнулася на сторінках часопису "Праця". Д. Антонович проголосив національне питання неіснуючим для пролетаріату, назвавши його вигадкою буржуазії. М. Порш, посилаючись на Каутського, пов'язував національний ґніт із "соціал-економічним" й обстоював необхідність створення власної національно-політичної програми. Він доводив, що "національне питання існує і воно виявить себе ще більше тоді, коли розвалиться Росія. Полемізуючи з Антоновичем, він писав, що національний ґніт тяжить над усіма верствами поневоленого народу й особливо відбивається на пролетаріаті. Тому робітничий клас у більшій мірі ніж буржуазія зацікавлений в усуненні національного ґніту. Він висував ідею національно-територіальної автономії України у складі майбутньої демократичної Росії. "Немає потреби відокремлюватися політично, – наголошував він у редакційній статті "З приводу неістнуючого питання", – але все-таки справи, у яких виявляється ґніт, треба відібрати від центральної влади і передати до рук нації". Коли ж у межах такої автономії нація досягне певного рівня соціально-економічного розвитку, то актуальним гаслом стане боротьба за самостійність України, головувати в якій мусить національний пролетаріат. Проте розходячись у поглядах на суть національного питання, опоненти були єдиними у своєму ставленні до поступової інтелігенції. Якщо Антонович закликав боротися з "вигадками буржуазії", то Порш докоряв йому, що нехтуючи національне питання, він віддає його на відкуп "ідеологам і політикам буржуазії", посилюючи їхній вплив на маси [25, с. 2].

Таким чином, розбіжності в партії відбувалися за двома лініями. По-перше, невизнання деякими представниками партії ваги національного питання і вимоги взагалі абстрагуватися від останнього, переключившись повністю на реалізацію соціалістичної програми. По-друге, розуміння необхідності для досягнення результатів у повсякденній праці об'єднання організаційно з російською соціал-демократією.

Питання національного пролетаріату продовжує розглядати М. Порш на сторінках "Вільної України", де в статті "Національні організації пролетаріату" доводить потребу в його існуванні з визнаного міжнародною соціал-демократією права жодної нації на самовизначення взагалі й пролетаріату цієї нації зокрема. Тільки така організація, підкреслював керівник УСДРП, у змозі визначити "позицію і тактику робітничого класу відносно національного ґніту", а також "корисні для пролетаріату форми розв'язання національного питання" [16, с. 5].

Та питання національного пролетаріату М. Порш застосовував у контексті класової боротьби, твердячи, "що тільки ті організації робітничого класу, які виростають згідно з умовами життя пролетаріату кожного народу, можуть найліпше з'ясувати протилежність класових інтересів, боротися проти націоналістичних напрямів у кожній нації, розвивати класову свідомість і вести й направляти класову боротьбу пролетаріату кожного народу в спільній економічній і політичній боротьбі робітничого класу всієї держави" [1, с. 96]. Отже, у даному твердженні необхідність національного пролетаріату, на думку Порша, детермінована у т. ч. і тим, що "якість" класової боротьби буде більшою, коли її очолить саме національний пролетаріат.

Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського

Проте пролетаріат по суті залишався недієвим елементом національно-визвольного руху, і це призводило до нових теоретичних шукань ідеологами партії. У цьому контексті дуже цікавою є спроба Л. Юркевича за допомогою теоретичного аналізу національного питання визначити соціальну структуру українського руху напередодні світової війни. Відмовившись від традиційного поділу на *пролетаріат*, *селянство* тощо, він розбив націю на три групи за такими соціально-класовими ознаками: вищі, середні та нижчі класи.

Вищі класи поневоленої нації, на думку Юркевича, денаціоналізуються і переймаються культурою пануючої нації, щоб зберегти своє соціальне становище. Вони не втягуються до визвольного руху доти, доки він не набуде такої сили, що виникне можливість його перемоги. Нижчі класи теж перші не вступають на поле національних рухів і, коли в початках національного відродження грають якусь у ньому роль, то тільки пасивну, як об'єкт національно-просвітницької праці, як джерело національних надій [26, с. 109].

Основою національного руху стають середні класи на чолі з інтелігенцією, оскільки цьому сприяють умови їхнього соціального життя: вони не так як вищі класи залежать від пануючої держави та вищих класів. Нарешті вони досить близько стоять до народу [17, с. 108]. Також Юркевич вважав, що національне відродження без участі підприємницьких верств "було засуджено на неминучу смерть", а класи "соціально безсилі не можуть самі вийти на шлях національного відродження". Отже, ідеолог УСДРП вважав неможливим завершення процесу формування української нації без участі власницьких класів суспільства [26, с. 111].

Це була спроба визначити альтернативний пролетаріату клас-лідер (оскільки в українських реаліях терміни *пролетаріат*, *буржуазія* тощо виглядали досить розмито) і пристосувати марксову концепцію диктатури пролетаріату до українських умов. Проте незважаючи на складність підведення економічної основи під цю концепцію (чому саме цей *клас* має стати *класом-лідером*), ідею надкласової національної мети (національного визволення України), ідеолог УСДРП відкидав, хоча і вважав, що ця мета, взагалі, і для соціал-демократії і національно-демократичного руху, зокрема, багато в чому спільна. Так, у статті "Українське староміщанство і молодоміщанство" ідеолог УСДРП прямо зазначав, що відносно кінцевої мети національної політики робітничий і ліберальні рухи, у принципі, не відрізнялися, оскільки не ставили перед собою "самостійницько-протидержавних цілей" [17, с. 30].

Усе ж таки загальним рефреном його роздумів є теза про те, що кожен клас мусить добиватися цієї мети своїм шляхом, тобто тут саме класова концепція національного руху трансформувалася в поділ на вищі, середні та нижчі класи.

У певному сенсі слід погодитися з висновком Г. Касьянова про те, що у соціал-демократів у цьому відношенні спостерігалася переоцінка своїх сил; з одного боку заперечувати ідею спільних дій з лібералами, а з іншого – висувати завдання здобуття і національної і соціальної свобод, причому практично не маючи змоги орієнтуватися на національний пролетаріат були малоефективними [9, с. 124].

Стосовно відношення до *буржуазних партій*, то вже під час революції 1904–1905 рр. II з'їзд РУП–УСДРП ухвалив окрему резолюцію про ставлення до останніх. У ній визнавалося необхідним "якнайенергійніше боротися з ними, розкриваючи їхні буржуазні інтереси з туманом фраз про загальнонаціональну солідарність" [6, с. 10]. При цьому, однак, не відкидалась можливість *технічної* співпраці з цими партіями. "Завдання нашої партії, – декларувала УСДРП, – бути ініціатором сеї боротьби (проти буржуазії – В. О.) й виразником у ній пролетарської сили та інтересів. Одним словом, нам тепер належить розвинути нашу національну пролетарську політику... та розпочати рішучу борню проти українського буржуазного руху" [7, с. 12].

Отже, УСДРП залишалася на той час єдиною в українстві партією, яка робила ставку на революційні методи вирішення соціально-політичної проблеми. Засобом же до реалізації партійної програми мав бути український марксизм.

Так, ще на початку XX ст. редакція "Гасла", констатувала, що головною течією в партії є соціалістична, вони наголошували, що "...ця соціалістична течія являється глибоко національною, отже, це треба розуміти в тому значенні, в якім всякий соціалістичний рух, спираючись на загальносвітові наукові засади соціалізму, але уникаючи всякого шаблону, являється національним, коли тільки стає рухом маси, цілих працюючих класів" [3, с. 3]. Отже, редакція вважала за необхідне сполучити в програмі партії моменти національні і соціалістичні. Це був пошук середньої лінії, спроба перенести привабливі для інтелігенції соціалістичні ідеали на національний ґрунт.

На початку 1909 р., звертаючись до всіх українських марксистів-літераторів, редакція "Слова" визначила їх головним і нагальним завданням вироблення "українського марксізму", що мав наповнити "національну ідею, чужу українським робітникам, глибоко рідним їм соціальним змістом класових інтересів" [22, с. 2].

Потребу створення національного варіанту марксизму вітчизняні соціал-демократи пов'язували з помітним ростом українського національного руху під час революції 1905–1907 рр. і після неї. До того ж національний марксизм був би засобом "гострої принціпіальної критики ... ворожого табору українського націоналізму і шовінізму" [22, с. 3].

Неоднозначним було ставлення в партії і до культурно-просвітньої діяльності. У той час як більшість УСДРП продовжувала зневажливо ставитися до "буржуазних витівок", Л.Юркевич закликав до вироблення "національно-класової політики партії". Проте і цей аналіз соціальної структури українського суспільства був використаний для підтвердження головної тези теоретичних конструкцій Л. Юркевича та інших ортодоксів з УСДРП – необхідності класової боротьби в українстві. "Коли українська буржуазна преса, – писав Л. Юркевич, – протиставляє російському чорносотенству все українське "демократичне" відродженє, то ще з більшим успіхом можемо ми протиставити український марксівський рух українському лібералізму" [26, с. 111].

Отже, національна ідея не може бути нічим іншим, "як тільки новою і зручною формою вияву та оборони" життєвих інтересів народних мас, у противному випадку вона буде для них "нікому не потрібною панською забавкою", тобто українські соціал-демократи національне питання розглядали виключно в соціально-класовому аспекті.

Таким чином, *український марксизм* не був готовою й однозначною формулою, а радше питанням, на яке не існувало єдиної відповіді. Перше розв'язання – первинність соціального над національним і наявність спільного фронту проти спільного ворога – пропонувала українцям більшість російських партій.

Націонал-демократичною опозицією ця проблема – вирішення і соціального і національного питань – було вирішене достатньо просто: переважна частина української нації – експлуатовані (тут було поставлено завдання знівелювати класову боротьбу таким чином, щоб вона не руйнувала неподільної нації). Експлуата-

Kyiv National Taras Shevchenko University

торами як правило є чужинці, отже лінія класової боротьби не розділяє націю, вона пролягає над нацією, а соціально-класова і національна боротьба ототожнюються: "Ми боремося проти чужинців не тому, що вони чужинці, а тому, що вони експлуататори" [25].

Ці уявлення формують тезу про *безбуржуазність* української нації, відсутність у ній класу експлуататорів. Ця теза стала дуже популярною в українському соціалістичному середовищі і гостро критикувалася з боку РСДРП.

Підсумовуючи, зазначимо, що основоположною ідеєю для УСДРП був соціалізм, але партія вважала за необхідне забезпечити національні права, але водночас поняття *нація-організм* не приймала, адже воно вступало у протиріччя з ідеєю класової боротьби. З цього приводу дуже показовою є "Резолюція по національному питанню", прийнята в 1905 р.: "Вважаючи, що національний ґніт – одна з прояв панування капіталізму в сучасному буржуазному суспільстві, веде до культурної, економічної та політичної відсталості пригнічених націй, і тим шкодить розвитку класової свідомості і класової боротьби пролетаріату цих націй, що національний ґніт, викликаючи серед усіх клас "пануючої" і "пригніченої" націй зріст націоналізму і солідарності клас, затемнює протилежності класових інтересів пролетаріату і буржуазії…., що завдяки цьому збільшується панування буржуазії над пролетаріатом, – УСДРП оголошує…, що буде боротися проти національного ґніту в інтересах розвитку класової боротьби" [12, с. 152–154].

У наведеному висловлюванні проявляються класичні уявлення історичного матеріалізму про первинність "способу матеріального виробництва" і вторинність політичного та духовного життя. Український соціалізм приходить до переконання, що "промисловий розвій і свідома класова боротьба пролетаріату ведуть до заміни капіталістичних продукційних відносин соціалістичними. З настанням соціалістичного устрою, усі роди визиску однієї частини другою усунуться, нищиться поділ суспільства на класи, і настає повна свобода пригніченого людства" [13, с. 115].

Отже, у початковий період розвитку для *українського марксизму* були характерні такі уявлення: 1. Суспільство поділене на експлуататорів та експлуатованих, між якими точиться класова боротьба; 2. Експлуататори здійснюють соціальний і національний ґніт, причому останній є наслідком соціальної експлуатації, адже підґрунтям національного ґніту є соціальний інтерес; 3. Усунувши соціальний ґніт, ми автоматично ліквідуємо національний; 4. Експлуатовані мають національні інтереси, які будуть задоволені з приходом соціалізму. 5. Міжнаціональна боротьба затемнює класову і руйнує єдність пролетаріату.

Революція ж іще більше посилила відчуття роздвоєння, з яким доводилося жити і працювати українським марксистам, а знайдена свого часу Драгомановим компромісна формула поєднання соціальних і національних інтересів і в польському і в російському соціалістичних рухах сприймалася негативно і що найважливіше, цю програму було складно застосувати на практиці.

1. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій / В.С. Журавський. – К., 1992. 2. Від редакції // Гасло. – 1903. – Ч. 1. 3. *Головченко В.І.* Від "Самостійної України" до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Х.,1996. 4. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 2000. 5. Доклад Української Соціал-демократичної Робітничої партії Росії міжнародному Соціалістичному Конгресові в Копенгазі. – К., 6. Доклад Української Соціал-демократичної Робітничої партії Росії міжнародному Соціалістичному Конгресові в Штутгарті. – К., 7. *Драгоманов М.П.* Листи на Надніпрянську Україну. – Літ.-публ. праці. – К., 1970. – Т. 1 8. *Касьянов Г.В.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: Соціально-політичний портрет. – К.,1993. 9. *Кафарський В.* Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ, 2002. 10. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе : У 2 т. – К., 1994. – Т. 1. 11. Матеріали другого з'їзду РУП (І з'їзду УСДРП) // Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Док. і мат. / Т. Гунчак, Р. Сочальник. – Мюнхен,1983. – Т. 1. 12. Нарис програми Революційної Української партії / Київська вільна громада) // Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Док. і мат. / Т. Гунчак, Р. Мочальник. – Мюнхен,1983. – Т. 1. 13. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Док. і мат. : У 2 т. – К., 1997. – Т. 2. 14. Політична історія України : У 6 т. / І.Ф. Курас (голов. ред.). – К., 2002. – Т. 1. 15. *Порш М.* "Національні організації пролетаріату" // Вільна Україна. – 1906. – Ч. 17. 16. *Рибалка Л.* Українське староміщанство і молодоміщанство // Дзвін. – 1913. – № 10. 17. *Скоропис О.* Соціал-демократичний рух в Сквирськім і Васильківськім повітах в 1906 р. // Наш голос. – 1911. – Ч. 11–12. 18. Самостійна Україна. Видання УНП. – Львів, 1905 р. 19. Слово. – 1909. – № 1. 20. *Феденко П.* Соціалізм давній і новочасний. – Лондон; Париж; Мюнхен, 1968. 21. *Франко І.* Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Зібр. тв. : У 50 т. – К., 1986. – Т. 45. 22. *Чацький* З приводу неістнуючого питання // Праця. – 1905. – Ч. 13–14. 23. *Юркевич Лев.* Середні класи і національне відродження // Дзвін. – 1913. – № 2.

Надійшла до редколегії

Н. Папенко, доц.

РУРСЬКИЙ КОНФЛІКТ ТА ЙОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ (1923–1924)

Досліджено виникнення та врегулювання Рурського конфлікту політичними колами Німеччини та Західних країн, а також роль плана Дауеса у вирішенні репараційної проблеми.

The author studies appearance and settlement of Rur Conflict by political circles of Germany and western states as well as the role of Dowes' plan in solving the reparation problem.

Поразка Німеччини в першій світовій війні, Листопадова революція і Версальський мир глибоко вплинули на політику, ідеологію та економіку Німеччини періоду Веймарської республіки (1919–1933). Непомірно важкі умови миру підігрівали агресивні настрої широких верст населення. Цьому сприяла і неприйнятність німецькою стороною післявоєнного територіально-державного устрою в Європі. Масове незадоволення економічними негараздами доповнювалося доволі складним становищем, у якому опинилася Німеччина після війни. Правлячі кола країни вважали, що *мирна ревізія* може бути реалізована при умові, якщо Німеччина буде сильною.

Через призму економічної сили їм бачилося повернення втрачених у період війни територій, колоній, примирення з колишніми суперниками, насамперед з Великою Британією, а згодом – США. Окремі поступки Заходу були сприйняті як успіхи політики *мирної ревізії*, які, до речі, розглядалися як результати економічних досягнень, що були наслідком науково-технічної революції, яка в цей час починалася.

Характерними кроками післявоєнної Німеччини була політика балансування як із Заходом, так і зі Сходом. До певного часу це приносило бажані політичні результати. Серед причин, що загострювали внутрішньополітичну атмосферу був Рурський конфлікт. Посилаючись на те, що Німеччина не виконує встановлених репарацій, франко-бельгійські війська окуповують індустріальне серце Німеччини – Рейнсько-Рурську промислову область.

На першому засіданні Паризької конференції (2–4 січня 1923) англійська делегація виступила з пропозицією надати Німеччині мораторій без застави і гарантій терміном на чотири роки. Загальна сума німецького

© Н. Папенко, 2006

боргу повинна була становити 50 млрд золотих марок. З критикою проекту Бонар Лоу [7] виступив прем'єр-міністр Франції, лідер крайніх реакційних сил Пуанкаре, який заявив, що Франція ніколи не погодиться на такий спосіб вирішення репараційного питання, який додасть Німеччині можливість відновити своє економічне життя за рахунок країни, нею ж розореною [9, с. 352]. 9 січня 1923 р. репараційна комісія більшістю голосів (три проти одного англійського) ухвалила рішення про навмисне невиконання Німеччиною репараційних умов. 10 січня 1923 р. до Берліна була направлена франко-бельгійська Нота, що сповіщала Німеччину про порушення нею параграфів 17 та 48 VIII розділу Версальського договору і направлення до Рура спеціальної контрольної комісії для нагляду за діяльністю "Вугільного синдикату" в частині виконання репараційних зобов'язань та регулярного надходження репараційних платежів. У Ноті підкреслювалося, що дії уряду Франції не мають мети застосування військових операцій чи окупації. Війська направлялися лише в такій чисельності, яка була необхідною для охорони комісії та гарантування її розпоряджень. 11 січня 1923 р. франко-бельгійські війська під командуванням генерала Дегутта увійшли до Рурського басейну. Палата депутатів Франції схвалила дії Пуанкаре 452 голосами проти 72 (соціалісти та комуністи), 30 депутатів-радикалів утрималися. Слід зазначити, що політика Франції мала подвійну мету: забезпечити в разі необхідності виплату репарацій шляхом відрахувань із рурської промисловості; примусити Німеччину поводитися відповідно до інтересів союзників шляхом тиску на її економіку.

На окуповану частину Німеччини припадало 72 % видобутку вугілля, 54 % виплавки чавуна і 53 % виплавки сталі [10, с. 137]. Німецький уряд, відчуваючи підтримку громадськості, негайно заявив протест і наказав робітникам, службовцям вдатися до *пасивного опору*. Репараційні поставки були припинені і населення Рура оголосило страйк. Із Парижа та Брюсселя були відкликані німецькі посли – Майер та Ландсберг, а 11 січня 1923 р. президент Веймарської республіки М. Ебер звернувся до німецького народу із закликом необхідності протесту проти насильства. Формальний німецький протест-відповідь (12 січня 1923)на франко-бельгійську ноту зазначав, що французький уряд марно намагається замаскувати серйозне порушення договору. У своїй промові в рейхстазі 13 січня 1923 р. канцлер Німеччини В. Куно [8] заявив, що Німеччина має достатньо сил активно протидіяти порушенням Франції рішень Версальського договору і поки окупацію Рура не буде припинено, уряд Німеччини відмовляється від ведення переговорів з репараційною комісією [9, с. 355]. Певний час британська дипломатія зовні лишалася байдужим свідком подій і переконувала Францію у своїй лояльності, проте за дипломатичними кулісами англійський посол у Берліні лорд д'Абернон вів переговори з німецьким урядом про методи боротьби проти окупації Рура. Англійські поради-рекомендації привели до німецького *пасивного опору*, який був розрахований на розгортання націоналістичних настроїв проти *зовнішнього ворога* й організацію боротьби проти використання Францією економічних багатств Рура. Ініціативу таких дій д'Абернон приписував американським колам, бо протягом повоєнних літ американський вплив відіграв вирішальну роль у німецькій економіці [13, с. 88].

Слід зазначити, що німецькі політики та промисловці не передбачили всіх наслідків *пасивного опору*. Практично він не ніс великих матеріальних збитків окупантам, однак давав їм привід для введення суворої податкової системи й оточення Рурської області митним кордоном. Прем'єр-міністр Франції Пуанкаре прагнув до посилення окупаційної армії, розширення району окупації (Дюссельдорф, Ботум, Дортмунд та ін.), що приводить до поступової ізоляції Рура від Німеччини. Командувач окупаційними військами генерал Дегутт приймає рішення про заборону вивезення вугілля з Рурської області до Німеччини, тим самим це створює економічну кризу, до якої додається падіння німецької марки та посилення репресій окупаційної влади. Про це свідчить арешт вугільних магнатів, зокрема Ф. Гіссена. Фінансовому магнату – Г. Круппу фон Болену погрожували секвістром його підприємств. Окремі найбільш реакційні елементи, такі як Клекнер та Вольф, сепаратисти на чолі з обер-бургомістром Кельна, майбутнім канцлером ФРН – К. Аденауером виступили за відмежування від Німеччини промислових районів Рура та Вестфалії, передачі їх Франції під виглядом створення *незалежної* Рейнської республіки.

В умовах надзвичайного загострення кризової ситуації правлячі кола Німеччини прагнули якнайшвидше врегулювати рурське питання. Головні його зусилля були спрямовані на досягнення угоди з Великою Британією та Францією, однак спроби уряду В.Куно дипломатичними засобами вплинути на урядові кола Франції були марними. На протест з приводу арештів в Рурській області, уряд Пуанкаре відповів 22 січня 1923 р. Нотою, в якій окупаційні дії виправдовувалися на знак порушення Німеччиною умов Версальського договору. Німецька дипломатія знову спробувала домогтися втручання Великої Британії в рурський конфлікт . З цією метою до Лондона з неофіційною місією прибуває член рейхстагу, лідер СДПН Брейтшейд – природжений дипломат, знавець міжнародних справ. Далі співчуття до Німеччини та засудження дій Франції з боку Великої Британії справа не просунулася. Переважало небажання втрутитися у конфлікт, однак, потай, прагнули розпалити цей конфлікт. Лондон гадав, що окупація Рура викличе знецінення грошової одиниці Франції – франка, від чого виграє англійський фунт стерлінгів. Крім того дії Франції в Німеччині привели б до панування Великої Британії у європейській політиці. Таким чином, надії на англійську підтримку рушилися і лише факт формування таємних та легальних організацій фашистського типу, що виступали з гаслами відновлення *великої німецької армії*, зростання впливу рейхсвера врешті решт змусили англійську дипломатію зрушити з місця. 20 квітня 1923 р. лорд Керзон, виступаючи в палаті лордів з промовою, радить Німеччині представити через посла лорда д'Абернона свої пропозиції. До Лондона прибувають довірені особи уряду В. Куно, які одночасно ведуть ділові, партнерські справи з англійськими банківськими та промисловими колами, прагнуть міжнародної ізоляції Франції, даючи зрозуміти, що Рур та Рейн для німців – питання життя чи смерті. 2 травня 1923 р. Німеччина направляє Ноту урядам США, Великій Британії, Франції, Італії, Бельгії, Японії, де вимагає очищення всіх її територій, у т. ч. Рура та Рейнської області. Крім того вона попереджає, що *пасивний опір* триматиметься доти, поки з території Рура не будуть виведені війська. Німецька сторона погодилася на встановлення загальної суми репарацій у розмірі 30 млрд марок золотом, однак ця сума сплачувалася при допомозі іноземних позик. Репараційну проблему Німеччина прагнула передати на розсуд міжнародної комісії, посилаючись на промову (грудень 1922) американського статс-секретаря Юза. Разом з тим німецький уряд наполягав передати суперечливі питання, що не могли бути вирішені дипломатичним шляхом, на третейський розгляд. Ці дії викликали відповідну реакцію урядових кіл Франції та Бельгії. Так, у Ноті від 16 травня 1923 р. вони виправдовували свої дії як наслідок порушень Німеччиною Версальського договору. Опинившись перед загрозою загострення внутрішньополітичного становища, німецькі монополістичні кола спробу-

вали прискорити укладання угоди зі своїми суперниками. Уряд В. Куно, передусім, розраховував на підтримку Великої Британії. У новому меморандумі від 7 червня 1923 р. урядам країн Антанти В. Куно вхопився за пропозицію США про передачу репараційного питання та визначення платоспроможності Німеччини неупередженій міжнародній конференції. Як гарантію сплати репарацій уряд пропонував облігації на суму 20 млрд золотих марок [12], державні залізниці, але і цього разу Франція не поспішала. На перебіг подій у цей час мали вплив зміни в уряді Великої Британії. Новий уряд консерваторів на чолі з Болдуїном і міністром закордонних справ О. Чемберленом – відомим франкофілом, домагався ліквідації рурського конфлікту. Виступаючи у палаті громад, Болдуін підкреслював, що якщо від Німеччини зажадати надмірних платежів, то, перш за все, постраждає Велика Британія та її союзники. Цей загальний висновок урядових та ділових кіл Великої Британії надалі визначив напрям діяльності її дипломатії. Побоюючись революції в Німеччині, прямої угоди монополістичних кіл Німеччини та Франції, британський уряд відмовляється від тактики вичікування. 20 липня 1923 р. він направляє Ноту уряду Франції, де підкреслює свою готовність приєднатися до тиску на Німеччину, тим самим змусити її уряд відмовитися від *пасивного опору*. Англійські політичні кола прагнули з'ясувати платоспроможність Німеччини з тим, щоб визначити реальну суму сплати репарацій. Американські кола поводилися досить пасивно, бо їм майже не загрожувала французька конкуренція.

Пуанкаре вдалося ще раз перешкодити початку переговорів. Франція відкидала припущення британського уряду про руйнівні наслідки окупації Рура, бо вважала, що руйнація Німеччини – справа рук самої Німеччини, її уряду, а не наслідок окупації Рура.

Англо-французькі протиріччя дедалі більше загострювалися. 11 серпня 1923 р. уряд Болдуіна ультимативно заявив Франції, що у разі продовження окупації Рура, вона буде підтримана Великою Британією при обговоренні репараційного питання. У Ноті від 20 серпня 1923 р., адресованій англійському уряду, Пуанкаре перелічував систематичні порушення Німеччиною версальських зобов'язань: це стосувалося, насамперед, будівництва великого торгового флоту, розвитку телефонної мережі, ухилянь від сплати репарацій [9, с. 256]. Слід зазначити, що на початок 1923 р. Німеччина внесла лише 25–26 млрд марок золотом: з них 16 млрд – вартість німецької власності за кордоном і тільки 9,5 млрд були вилучені з національного багатства країни. До цієї суми додавалося і натуральне постачання вартістю 1,6 млрд марок. Готівкою Німеччина сплатила лише 1,8 млрд марок. Умисний розлад бюджету, вилучення важкої промисловості з податкового обкладання, злісне ухиляння від платежів – характеризувало Німеччину як порушника Версальських рішень. Політичні кола Німеччини прагнули завдати матеріальних збитків країнам-переможцям, перешкодити відновленню франко-бельгійської індустрії, внести розлад у міждержавні стосунки Франції, Великої Британії та США. Німеччина прагнула реваншу.

Рурський конфлікт було ліквідовано не завдяки дипломатичному втручанню Великої Британії, а внаслідок соціального руху в Німеччині. У кінці липня – початку серпня 1923 р. інфляція в Німеччині приймає загрозливий характер. Зменшується заробітна плата порівняно з довоєнними часами і нерідко становить 20 % довоєнного рівня. Допомога з безробіття становить лише 10 % офіційно визнаного прожиткового рівня. Політикою уряду В. Куно були обурені широкі верстви населення, що привело до грандіозного страйку (серпень 1923). 400 тис. страйкуючих вимагали звільнення території Рура від окупантів, поліпшення соціально-економічних умов життя. Рурський страйк сприяв відставці уряду В. Куно. Колишній рейхсканцлер прибув до Вашингтона для безпосередніх переговорів з американськими банкірами про позики. 13 серпня 1923 р. було створено новий коаліційний уряд Штреземана–Гільфердінга [6, с. 19]. У той час як більшість представників національної народної партії виступали за встановлення військової диктатури для забезпечення порядку, міністр закордонних справ (1923–1929) Г. Штреземан наполягає відкинути грубий та відкритий саботаж вимог країн-переможниць. "Під час Веймарської республіки, – пише німецький дослідник Х. Хьольт'є, – ім'я Штреземана було тісно пов'язане з Німеччиною і за кордоном – Локарно. Його сучасники бачили в ньому політика, головною метою якого було створення після страшної війни разом із західними державами нової Європи – Європи національного взаєморозуміння і утихомирення" [2, с. 106]. Він вважав, що Німеччина може досягти більшого політикою маневрування. Ставлення Г. Штреземана до Версальського миру, який він називав "найбільшим свинством в історії", відзначалося гнучкістю та реалізмом, що добре простежувалося у ході боротьби правлячої еліти навколо питання: виконувати умови миру чи ні. Він твердо враховував співвідношення сил, військову слабість армії, прагнучи мирно порозумітися із країнами Заходу, насамперед із Францією. Канцлер не тільки прийняв *політику виконання*, а й зробив її стрижнем *реальполітік*, основою реалізації плану *мирної ревізії* [1, с. 107–111]. Головним інструментом досягнення цієї мети стала економіка, у якій Г. Штреземан вбачав витоки політичної сили, могутню зброю зовнішньої політики, знаряддя руйнування митних кордонів та "створення великого економічного простору", бо як казав він, що без "ІГ Фарбеніндустрі" і вугілля у нього не може бути ніякої зовнішньої політики [11, с. 252]. Г. Манн справедливо писав, що "Штреземан сподівався знову побачити Німеччину найсильнішою у світі і виграти те, що було втрачене у 1919 р., якщо не на Заході, то на Сході" [5, с. 690–691]. Звичайно, що перед новим урядом постало завдання негайного вирішення репараційного питання, тим самим це сприяло відновленню військово-промислового потенціалу. Уряд згодний був піти на деякі поступки політичного, фінансового характеру суперникам Німеччини, однак наголошував, що Німеччина буде вести рішучу боротьбу проти спроб її розчленування.

Внаслідок окупації Рура загострилася економічна криза, що досягла катастрофічних розмірів. Рурський конфлікт приніс німецькому населенню інфляцію та зубожіння. Якщо в січні 1923 р. 1 кг хліба коштував 250 марок, то в грудні – 399 млн. Марка падала в ціні ледь не щогодини і "відвідувачі ресторанів розплачувалися заздалегідь, оскільки до кінця обіду його вартість зростала вдвічі-втричі" [4].

Навіть опалювати приміщення банкнотами було дешевше, ніж вугіллям. Грошовий обіг цілком розвалився, населення поверталося до натурального обміну. Безробіття, спекуляція, банкрутство доводили людей до відчаю.

Водночас з економічною кризою загострилася політична ситуація. Німеччина стояла на порозі революції. На Рейні діяли сепаратисти, у Саксонії та Тюрінгії на чолі лівих соціал-демократів та комуністів було створено робочий уряд. 22 жовтня 1923 р. розпочався загальний страйк робітників Гамбурга, що згодом переріс в озброєне повстання. Після припинення пасивного опору в Рурі, уряд оголошує надзвичайний воєнний стан (передаючи виконавчу владу військовим), виступає проти уряду Саксонії, не вживає рішучих заходів проти правоекстремістських рухів у Баварії. Лише у лютому 1924 р. президентом країни Ебертом буде скасовано надзви-

чайний воєнний стан. Уряди європейських країн усвідомлювали, що натиск на Німеччину може призвести до революції і спекулюючи на цій небезпеці, Г. Штреземан прагне зробити європейські держави податливішими. Щоб зацікавити урядові кола Парижа, Лондона, Вашингтона у збереженні потужності Німеччини, він постійно наголошує, що продовження окупації Рура спричинить революцію в Німеччині, приведе до тріумфу "німецького більшовизму" та відставки буржуазного уряду. Світова преса розцінювала німецьку капітуляцію як нову війну, що програли німці. Пуанкере сподівався, що відмова Німеччини від пасивного опору прискорить створення німецького-французького вугільного синдикату. Французька металургія мала б отримати вугілля, кокс; хімічна промисловість – напівфабрикати; ельзаський текстиль – можливість безмитного ввозу до Німеччини. Проте Пуанкере прорахувався, прийнявши відмову німців від політики пасивного опору за чисту монету. Насправді ж, німці не збиралися поступатися Франції, бо розраховували на активність британської політики. 12 жовтня 1923 р. британський уряд офіційно звернувся до уряду США з пропозицією скликати конференцію з врегулювання репараційного питання і запропонував США взяти на себе місію арбітра в цьому складному питанні. За дорученням німецького уряду Г. Стіннес розпочинає переговори з представниками французької комісії у справах вугільної промисловості з метою створення спільного франко-німецького концерну. Однак фашистський путч 8 листопада 1923 р., організований під гаслами боротьби проти репарацій та рішень Версальського договору, міг негативно вплинути на хід переговорів. Німецький уряд змушений був ужити рішучі заходи проти путчистів і 23 листопада 1923 р. між рурськими промисловцями та французькою комісією з експлуатації вугільних шахт в окупованих областях підписується угода. Рурські промисловці зобов'язувалися надати французам одноразовий *вугільний податок* у розмірі 15 млн дол. і 18 % усього свого виробництва. Німецька сторона обіцяла сплатити у рахунок репарацій по 10 франків за кожну продану в Німеччині чи за кордоном тонну вугілля. На перший погляд здавалося, що це була перемога французьких монополій, однак Г. Стіннес наполягав на укладанні нової угоди з іншою французькою промисловою групою на чолі із Шнейдер-Крезо. Водночас німецький уряд вживає заходи, щоб налагодити своє фінансове становище та покінчити з діями сепаратистів. Зокрема для стабілізації валюти уряд 15 жовтня 1923 р. ухвалює рішення про створення рентного банку. Таким чином, події другої половини листопада 1923 р. підвели межу під періодом післявоєнної кризи. Стабілізацію державної влади було здійснено 1 грудня 1923 р. урядом В. Маркса, що складався з представників Німецької демократичної партії, партії Центра, Баварської народної партії. У новому уряді Г. Штреземан зайняв посаду міністра закордонних справ. Новий кабінет продовжував курс попереднього, прагнучи подолати економічну, фінансову кризу, внести низку політичних заходів. І першими його кроками була заборона діяльності комуністів, прийняття законів про обмеження надзвичайних повноважень. Було видано 63 нових декретів, що стосувалися заробітної плати, допомоги з безробіття та інвалідності, розширення системи примусового арбітражу тощо.

Між тим Німеччина і після припинення *пасивного опору* не вносила репараційних платежів, обов'язкових постачань, однак витрати по окупації постійно зростали і досягли 1 млрд франків, що негативно відбилося на державному бюджеті Франції. Уряду Пуанкаре не залишилося нічого іншого як капітулювати. 13 листопада 1923 р. з'явилося офіційне повідомлення репараційної комісії (автором проекту був Барту) про створення двох комітетів: один з яких вивчав питання відновлення грошової системи Німеччини, інший, яким мав керувати директор банку Моргана в Чикаго Ч. Дауес, – репараціями. Франція висловила згоду (30 листопада 1923) і тепер репараційна проблема переносилася на міжнародний простір під контроль Великої Британії та США. 9 квітня 1924 р. комітети сповістили репараційну комісію про виконану роботу, зробили висновки, що дістали назву "План Дауеса". План розглядав багато проблем і серед них: стабілізацію німецької марки, джерела покриття репарацій, проблему транспорту та ін. Особлива увага приділялася стабілізації валюти, наданні Німеччині міжнародної позики у розмірі 800 млн марок. Під заставу виконання грошових зобов'язань Німеччина мала передати під контроль *комісару з податків* мито, акцизи, прибуткові статті державного бюджету. Усі залізниці на 40 років переходили у розпорядження акціонерного товариства залізниць. Передбачалося ввести високі непрямі податки на предмети широкого вжитку: цукор, тютюн, пиво, тканини, взуття. Право емісії одержував банк, що знаходився під контролем союзників. Загальна сума репарацій та кінцевий термін сплати не встановлювався. Відрахування на рахунок репарацій із державного бюджету повинні були проводитися лише з 1925/1926 фінансового року. На 1924–1925 рр. Німеччина зобов'язувалася сплатити 1млрд марок. На рахунок репарацій мали йти лише надходження від зовнішніх позик, відсотки від залізничних облігацій. Практичне здійснення репарацій покладалося на генерального агента Паркера Джільберта – довірену особу Моргана. Практично все господарство, тобто економіка Німеччини, підлягала контролю США.

План Дауеса вирішував питання і про джерела покриття репараційних платежів. Першим джерелом ставали прибутки важкої індустрії, залізниць, виплачувані у вигляді процентних сум з облігацій, які мали бути спеціально випущені. Облігації важкої індустрії обчислювалися в сумі 5 млрд марок; залізниць – 11 млрд марок. Щорічний внесок було встановлено у 6 % із цих сум, тобто 960 млн марок.

Іншим джерелом покриття репараційних платежів був державний бюджет. Для його мобілізації були встановлені спеціальні податки. Підвищення цін та зростання непрямих податків використовувалися німецькими націоналістами для демагогічної пропаганди: прагнення до реваншу та війни. Таким чином, план Дауеса внутрішньо був суперечливим, бо з одного боку прагнув до відновлення економічного, фінансового стану Німеччини в межах Версальського договору, з іншого – прагнув не допустити перетворення Німеччини в небезпечного конкурента Заходу. Конкуренція Німеччини стала особливо чуттєвою для країн-переможниць, якби її товари потрапили на ринки, де панував англо-франко-американський капітал. Звідси виникало питання, куди ж спрямувати потік німецьких товарів, посилений збут яких передбачався стати головним заходом сплати репарацій. Автори плану розв'язали це питання. Європа мала сплачувати німецькі борги США. Німеччину зорієнтовували на вільні ринки, не зайняті європейцями, щоб там вона створювала прибутки, які йшли на сплату репарацій. США приваблювала думка – без збитку для власної торгівлі – надати Німеччині низку вільних ринків, де вона могла б черпати додаткові кошти. Власне кажучи, план Дауеса був перемогою англо-американського союзу над Францією, тому що змушував французьку дипломатію утриматися від методів *прямих дій*, які ледь не поставили Європу на межу нової війни. План попереджав настання в Німеччині економічної катастрофи, що неминуче призвела до загострення соціальних, а можливо, і політичних

конфліктів. 16 червня 1924 р. новий британський прем'єр-міністр Р. Макдональд та посол США у Великій Британії Френк Б. Келлог стали ініціаторами проведення Лондонської конференції. На ній було заслухано звіт експертної комісії. 5 серпня 1924 р. на конференцію прибули представники Німеччини: рейхсканцлер Маркс, міністр закордонних справ Штреземан, міністр фінансів Лютер. Відкриваючи конференцію, британський прем'єр-міністр наголосив на створенні умов для відновлення економічної та фінансової єдності Німеччини, гарантій кредиторам, що мали намір надати Німеччині значні позики. Обговорення репараційної проблеми відображало бажання політичних кіл США та Великої Британії обмежити можливість застосування Францією санкцій проти Німеччини, досягти виведення французьких окупаційних військ з Рурської області, забезпечити гарантії майбутніх інвестицій у Німеччині, домогтися від Франції самостійних дій проти Німеччини. У випадку навмисного невиконання Німеччиною репараційних зобов'язань за Францією зберігалося право на санкції, але визначення самого факту порушення належало членам репараційної комісії. Її рішення могли бути оскаржені в арбітражній комісії, що складалася з трьох "неупереджених та незалежних" осіб на чолі з головою – американцем. При такій процедурі застосування санкцій до Німеччини виявилося можливим тільки за згодою США та Великої Британії. Найскладнішим питанням порядку денного була евакуація французьких військ з Рурського басейну. Офіційно питання не було винесено, однак фактично знаходилося у центрі уваги конференції. Представник *лівого блоку* уряду Франції Е. Ерріо відмовлявся порушити питання про евакуацію французьких військ із Рура і лише під тиском інших представників та особисто державного секретаря США, президента "Асоціації американських юристів" Ч. Юза було запропоновано максимальний термін виводу військ. 2 серпня 1924 р. спеціальним зверненням прем'єр-міністра Великої Британії Р. Макдональда до Німеччини пропонувалося прийняти участь у роботі конференції. Делегація на чолі з канцлером Німеччини прагнула припинити окупацію Рура і тих районів, що не передбачені Версальською угодою. Усе це призвело до необхідності проведення безпосередніх франко-німецьких переговорів, де обговорювалися питання укладання майбутнього торговельного договору та військового контролю. Англійська преса вороже поставилася до цих переговорів, оголосивши їх *серйозною загрозою* англійській економіці. Ураховуючи ці настрої, англійці спромоглися припинити їх. 9 серпня німецька делегація досягла угоди з репараційною комісією про виведення окупаційних військ із Рура протягом року та виконання Німеччиною репараційних зобов'язань [9, с. 374–376]. Рішення Лондонської конференції відкривали нову фазу розвитку міжнародних відносин, відкидали метод самостійного вирішення репараційного питання Францією, визнавали, що конфліктні питання вирішуються арбітражною комісією. Відтепер рішення комісії про невиконання Німеччиною репараційних платежів мали бути прийняті лише за умови одностайності всіх її членів, а не більшістю голосів як раніше. Ця обставина фактично зводила нанівець можливість застосування санкцій проти Німеччини. До речі, санкції могли застосовуватися лише спільно союзними державами після того, як ними було встановлене *зловмисне* невиконання Німеччиною своїх зобов'язань. Конференція надавала перевагу фінансово-господарській інтервенції, визнавши необхідність створення емісійного банку в Німеччині, переходу в приватні руки державних залізниць. З 1919 по 1924 рр. Німеччина знаходилася в обороні, шукала шляхи виходу із стану обтяжливих рішень Версальського договору. План Дауеса надавав Німеччині фінансову допомогу не лише для відновлення власного економічного фундаменту, а й для повернення втрачених позицій у Європі та у світі. Він створював нові можливості для розвитку німецьких монополій. Проте правлячі кола Німеччини не зовсім були задоволені планом Дауеса, бо розглядали його як допомогу у справі відновлення військово-промислового капіталу країни, наполягали на знищенні фінансових зобов'язань Німеччини. 29 серпня 1924 р. план Дауеса було затверджено рейхстагом і 1 вересня він набрав чинності. Приймаючи цей план, німецький уряд діяв усупереч інтересам народу, бо про це свідчила гостра боротьба мас, політичних партій. СДПН, Німецька демократична партія, католицька партія Центра, Німецька народна партія підтримали нові положення про репарації, однак націоналісти прагнули реваншу. Лише комуністи бойкотували висновки комісії експертів [1, с. 106–107].

Після прийняття плану Дауеса правлячі кола Німеччини прагнули домогтися рівності з іншими провідними країнами Європи та перегляду кордонів країни. 70 % об'єму всіх довготермінових позик припадало на частину капіталу США. За період з 1924 по 1932 рр. від англо-голландського та американського банків Німеччина отримала у вигляді довготермінових та короткотермінових кредитів 31 млн 819 тис рейхсмарок. Загальна сума закордонних позик складала 20,5 млрд рейхсмарок, а репараційні платежі – 10,8 млрд. Особливо великі позики були надані концерну Круппа та "Стальному тресту". У грудні 1924 р. Крупп отримав позику в 9 млн дол. від нью-йоркської фірми "Гольдман", "Сакс енд компані", рокфеллерівського "Стандард ойл", банку "Чейз нейшил банк". "Дженерал моторс" успішно скуповувала акції автомобільної компанії "Опель", концерн Форда – акції автомобільних заводів Кельна, концерн Дюпона – акції філіалу "ІГ Фарбеніндустрі," "Дженерал електрик" – акції концерну "АЕН."

У фінансуванні німецької важкої індустрії активну роль приймав англійський капітал. Прикладом цього може служити англо-німецько-американський банк Шредера, який субсидував військову індустрію Німеччини. 2 грудня 1924 р. було підписано англо-німецький договір про торгівлю та мореплавство, що вносив деякі зміни і у репараційне питання.

Закордонні інвестиції пожвавили німецьку економіку, сприяли її швидкому росту. Якщо у 1924 р. промислове виробництво складало 71,9 % виробництва 1913 р., то в 1929 р. – 113 довоєнного рівня. У 1927 р. потужність сталеплавильної промисловості Німеччини збільшилася на 40 %, Франції – 23, Англії – лише на 17 % [3, с. 31]. Швидко зростала частка хімічної, електротехнічної промисловості. Морський флот Німеччини у 1930 р. досяг 80 % тоннажності довоєнного рівня і за цими показниками країна опинилася на четвертому місці після Великої Британії, США та Норвегії. Багато суден, що були передані після війни переможцям, були викуплені і плавали під німецьким стягом. В обхід Версальського договору Німеччина поступово розгортала військове виробництво. У 1925 р. вона не лише виробляла військові матеріали, а й вивозила їх за кордон. На 1926 р. підприємства Крупа відновили виробництво танків, а "ІГ Фарбеніндустрі" уклав з американським концерном "Дюпон Немур " угоду про розподіл світового ринку пороху. Механізм плану Дауеса сприяв розширенню зовнішньоторговельної діяльності Німеччини. На 1924 р. Німеччині вдалося повернути свої зовнішні ринки, а втрачені – замінити новими. Дедалі частіше звучали і колоніальні вимоги. У вересні 1924 р. в Берліні відбувся перший післявоєнний колоніальний конгрес, де було заявлено про повернення Німеччині втрачених колоній та ринків. 16 червня 1925 р. Німеччина підписала конвенцію з Єгиптом про фактичне відновлення системи

Електронна версія

консульських судів, а 3 березня 1926 р. – договір про дружні відносини з Афганістаном. Відчувши надійну підтримку західних країн, Німеччина починає наполегливо боротися за вступ до Ліги Націй.

1. *Buchheim K.* Die Weimarer Republik. Grundlagen und politische Entwicklung. – München,1961. 2. *Hőltje C.* Die Weimarer Republik und das Ostlocarno-Problem 1919–1934. – Würzburg, 1958. 3. Industrielles System und politische Entwicklung in der Weimarer Republik. Band I. – Düsseldorf, 1977. 4. *Lőwenstein S.* Stresemann. Das deutsche Schicksal im Spiegel seines Zeben -Frankfurt a/M.,1952; *Gohring M.* Stresemann. Mensch, Staatsmann. Europäer. – Wiesbaden, 1956. 5. *Mann G.* Deutsche Geschichte des neunzehnten und zwangzigsten Jahrhunderts. – Frankfurt a/M., 1965. 6. *Vogelsang Th.* Die Außenpolitik der Weimarer Republik 1918–1933. –Hannover, 1959. 7. Бонар Лоу змінив Ллойд Джорджа на посаді прем'єр-міністра 24 жовтня 1922р. 8. Вільгельм Куно – лідер Народної партії-партії фінансового капіталу членом якої був до Каппівського путча. Економічно він належав до групи Крупп-Віденфельд, що була зв'язана з американським капіталом та його представниками: Гарріманом, Рокфеллером. В. Куно був членом спостережливої ради "Німецько-американського товариства нафти" (німецький філіал "Стандарт-Ойлькомпані) і директором ГАПАГ (Німецько-американська пароплавна компанія). Ці зв'язки лежали в основі проамериканської зовнішньополітичної орієнтації В. Куно. 9. История дипломатии : В 3 т. – М., 1965. – Т. 3. 10. *Руге В.* Германия в 1917–1933 гг. – М., 1974. 11. *Туполев Б.Л.* Россия и Германия. – М., 1998. 12. У 1914 р. один долар дорівнював чотирьом маркам; у серпні 1923 р. – 4 млн 620 тис. 455; у грудні 1923 р. – 4 трлн 200 млн маркам. 13. *Ушаков В. Б.* Внешняя политика Германии в период Веймарской республики. – М., 1958.

Надійшла до редколегії

Т. Полушкіна, канд. іст. наук

КАДРОВА ПОЛІТИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ: ПЕРШЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Подано характеристику та аналіз кадрового питання в Національній академії наук України як головного центру наукового прогресу і розвитку України.

In the article description and analysis of skilled question is given in the National academy of sciences of Ukraine as main center of advance of science and development of Ukraine.

Науку можна віднести до однієї з найважливіших форм інтелектуальної праці. Вона відіграє вирішальну роль не тільки в сучасному суспільному виробництві, але й у загальнолюдському прогресі. Розвиток науки – це гарант процвітання держави. Інтелектуальне богатство, наукові здобутки і можливості формують позитивний образ країни, викликають зацікавленність до неї інших держав як до перспективного партнера, тому відіграють важливу роль у визначенні її місця в системі міжнародних відносин, сприяють зміцненню її зовнішньополітичного становища.

Наука як складова частина духовної культури, одна із форм суспільної свідомості, виробляючи й використовуючи теоретично систематизовані знання, сприяє виробленню прогресивного світогляду, встановленню та усвідомленню об'єктивної істини, виступає однією з найважливіших передумов технологічного і соціально-культурного поступу.

Наука всепереконливіше проникає в усі сфери суспільного життя, чинить дедалі більший вплив на державний апарат, процедуру прийняття урядових рішень. Сьогодні вчений виступає вже не лише джерелом експертної інформації, але й експертом уряду і державних органів управління, внутрішньої та зовнішньої політики.

З проголошенням незалежності України, перед державою й українською наукою, зокрема, постало одне з найважливіших завдань майбутності країни – питання активного функціонування науки, перетворення її структури з елементу структури СРСР на самостійну структуру, підвищення впливу науки на становлення економіки.

Формування ж самостійної національної наукової системи, забезпечення її структурної повноти та органічного входження у світовий науковий простір – процес довготривалий, і в повній мірі потребує відмови від усталеного ритму та життєвого укладу.

З кожним роком Україна, як самостійна держава, посилює інтеграцію у світове співтовариство, тому висвітлення та узагальнення чинників науково-технічного прогресу містить у собі важливе значення і практичну доцільність у вирішенні цього завдання.

Монографію авторського колективу, який складається переважно із вчених Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України, можна розцінити як найзмістовніший аналіз суспільно-політичних та економічних процесів, що охопили Україну в 90-х рр. [27]. Особливості і реформування культурно-освітнього процесу, а також матеріал про стан фундаментальної і прикладної науки в Україні в 1991–2001 рр. розглянуто в розділі V монографії [27, с. 421–456]. Зазначена праця надає можливість визначити загальний стан рівня освіти, зокрема вищої, наукового потенціалу, причини занепаду в науковій та інноваційній сферах.

У монографії Л.М. Бєсова на основі узагальнення архівних документів та інших джерел досліджується комплекс проблем соціально-економічного, науково-технічного і політичного характеру, що супроводжували радянське суспільство в кінці 80-х – початку 90-х рр. [4]. Монографія є корисним джерелом для висвітлення проблем розвитку науки, оскільки містить у собі огляд літератури та публікацій, що стосується, зокрема, соціально-економічних та політичних процесів в Україні в контексті розвитку української науки.

Висвітлення окремих аспектів проблеми започатковано в публікаціях А.Н. Авдулова, С.Г. Бублик, А.М. Кулькіна, В.І. Терехова, М.Я. Шулежко та ін. [1, 5, 24]. Аналіз цих робіт сприяє визначенню і ширшому розумінню таких проблем як фінансове забезпечення науки і науково-технічної діяльності в Україні у новітній період, значення приватного капіталу в розвитку прикладної науки, зокрема наукових розробок, роль кадрового забезпечення в інноваційних структурах.

У здійсненні виваженої науково-технічної політики головну роль відіграють наукові кадри. Від їх творчої діяльності значною мірою залежить рівень наукових досліджень, масштаби та темпи введення в практику досягнень науки, тому важливе значення має вивчення проблем підготовки та підвищення кваліфікації кадрів української науки 1990-х рр.

Серед праць, присвячених цим проблемам, можна виділити дослідження Т.А. Заяць, Є.О. Козакова, О.Ї. Курочкіної, О.О. Кучинської, В.Ф. Преснякова, К.С. Степанкевича [8, 13, 23]. У даних працях наведено динаміку кадрового потенціалу, висвітлено форми і методи підготовки кадрів для науки.

Аналізуючи стан наукового потенціалу сучасної країни, необхідно звернути увагу на його складові: матеріально-технічну, інформаційну, організаційну, а також кадрову, яка виступає однією з головних.

Як відомо, українська наука в 90-ті рр. переживала далеко не найкращі часи. Труднощі перехідного періоду, економічна криза, великий спад виробництва порі-

© Т. Полушкіна, 2006

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

вняно з попередніми роками призвели до того, що набагато зменшилися доходи держави, а відтак й асигнування на науку з державного бюджету. Одною з головних причин такого становища було недостатнє фінансування наукової сфери.

В умовах, які склалися на початку 90-х рр. XX ст., зростали вимоги щодо наукових кадрів, посилювалася їх економічна і соціальна роль.

З набуттям Україною незалежності дістали пріоритетний розвиток гуманітарні і соціальні дослідження. Основні зусилля економістів, правознавців, соціологів сконцентрувалися на розробці наукових основ економічних реформ, конституційних засад, структурно-інвестиційної та інноваційної політики України.

Усвідомлюючи роль міжнародної співпраці та необхідність широкої інтеграції до світового науково-освітнього простору, держава приділяла цьому напряму особливу увагу. Попри всі матеріальні та фінансові негаразди, протягом зазначеного періода було здійснено комплекс заходів, що забезпечували стабільне просування національної системи освіти до інтегрованого міжнародного освітнього простору.

У нових соціально-економічних умовах підготовка наукових кадрів належного рівня набувала високого статусу, оскільки вона сприяла переходу до інформаційного суспільства, а отже – формуванню пріоритетів розвитку держави. Високоосвідчена молодь – головний стратегічний резерв соціально-економічних реформ в Україні, без яких неможливий подальший розвиток суспільства.

Державна політика в 1990-і рр. в Україні була спрямована на збереження та формування якісно нового кадрового потенціалу науки через підготовку та підвищення кваліфікації наукових та науково-педагогічних кадрів.

Досліджуючи розвиток української науки у цьому періоді, треба обов'язково згадати Національну академію наук України – найбільший і найвищий науковий центр держави.

За радянські часи, під впливом адміністративно-командної системи, Академія наук України була майже перетворена на звичайне *міністерство науки*. Вона не мала можливості давати незалежну оцінку фактам і явищам суспільного життя. Так звана демократичність Академії була дуже обмеженою, а часом формальною.

З прийняттям постанови у 1991 р. Верховною Радою Української РСР "Про статус Академії наук Української РСР" були визначені новий рівень прав й обов'язків Академії, її місце і роль у суспільстві, чітко окреслені відносини з державними органами [21].

У 1990-х рр. перед Україною особливо важливим ставало питання планування підбору та підготовки наукових кадрів, зокрема через аспірантуру та докторантуру з урахуванням науково-обґрунтовних потреб у кадрах на той час та на майбутнє, а також наявності навчально-матеріальної та дослідно-експерементальної бази і кваліфікованості професорсько-викладацького складу.

Відповідно до нових вимог і цінностей політичного, економічного і соціального розвитку держави, у 1990-х рр. активізувалася потреба суспільства у відповідних спеціальностях і спеціалізаціях.

За досліджуваний період відбулося різке збільшення кількості аспірантів у галузі політичних наук – у 32 рази, порівняно з 1991 р. (8 осіб), чи в 126 разів, порівняно з 1990 р. (2 особи) [16].

Основу кадрової політики Національної академії наук України в 1990-х рр. становили заходи щодо забезпечення необхідних умов для збереження та відновлення кадрового потенціалу Академії, який зазнавав помітних втрат внаслідок кризових явищ у соціально-економічній сфері.

У 1990 р. підготовка наукових кадрів здійснювалася в 90 наукових установах Академії із 212 спеціальностей [9]. В аспірантурі наукових установ Академії наук навчалося 2559 аспірантів, у т. ч. 50,8 % з відривом від виробництва [9]. До аспірантури наукових установ Академії було зараховано в 1991 р. 826 чоловік (з них – 55,2 % з відривом від виробництва) [9]. Закінчили аспірантуру 684 особи, у т. ч. 167 із захистом дисертації [9].

Протягом першої половини 1990-х рр., з поглибленням соціально-економічної кризи, зниженням престижу наукової праці, дедалі менше молоді поступало до аспірантури Академії наук України.

Так, з метою поліпшення умов для відтворення кадрового потенціалу та розширення можливостей відбору перспективної молоді, згідно з рішенням Президії НАНУ, прийом до аспірантури наукових установ Академії протягом 1995 р. здійснювався двічі – навесні і восени [11].

Підготовка аспірантів у 1995 р. проводилася в 115 наукових установах Академії наук України за 225 спеціальностями [11]. В аспірантурі навчалося 2225 чоловік (з них 65,1 % з відривом від виробництва) [11]. Було зараховано 700 осіб (з них 72,9 % з відривом від виробництва) [11]. Закінчило аспірантуру 526 чоловік у 1995 р., з них 39 осіб захистили дисертації [11].

У 2000 р. підготовка аспірантів проводилася в 125 установах Академії з 221 спеціальності [12]. В аспірантурі навчалося 2307 осіб (з них 65 % з відривом від виробництва) [12]. Було зараховано у 2000 р. 767 осіб (66 % – з відривом від виробництва), закінчило аспірантуру 602 особи, з них 40 – із захистом дисертацій [12].

Значну стимулюючу роль у справі підготовки та закріпленні наукових кадрів відіграло встановлення стипендій Президента України та Президії НАН України.

За період 90-х рр. в Україні збільшилася кількість установ, що мали докторантуру, більш ніж у 2 рази. Якщо у 1991 р. налічувалося 93 установи [15], що мали докторантуру, то в 2000 р. таких установ було вже 209 [16]. У їх числі було 49 науково-дослідних інститутів та 44 вищих навчальних закладів у 1991 р. та 95 та 114 відповідно у 2000 р. [16]. Причому істотне збільшення кількості установ, що мали докторантуру, відбулося в першій половині періода.

Зі збільшенням наукових установ НАНУ, що мали докторантуру (з 37 – у 1991 р. [10] до 64 – у 2000 р. [12]), зменшилася кількість докторантів, які захищали дисертації. Якщо у 1991 р. з 19 осіб, що закінчили докторантуру 15 захистили дисертацію [10], то в 1995 р. – з 45 осіб зихистили тільки 6 чол. [11], у 2000 р. з 67 – 6 відповідно [12].

Держава залишалася головним джерелом фінансування і підтримки молодих учених для української науки в 1990-і рр. За зазначений період набувала дедалі більшого поширення підготовка аспірантів понад державне замовлення.

У 2000 р. в наукових установах НАНУ за цією формою було прийнято на навчання 68 осіб, загалом проходили підготовку за контрактом 161 аспірант (7 %), серед яких було 20 іноземних громадян [12].

Поповнення наукових установ молодими спеціалістами, як правило, не компенсувало втрати у висококваліфікованих науковцях. Більше того, низький показник захисту дисертацій свідчив про мале бажання здібної молоді займатися наукою. Добра половина молоді, що вступала до аспірантури, не продовжувала після її закінчення займатися науковою діяльністю.

В установах Національної академії наук України проблема молоді була однією з найкритичніших. З 1988 р. середній вік наукових працівників Академії зріс на вісім років, і становив у 1997 р. – 49,3 року [19]. Середній вік докторів наук збільшився за цей період на чоти-

Kyiv National Taras Shevchenko University

ри роки, і становив близько 58 років, що майже відповідав пенсійному [19]. Середній вік докторів історичних наук НАНУ превищував 60 років [19].

Таке становище було результатом непрестижності наукової праці, недостатньої заробітної плати, "відпливу умів" за кордон.

Були відмічені позитивні тенденції, спрямовані на поліпшення структури кадрового потенціалу. Так, збільшилася питома вага спеціалістів з науковим ступенем доктора і кандидата наук, тобто, основна частка фахівців зменшилася за рахунок фахівців, що не мають наукового ступеня.

Наука, яка обробляється в академічних закладах, передбачає безперервність наукового процесу, постійний приріст нового знання масиву вже відомого, опрацьованого. Про це свідчать й усереднені показники довготривалості часу, відданого розробці окремої проблематики для окремого дослідника.

Світовий досвід доводить: формування нових установ коштує набагато дорожче, ніж утримання існуючих.

Економічні реформи, що не рухалися, та прогресуюча соціальна дезорганізація вкрай звузили простір можливостей для реалізації національною інтелігенцією її функцій, а її саму поставили на межу виживання.

Проведене у вересні 1996 р. обстеження науково-дослідних установ показало, що мінімум 30 % працівників працювали неповний робочий час [14]. Це відбувалося або у вигляді неповного робочого дня, або за рахунок численних відпусток без оплати, т. зв. *вимушених* відпусток.

За приблизними оцінками, ця практика в даний період набувала поширення як в наукових установах Національної академії наук України, так і в інших наукових установах країни. У другій половині 1990-х рр. більше 50 % науково-дослідних установ НАНУ таким чином використовували *приховане* безробіття [14]. Встановлення неповного робочого часу та вимушені відпустки без збереження заробітної плати були наслідком недофінансування з Державного бюджету установ НАНУ в 1999 р. [18].

НАНУ – досить специфічна структура у виробничій та невиробничій сфері економіки України. Це відомство, по суті, на яке покладається завдання координації всієї науки і техніки. Тільки академії наук об'єднують разом у межах окремої специфічної структури науковий потенціал країни.

Слід зауважити, що академії є невід'ємною часткою системи організації науки у всіх розвинених країнах і, як правило, головними центрами, що об'єднують учених цих країн з якою-небуть однією або кількох галузей науки. Серед різноманіття завдань, що стоять перед академіями, головне – розвиток наукових досліджень на користь суспільства, виробництво нових наукових знань, розв'язання фундаментальних наукових проблем. Академії наук – осередки вчених найвищої кваліфікації, що використовуються, як правило, в експертних цілях.

Виходячи із завдання, що постало перед економікою України на той час, її інноваційною сферою в умовах входження її у світове господарство – технологічна переструктуризація економіки, спрямована на створення конкурентоспроможної науково-технічної та промислової продукції – необхідна активізація сфери НДДКР, в основі якої має бути створення і запровадження найперспективніших з погляду майбутнього економіки України технологій і виробів, реалізація досягнень з пріоритетних напрямів науки і техніки. Зрозуміло, науково-технічна політика має при цьому спиратися на нові галузі і напрями, нові дослідження фундаментальної науки, яка концентрується саме в НАНУ. Хоча установи й організації НАНУ провадили і прикладні дослідження, і дослідно-конструкторські розробки, головна їх діяльність – фундаментальні дослідження, на виконанні яких сконцентровано зусилля вчених.

Пошук шляхів розвитку та оновлення Академії наук України на новому етапі для нашої держави розпочався задовго до розробки проекту концепції розвитку академії. Необхідність глибоких змін не викликала сумніву.

У кінці 1980-х рр. Президія Академії наук України першою серед академій наук колишнього СРСР створила і винесла на широке обговорення громадськості оновлені положення діяльності Академії наук. Проект зазначеного документа було надіслано в інститути для обговорення.

Для розгляду й узагальнення матеріалів, що почали надходити до Президії, було створено комісію, яка отримала понад дві сотні зауважень і пропозицій. У ході широкого обговорення з'ясувалося, що деякі питання, передбачувані концепцією, не можна вирішити в межах Академії. Такі кардинальні питання як новий статус Академії, академічна автономія, мають одержати принципове вирішення насамперед на законодавчому рівні у тісному зв'язку з економічним і політичним суверенітетом республіки.

Внаслідок прийняття концепції Загальними зборами в березні 1990 р. вдалося зберегти Академію наук як спільність найвищих у суспільстві наукових авторитетів, значно розширити самостійність інститутів, зміцнити демократичні засади організації її внутрішнього життя, намагатися створити кращі умови для плідної праці вченого, реалізації творчої особистості, посилити вплив учених на розвиток духовної культури українського народу, пожвавити й урізноманітнити їх зв'язки із зарубіжними науковими центрами.

У таких напрямах розпочалися пошуки статусу Академії. Президія визначила три основних етапи на шляху до статусу самоврядності. Перший – це опрацювання і прийняття концепції оновлення, другий – розробка на її основі нових статутів Академії, інституту, положення про Відділення наук і затвердження цих документів. І, нарешті, третій етап – це робота над реалізацією концепції. Межі між цими періодами досить умовні, оскільки одразу розпочалася робота над створенням нового статуту Академії наук України, готувалися пропозиції до пакету законодавчих актів, які покликані регулювати всі відносини держави у сфері науки.

Проведена робота сприяла прискореному наближенню Академії до отримання статусу самоврядності. Важливою подією стало прийняття 17 січня 1991 р. Президією Верховної Ради республіки постанови "Про статус Академії наук Української РСР" [21], якою були визначені новий рівень прав й обов'язків Академії, її місце і роль у суспільстві, чітко окреслені відносини з державними органами. Академія наук одержала значно більшу самостійність, а отже, зросла її відповідальність за розвиток фундаментальних досліджень, незалежну оцінку процесів суспільного, науково-технічного і культурного розвитку України, екологічного стану країни, за розробку відповідних пропозицій і рекомендацій з цих проблем вищим державним інстанціям.

Важливим підсумком цього законодавчого акту було встановлення статусу Академії наук як республіканської самоврядної організації, із збереженням фінансування фундаментальних наукових досліджень та витрат на організацію діяльності, переважно з республіканського бюджету, маючи на увазі, що результати цих досліджень передаються Академією наук державі з додержанням норм авторського і винахідницького права.

У прийнятому 13 грудня 1991 р. Законі України "Про основи державної політики у сфері науки і науко-

Kyiv National Taras Shevchenko University

во-технічної діяльності" у статті 15-й до самоврядних наукових організацій, які фінансуються державою, віднесено Академію наук України, а також Українську академію аграрних наук, Академія медичних наук, Академія педагогічних наук, Академія правових наук, Академія мистецтв України [7].

Основні положення цих актів набули нового звучання й отримали подальший розвиток в Указі Президента України "Про забезпечення діяльності та розвитку Академії наук України" від 20 січня 1992 р., у якому зазначено, що Академія наук України є вищою науковою установою України зі статусом самоврядної організації [25].

Самоврядність Академії полягала у самостійному визначенні тематики досліджень, своєї структури, вирішенні науково-організаційних, господарських, кадрових питань, здійсненні міжнародних наукових зв'язків.

Відповідно до цих актів у березні 1992 р. Загальні збори Академії наук затвердили новий статут Академії наук України [22], а в листопаді 1992 р. – положення про Відділення Академії наук України і про основні принципи організації та діяльності науково-дослідного інституту [17]. Основною структурною ланкою Академії було визначено науково-дослідні інститути і прирівняні до них наукові установи, що оцінювалося багатьма фахівцями на Заході як неабияка перевага нашої Академії наук, оскільки це дало змогу окремо організувати ефективнішу підтримку фундаментальних досліджень державою.

Державні акти і новий Статут Академії наук України, що був затверджений її вищим органом – Загальними зборами у березні 1992 р., заклали міцні підвалини діяльності та розвитку Академії як необхідної для держави і суспільства інституції.

Аналіз усіх зазначених документів переконує у тому, що ними було закладено підвалини для фактичної, а не формальної демократизації всіх сфер наукового життя. Підносилася на вищий рівень автономність і незалежність Академії наук як самоврядної організації, розширювалася самостійність науково-дослідних інститутів як основної ланки її структури. Закладалися вагомі економічні основи діяльності Академії, її науково-дослідних інститутів, організацій дослідно-виробничої бази, покликаних проводити фундаментальні дослідження, розробляти і реалізовувати науково-технічну політику, здійснювати експертизу найважливіших народногосподарських проектів, самостійно вирішувати питання зв'язку і взаємин з усіма організаціями, у т. ч. і зарубіжними, що складають інтерес у діяльності Академії наук.

Підтримка державою усталеної структури Академії наук України важлива й актуальна для подальшої долі Академії, оскільки економіка України залишається інертною до впровадження наукоємких технологій, тому затверджена система, яка пов'язує в межах самої Академії фундаментальні дослідження, конструкторські розробки і виробництва перших зразків, мала надійні перспективи.

На кінець XX ст. більшість европейських академій мали власні наукові установи, найчастіше мережу наукових установ, які здійснювали безпосередньо наукові дослідження. Так, наприклад, болгарська Академія наук мала у своєму складі 84 наукові установи, чеська – 62, румунська – 60, словацька – 57, білоруська – 47, австрійська – 24, голандська – 20, грецька – 12, шведська – 7, португальська – 2. Серед европейських академій найбільшою була російська, яка складалася із 444 наукових установ, де було зайнято близько 135 тис. співробітників [2].

Отже, до складу Національної академії наук України на початку періода у 1990 р. входило 87 наукових установ, у 1991 р. – вже 132, у 1992 р. НАНУ поповнилася ще 27 науковими установами [3].

У 1994 р. було прийнято Указ Президента України "Про державну підтримку наукової діяльності АН України", за яким Академії надано статус національної [7]. Подією 1994 р. став розгляд на сесії Верховної Ради України доповіді Національної академії наук про стан науки та її роль в економічному розвитку країни [6].

Як вище було згадано, науково-дослідні інститути і прирівняні до них наукові установи Статут академії визначив основною структурною ланкою.

У складі Академії в 1990 р. було 175 дійсних членів і 217 членів-кореспондентів [9]. На виборах, що відбулися в травні 1990 р., уперше було обрано шість іноземних членів Академії наук Української РСР [9, с. 51].

Протягом зазначеного періоду кількість академіків і членів-кореспондентів збільшувалася, і на 01.01.01 до складу НАНУ входило 191 академік, 303 дійсних члени та 124 іноземних члени [12].

У період між загальними зборами діяльністю НАН України керує Президія. 14 відділень академії охоплювали основні напрями науки та об'єднували всі її наукові установи. Із часом Академія здобула значно більшу самостійність у питаннях внутрішнього життя.

У 1990-х рр. Академія наук здійснювала широку видавничу діяльність: мала власне видавництво "Наукова думка", видавала "Доповіді НАН України" та "Вісник НАН України". Близько 40 наукових журналів видавали відділення. Бібліотечно-інформаційне обслуговування фундаментальних і прикладних досліджень НАН України здійснювали Національна наукова бібліотека ім. В. Вернадського, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 78 бібліотек наукових установ НАН України [6, с. 452].

Однак наприкінці періода відбувався занепад державної системи книгорозповсюдження, через яку наукова книжка потрапляла до книгарень і до покупця.

Проблема скорочення чисельності наукових кадрів у 1990-х рр. торкнулася і Національної академії наук України.

За 1990-і рр. загальна чисельність працівників НАНУ скоротилася більше ніж удвічі – з 87105 чол. у 1990 р. [9] до 41542 – у 2000 р. [12] Причому значне скорочення, майже у п'ять разів, сталося в підприємствах та організаціях дослідно-виробничої бази наукових установ НАНУ і в загальноакадемічних підприємствах й організаціях сфери обслуговування.

Скоротилася загальна чисельність наукових працівників НАНУ, з 18351 чол. у 1990 р. [9] до 12600 – у 2000 р. [12]. За звітний період збільшилася чисельність наукових працівників з ученим ступенем доктора наук – з 1911 осіб у 1990 р. [9] до 2254 – у 2000 р. [12], та істотно зменшилася кількість кандидатів наук – з 10399 у 1990 р. [11] до 7402 – у 2000 р. [12].

Такі показники свідчили про подальший відплив наукових кадрів з установ Академії. На жаль, переважна частина тих науковців, що залишали установи Академії, були особи найактивніші для творчого віку. Це сталося через кризові явища, що були характерні для української науки вцілому. Проте наприкінці періода темпи зменшення чисельності науковців в НАНУ дещо уповільнилися, питома вага науковців в загальній кількості працюючих залишалася сталою – 20–30 %.

У 1999 р. було відновлено систему цільового фінансування кращих проектів наукових досліджень молодих учених. На 2000 р. було встановлено 90 таких грантів [20].

Указом від 10 березня 2000 р. було прийнято рішення про заснування десяти щорічних премій Президента України для молодих учених за видатні наукові досягнення [20].

http://Digital.Library.Kyiv.Ua

Ураховуючи скрутні умови, у яких перебували науковці Національної академії наук України, необхідно зазначити діяльність Благодійного фонду соціального захисту членів Академії та їх сімей.

Є підстави стверджувати, що, незважаючи на всі негаразди, які спіткали Академію наук України на початку її самостійного розвитку, вона залишилася найпотужнішою та найміцнішою науковою організацією країни, одним з визнаних наукових центрів світу.

Збереження кадрового потенціалу науково-технічної сфери України, заохочення молоді до участі в науковій та науково-технічній діяльності, зокрема шляхом поповнення наукових організацій фахівцями, підготовленими за державним замовленням, запровадження спеціальних грантів для молодих учених, створення спеціалізованих рад для захисту кандидатських і докторських дисертацій з новітніх спеціальностей, практика підготовки кадрів вищої кваліфікації в зарубіжних навчальних закладах, ці питання стали ключовими при визначенні концептуальних засад стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 рр. [26].

1. *Авдулов А. Н., Кулькин А. М.* О показателях развития науки // Проблеми науки. – 1998. – № 7. 2. Академічна наука і науковці в сучасній Україні (за результат. соц. дослідж.) / В.М. Ворона, В.А. Піддубний, І.М. Прибиткова, А.О. Ручка, Ю.І. Саєнко та ін. – К., 1998. 3. Академія наук України. Короткий річний звіт. – К., 1992. 4. *Бєсов Л. М.* Науково-технічна політика в Україні. Минуле. Сучасне. Майбутнє. – Х., 1997. 5. *Бублик С. Г.* До аналізу проблеми фінансового забезпечення науково-технічної діяльності в Україні // Проблеми науки. – 1999. – № 8. 6. *Даниленко В. М., Новохатько Л. М., Тронько П. Т.* Фундаментальна і прикладна наука // Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001). – К., 2001. 7. Закон України від 2000.04.06, № 1646-III "Про внесення змін до Закону України "Про наукову та науково-технічну діяльність" / Ліга: Практик-керівник. – № 7 (19) 2001. – К., 2001. 8. *Заяць Т. А, Кучинська О.О.* Проблеми кадрів науково-технічної сфери України та кадрового проектування в інноваційних структурах // Проблеми науки. – 1998. – № 8. 9. Звіт про діяльність Академії наук Української РСР у 1990 році. – К., 1991. – Ч. 2. 10. Звіт про діяльність Національної академії наук України у 1991 році. – К., 1992. – Ч. 2. 11. Звіт про діяльність Національної академії наук України у 1995 році. – К., 1996. – Ч. 2. 12. Звіт про діяльність Національної академії наук України у 2000 році. – К. 2001. – Ч. 2. 13. *Козаков Е. А., Пресняков В. Ф.* Научные кадры и их подготовка. – Днепропетровск, 1991. 14. *Монастирська Г. В.* Академічна наука: від показників стану до параметрів розвитку // Економічний вимір розвитку науки в Україні. – К., 1997. 15. Наука України. Статис. зб. – К., 1997. Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Статис. зб.. – К., 2001. 17. *Патон Б. Є.* Про діяльність Академії наук Української РСР у 1989 році та Концепцію її розвитку // Вісн. АН Української РСР. – 1990. – № 8. 18. Поточний архів ВР України. – Ф. Р-1, оп. 22, (Листування з адміністрацією Президента України, Кабінетом Міністрів України, міністерствами та відомствами, організаціями з питань, що стосуються роботи Комітету), арк. 109. 19. Про основні підсумки діяльності НАН України в 1997 р.: Доповідь президента НАН України Б.Є. Патона // Вісн. НАН України. – 1998. – № 5–6. 20. Про підсумки діяльності Національної академії наук України у 1999 році та основні напрями її роботи в сучасних умовах: Доповідь Президента НАН України Б.Є. Патона // Вісник НАНУ. – 2000. – №6. 21. Про статус Академії наук Української РСР // Вісн. АН Української РСР. – 1991. – № 2. 22. Статут Академії наук України // Вісн. АН Української РСР. – 1991. – № 2. 23. *Степанкевич К. С., Курочкіна О. І.* Основні характеристики наукового потенціалу України у 1998 р. // Проблеми науки. – 1999. – № 8. 24. *Терехов В.І., Шулежко М.Я.* Бюджетне фінансування науки // Проблеми науки. – 1999. – № 11. 25. Указ Президента України "Про забезпечення діяльності та розвитку Академії наук України // Вісн. Академії наук України. – 1992. – № 6. 26. Україна. Президент. Послання Президента України до Верховної Ради України. Європейський вибір. Концептуальні засади економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки. – К., 200227. Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001) / Н.П. Барановська, В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський та ін. / За ред. В.М. Литвина. – К., 2001.

Надійшла до редколегії

М. Сітайло, асп.

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ 90-Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ (ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ)

Висвітлено деякі аспекти становлення банківської справи в Україні. Порівнюється банківська система України з банківськими системами інших країн.

Some aspects of organization of banking system of Ukraine are examined in this article. Also author compares banking system of Ukraine with banking systems of other countries.

У статті досліджено питання, що пов'язані з історією будівництва Україною своєї власної банківської системи, створення законодавчої бази, співпраці з Європейським банком реконструкції та розвитку, порівнюється банківська система України з німецькою та японською. Висвітлено найсуттєвіші кроки створення Національного банку України.

Становлення банківської справи в Україні – процес складний та неоднозначний. Неоднозначність полягає у тому, що на початку незалежності створення банківської системи України сприяло зміцненню її незалежності, але з іншого боку саме через банківські структури відбувалося розкрадання державної власності та привласнювалися кошти громадян. Утворення комерційних банків розпочалося за декілька років до розпаду СРСР, діяльність таких банків у Радянському Союзі не була врегульована на законодавчому рівні, тому, з одного боку, через комерційні банки здійснюється пограбування держави, але з іншого боку немає законів які могли б регулювати їх діяльність. Серед економістів також точаться дискусії щодо запровадження іноземного досвіду.

Не секрет, що найголовнішою причиною кризи 90-х рр. був перехід від командно-адміністративної системи до ринкових відносин, в Україні повинні були створюватися фактично з нуля багато ринкових інститутів та установ. Наприклад, в УРСР та Радянському Союзі не існувало дієвої банківської системи у контексті ринкової економіки. Банківський сектор має особливе значення для будь-якої сучасної держави, через банківські установи здійснюється економічне життя держави, неможливо розвивати економіку, не створивши дієвої банківської системи. Банки відіграють важливу роль у соціально-економічному житті суспільства, тому дослідити становлення та розвиток банківського сектора України в 90-х рр. було б цілком логічно. Цим питанням займлися ряд авторів, переважно економістів. Вони розглядали проблему становлення банківської системи України через призму лише економіки та фахових інтересів. Ми спробували поглянути на це питання під історичним кутом зору. На час написання статті банківська система України набула певної форми та змісту і відповідає європейській моделі, хоча були певні суперечки щодо того, на яку саме модель спиратися, тому необхідно, для повнішого висвітлення питання, порівняти банківську систему України хоча б з однією європейською країною та коротко охарактеризувати банківську систему неєвропейської країни. Такими країнами були обрані Німеччина, як провідна країна Євросоюзу, куди прагне й Україна, та Японія, як провідна країна світу, хоча після другої світової війни її економіка була зруйнована і мусила відроджуватися фактично з нуля (аналогія з економічною кризою в Україні внаслідок розпаду СРСР). У статті використано нормативні акти та закони, які стосуються та регулюють діяльність банківських

© М. Сітайло, 2006

установ, інтерв'ю банкірів, які надруковані в офіційних виданнях, таких як журнал "Банківська справа" та ін. Також, використані статті економістів, банкірів, але вони проаналізовані під історичним кутом зору.

Метою роботи є показати історію становлення банківської системи України, висвітлити проблеми, з якими зіштовхувалися банкіри та урядовці, навести приклади дієвих банківських систем деяких провідних країн світу, досвід яких допоміг Україні визначити, яку ж модель розвитку банківького сектора створила Україна. Аатор проаналізував нормативні акти, що створювали банківську систему та статті банкірів й економістів, також, використовувалися інтерв'ю банкірів, що безпосередньо впливали на становлення банківської системи України.

Напередодні розпаду Радянського Союзу банківська система УРСР була складовою частиною та повністю входила до банківської структури СРСР, вона абсолютно не була пристосована до вимог ринкової економіки. Банківські установи діяли в межах п'ятирічних планів та не могли проявляти особливої самостійності у прийнятті рішень та визначенні стратегії та напряму їхньої діяльності.

За часів перебудови були помітними спроби оптимізувати банківську систему. Виникають перші комерційні банки, які спеціалізувалися на окремих видах діяльності та галузях народного господарства.

Під час створення власної банківської системи українські фахівці не могли не скористатися іноземним досвідом таким, як досвід післявоєнної Японії, Німеччини, фінансові системи яких були майже повністю зруйновані в ході другої світової війни. Зараз ці країни, без сумніву, є одними з найбільших фінансових центрів світу, тому їх досвід у банківській сфері враховувався українськими фахівцями на початку створення банківської системи України.

Хоча банківські системи Японії й України не можна порівнювати за грошовими ресурсами та потенціалом, але досвід Японії у відбудові економіки є дуже важливим для України, адже після другої світової війни Японія перебувала у глибокій фінансово-економічній кризі, також їй потрібно було перебудовувати структуру економіки, як і Україні, а зараз Японія – провідна країна світу з найпотужнішою економікою і розвиненою банківською системою. Так, провідну роль у банківському секторі відіграє Банк Японії, який було створено в 1982 р., 55 % статутного капіталу належало державі, а 45 % – приватному сектору [1]. Головним завданням Банку Японії є забезпечення стабільності національної валюти та підтримка умов кредитування з метою сприяння стабільному економічному розвитку Японії. Головну відповідальність за реалізацію грошово-кредитної політики несе Виконавчий комітет, до складу якого входить керуючий Банку Японії, два його заступники та деякі керівники підрозділів банку. Формально рішення Виконавчого комітету мають затверджуватися Радою. Щодо комерційних банків, то вони є багаторівневими. Один з рівнів представляють міські банки Японії. Вони є найбільшими банками країни, тому їх нараховується небагато – 13. Вони мають відділення по всій країні, а їх головні офіси знаходяться у великих містах. Такі банки зосереджуються на обслуговуванні великих корпорацій. Дрібніші банки знаходяться на іншому – регіональному рівні. Їхні офіси знаходяться в середніх містах, а клієнтами є малі та середні підприємства. Усього середніх банків у Японії нараховується 64. Слід згадати також численні взаємні банки, але цим установам дозволено надавати кредити малим та середнім підприємствам. До взаємних банків у Японії належать фірми з капіталом, що не перевищує 800 млн ієн, або ті, на яких працює не більше 300 працівників. Більшість таких установ перетворюються на комерційні банки. У Японії також існує Центральний кооперативний банк сільського та лісового господарства, який обслуговує компанії, що займаються сільським та лісовим господарством і рибальством. У країні також діють Японський банк розвитку та Експортно-імпортний банк Японії (можна провести аналогію з Укрексімбанком та Ощадбанком України). Специфічною рисою Японії є тісний зв'язок між банками та фірмами-клієнтами. Великі фірми розвивають партнерські стосунки з двома-трьома банками, але серед них виділяється один, тобто основний банк, з яким співпрацює компанія [1].

Взагалі, у післявоєнній Японії спостерігалося державне втручання в основні функції фінансового ринку. Після війни японський уряд приділяв значну увагу вугільній галузі та металургії, які вважалися приорітетними. Водночас недостатньо уваги приділялося виробництву товарів широкого вжитку, яких потребувало суспільство. Урядове втручання здійснювалося у формі прямого розподілу наявних фінансових ресурсів, для цього було засновано Банк реконструкції фінансів, котрий покривав більше 80 % загальних капіталовкладень, а також частину оборотного капіталу пріоритетних галузей промисловості. Підтриманий іншими банками, Банк реконструкції фінансів був у змозі гарантувати деяким галузям промисловості кредити із фіксованими низькими позичковими відсотками. Через високий на той час темп інфляції такий спосіб фінансування був позичками на негативних умовах [1]. Слід зазначити, що українські фахівці з банківської справи та економісти детально вивчали досвід Японії у подоланні економічної кризи, яка виникла у країні після війни та трансформації банківської системи та пристосування її до умов ринкової економіки. Зарубіжний досвід був украй корисним для України.

Інша, дещо відмінна модель банківської системи, яку вивчали українські фахівці, трансформуючи власну, була банківська система ФРН. З перших днів свого існування як незалежна держава Україна проголосила основною своєю метою наближення до ЄС, тому цілком природно, що моделі державних та комерційних інститутів провідних європейських держав були взірцем для України як європейської держави. Розглядаючи банківську систему ФРН, ми можемо помітити багано спільних рис. Як і в Україні банківська система ФРН є дворівневою та складається з центрального банку, яким є Федеральний банк – Німецький Бундесбанк, центральне управління якого знаходиться у Франкфурті-на-Майні. У його підпорядкуванні є ще 11 земельних банків, вони є головними управліннями центрального банку. У м. Берлін знаходиться Федеральне відомство з нагляду, яке є самостійним федеральним органом, у своїй діяльності керується розпорядженнями Міністерства фінансів ФРН та здійснює державний контроль за діяльністю всіх кредитних установ. Очолює організаційну структуру Бундесбанку його вищий орган – Рада банку, виконавчим органом є Директорат, який здійснює безпосереднє управління і керівництво банком. Основними завданнями Бундесбанку є регулювання грошового обігу в економіці, монопольне право на випуск банкнот, забезпечення дотримання правил здійснення операцій у платіжному обороті як у межах держави, так і з іншими країнами. Комерційні банки, як і в Україні, відносяться до другого рівня банківської системи. Взагалі, у Німеччині діє понад 4 тис. кредитних установ. Серед них можна виділити приблизно 350 приватних комерційних банків, найбільшими з яких є Дойче Банк, Комерцбанк та Дрезднер Банк, причому ці банки обслуговують понад 20 млн клієнтів. Також у Німеччині існує близько 3 тис. кооперативних банків, до них відноситься Райфайзенбанк, який діє переважно в сільській місцевості. У ФРН існує 30 спеціалізованих банків, які надають довготермінові кредити для фінансування жит-

лового будівництва, модернізації житлових будинків, а також для промислових і сільськогосподарських вкладень під гарантію надання заставних прав на земельні ділянки, також вони надають різні комунальні кредити. Ми бачимо, що існує багато подібного між банківськими системами ФРН та України, це можна пояснити тим, що Україна цілком свідомо, будучи європейською країною, обрала європейську модель розвитку банківської системи і це цілком збігається з її стратегічною метою вступити в Євросоюз. У цій статті ми не будемо порівнювати банківську систему України з іншими європейськими країнами, обмежившись лише Німеччиною, адже ФРН є провідним членом Євросоюзу, "локомотивом" європейської економіки, також банківські системи європейських країн не відрізняються принципово і відповідають загальній європейській моделі, крім того метою роботи не є порівняльний аналіз банківської системи України з іншими країнами, а лише висвітлення певних моментів у створенні власної банківської системи, а це неможливо зробити, не порівнявши банківську систему України з декількома системами, що існують в світі, адже українські банкіри та економісти розглядали досвід іноземних держав розбудовуючи власну банківську систему.

У 1991 р. в Україні діяло більше сотні комерційних банків, також постала потреба створення Національного банку. 20 березня 1991 р. в Україні було затверджено закон "Про банки і банківську діяльність", що фактично означало створення Національного Банку України. У законі говорилося, що "Україна самостійно організовує банківську систему. Банківська система є дворівневою і складається з Національного банку України та комерційних банків, у т. ч. Зовнішньоекономічного банку України, Ощадного банку України, республіканських та інших комерційних банків різних видів та форм власності". Також у законі зазначалося, що "Банки є юридичними особами. Вони є економічно самостійними і повністю незалежними від виконавчих та розпорядчих органів державної влади в рішеннях, пов'язаних з їх оперативною діяльністю, а також щодо вимог, вказівок, які не відповідають чинному законодавству [5]. 25 грудня 1991 р. Державний банк СРСР було офіційно ліквідовано [5].

Найголовнішою ланкою банківської системи України є Національний банк України, який з перших днів свого існування виконував невластиві йому комерційні банківські операції.

7 жовтня 1991 р. Верховна Рада України затвердила "Статут Національного банку України". У ст. 2 "Статуту" зазначалося, що "Національний банк є юридичною особою, центральним банком України, її емісійним центром, знаходиться у власності Української держави і підзвітний Верховній Раді України, має право законодавчої ініціативи, може від свого імені набувати права і нести зобов'язання, бути позивачем і відповідачем у суді і арбітражі" [4].

У 1993 р. Національний банк поступово почав відходити від комерційних банківських операцій, які він виконував раніше.

З перших днів свого існування Національний Банк України зіштовхнувся з деякими проблемами, такими, як нестача кадрів, неспроможність доступу до іноземних запозичень. З приходом Вадима Гетьмана на посаду голови НБУ деякі проблеми поступово почали вирішуватися, зокрема в 1992 р. Нацбанк поступово почав встановлювати валютний контроль та легалізувати свою присутність на міжнародній арені як незалежний фінансовий інститут. З липня Нацбанк встановив кореспондентські відносини з іншими країнами СНД. У серпні було засновано валютну біржу як підрозділ Національного банку [5].

У лютому 1993 р. український уряд прийняв декрет "Про валютне регулювання", згідно з яким Нацбанк визначався головним гравцем на валютному ринку. У липні валютну біржу Нацбанку було реорганізовано в Українську міжбанківську валютну біржу. Також у 1994 р. було поступово зрівняно офіційний і неофіційний курси валют.

Іншим важливим кроком стабілізації банківського сектора України була Постанова Верховної Ради України "Про створення запасу дорогоцінних металів і дорогоцінних каменів в Україні". У ній зазначалося: "Встановити, що, починаючи з грудня 1991 р., до Державної скарбниці республіки в установленому порядку повністю реалізуються видобуті і вироблені на території України дорогоцінні метали, а також приймаються конфісковані за судовим вироком чи здані як скарб дорогоцінні метали, дорогоцінні камені, алмази та інші коштовності" [2].

У 1991–1994 рр. в Україні спостерігалася проблема затримки платежів. З метою її подолання у січні 1994 р. Нацбанк заснував національну електронну систему платежів. У кожній із 25 областей та в Криму утворено мережу регіональних клірингових палат, поєднаних між собою в загальнонаціональному масштабі. Місцеві банки та регіональні відділення комерційних банків доводили свої вказівки щодо платежів до відома обласних відділень Нацбанку, а вони, у свою чергу, надсилали міжрегіональні вказівки до Києва.

Важливим чинником на шляху до становлення банківської системи України та переході економіки на ринкові засади була співпраця з Європейським банком реконструкції та розвитку, що був створений у 1991 р. Головною метою новоствореного банку було фінансове сприяння переходу країн Центральної і Східної Європи, до них відносилася й Україна, на ринкові засади розвитку економіки. На початку створення акціонерами Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР) були 59 країн Європи та Америки. Основний капітал ЄБРР складав 13 млрд дол. США [5]. Найбільшим акціонером Європейського банку були США, частка цієї країни у капіталі банку становила 1,3 млрд дол. США. Акціонером ЄБРР була також і Україна, її частка становила приблизно 100 млн дол. США. Європейський банк здійснював фінансування найперспективніших проектів у державному та приватному секторах економіки, також сприяв структурній перебудові економік та у проведенні приватизації у вищезазначених країнах. За статутом банку 60 % обсягу його фінансування повинні бути спрямовані на реалізацію проектів у приватному секторі. Слід зазначити, що до 1993 р. ЄБРР зовсім не надавав фінансової допомоги Україні, у своєму інтерв'ю журналу "Банківська справа" 8 квітня 1996 р. голова представництва ЄБРР в Україні Ярослав Кінах пояснював це тим, що в Україні після проголошення незалежності повільно проводилися реформи, порівнюючи із сусідніми країнами. Також пан Кінах зазначав, що діяльність ЄБРР в Україні та її ефективність залежала від економічних реформ і приватизації. Він довів до відома, що ЄБРР в 1993 р. фінансував три проекти загальною сумою 10,01 млн дол. США, у 1994 р. два проекти на суму 183,82 млн дол., а в 1995 р. – 12 проектів на суму 201,11 млн дол. [6]. Тобто, ми бачимо поступове зростання довіри до економіки України з боку европейських банкірів, адже Європейський банк був барометром цієї довіри тому, що залучав до здійснюваних проектів широкі банківські та бізнесові кола, які надалі могли діяти в країні реалізації проектів ЄБРР самостійно або ж залучаючи інших інвесторів. Таким чином, співпраця з Європейським банком було важливим економічним чинником, показником довіри до банківської системи країни та до економіки вцілому. З перших днів своєї роботи в Україні ЄБРР активно співпрацював з Національним банком України, також спілкуючись і з низкою комерційних банків. ЄБРР надавав комерційним банкам

Національна бібліотека України

право користуватися кредитною лінією обсягом 130 млн дол. США для малого та середнього бізнесу. Це банки "Аваль", Приватбанк, Український кредитний банк, Укрінбанк і Градобанк [7]. Слід зазначити, що в 1996 р. європейські банкіри, у т. ч. з ЄБРР, скаржилися на недосконалість законодавчої бази в Україні, яка гальмувала розширення співпраці, але це можна пояснити відсутністю досвіду, адже Україна понад 70 років сповідувала іншу систему розвитку, суттєво відмінну від засад ринкової економіки. Недорозвинутість законодавчої бази та нестача фахівців у банківській справі й економістів гальмували розвиток банківської системи в Україні на початку 90-х рр. XX ст.

Іншою проблемою, що постала перед новоствореною українською державою, була відсутність на початкових етапах державотворення державної системи економічного прогнозування і планування. Від планування намагалися відмежуватися як від радянських пережитків, хоча це не відповідало дійсності. Наприклад, у США існує Національна планова рада, яка зосереджена переважно на місцях, а на державному рівні ці функції виконує бюджетне планування і державна бюджетна система. У Японії, починаючи з 1955 р. і до цього часу, постійно розробляються п'ятирічні плани. Подібна система діє також і в Південній Кореї та багатьох інших країнах з ринковою економікою. В Україні ж на початку 90-х рр. реального планування не існувало не лише на рівні країни, але й в областях і районах [3]. Поступово українські чиновники усвідомили необхідність планування для успішного і стабільного розвитку економіки. Перші плани розвитку економіки України були розроблені в 1996 р. і прогнозували розвиток економіки України на чотири-п'ять років, можливо це можна пояснити введенням стабільної національної валюти та поступовою стабілізацією економіки. Перші прогнози розвитку української економіки були розроблені не тільки в Україні, а й за її межами та були різноманітними. Слід зазначити, що найточніші прогнози складав Інститут економіки НАН України, співробітники якого нерідко були радниками президента України з економічних питань.

Незважаючи на всі згадані вище труднощі протягом 1991–1996 рр. було створено структуру банківської системи України. За основу було взято європейську модель з незалежним Нацбанком, хоча пропонувалося обрати американську модель. Зрештою, європейська модель підходить для України більше з огляду на те, що Україна поставила собі стратегічне завдання стати членом Євросоюзу. До того ж ще один стратегічний партнер України – Росія, також обрала собі європейську модель банківської системи, яка є дворівневою та ґрунтується на незалежному центральному банку. Отже, це питання неможливо повною мірою висвітлити в межах однієї статті й у перспективі було б доцільно прослідкувати розвиток банківської системи України до наших днів, що буде органічним продовженням вищезазначеної теми.

1. *Бураковський І.* Банківська система Японії: загальна характеристика.// Банківська справа. – 1995. – № 4. 2. Закон України "Про банки і банківську діяльність". – К., 1991. – 20 берез. – № 872-XII. 3. *Кінах Я.* Європейський банк реконструкції та розвитку в Україні // Банківська справа. – 1996. – № 2. 4. *Мацушіма Й.* Фінансова система Японії: участь уряду у розподілі кредитів // Банківська справа. – 1995. – № 4. 5. *Панасюк Б.* Формування державної системи економічного прогнозування і планування // Банківська справа. – 1995. – № 2. 6. Постанова президії Верховної Ради України "Про Статут Національного банку України". – К., 1991. – 7 жовт. – № 1605-XII. 7. Постанова президії Верховної Ради України "Про створення запасу дорогоцінних металів і дорогоцінних каменів в Україні". – К., 1991. – 2 груд. – № 1886-XII. 8. *Сохань П.* Становлення банківської системи України (1991–1994рр.) // Банківська справа. – 1996. – № 3.

Надійшла до редколегії

Ю. Сорока, канд. іст. наук,

НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Розкрито масові злочини гітлерівського окупаційного режиму проти населення західноукраїнських земель.

The article is studying the mass crimes of the Hitler's occupation regime against the population of the Western Ukrainian.

На світанку 22 червня 1941 р. Німеччина без оголошення війни напала на Радянський Союз. Початок війни означав, що німецькі плани економічного пограбування України, поневолення і знищення мільйонів людей вступили у вирішальну фазу практичного здійснення. Гітлерівські завойовники з перших днів окупації всіма засобами і заходами намагалися зломити опір українського народу масовими розстрілами, репресіями і злочинними методами психологічного впливу, підпорядкувавши цьому весь репресивний військово-адміністративний потенціал, всю каральну систему судочинства і правового терору.

Вступивши на загарбані землі, німці одразу ж заходилися реально розчленовувати України. Ще 16 червня 1941 р. на нараді у своїй штаб-квартирі Гітлер обґрунтував необхідність нового адміністративно-територіального поділу окупованої території та встановлення на ній *нового порядку*: "Тепер перед нами стоїть завдання розрізати територію цього велетенського пирога так, як це нам потрібно, для того, щоб зуміти: по-перше, панувати над нею, по-друге, управляти нею, по-третє, експлуатувати її" [10, с. 582].

Окуповані землі України поділялися на зону цивільного і зону військового управління. Перша в політико-адміністративному відношенні підпорядковувалася імперському міністерству у справах східних областей, яке офіційно почало діяти 17 липня 1941 р. Друга, за винятком спеціальних питань економічного пограбунку, підлягала Головному командуванню сухопутних військ вермахту і включала райони Донбасу, Чернігівської, Сумської та Харківської обл.

Ще до початку воєнних дій на сході гітлерівське керівництво підготувало 14 директив щодо репресій та заздалегідь спланованих злочинів. Безпосередньо в ході війни з'явилися сотні документів вищого керівництва рейху та вермахту, які потім ретельно дублювалися в нижчих ланках. В основу політики *третього рейху* в Україні було покладено теорію про зверхність арійців щодо інших народів, зокрема слов'янських. "Українець, як представник пасивного народу, перебуває в полоні природи. Він не може керувати взаємовідносинами, взаємовідносини керують ним", – зазначалося у секретній директиві фашистського керівництва "Політика й управління людьми на Україні". Зарахований до расово неповноцінних, український народ був приречений більшою частиною на винищення, меншою – на експлуатацію та слугування. У циркулярах німецького керівництва конкретизувалися плани нацистів: "Ми хочемо, щоб на Сході жили виключно люди чистої німецької крові", а для успіху німецькою політики на Сході треба знищити 30 млн слов'ян, "щоб на цій території щезли такі народності як українці, гораки і лемки" [1, с. 174].

У наш час багато зроблено для забезпечення наукового, правдивого висвітлення історії українського народу в роки німецько-фашистського поневолення – ви-

© Ю. Сорока, 2006

Kyiv National Taras Shevchenko University

йшли фундаментальні праці з історії другої світової війни та історії Великої Вітчизняної війни [1], про збройну боротьбу з гітлерівськими загарбниками [2, с. 11]. Вийшло чимало збірників документів, які розкривають фашистський геноцид на українських землях [9, с. 8]. Разом з тим питання створення та правового свавілля гітлерівського окупаційного режиму на західноукраїнських землях порушуються в даних джерелах у загальних рисах, у зв'язку з іншими аспектами.

Населення західних областей України першими відчуло т. зв. новий порядок, який виражав політичні, соціальні, економічні й воєнні цілі фашизму. Уже з перших днів окупації почався процес роздроблення та відриву цих областей одна від одної як єдиного регіону України.

1 серпня 1941 р. за наказом Гітлера від 17.07.41 "що Галичина має стати областю німецької імперії", – було створено "Дистрикт Галичина". Чотири західні області України – Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська (без північних районів), площею 48 тис. км^2, з центром у м. Лемберг (Львів) приєднувалися до польського генерал-губернаторства з центром у м. Краків як його п'ятий дистрикт (округ). Цей дистрикт поділявся на окружні староства (крайзгауптманшафти), які, у свою чергу, ділилися на *бецирки* та *ландгемайндри* (сільські громади). Існували ще т. зв. *виділені міста* (крайзфрайштадти). Усього на території дистрикту було 17 старостів та міст, які прирівнювалися до них за значенням (крайзфрайштадтів). Староства мали від двох до п'яти округів (бецирків) [7, с. 175]. Так, без будь-яких етнічних і мовних ознак розпочався поділ українських територій.

Після окупації німецько-румунськими військами південно-західних територій була відірвана від України її складова частина – Чернівецька обл. Вона була приєднана до Румунії як губернаторство *Буковина*, куди входили райони Чернівецької обл. – Чернівецький, Хотинський, Сторожинецький і деякі північні райони Молдавської РСР. Територія губернаторства із центром у м. Чернівці поділялася на повіти, у складі кожного повіту бути волосні (*пласти*) та сільські громади (*кошуки*).

20 серпня 1941 р. Гітлер підписав наказ про створення рейхскомісаріату *Україна* із центром у м. Ровно. Рейхскомісаром призначався гауляйтер й оберпрезидент Прусії Еріх Кох. Рейхскомісаріат охоплював основну частину українських земель і складався із шести генеральних округів (генералбецирків). Західноукраїнські землі увійшли до т. зв. Волинсько-Подільської округи із центром у м. Луцьк. До неї були включені Ровенська, Волинська і Кам'янець-Подільська обл., а також південні райони Брестської та Пінської обл. Білорусії. Генеральним комісаром округу був поставлений обергрупенфюрер СА Шенє.

Генеральна округа ділилася на гетбітскомісаранти. Так, територію Волинської обл. було поділено на шість гебітскомісаріатів із центрами у містах Луцьку, Володимир-Волинську, Ковелі, Горохові, Камінь-Каширському та Любомлі, які, у свою чергу, поділялися на 30 районних управ. У сільській місцевості утворювалися сільські управи [9, с. 9; 3, с. 9–10]. У містах і районних центрах діяли зондеркоманди, поліція порядку, служба безпеки тощо.

На території окупованої України знаходилися, крім німецької, угорська, румунська, словацька та італійська армія. Союзники Німеччини своїми діями мало чим відрізнялися від гітлерівців, грабували і винищували місцеве населення.

На окупованій території в грудні 1941 р. було створено із місцевого населення українську допоміжну поліцію. Відчуваючи нестачу людських ресурсів, гітлерівське командування розпочало створення окремих формувань з радянських військовополонених для несення караульної й охоронної служби, боротьби з партизанами, проведення каральних акцій. Такі підрозділи утворювалися з росіян, татар, грузинів, українців, казахів, вірмен, білорусів, латишів, литовців та інших національностей.

На всій території, окупованій німецькими військами, діяла розгалужена сітка наділених необмеженою владою каральних організацій, у розпорядженні яких були військові частини і з'єднання. З перших днів окупації політична поліція – гестапо, у складі якої знаходилися оперативні формування: *айнзатцгрупи*, *айнзатцкоманди*, *зондеркоманди*. З діяльністю гестапо тісно перепліталася діяльність військових частин СС, які використовувалися для боротьби проти партизан і місцевого населення. На базі поліції безпеки ("Зіпо") і служби безпеки (СД) були створені чотири спеціальні загони поліції: айнзатцгрупа "А" для прибалтійських республік, айнзатцгрупа "Б" для Білорусії, айнзатцгрупа "Ц" для Північної та Центральної України, айнзатцгрупа "Д" для Бессарабії, Буковини, Південної України, Криму і Кавказу. Кожна група складалася з чотирьох чи п'яти айнзтцкоманд або зондеркоманд і налічувала від 500 до 1 тис. солдат.

Їхнє завдання полягало в тому, щоб гарантувати "політичну безпеку в зоні бойових дій і тилу…, прочищати райони від євреїв і комуністів, різних агентів та небажаних елементів із соціальних, політичних чи расових причин. В інструкції для айнзатцгруп та зондеркоманд від 2 липня 1941 р. зазначалося, що найближчою метою в усіх районах Сходу є "політичне, тобто поліцейське умиротворення", а кінцевою – "економічне умиротворення". Заходи, вказані в наказі, повинні застосовуватися із "безжалісною суворістю" [7, с. 109–110]. Спираючись на принцип "розділяй і владарюй" в інструкції наказувалося максимально врахувати етнічні відмінностями між націями і народами (прибалтійцями, українцями, поляками, росіянами, білорусами, грузинами та ін.) і використовувати ці відмінності "щоб досягти нашої мети" – утвердження нацистського панування у східній Європі. Стосовно релігійного життя прямих вказівок притиснення православ'я не було, але давалася вказівка уникати створення єдиної церкви.

Айнзатцгрупа "Ц", що займалася "прочищенням" північних та центральних районів українських територій прибула до Львова вже 30 червня 1941 р.

Уже з перших днів окупації українських земель армія, вся система окупаційної адміністрації, накази, директиви, інструкції запровадили насилля, сваволю, масовий терор і криваву розправу. Лише за перший тиждень окупації на теренах Станіславської обл. було знищено 2865 представників інтелігенції [4, с. 15]. Під час масових кривавих акцій 23 червня 1941 р. у кількатисячному містечку Устилуг Волинської обл. було розстріляно 1817 чоловік. У той же день кривавий розбій вчинили гітлерівці у м. Володимир-Волинську. Жителів міста, старих і малих, чоловік і жінок вони виганяли за місто, примушували копати ями, а потім скидали туди розстріляні жертви. З 37-тисячного населення міста залишилося на день визволення від окупантів тільки 7 тис. чол. [3, с. 9].

У ніч на 8 липня 1941 р. в м. Хотині Чернівецької обл. окупанти зігнали до жіночої гімназії жителів міста, в основному інтелігентів, відібрали 58 чол., вивезли за місто і розстріляли. Уже 3 липня 1941 р. на Буковині почав діяти наказ військового командування окупаційних румунських військ, за яким населенню заборонялося без попереднього дозволу залишати свої населені пункти, ходити вулицями міст і сіл з 21 год вечора до 5 год ранку, а вдень – групами більше трьох чол. Заборонялося в будь-якому місці розповсюджувати відомості про військові операції, стан чи дислокацію військових частин, накази чи розпорядження військових властей. За порушення цих вимог застосовувалися покарання – штрафи, тюремне ув'язнення, каторжні роботи від 5 до

25 років з позбавленням громадянських прав або смертна кара [5, с. 39–40].

Життя на загарбаних українських землях регламентувалося численними наказами, які, по суті, були правовою базою в діяльності окупаційних органів влади і які в переважній більшості своїй закінчувалися загрозою смертної кари. Проповідуючи вищість німецької нації над всіма іншими і її право нищити інші наради, гітлерівці на практиці впровадили такі методи розправ над людьми, більшість яких взагалі до початку другої світової війни людство не знало і ніким ще не застосовувалися.

Окупація західноукраїнських земель, яка тривала набагато довше ніж інших українських територій, завдала значних матеріальних збитків. Окупанти вивели з ладу, знищили або вивезли всі основні засоби виробництва, а загальна сума матеріальних втрат становила (у тодішніх цінах) по Волинській обл. – 6581 млн крб., у Львівській і Дрогобицькій – 8790, Ровенській – 2492, Станіславській – 14233, Тернопільській – 9097, Чернівецькій – 1900, а всього – 43094 млн крб. [6, с. 103–104].

Якщо матеріальні збитки, заподіяні окупантами на українських землях значною мірою відображені і враховані, то розміри демографічних втрат ще й досі до кінця не з'ясовані. Армія, уся система окупаційної адміністрації, накази, директиви, інструкції, були спрямовані на впровадження і здійснення масового геноциду, насилля, сваволі і кривавого терору.

Здійснення воєнного розбою супроводжувалося запровадженням системи рабсько-кріпацької праці і здійснення страшного цивільного терору – вивезення з окупованих територій і використання на примусових роботах на території Німеччини. Тільки із західноукраїнського регіону було депортовано 524775 чол. [12, с. 153].

Страшна практика етноциду супроводжувалася винищенням цілих етнічних груп, які населяли українські землі. Не визнаючи за Україною та її народом права на існування, окупанти запровадили на українських землях масові криваві розправи над мирним населенням. За часи окупаційного режиму втрати мирного населення на західноукраїнських землях становили 1 млн 557 тис. 944 особи. На кінець 1944 р. населення західного регіону порівняно із груднем 1940 р. скоротилося з 8 млн 713 тис. мешканців до 5 млн 817 тис., таким чином, демографічні втрати склали 2 млн 896,2 тис. осіб [13, с. 1]. Воєнне лихоліття, біль втрат не оминули жодного населеного пункту, жодної оселі, жодної людської душі.

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К., 2000. 2. *Замлинський В., Принєров В.* та ін. Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. – К., 1984. 3. Книга Пам'яті України. Волинська область. – Львів, 1995. – Т. 1. 4. Книга Пам'яті України. Івано-Франківська область. – Львів, 1995. 5. Книга Пам'яті України. Чернівецька область. –- Чернівці, 1999. – Т. 1. 6. *Ковальчак Г.І., Сливка Ю.Ю.* та ін. Подія великого історичного значення. – К., 1979. 7. *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війни. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. 8. Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.): Зб. док. і мат. – Львів, 1968. 9. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і мат. – К., 1963. 10. Нюрнбергский процесс: Сб. мат. – М., 1958. – Т. II. 11. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.). – К., 2001. 12. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 гг. – К., 1975. – Т. 3. 13. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 892.

Надійшла до редколегії

С. Сторожик, асп.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНОДАВЧОЇ ПОЛІТИКИ НІМЕЦЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ В ПЕРШІ РОКИ ВЕЙМАРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Розглянуто основні аспекти формування конституційних та федеративних засад Німеччини, показано роль і місце німецької соціал-демократії у даних процесах.

In offered article is made shot checkup to the mane aspects of formation constitutional and federative grounds of Germany. The author shows the place and role of German social democracy in these processes.

Історія конституційного розвитку Німеччини слугує доказом правонаступності, яка знайшла своє вираження в усвідомленому зверненні до досвіду та норм колишньої правової системи, конструктивних принципів розподілу компетенції, правових форм організації та роботи інститутів влади тощо. Кожній федерації притаманна постійна боротьба унітарних та федеративних тенденцій, тому питання щодо державного характеру Веймарської республіки – це питання про поєднання у ній унітарних та федеративних рис, боротьба між якими особливо яскраво проявилася у ході розробки та прийняття конституції, яка стала юридичним відображенням рівня *федеративності* держави, рівня збалансованості відносин центру та регіонів. Початий наприкінці 1918 р. процес перебудови німецької державно-правої системи став важливим етапом у розвитку німецької держави, без осмислення якого важко зрозуміти історію розвитку німецького суспільства в минулому та теперішньому часі.

У фундаментальних дослідженнях радянських істориків, присвячених Листопадовій революції в Німеччині, утворенню Веймарської республіки та основним етапам її розвитку, це питання майже не виділяється та не розглядається [3; 6]. Серед німецьких істориків перший досвід республіканської держави на сьогодні є досить активно досліджуваним. До числа найважливіших робіт належать роботи узагальнюючого характеру істориків консервативного, неоліберального, соціал-реформістського та марксистського напрямів в історіографії Німеччини. Представники консервативного напряму в німецькій історіографії, до числа яких належать В. Оме, Е. Хубер [22; 20] розглядають створену влітку 1919 р. державу з погляду порушеного ходом історії процесу надзвичайної централізації німецької держави, а федеративний характер Веймарської республіки визнається певним чином формальним. Представники неоліберального напряму в особі Е. Ейка, Г. Шульца [18; 25; 26] визнають федеративний характер Веймарської республіки, незважаючи на значне послаблення позицій німецьких земель. Неоліберали критично оцінювали процеси надзвичайної централізації і відзначали факт непідготованості країни до здійснення ідеї територіального перевлаштування Німеччини. Історики, близькі до СДПН (до їх числа належать Е. Кольб, М. Еймерс, Л. Бівер [21; 17; 14]), також як представники вищезазначеного напряму визнають за Веймарською державою характер федеративної, а процес посиленої централізації республіки оцінюють з погляду умов соціал-економічного та політичного розвитку країни, які склалися на той час. Історики-марксисти В. Руге, Г. Байерель [24; 12; 13] розглядають історію Веймарської республіки на її ранній стадії з позицій незавершеності революції, а разом з нею і процеси переходу Німеччини від федеративної до централізованої й унітарної держави.

З початком Листопадової революції 1918 р. в Німеччині широко розгорнулися дискусії навколо майбутньої

© С. Сторожик, 2006

Taras Shevchenko National University

моделі державного устрою країни. На зламі віків Німецька імперія стояла на порозі зміни системи регіональних відносин. Модель держави з яскраво вираженими федеративними рисами, при яких імперському уряду та наділеному широкими повноваженнями органу представництва німецьких держав протистояв істотно обмежений у своїх правах рейхстаг, дедалі менше відповідала вимогам часу [6, с. 13].

Найактивніше і найрішучіше виступав за збереження монархії майбутній президент Веймарської республіки – соціал-демократ Фрідріг Еберт. На сесії рейхстагу в кінці жовтня 1918 р. Еберт відкрито вимагав захисту монархії. Після відречення кайзера він наполягав на тому, щоб реформу державного устрою Німеччини вирішували Національні збори. Центральний орган правих соціал-демократів "Vorwärts" вважав питання про монархію чи республіку дискусійним і заявляв, що "поки монархія відповідає бажанням народу, всіляка республіканська агітація не має сенсу" [2, с. 501]. Праві *незалежники* коливалися у виборі між демократичною чи соціалістичною республікою.

Під час останніх засідань рейхстагу кайзерівської Німеччини обговорювався запропонований канцлером проект змін конституції. Пропонувалося встановити відповідальність уряду перед рейхстагом і надати рейхстагу право вирішувати питання війни та миру. Праві соціал-демократи підтримали законопроект канцлера. Ф. Еберт доводив, що за допомогою демократизації, яку проводив уряд Макса Баденського, можна буде запобігти поширенню революції. Він підкреслював, що настав поворотний момент в історії Німеччини – відбувається "мирне перетворення бюрократичної держави в народну державу без відміни монархії" [2, с. 499]. Лідер незалежників Гаазе доводив, що відречення імператора та скасування монархії стали необхідністю.

Проблема майбутньої форми державного устрою Німеччини залишалася невирішеною, так як спроба форсованого створення унітарної держави під час революції не завершилася успішно. Листопадова революція, яка носила у своїй основі децентралізований характер, зберегла колишню територіально-державну структуру управління країною та привела до зміни федеративності *великокняжої* на *партійну* [1, с. 41]. В умовах крайньої політичної нестабільності центральна влада була змушена спиратися на регіональні еліти у своєму прагненні ввести новий порядок взаємовідносин у країні.

У Веймарі, який з переконань безпеки був вибраний місцем засідань Національних зборів, соціал-демократа Фрідріха Еберта 11 лютого 1919 р. 277 голосами із 379 було вибрано рейхспрезидентом. Новостворений уряд було сформовано із представників трьох партій, які отримали найбільшу кількість голосів на виборах: Соціал-демократичної партії, Християнсько-демократичної народної партії та Німецької демократичної партії. Створена партійна коаліція увійшла в історію під назвою *веймарська коаліція*. Міністром-президентом (прем'єр-міністром) уряду було призначено Філіпа Шейдемана (назву рейхсканцлер було знову введено лише після набрання чинності Веймарської конституції – 14 серпня 1919 р.); на чолі військового міністерства було поставлено Густава Носке, портфель міністра юстиції отримав Ландсберг. Таким чином, найважливіші міністерські посади були зайняті лідерами соціал-демократичної партії [11, с. 47]. Решту міністерських посад (міністр внутрішніх справ, фінансів та ін.) було розподілено між представниками вищезазначених партій, які увійшли у Веймарську коаліцію. У новому уряді *соціал-демократи більшості* отримали шість міністерських постів, решту шість поділили між собою НДП і Центр, а міністр закордонних справ граф Брокдорф-Рантцау офіційне не належав до жодної з партій. За основу урядової політики обидві інші партії прийняли три умови, які висунула СДПН-більшості:

- безвідмовне визнання республіканського державного устрою;
- у фінансовій політиці – рішуче привертання приватної власності з метою їх оподаткувааня;
- всеохоплююча соціальна політика і соціалізація певних галузей промисловості.

У лютому Національні збори були відкриті вступним словом голови уряду лідером соціал-демократів Ебертом, який запевнював, що завдяки парламенту німецький народ "повертається на шлях законності" та демократії [10, с. 21], маючи при цьому на увазі зміцнення демократичного правопорядку. 24 лютого збори приступили до обговорення головного питання, заради якого вони були скликані – питання про конституцію.

Проект конституції, поставлений на обговорення установчими зборами, було розроблено ще до скликання зборів спеціальною комісією, створеною керівництвом на початку революції. До цієї роботи були залучені спеціалісти соціал-демократи і, зокрема, уряд великі надії покладав на Гуго Прейса, демократичного ліберала, який прагнув встановлення республіканськo-демократичної форми правління [22, с. 82]. Робота над конституцією об'єднала всіх провідних політиків та вчених і мала за мету модернізацію системи регіональних відносин, яка б відповідала умовам розвитку сучасного суспільства.

У першопочатковому проекті конституції передбачалося зміцнити парламентську систему, значно реорганізувати територіальний устрій країни, ліквідувати автономію німецьких земель – колишніх членів німецької імперії та поділ країни на чотирнадцять нових адміністративно-територіальних одиниць-штатів. Під особливі територіальні зміни підпадала Прусія, яка була "державою в державі, подальше існування незалежної республіки з 40 млн жителів всередині республіки з 70-мільйонним населенням неможливе ні з державно-правового, ні з політичного, ні з економічного погляду" [8, с. 82]. Але даний проект був неприйнятним для правих соціал-демократів, не кажучи вже про решту буржуазних партій. Уряд, більшість якого складали соціал-демократи, не бажав повної ліквідації населення феодально-аристократичної епохи в політичному устрої країни і виступали проти ліквідації автономії німецьких земель як членів федерацій. Внаслідок цього виникла ситуація, коли т. зв. *соціалістичний* уряд на чолі з Ебертом виявився на консервативніших позиціях, ніж ліберал Г. Прейс. Це пояснювалося тим, що праві соціал-демократи в деяких старих конституційних порядках бачили важливу опору у боротьбі з революційним рухом народних мас та збереженні основ капіталістичного суспільства та держави.

Другий варіант конституції також передбачав адміністративно-територіальний перерозподіл Прусії. Партії по-різному поставилися до даного проекту конституції, але в більшості критично. Соціал-демократичний уряд заявив про свою непричетність до даного варіанту Основного закону країни. Незалежна соціал-демократична партія, яка називала себе революційною, взагалі зберігала мовчанку, якщо не рахувати її вимог "узаконити систему Рад в конституції" [18, с. 81].

24 лютого дещо змінений третій проект конституції було передано Національними зборами до спеціально створеного конституційного комітету на чолі з правим соціал-демократом К. Гаусманом [16, с. 38]. Найбільше місце в роботі конституційного комітету займав розгляд питань про територіальний устрій Німеччини в системі органів державної влади та управління. Соціал-демократи виступали проти вимог антиреспубліканськ-

www.vestnik.sfedu.ru Southern Federal University

ких партій (Німецької національної партії, Німецької народної партії, Баварської народної партії) розширити політичну автономію німецьких земель – членів федерації. Соціал-демократи наполягали також на встановленні сильної президентської влади. На противагу соціал-демократам Г. Прейс виступав проти надання рейхспрезиденту надзвичайних повноважень.

У роботі над конституцією приймали активну участь не тільки представники парламенту та уряду від *соціал-демократів більшості*, але і депутати *незалежники*. Вплив НСДПН був обмежений, їй заважало кількісно слабке представництво в парламенті, але ще більше – внутрішньопартійна боротьба між різними течіями. Поряд із прихильниками парламентської демократії, які бажали лише доповнити її паралельними органами Рад, у ній також діяли на чолі з Ернстом Доймігом прихильники введення однієї лише системи Рад, які вкінці-кінців завоювали в партії більшість. У програмі незалежників єдино вірною формою організації робітничого населення розглядалися робітничі Ради в політичній та виробничі ради – в економічній сфері. Друга концепція знайшла своє відображення у запропонованому проекті закону про створення Палати праці на II з'їзді Рад у квітні 1919 р. У відповідності з ним Ради мають існувати не "замість парламента, а поряд з парламентом" [24, с. 119].

До кінця червня 1919 р. конституційний комітет завершив роботу над четвертим проетом, який надійшов до Національних зборів для подальшого проходження. Соціал-демократи та представники буржуазно-ліберальних партій (Демократичної, Християнсько-народної) зі схваленням зустріли новий проект, оголосивши його неперевершиним зразком здійснення "політичної, економічної та соціальної демократії" [22, с. 39]. У той же час *націоналісти* та депутати Народної партії оголосили про своє рішення голосувати проти проекту Конституції, так як, за їх думкою, він занадто ліберальний та вцілому протирічить "монархічним переконаннм" партій [20, с. 366]. Перехід правих партій у відкриту опозицію республіці свідчив про їх зміцнення.

Внаслідок політичної боротьби у Народних зборах 11 серпня 1919 р. нова німецька конституція була прийнята 262 голосами депутатів СДПН, Німецької демократичної партії, партії Центру проти 75 голосів, більше 80 депутатів під час голосування були відсутніми. Характерно, що прийнятий варіант конституції був компромісним варіантом, з певними протиріччями та нечітким формулюванням деяких статей. При цьому низка важливих принципових питань, які стосуються адміністративно-територіального устрою, статусу церкви та школи, т. зв. *соціалізації*, залишились неузгодженими. Зрозуміло, що внутрішньополітична обстановка в Німеччині та зовнішньополітичні умови країни мали визначальний вплив на роботу комітету з розробки конституції. Конституція 1919 р. зафіксувала ліквідацію монархічної форми правління та юридично закріпила в Німеччині республіку. Республіканські тенденції мали місце в Німеччині і до Листопадової революції, а після революції визнання республіки ліберальними партіями та соціал-демократією було твердим і беззаперечним [8, с. 83].

Представники правих партій усіляко прагнули уникнути корінних змін старих державно-правових інститутів. Соціал-демократичний уряд на чолі з Ф. Ебертом виступав на консервативних позиціях, що позначилося на характері роботи Національних зборів. Уже прийняті ним перші закони (закон про тимчасовий рейхсвер і перехідний закон) встановлювали правонаступність і своєрідний зв'язок установ кайзерівської імперії та нової республіки.

Розглядаючи форму державного устрою Веймарської республіки, варто зазначити, що її однозначне визначення як унітарної держави чи федерації є неточним. Аналіз конституції Німеччини 1919 р., конституції окремих земель та інших джерел, усебічне дослідження таких питань як внутрішній поділ держави на землі, взаємовідносини їх органів між собою та центральними органами республіки, дозволяють зробити та обґрунтувати висновок про те, що форму державного устрою Німеччини, яку закріпили Веймарською конституцією, слід визначати як своєрідну федерацію, специфіка якої полягає в наявності низки ознак, які притаманні унітарній державі [10, с. 44]. Однак усе ж таки соціал-демократичний уряд не прагнув повністю централізувати Німеччину, оскільки такі радикальні заходи могли б дещо зменшити кількість прихильників СДПН.

Є кілька думок щодо форми правління, яка закріплена Веймарською конституцією. Історики та юристи, говорячи про форму правління Німеччини відповідно до Конституції 1919 р., називають її просто республікою, парламентською республікою, парламентською республікою на чолі з президентом, демократичною парламентською республікою. Ще до прийняття конституції соціал-демократи прагнули закріпити за президентом широкі повноваження. Характеризуючи президентську владу, необхідно відзначити наявність широких повноважень президента, що піднімало його над законодавчою владою: президент був незалежним від рейхстагу та фактично протистояв йому, будучи обраним на сім років (у той час як рейхстаг обирався лише на чотири роки); президент мав право розпускати рейхстаг та призначати нові вибори, приймати самостійні рішення та фактично формувати склад імперського уряду незалежно від партійного складу рейхстагу [4, с. 83].

Нова історична доба наклала свій суттєвий відбиток на конституцію 1919 р. в плані гарантії соціальних прав населення: профспілки отримали згідно з конституцією право укладати колективні договори та проводити страйки на підприємствах. Особливістю Веймарської конституції було включення в неї положення про Ради. Соціал-демократи змушені були піти на цей крок, оскільки ідея Рад користувалася популярністю народних мас. Цьому сприяли комуністи та незалежні соціал-демократи. В округах та на загальноімперському маштабі потрібно було сформувати виробничі ради з числа представників адміністрації та робітників. До компетенції цих рад належали питання умов праці, заробітної плати, соціального страхування. Однак Ради були позбавлені вагомої політичної влади та були маловпливовими економічними органами [8, с. 82].

Важливим питанням залишалося пруське питання, яке викликало найбільші суперечки в Національних зборах. Як відомо, німецьку імперію, державний устрій якої був закріплений у конституції 1871 р., було створено шляхом "заліза та крові" під гегемонією однієї з найреакційніших держав Німеччини – Прусії. "Пруський" шлях возз'єднання Німеччини перетворив німецьку імперію, за виразом Августа Бебеля, у "велику пруську казарму", сприяв посиленню впливу в Німеччині Прусії, її реакційної системи, у якій поєдналися прояви економічного, політичного та ідеологічного порядку.

Цілком природно, що коли в ході Листопадової революції постало питання про демократизацію державного устрою Німеччини, це вилилося, насамперед, у вимогу знищити засилля Прусії в Німеччині. Навіть у проекті конституції, розробленому помірним демократом Гуго Прейсом, передбачалося розчленування Прусії, знищення її гегемонії в країні. Не випадково питання про Прусію викликало найсильніші суперечки на Установчих зборах. Однак насправді більшість в уряді не хотіла, і, навіть, певним чином боялася радикально змінювати становище Прусії, де були зосереджені провідні та впливові фі-

Taras Shevchenko National University

нансово-економічні кола. Лідери соціал-демократів неодноразово на цьому наголошували.

Найзапеклішими захисниками збереження колишнього становища Прусії виступали представники правих партій на зборах. Депутати від Німецької національної партії, Німецької народної партії, закликали у вирішенні питання про державний устрій Німеччини повернутися назад, до бісмаркової конституції, посилаючись на те, що час правління Бісмарка – це період найбільшого розквіту могутності Німеччини. Представники німецької народної партії заявили, що не можна ділити Прусію, так як зруйнується єдина опора рейху. Однак Прусія не потребувала таких енергійних захисників, так як на зборах не знайшлося жодної партії, яка б насмілилася зазіхнути на освячену традицією роль Прусії в Німеччині. Представники всіх партій, у т. ч. і соціал-демократи, виступили єдиним фронтом на захист панівного становища Прусії в німецькій республіці. Голоси окремих депутатів, які намагалися хоч у незначній мірі змінити існуючу ситуацію, потонули в загальному хорі захисників старопруської державної системи, тому пруське питання було вирішене в дусі бісмаркової конституції.

Співвідношення сил у рейхсраті, яке встановилося між Прусією та іншими землями, було явно не на користь останніх. Майже 40 % голосів у рейхсраті належало Прусії (У Гогенцоллернівському бундесраті у Прусії була навіть менша кількість голосів: 17 із 58, тобто близько 30 %). Існують думки, що збереження гегемонії Прусії у Веймарській республіці сприяло створенню передумов для встановлення фашизму у країні [8, с. 85].

Німецька соціал-демократія приділяла багато уваги т. зв. питанням *соціалізації*, під чим розумілись "спеціальні види реформ, які створювали передумови для перехідної економіки" [23, с. 16]. Праві соціал-демократи розповсюджували уявлення про *соціалізацію* (у ході революції термін набув майже магічного звучання) як про перехідний період від капіталізму до соціалізму. У грудні 1918 р. комісія опублікувала програму *соціалізації*, [15, с. 49], яка зачіпала значну частину галузей виробництва, а в січні 1919 р. були видані *закони про соціалізацію*. Веймарська конституція низкою статей (ст. 151, 158, 154 та ін.) закріпила право на приватну власність. Питання соціалізації було сформульоване у ст. 156. На практиці це вилилося в націоналізацію деяких галузей промисловості. Такі заходи соціал-демократи називали *господарською демократією* [11, с. 104].

Отже, внаслідок політичної боротьби у Народних зборах нова німецька конституція була прийнята депутатами СДПН, Німецької демократичної партії, партії Центру. Прийнятий варіант конституції був компромісним, з певними протиріччями та нечітким формулюванням деяких статей. При цьому низка важливих принципових питань, зокрема, адміністративно-територіального устрою, статусу церкви та школи, т. зв. *соціалізації*, залишилися неузгодженими. Внутрішньополітична ситуація в Німеччині мала визначальний вплив на роботу комітету з розробки конституції. Веймарська конституція 1919 р. зафіксувала ліквідацію монархічної форми правління та юридично закріпила в Німеччині республіку. Соціал-демократичний уряд на чолі з Ф. Ебертом виступав на консервативних позиціях та прагнув встановити правонаступність і своєрідний зв'язок установ кайзерівської імперії та нової республіки. Між різними політичними партіями були розбіжності з питань характеру президентської влади. Прагнення соціал-демократів надати президенту широких прав були реалізовані в конституції 1919 р. За формою правління Німеччина стала напівпрезидентською республікою. Проблеми територіального устрою Німеччини, зокрема, збереження привілейованого становища Прусії, так і залишилися невирішеними.

1. *Beyerle C.* Die Verfassung des Deutschen Reiches. – München, 1979. 2. *Beyerle C.* Foderalistische Reichspolitik. – München, 1984. 3. *Biewer L.* Reichsreformbestrebungen in der Weimarer Republik. – Frankfurt, 1980. 4. Das Programm der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands, Vorschlage. – Berlin, 1988. 5. Documente und Materialen zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd.7, Hbd.1. – Berlin, 1966. – S. 38. 6. *Eimers E.* Das Verhssltnis von Preussen und Reich in den ersten Jahren der Weimarer Republik (1918-1923). – Berlin, 1960. 7. *Eyck E.* Geschichte der Weimarer Republik. Bd. 1. – Stuttgart, 1954. – S. 81. 8. Geshichte der deutschen Arbeiterbewegung. – Berlin, 1966. – Bd. 3. 9. *Huber E.R.* Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789. Weltkrieg, Revolution und Reichsemeuerung 1914-1919. – Stuttgart, 1981. – Bd. V. 10. *Kolb E.* Die Weimarer Republik. – Baden-Baden, 1987. 11. Protokol über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratishen Partei Deutschlands. – Weimar, 1919. 12. *Ruge W.* Deutschland von 1917 bis 1933. – Berlin, 1967. 13. *Schulz G.* Deutschland seit dem ersten Weltkrieg: 1918–1945. – Gottingen, 1976. 14. *Schulz G.* Zwischen Demokratie und Diktatur. Verfassungspolitik und Reichsreform in der Weimarer Republik. – Berlin, 1960. – Bd. I. 15. *Васильев И.В.* История германского федерализма // Новая и новейшая история. – 1998. – №6. 16. *Головачев Ф.Ф.* Рабочее движение и социал-демократия Германии в годы Первой мировой войны. – М., 1960. 17. *Драбкин Я.С.* Революция 1918–1919 гг. в Германии. – М., 1958. 18. Конституции буржуазных стран. – М.; Л., 1935. – Т. 1. 19. Конституционное право зарубежных стран. – М., 1999. 20. *Кульбакин В.Д.* Очерки новейшей истории Германии. – М., 1962. 21. Ноябрьская революция 1918 года в Германиии и образование Веймарской республики (1918–1919 гг.). – Саратов, 1962. 22. *Оманидзе М.М.* Форма правления Германии по Веймарской конституции 1919 г. // Правоведение, – 1981. – № 6. 23. *Розанов Г.Л.* Очерки новейшей истории Германии (1918–1933г.г.). – М., 1957. 24. *Субботин О.Г.* Становление основ федерализма в Веймарской республике (1919–1923 гг.). – Минск, 2000. 25. *Шелудченко Н.П.* К вопросу о некоторых реформистских концепциях и практике СДПГ (1918–1929 гг.) // Проблемы новой и новейшей истории: Сб. науч. трудов. – М., 1979.

Надійшла до редколегії

О. Сургай, здобувач

ПІДГОТОВКА КВАЛІФІКОВАНИХ РОБІТНИЧИХ КАДРІВ У ЗАКЛАДАХ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ У 20–50-І РОКИ XX СТОЛІТТЯ (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Висвітлено деякі проблеми дослідження історії професійно-технічної освіти України у 20–50-і рр. XX ст. Аналіз літературних та архівних джерел показав, що джерельна база для вивчення історії підготовки робітничих кадрів у вищезгаданий період є досить широкою. Однак більшість матеріалів цього періоду лише частково проаналізовані дослідниками історії професійно-технічної освіти.

The article talls about the principles of the preparation of the high quallification working reserves in the well-grown countries of the world. About the preparation of the shijjed working personnel ih the Ukrainian's establishments of the trede technical education as it's the historical problem.

Наукова актуальність дослідження історії навчальних закладів державної системи трудових резервів у період відбудови економіки України зумовлена, передусім, особливостями формування історичних знань за радянської доби. Історична наука, зазнавши негативних впливів тоталітарної ідеології, бюрократичних методів керівництва, догматизму і некомпетентного втручання, виявилася неспроможною глибоко й об'єктивно витлу-

© О. Сургай, 2006

мачити цілу низку складних і неоднозначних проблем історії українського народу. Хоча за радянської доби тема історії підготовки державних трудових резервів активно розроблялася, однак це відбувалося у руслі офіційної партійної історіографії, що не уможливило об'єктивний аналітико-критичний розгляд цілої низки важливих проблем. Як наслідок цього в радянській та вітчизняній історіографії до сьогодні немає комплексного наукового дослідження, спеціально присвяченого вивченню політики радянської держави в Україні щодо підготовки та використання трудового потенціалу в особі кваліфікованих робітників.

Ця проблема знайшла своє відображення переважно в контексті історичних досліджень, у яких частково розглядалися окремі аспекти діяльності трудових резервів. Це, здебільшого, діяльність КПРС з відбудови закладів трудових резервів та участі ремісничих училищ у соціалістичному змаганні. У зв'язку з цим нагальною є потреба в неупередженому аналізі й оцінці конкретних питань.

Що стосуються ролі централізованої системи підготовки кваліфікованих робітників для промисловості України зокрема, у 20–50-х рр. XX ст. Актуальність дослідження зумовлюється й розпочатим фронтальним переосмисленням історичного минулого на початку 90-х рр. XX ст., коли єдина. Уніфікована радянська історіографія виявилася неспроможною. Дослідження проблеми розширить та уточнить знання про характер і зміст складних та суперечливих соціально-економічних процесів, що мали місце на території України у 1945–1958 рр. XX ст. Подальша розбудова незалежної держави та вітчизняної професійно-технічної освіти вимагає уважного ставлення до власної історії, змушує в сучасній соціально-економічній ситуації враховувати позитивний і негативний історичний досвід, що його набув наш народ, зокрема, і в галузі професійно-технічної освіти.

Як показало проведене дослідження, теоретичне осмислення проблем розвитку та функціонування системи профтехосвіти у післяреволюційний період розпочалося з перших років після встановлення Радянської влади.

Питання теорії та історії професійно-технічної освіти знайшли певне висвітлення у творах Н. Крупської, яка у своїх працях неодноразово зупинялася на проблемах профтехосвіти, виходячи з того, що в основу підготовки робочих кадрів мають бути покладені основні положення марксисько-ленінської теорії.

Необхідно зауважити, що Н. Крупська недооцінювала роль початкової профосвіти, як самостійної освітньої системи освіти взагалі, зводила профосвіту лише до надання робітничої кваліфікації певного розряду, недостатньо враховувала політехнічні та загальноосвітні можливості профшколи. Зокрема, це виявилося у дискусії про *політехнізм* та *монотехнізм* із представниками українського Наркомосу, "Політехнічна школа відрізняється від професійної тим – писала Н. Крупська, – що центр тяжіння у ній лежить в усвідомленні трудових процесів, у розвитку уміння зв'язати воєдино теорію і практику, уміння розуміти взаємозалежність відомих явищ, тоді як у професійній школі центр уваги переноситься на озброєння учнів трудовими навичками" [15].

Стосовно історії становлення й розвитку системи професійно-технічної освіти в Україні, то у 20-і рр. XX ст. вона найповніше висвітлена у працях керівників тодішнього Наркомосу України Г. Гринька та Я. Ряппо.

Так, стаття тодішнього Наркомосу України Г. Гринька "Нариси радянської освітньої політики була однією з перших історико-педагогічних робіт, у якій розглядалося питання створення професійної школи в Україні [9]. У працях голови Укрголовпрофосвіти Я. Ряппо комплексно аналізуються проблеми історії виникнення, розвитку та вдосконалення навчально–виховних закладів різного типу, досить ґрунтовно висвітлюється відмінності систем професійно-технічної освіти в Україні і Росії [22; 23; 24].

У 20-х рр. в Україні з'являється низка узагальнюючих праць з історії розвитку професійно-технічної освіти – Н. Авдієнка "Народна освіта на Україні" [1], "Просвітня політика за доби диктатури пролетаріату", І. Хаїта [28], "Система радянської освіти", М. Скрипника.[26] та ін... [2; 30].

У них було зроблено спробу висвітлити значення профосвіти у справі розбудови соціалізму. Ці праці до 1992 р. не були відомі широкому загалу науковців. Вони містять багато цікавого фактичного матеріалу з історії формування системи професійно-технічної освіти в Україні.

Новий етап у дослідженні проблеми історії професійно-технічної освіти тривав із 30-х рр.

Для досліджень цього періоду характерне поєднання двох протилежних тенденцій; ґрунтовне вивчення суті проблеми та визначення її відповідно до пануючої тоді ідеології. Однак висновки, що були зроблені авторами цілком позбавлені об'єктивності і повністю відповідали тодішнім ідеологічним установкам.

Особливої уваги заслуговують історико-педагогічні праці М. Грищенка, М. Гриценка [10; 11], які, проаналізувавши організаційно-педагогічні проблеми розвитку загальноосвітньої та частково, професійної школи на різних етапах історичного розвитку України, зробили певний внесок у дослідження історії розвитку народної освіти в нашій державі. Окремі питання історії становлення й розвитку професійно-технічної освіти в Україні висвітлені у працях істориків педагогіки колишнього СРСР, зокрема – А. Веселова, Ю. Осовського, ряду інших авторів [4; 20].

Так, дослідження А. Веселова, зроблені у 60-х рр., присвячувалися аналізу теорії і практики навчання в закладах системи професійно-технічної освіти. Ним же було зроблено спробу періодизації історії професійно-технічної освіти, проаналізовано низку документальних джерел, зокрема урядових постанов і партійних рішень із даного питання.

Організаційні форми, методи навчання та динаміку розвитку професійних шкіл вивчав І. Воєводський. Він проаналізував вплив науково-технічного прогресу на зміст освіти, форми й методи навчання, визначив шляхи подальшого розвитку підготовки кадрів для важкої індустрії.

Ю. Осовський досить детально проаналізував процес становлення й розвитку системи професійно-технічної освіти СРСР у 1917–1940 рр. та розвиток фабрично-заводського учнівства. Значну увагу в його працях приділено розкриттю марксисько-ленінської теорії професійно-технічної освіти, основних принципів побудови соціалістичної професійної школи, характеристиці основних напрямів розробки змісту, форм і методів теоретичного й виробничого навчання. Основну увагу приділено становленню й розвитку соціалістичної концепції профтехосвіти та її відмінностей від інших систем, які, відповідно до ідеологічних вимог того часу, були названі буржуазними.

У дослідженнях Ю. Осовського підібрано й систематизовано цінний фактичний матеріал, але з певними висновками, викладеними у цих працях, погодитися не можна, оскільки вони відображають погляд панівної тоді теорії побудови соціалізму.

Узагальнююча праця з історії розвитку радянської системи професійно-технічної освіти була створена колективом авторів під керівництвом С. Батишева "Нариси історії професійно-технічної освіти в СРСР" [3]. В основу цієї праці покладено результати досліджень учених-педагогів у галузі народної та професійно-технічної освіти, праці з економіки, історії робітничого класу і колгоспного селянства. У ній висвітлено процес розвитку проф-

www.history.kiev.ua/Shevchenko University

школи та педагогічної думки в галузі підготовки кваліфікованих робітників у зв'язку із соціально-економічним та культурним розвитком країни. У цьому дослідженні як і у всіх офіційних виданнях 30–60-х рр., проблеми розвитку профтехосвіти в Україні замовчувалися, а якщо і згадувалися – то лише для того, щоб у негативному плані охарактеризувати діяльність керівництва Наркомосу України. Це повністю відповідало ленінській настанові про те, що будь-які спроби будувати систему народної освіти в обхід принципів, розроблених у Програмі комуністичної партії, є неприпустимими.

У 70–80-і рр. продовжувалися дослідження із проблем історії розвитку професійно-технічної освіти в Україні. Їх результати були опубліковані в багатьох наукових працях.

Проблемам історії професійно-технічної освіти в Україні присвячено працю М. Пузанова та Г. Терещенка "Нариси історії професійно-технічної освіти в Українській РСР" [22]. У ній, розуміючи під поняттям *вітчизняна професійно-технічна школа* систему професійно-технічної освіти в СРСР, у т. ч. і в Українській СРСР, автори мало акцентують увагу на основних нормативних документах, що приймалися урядом України з проблем професійно-технічної освіти, не дають характеристики мережі, типів і навчально-матеріальної бази закладів освіти, змісту й форм організації навчально-виховного процесу, кадровій політиці.

Окремі питання, пов'язані з організацією профтехшкіл в Україні, висвітлили П. Лукашенко та Є. Варда у роботі "Покликання" [17] на конкретному фактичному матеріалі навели приклади щодо кількості робітників масових професій, підготовлених у школах ФЗН, проаналізували роль професійних навчальних закладів у формуванні виробничих навичок, розвиток профтехосвіти в окремих районах України.

Однак проблеми управління системою трудових резервів, підготовки робітничих кадрів у Радянській Україні у 1940–1950-і рр. XX ст. не знайшли належного висвітлення в історико-педагогічній літературі. Більшість дослідників лише фіксує факт передачі професійних навчальних закладів у підпорядкування господарських норкоматів та аналізує стан виконання в Україні партійно-урядових рішень із питань формування робітничого класу.

Особливу увагу вчені надавали проблемі партійного керівництва закладами та установами професійно-технічної освіти. Автори ввели у науковий обіг велику кількість фактичного та документального матеріалу з центральних і місцевих архівів, періодичної преси. До таких праць належить, насамперед, монографія Н. Глазунової [7].

У ній докладно аналізується діяльність партійних органів різного рівня щодо керівництва системою професійно-технічної освіти, зміст і сутність основних партійних документів із питань підготовки робітничих кадрів.

Окрім цього Н. Глазунова докладно розглядає роль та місце Рад депутатів трудящих різного рівня в управлінні підготовкою робітників.

Вагомим внеском у дослідження проблем управління системою професійної освіти, є праця С. Клапчука [13], у якій головне місце відведено проблемі перетворення системи професійно-технічної освіти на головну ланку підготовки робітничих кадрів та ролі партійних організацій у керівництві нею.

Питанням партійного керівництва системою професійно-технічної освіти присвячена праця Г. Терещенка "Організаторська діяльність Комуністичної партії по підготовці робітничих кадрів на Україні: За матеріалами навчальних закладів, 1940–1970 рр." [27]. Ця робота містить велику кількість фактів і статистичних матеріалів, проте діяльність закладів й установ професійної освіти розглядається лише крізь призму діяльності партійних органів як керівної та спрямовуючої сили.

Зрозуміло, що роль та місце органів управління профтехосвітою розглядаються тільки як другорядні, допоміжні щодо діяльності партійних осередків.

Зазначимо, що роботи, у яких висвітлювалися питання партійного керівництва системою професійно-технічної освіти, часто дублювали одна одну. Було вироблено певний стереотип аналізу проблеми, автори некритично ставилися до того досвіду, який висвітлювали.

Обробка та систематизація фактичного матеріалу, як правило, не доводилася до рівня теоретичного узагальнення. Порівнюючи якісний стан професійно-технічної освіти на кожному з етапів її розвитку, дослідники виявили спрямованість і тенденції змін, що відбулися у ній. Однак у цій періодизації не було враховано специфіки розвитку професійно-технічної освіти України, і тому вона потребує уточнення й деталізації.

Особливої уваги дослідників заслуговує вивчення принципів управління системою трудових резервів у 40–50-і рр. XX ст.

З проголошенням державної незалежності України ситуація в історичних дослідженнях змінилася.

Науковці почали шукати концептуальні відповіді на питання не тільки про те, як подолати стереотипи минулого, прискорити освоєння нових перспективних форм розвитку вітчизняної системи профосвіти, а й про використання багатих можливостей національного історичного досвіду. Як результат цього в історичній, педагогічній науці позначилася тенденція до переосмислення ключових подій та проблем 70-річного розвитку української системи професійно-технічної освіти. У низці публікацій Н. Нічкало [19, с. 76–79] та інших дослідників проаналізовані питання історії розвитку професійної освіти України у різні роки та запропоновано новий підхід до їх розгляду.

Доступною для дослідників стала низка видань зарубіжних українських авторів та україністики, у яких проблеми історії освіти розглядаються в єдиному контексті із соціально-економічним розвитком України, без негативного впливу марксисько-ленінської ідеології [5; 21; 29].

У дисертаційних дослідженнях з питань розвитку професійно-технічної освіти в Україні висвітлено методологічні та історичні аспекти історії професійно-технічних навчальних закладів, однак питання становлення й розвитку змісту та форм підготовки робітничих кадрів розкрито, на наш погляд, недостатньо. Так, у дисертаційному дослідженні І. Гавриш [6] недостатньо глибоко аналізуються позитивні риси Української системи професійної освіти, не простежуються належним чином зв'язок процесів розвитку профосвіти із соціально-економічною ситуацією в Україні, економічні та управлінські процеси, що вплинули на розвиток змісту та форм організації профтехосвіти. У дисертації В. Гайдукевич [8] досліджено участь молодіжних організацій у професійній підготовці кадрів, учнів шкіл ФЗН, а діяльність інших типів навчальних закладів не розкрито. Дослідження Л. Костюкевич, виконане на матеріалах Донбасу, головним чином базується лише на працях окремих авторів, публікаціях у періодичній пресі. У дослідженні не аналізуються архівні документи, не розкриті принципово важливі питання розвитку системи підготовки робітничих кадрів [14].

Дисертацію І. Лікарчука присвячено дослідженню початкового періоду становлення та розвитку початкової (нижчої) профосвіти в УРСР до 30-х, рр. XX ст. [16].

Аналіз літературних та архівних джерел показав, що джерельна база для вивчення історії підготовки кваліфікованих робітничих кадрів у вищезгаданий період є досить широкою. Найбільший інтерес становлять матеріа-

Kyiv National Taras Shevchenko University

ли Центрального Державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву м. Києва, Державного архіву Київської обл., статистичні довідкові видання, документи про роботу місцевих освітянських з'їздів, конференцій, нарад. Необхідно зауважити, що значна кількість цих матеріалів раніше в науковому обігу не використовувалась. Більшість матеріалів цього періоду лише частково проаналізовані дослідниками історії професійно-технічної освіти України. Разом з тим частина матеріалів потребує подальшого вивчення, особливо це стосується архівних джерел, які розкривають фінансово-економічну діяльність закладів професійно-технічної освіти, розв'язання кадрових питань, проблем соціального захисту учнівської молоді тощо.

Таким чином, об'єктивне вивчення історико-педагогічної, історіографічної, суспільно-політичної літератури та документальних джерел показало, що розвиток системи профтехосвіти у післявоєнний період (1945–1950-і рр.) вивчений недостатньо.

Майже не досліджено соціально-економічну зумовленість і процеси становлення змісту і форм профтехосвіти, організаційно-управлінські та економічні фактори їх розвитку, не проаналізовано існуючу нормативну базу, форми підготовки кваліфікованих робітничих кадрів.

1. *Авдієнко Н.О.* Народна освіта на Україні. – Х., 1927. 2. *Альберштейн С. Сірополко І.* Професійна освіта на Україні. – Х., 1927. 3. *Батишев С.Я.* Формирование квалифицированных рабочих кадров в СССР. – М.,1972. 4. *Веселов А.Н.* Низшее профессионально-техническое образование в СССР (очерки по истории профтехобразования). – М., 1961. 5. *Вінар Б.* Українська промисловість. Студія советського кіпіталізму. – Париж, 1964. 6. *Гавриш И.В.* Становление и развитие советской системы профессионально-технического образования на Украине (1917–1922г.г.): Дис… канд. пед. наук. – К., 1991. 7. *Глазунова Н.* Подготовка рабочей смены: Развитие системы профессионально-технического образования, 1959-1987гг. – К., 1987. 8. *Гайдукевич В.И.* Деятельность молодежных организаций по профессиональной подготовке учачихся школ ФЗУ в 20-е годы на Украине: Дис... канд. пед. наук. – К., 1991. 9. *Гринько Г.Г.* Очерки советской просветительной политики. – Х., 1923. 10. *Грищенко М.* Розвиток народної освіти на Україні за роки радянської влади. – К., 1957. 11. *Грищенко М.С.* Очерки по истории школ в Украинской ССР. (1917–1937). – К., 1966. 12. *Калініченко К.* Професійно-технічна освіта, як головна база всієї освітньої системи. – К., 1923. 13. *Клапчук С.* Подготовка квалифицированных рабочих – важное направление кадровой политики КПСС (Из опыта работы партийных организаций Украины). – К., 1981. 14. *Костюкевич Л.Н.* Становление и развитие профессионально-технического образования в Украинской ССР (на мат. Донбасса 1917–1940г.г.): Дис… канд. пед. наук. – К., 1996. 15. *Крупськая Н.К.* Педагогические сочинения : В 10 т. – М., 1959. – Т. 4. 16. *Лікарчук І.Л.* Розвиток змісту та форм організації підготовки кваліфікованих робітників в Україні у 1920–1929 рр. – К., 1995. 17. *Лукашенко П.Т., Варда Є.І.,* Покликання. Нариси з історії профессійно-технічної освіти. – К., 1988. 18. Народна освіта і педагогічна думка в Українській РСР. 1917–1967 рр. / А.Г. Бондар та ін. – К., 1967. 19. *Ничкало Н.Г.* Працювати на майбутне. – К., 1990. – № 10. 20. *Осовський Е.Г.* Развитие теории професионально-технического образования в ССР (1917–1940 гг.). – М., 1980. 21. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – К., 1992. – Т. 2. 22. *Пузанов М., Терещенко Г.* Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. – К., 1980. 23. *Ряппо Я.П.* Система индустриально-технического образования. Его пути и реализация в УССР (Мат. 1 Всеукраинской конференции по индустриально-техническому образованию). – Х., 1922. 24. *Ряппо Я.П.* Советская профессиональная школа, ее место и значение в системе просвещения и в нашем народном хозяйстве. – Х., 1926. 25. *Ряппо Я.П.* Народна освіта на Україні за десять років революції. – Х., 1927. 26. *Скрипник М.О.* Система робітничої освіти. – Х., 1929. – Ч. 1–2. 27. *Терещенко Г.* Організаторська діяльність Комуністичної партії по підготовці робітничих кадрів на Україні: За мат. навч. закладів 1940–1970 рр. – К., 1974. 28. *Хаїт І.* Система робітничої освіти. – Х., 1927. 29. *Штейнберг А.А.* Подготовка квалифицированной рабочей силы для промышлености СССР в годы восстановления народного хозяйства. (1921–1925 г.г.). Автореф. дис… канд. экон. наук. – М., 1963. 30. *Ястрембський В.* Система народної освіти. – Х., 1929.

Надійшла до редколегії

О. Сухобокова, студ.

СТРАТЕГІЯ І ТАКТИКА Н. ГРИГОР'ЄВА У ЗДОБУТТІ НАЦІОНАЛЬНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ УКРАЇНИ В 1917 РОЦІ

Розглянуто розроблену Н.Я. Григор'євим стратегію і тактику здобуття незалежності України за доби Української Центральної Ради.

The article concerns the strategy and tactics of gaining Ukrainian Independence worked out by N.Hryhoriyv during the period of Central Rada.

Період української революції 1917 р., зокрема комплекс проблем, пов'язаних із відновленням втраченої наприкінці XVIII ст. української державності, залишається предметом посиленої уваги дослідників новітньої історії України. При вивченні державотворчих процесів тієї доби важливе значення має дослідження концепцій національно-державного будівництва теоретиків й активних громадсько-політичних діячів доби Української Центральної Ради. До них можна віднести і Никифора Григор'єва, що відігравав помітну роль у політичних процесах в Україні 1917–1920-х рр., погляди і тактика якого у зазначений період залишаються недостатньо дослідженими у вітчизняній історіографії.

До 1917 р. український політичний та громадський діяч, учений, педагог та публіцист Никифор Якович Григоріїв (1883–1953), пройшов складний шлях формування світогляду і політичних позицій. Виходець з убогої багатодітної родини сільського вчителя, внаслідок тривалого і поступального процесу самоосвіти, вироблення власних етичних, світоглядних та ідеологічних засад, здобуття досвіду громадсько-політичної діяльності, він прийшов до формулювання свого credo, що і стало орієнтиром у його подальшій політичній діяльності – „не змагатися за політичну незалежність України є політична нерозумність" [5, с. 13]. Крах самодержавства не застав його зненацька, а набутий життєвий і політичний досвід й особисті якості висунули в центр суспільного життя. У 1917 р. він увійшов до Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), ставши невдовзі одним з найактивніших її діячів. Член Української Центральної Ради та її Малої Ради водночас він був учасником Товариства імені П. Полуботка; головою Київської Ради солдатських депутатів і Ради солдатських депутатів Київського військового округу. З січня 1918 р. – міністр освіти в уряді В. Голубовича. Після розколу партії у 1918 р. Григоріїв очолив Організаційний комітет Центральної течії УПСР. Належав до чільних діячів Українського національного союзу, брав участь в організації повстання проти гетьмана П. Скоропадського. За Директорії обіймав низку важливих урядових посад.

Водночас Никифор Григоріїв проявив себе і як учений, публіцист, популяризатор наукових знань. Більшість його праць присвячено проблемам історії та будівництва української незалежної держави, національному питанню, соціологічному вивченню суспільства та розробці теоретичних засад соціалізму. Він є автором десятків книг наукового і публіцистичного характеру, сотень статей на різноманітні теми. Серед найголовніших можна виділити наступні: "Якої республіки треба бідним людям?" (К., 1917), "Підстави української національно-державної політики"(Прага; Берлін, 1923), "Наша політика самостійна"(Прага, 1927), "Спогади "руїнника" про те,

© О. Сухобокова, 2006

як ми руйнували тюрму народів, а як будували свою хату" (Львів, 1937), "Соціалізм та національна справа" (Скрентон, 1938), "Підстави української незалежної політики"(Детройт; Мічиган, 1939), "Основи націознання" (Вінніпег, 1940), "Українська національна вдача"(Вінніпег, 1941) та ін. У цьому досить ґрунтовному та різноплановому доробку особливе місце посідає його концепція національно-державного будівництва доби Української Центральної Ради (1917–1918). Важливо враховувати, що до цієї проблеми він мав стосунок не лише як політик-практик, що діяв за конкретних умов у певний проміжок часу, але і як теоретик українських соціалістів-революціонерів, історик, суспільствознавець.

Оптимальною для України державною формою Григоріїв ще з дореволюційних часів вважав незалежну, самостійну українську державу [6, с. 120], проте як політик із певним досвідом, після перемоги лютневої революції він чітко усвідомлював складність, невідповідність реаліям, що склалися, і навіть небезпечність публічного висунення такої вимоги. Натомість головним політичним гаслом переважної більшості українського політикуму, до якоuj тоді належав і Григоріїв, стало входження України до федеративної російської держави на правах широкої національно-територіальної автономії.

Слід зазначити, що в передреволюційний час значна частина українських діячів зупинялася лише на ідеї культурно-національної автономії українців. Зрозуміло, що для них перехід до вимоги територіальної автономії був радикальним кроком уперед. А для Н. Григор'єва, який ще до революції сформувався як самостійник у своїх поглядах, це можна було б розцінювати навпаки, як відступ із націонал-радикальних позицій на поміркованіші. Остання теза була б правильною, коли б погляди Григор'єва розглядалися в суто теоретичній площині, поза контекстом реальної політики, суб'єктом якої він тоді був, і яка не могла здійснюватися без тактичного забезпечення, часто й прямо диктувалася тактичними міркуваннями, а не лише теоретичними побудовами. Тому вимога автономії, відхід на неї із самостійницьких позицій у політичній концепції Н. Григор'єва 1917 р. став тактично розрахованим єдиним реальним варіантом поведінки українства в системі існуючих на початку революції обставин. Цю позицію він сформулював як ,,приховання дійсних максимальних цілей (тобто самостійності – О. С.) і висування мінімальних (автономія – О. С.), щоб, здобуваючи організаційні можливості, гуртувати силу, і в міру її розвитку розширювати свої вимоги, ставити російські уряди і громадянство перед готовими фактами" [6, с. 87]. Саме таким шляхом, за словами Н. Григор'єва, і пішла більшість членів Центрально Ради на чолі з М. Грушевським (переконаним автономістом-федералістом) – не робити безпідставних, голослівних заяв, а готуватися до боротьби за українську незалежність, тобто ,,усамостійнюватись фактично самоорганізацією, а не словесною заявою" [6, с. 87]. Щоправда, останні визначення Григоріїв зробив уже значно пізніше, звертаючись до подій 1917 р. як історичної ретроспективи.

Розкриваючи позицію Григор'єва – політика в часи Української Центральної Ради, варто зосередити увагу на його публічному виступі, виголошеному під час Українського Національного конгресу, що відбувався у Києві 19–21 квітня 1917 р. У його промові прозвучала теза: "У нас фактичний (тобто, політичний – О.С.) ґрунт: це одностайне бажання української свідомої маси негайно почати переведення автономії України в життя... Є у нас і моральний ґрунт – це історичне право на автономію, яку наші предки утворили, яку ми, як народ мали, яку московські царі видерли у нас силоміць" [2]. Також у цьому програмному викладі він зробив досить категоричний заклик – ,,позбутись опікунської психології", адресуючи його насамперед тим в українському таборі, хто ніяк не може усвідомити, що Україна має всі підстави проводити незалежну політику, і не хоче самостійно вирішувати долю українського народу, а чекає цього від інших – ,,вищих інстанцій" – спочатку від опікуна-царя, нині – від опікунів-демократів. Однак ніхто, крім самих українців не має вирішувати, яким шляхом їм іти, бо ніхто краще за них не знає їхніх потреб, а отже, і не має права на свій розсуд визначати для них державні пріоритети.

Щодо конкретного механізму для запровадження в Україні нових відносин, утворення політичних і громадських інституцій на принципах автономії, то Григоріїв уявляв його як систему функціонально пов'язаних між собою ланок і пропонував організувати: 1. Крайовий комітет у Києві з представників усіх національностей, що проживають на території України для складання проекту статуту автономії України (у принциповому плані це узгоджувалося з лінією українських політичних сил на підвищення ролі Української Центральної Ради і делегування їй широких повноважень, аж до законодавчих включно, що впроваджувалося в життя протягом 1917 р. – О.С.); 2. Губернські комітети у губернських містах також із представників усіх національностей для вирішення питань практичного втілення в життя цього статуту; 3. Утворити при Тимчасовому уряді міністерство національних меншин, у якому міністром має бути українець, а товаришами міністра – представники інших націй, для теоретичної розробки і практичного забезпечення прав національних меншостей Російської імперії, а також підготовки до Установчих зборів матеріалів з проблем автономії та федерації [2]. Таким чином, дотримуючись тогочасних революційно-демократичних народницьких поглядів, Н. Григоріїв декларував себе і федералістом – прихильником демократичної федеративної республіки, до якої б Україна та інші національні частини імперії могли увійти на основі взаємної рівноправності, у т. ч. і власне з Росією.

Безперечно, що артикулюючи вимоги автономії й федерації, Н. Григоріїв виступав не лише від свого імені, а в першу чергу як речник українських соціалістів-революціонерів, які задекларували принципи демократично-федеративного устрою Російської держави та національно-територіальної автономії України у постановах установчого з'їзду партії (17–18 квітня 1917 р.) [11]. При цьому неможливо не звернути увагу на ту обставину, що подібні гасла висувалися майже всіма демократичними політичними угрупованнями України, і таким чином – щойнозгадані програмні вимоги УПСР, хоча і мали характерні для ідеології цієї партії особливості, але не були надто оригінальними у порушеному питанні. Необхідність запровадження на території Російської імперії республіканськo-демократичного, федеративного ладу, надання Україні статусу національно-територіальної автономії навесні 1917 р. було зафіксовано й у політичних платформах інших провідних українських партій: Української радикально-демократичної партії(УРДП), Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), а також Товариства українських поступовців (ТУП), члени якого навіть взяли нову назву – Союз українських автономістів-федералістів [9, с. 33–37; 1, с. 66–69].

Якщо ж розглядати ці позиції в історичному контексті, то вони увесь час лежали якраз у фарватері розвитку української поступової політичної думки ще від 40-х рр. XIX ст. – тобто були її традиційним постулатом. ,,Передусім лідери Центральної Ради одержали автономістсько-федералістські орієнтації, так би мовити, ,,у спадок", як незаперечну цінність і міцну традицію української суспільно-політичної думки, започатковану ще

славними кирило-мефодіївцями", – слушно наголошує на цьому моменті відомий сучасний український історик В. Солдатенко [8, с. 4]. Цілком можна погодитися з думкою історика, політика і свідка революційних подій І. Майстренка: ,,Очевидна річ, що терміни, *автономія* й *федерація*, вживані... в ті бурхливі місяці 1917 р. не завжди відповідали змістові й інтенції української національної революції. Під автономією й федерацією розбурхана революцією народна стихія мислила не м'якшу супроти царату форму підпорядкування російському центрові, а цілковиту рівність України з Росією і відсутність будь-якого підпорядкування будь-кого і будь-кому" [7, с. 52]. А здатність відчувати, розуміти й артикулювати інтереси маси соціального опертя завжди йшла в актив публічним політикам. За цим критерієм ми можемо оцінювати позицію і дії Григор'єва, про які щойно йшлося, як виправдані та ефективні. На них цілковито можна екстраполювати тезу В. Солдатенка: ,,Без великої загрози помилитися можна стверджувати, що будь-яка інша ідеологічно-політична конструкція, окрім гасла ,,широка національно-територіальна автономія у федеративній, демократичній республіці Росія" не могла так сколихнути українські маси, згуртувати їх, спрямувати до спільної мети" [8, с. 6].

При цьому слід зазначити, що і досі побутує думка, ніби соціалісти у питанні державно-національної політики займали занадто помірковані і невиразні позиції. Однак варто звернути увагу на думку самого Н. Григор'єва з цього приводу, який наголошував на тому, що не праві течії, за виключенням окремих їхніх представників (М. Міхновський, І. Луценко, І. Липа та ін.), а саме соціалісти були "найбільш непоміркованими". Він згадував, що особисто його та інших есерів часто критикували українські радикал-демократи, зокрема Євген Чикаленко і Леонід Жебуньов, якраз за те, що вони ставлять занадто великі національно-державні вимоги "у той час, коли з обговоренням самостійності слід зачекати" [6, с. 89]. Отже, як випливає із наведеного контексту, на певному конкретному етапі федералістичні погляди Н. Григор'єва мали революційний і одночасно реалістичний характер і відповідали об'єктивним історичним обставинам.

Політичний устрій майбутньої Російської федерації Н. Григоріїв уявляв як демократично-федеративну республіку, у якій уся повнота влади належить громадянам, наділеним рівними правами, а також кожна нація виокремлена в особливий край на правах автономії у її територіальному варіанті [3]. При цьому варто наголосити, що ідеал федеративної держави з децентралізованим урядуванням не становив особливості політичного світогляду Н. Григор'єва, адже був іманентним для середовища соціалістів-революціонерів напередодні й у часи революції 1917–1920 рр., і ґрунтувався на народницький політичній ідеології, яка визнавала за державою необхідним лише мінімум функцій і повноважень.

Така модель держави цілком могла б, на думку Григор'єва, задовольнити й Україну як автономну частину федеративної Росії, ураховуючи, що, по-перше, вона історично й економічно пов'язана з Росією, і, по-друге, повністю відокремитися від останньої не вдасться в даний проміжок часу і за наявних умов. Тому він й обстоював як форму самостійного існування України статус її автономії в складі демократичної федеративної Російської держави. При цьому, як автономна частина федерації, Україна (так само як і інші автономні утворення) мала б право проводити цілком незалежну внутрішню політику (окрема законодавча, виконавча і судова влада) на принципах демократії, а питання загальнофедеративного змісту (зовнішня політика, оборона, війна) повинні вирішуватися спільно представниками всіх автономних країв.

Однак коли вже за кілька місяців Тимчасовий уряд і російська демократія в особі своїх провідних партій ясно продемонстрували в українському питанні імперську позицію, – це викликало неоднозначну реакцію в українському таборі. Щодо Н. Григор'єва, то його ставлення до російського великодержавництва і водночас до російської демократії знайшло відображення у його виступі на VI сесії Центральної Ради 7 серпня 1917 р. під час обговорення ,,Тимчасової інструкції" Тимчасового уряду Генеральному Секретаріату, яка значно обмежувала сферу діяльності українського уряду.

У своїй промові, змінивши тактику відповідно до зміни політичних обставин, Н. Григоріїв заявив, що із самого початку Українська Центральна Рада, Національний конгрес допустили велику помилку, відкинувши самостійницькі ідеї і ставши на шлях федерації, незважаючи на думку українського народу. З політичного погляду, вважав він, необережним кроком було також постійне висловлення і підкреслювання українською стороною своєї повної довіри Тимчасовому уряду, а також російським соціалістичним і демократичним партіям. ,,Нас російські партії завше закликали до довір'я, але нам вони не вірили і не вірять, що показує сама ,,інструкція", – наголошував Григоріїв. Розцінюючи дії російського уряду як випробування української влади, він заявив: "Коли ми приймемо Інструкцію, то покажемо, що ми ще не доросли до політичного життя" [10, с. 230–231]. Участь же в політиці вимагає вміння відстоювати свої пріоритети і досягати порозуміння з опонентами, чому мала бути підпорядкована запропонована Григор'євим політична тактика – ,,торгуватися". Замість того, щоб категорично відкидати Інструкцію, на його думку, найкращим варіантом було б передати її до юридичної комісії і ,,нехай вона маринується там років кілька...", а Генеральний Секретаріат нехай працює тим часом по тому (тобто затвердженому Центральною Радою – О. С.) статуту..."[10, с. 230–231]. Як бачимо, Н. Григоріїв цим виступом ще раз продемонстрував свою рішучість, компетентність, гнучкість і прагматизм як політик (недарма запропонована ним політична тактика часто використовується і нині – на початку XXI ст.).

У повній мірі політичні позиції Н. Григор'єва кінця 1917 р., причому як послідовне розгортання раніше виробленої позиції, засвідчив його виступ на І Всеукраїнському з'їзді рад робітничих, селянських і солдатських депутатів України у Києві (4–6 грудня 1917), який у тих умовах був подією величезного значення, можливо, найбільш знаковою на тлі інших фактів політичного життя. Центральне місце в роботі з'їзду посіло обговорення Маніфесту петроградської більшовицької Ради народних комісарів ,,До українського народу з ультимативними вимогами до Центрально Ради", який надійшов до Києва 4 грудня 1917 р. за підписами голови Рад наркому В. Леніна та наркома закордонних справ Л. Троцького.

Більшість учасників цього форуму виступали із закликами відхилити вимоги ультиматуму та підтримати Українську Центральну Раду (С. Петлюра, В. Винниченко, М. Ковалевський та ін.), і Н. Григоріїв не був винятком. Виступаючи від фракції українських есерів, він заявив: ,,Більшовики своїм ультиматумом кажуть українському народові: ,,Я тобі нічого не зроблю, тільки голову здійму." Це так є, бо вони хочуть знищити Центральну Раду, котра є головою і мозком України" [10, с. 509]. Також Григоріїв звернув увагу делегатів з'їзду на той факт, що більшовики захопили владу самочинно, незаконним шляхом, а отже їхня влада є нелегітимною. Водночас Українську Центральну Раду було обрано українським народом і вона, на його думку, є легітимним виразником народних інтересів: ,,Центральну Раду обрано, тоді як народних комісарів ніхто не обирав" [10, с. 509, 580], – наголошу-

Kyiv National Taras Shevchenko University

вав він. Ці тези, а також дезавуювання Н. Григор'євим виступу члена Київської ради солдатських депутатів, есера-інтернаціоналіста Заковоротного, який фактично підтримав ультиматум [10, с. 509] засвідчили, що його позиція, як і більшості в УПСР, була протилежною до більшовицької. Загалом, виступ Н. Григор'єва на І Всеукраїнському з'їзді рад у Києві цілком відобразив його політичні переконання у питанні національної державності і стосунків з більшовицькою петроградською владою: явно категоричне несприйняття більшовизму; ідея необхідності якнайрішучішого забезпечення державного суверенітету України та його активної оборони. Тому послідовною виглядає підтримка Н.Григор'євим проголошення IV Універсалу Української Центральної Ради. "За десять місяців революції виявилось, що хто б у Петрограді не правив, а Україні волі не дають – стверджував він у січні 1918 р., викриваючи справжні наміри більшовицького уряду. – Все домагаються, щоб слухали тих, хто сидить в Петрограді. Як Микола II, так і Керенський, так і Ленін билися і б'ються тільки за свою власть, за те, кому бути зверху, кому бути паном над усіма народами Росії. І ніхто з них не подбав, щоб дать тим народам хоч будь-який порядок, дать їм спокій, хліб, мануфактуру, залізо, ремінь і все, що потрібно для життя" [4].

Через це українці і їхнє політичне представництво змушені були вдатися до такого рішучого кроку як проголошення самостійності Української Народної Республіки, вважав Григоріїв. ,,Отже, щоб надалі наші чуби дурно не тріщали, мусім ми раз назавше сказати: ніякі Петроградські правительства нам ладу не дають, добра нам не роблять, бо побиваються тільки за свою власть, а тому нема чого нам на них і поглядать. Нехай наш народ сам собою править, нехай має свою ні од кого не залежну державу. Сам собі пан і хазяїн" [4].

Таким чином, в усій теоретичній та практичній діяльності Н. Григор'єва у період Української Центральної Ради простежується характерна особливість – незалежно від того, до яких тактичних кроків він вдавався (проголошення самостійності чи автономії) у різних політичних ситуаціях, він, насамперед, виступав за те, щоб не чекати змін згори (від Тимчасового уряду чи іншої центральної влади), а за те, що ці зміни в суспільно-політичному житті мають здійснювати самі українці, і в першу чергу на місцях, про що свідчить його ідея демократично-федеративної республіки та інші фундаментальні політико-ідеологічні концепти. Ці позиції Григор'єва віддзеркалені й у низці його публічних виступів того періоду, у яких він відстоював принцип політичної самодостатності та самодіяльності української спільноти, тобто – принцип її політичної суверенності. Фактично, це засвідчувало одну з основних підвалин його політичного світогляду, що водночас була і залишається основним принципом демократії в цілому, – джерелом будь-якої влади є народ. А звідси логічно випливав інший демократичний принцип політика Григор'єва – ,,не народ для держави, а держава для народу" [10, с. 230]. Отже, засобом для реалізації природних прав народу є держава. Саме цю ідею він незмінно відстоював і намагався втілювати в життя впродовж всієї своєї громадсько-політичної діяльності.

1. *Верстюк В.* Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917р.) // УЖ. – 2003. – № 3. 2. *Григоріїв Н.* Коло автономії // Нова Рада. – 1917. – 25 квіт. 3. *Григоріїв Наш.* Якої республіки треба бідним людям? – К., 1917. 4. *Григоріїв Н.* Через що Україна мусила оповістить себе самостійною? // Народна воля. – 1918. – 27 січ. 5. *Григоріїв Н.* Творці мого "я" // Трудова Україна. – 1933. – Ч. 7. 6. *Григоріїв Н.* Спогади "руїнника" про те, як ми руйнували тюрму народів, а як будували свою хату. – Львів, 1938. 7. *Майстренко І.* Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. – Мюнхен, б. р. 8. *Солдатенко В.* Третій універсал Центральної Ради і плани федеративного переустрою Росії // УЖ. – 2003. – № 4. 9. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. – Відень, 1921. 10. Українська Центральна Рада. Док. і мат. : У 2 т. – К., 1995. – Т. 1. 11. Чого домагається Українська партія соціалістів-революціонерів? // Боротьба. – 1917. – 1 трав.

Надійшла до редколегії

А. Теличко, студ.

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ БАЖАНА В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РОКІВ

Зроблено спробу проаналізувати громадську діяльність М.П. Бажана під час його перебування на посаді головного редактора газети "За Радянську Україну!" протягом Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

In the article we try to analyse social activity of Mykola Bazhan during his heading of the newspaper "Za Radians'ku Ukrajinu" in the Great Patriotic War 1941–1945.

Постать літературного та громадського діяча Миколи Платоновича Бажана (1904–1983) уже тривалий час приваблює увагу дослідників української літератури. Разом з тим менше уваги приділяється іншому боку його життя – громадській діяльності. Інтерес широкого кола істориків до проблем вітчизняної культурної спадщини та історичного минулого українського народу зростає. Це пов'язане з тим, що в умовах, які склалися на початку XXI ст. в незалежній Україні, виникла потреба висвітлення духовної історії нашого народу, а також конкретних осіб, які здійснили вагомий внесок у цей процес за досить несприятливих для цього умов. З іншого боку, обійденими увагою дослідників залишаються деякі інші питання.

У зв'язку з цим, особливої актуальності набувають дослідження громадської діяльності однієї з визначних особистостей XX ст. М. Бажана, як письменника та громадського діяча, в роки Великої Вітчизняної війни [12, с. 219]. Варто зауважити, що окремі питання громадської діяльності й творчості висвітлювали у відомих працях як вітчизняні, так і зарубіжні вчені і літератори. Низку праць про Миколу Платоновича видали Є. Адельгейм, З. Толубєва, А. Щербак. Творчість М. Бажана високо оцінював відомий радянський ідеолог у галузі літератури О. Левада. Творчість Миколи Бажана досліджено в працях радянської критичної літератури (А. Лосєв, С. Крижанівський, В. Євдокименко, В. Затонський, В. Коряк, О. Романовський, Ю. Мережко, В. Чубар, О. Досвітній, М. Семенко, М. Скрипник, С. Пилипенко, В. Залуга, С. Щупака й ін.). Деякі аспекти громадської діяльності М. Бажана побіжно згадуються у працях сучасних авторів історичних літературних праць, мемуарної літератури (С.Ф. Пивовар С. Кульчицький, Н. Костенко, Ю. Лавріненко, В. Новиченко та ін.). До джерельної бази статті залучено архівні матеріали, мемуари, публікації, монографії, науково-критичні праці, статті газет і журналів.

Участь українського радянського письменника та громадського діяча М.П. Бажана у Великій Вітчизняній війні як відповідального ідеологічного працівника була обумовлена його приналежністю до партійної номенклатури. Перебуваючи на посаді секретаря партійної організації Спілки письменників Української РСР, він одразу ж після початку війни розпочав активну діяль-

© А. Теличко, 2006

ність з формування та налагодження ефективної роботи партійного пропагандиського сектора [11, с. 27].

Подібна доля спіткала й інших діячів українського мистецтва. Серед них варто згадати Олександра Довженка, Андрія Малишка, Максима Рильського, Олександра Головка, Володимира Сосюру, Олексу Десняка та багато інших представників мистецької еліти, які внесли свій посильний внесок у визволення Батьківщини. Усі вищеназвані постаті пережили епоху великого терору в 1930-х рр. (який для української культури вилився в *розстріляне Відродження*) і заплативши чималу ціну змогли залишитися в партійній номенклатурі, ставши фактично "придворними" митцями. Тому на початок війни більшість елітної частини української радянської інтелегенції займалися виконанням доручень керівництва радянської держави і комуністичної партії щодо даної сфери. Микола Бажан дізнався про початок війни в одній з новоприєднаних прибалтійських республік Радянського Союзу – Латвії. Там він перебував як делегат на установчих зборах республіканської спілки письменників. Там же М. Бажан став свідком початку німецько-радянської війни [5, с. 367–369].

Після повернення до столиці радянської України М. Бажан одразу ж прибув у розпорядження Південно-Західного фронту. У Києві Микола Платонович разом з українським радянським драматургом Олександром Корнійчуком та його дружиною Вандою Василевською розпочали створення пропагандиської багатотиражної газети "За Радянську Україну!", яка стала видаватися при штабі Південно-Західного фронту [14, арк. 8]. Одразу ж оформилася організаційна структура видання: головним редактором став М. Бажан, до складу редакційної колегії ввійшли Олександр Корнійчук, Ванда Василевська й Андрій Василенко (Л. Проскунов). Уже в перші дні існування газети до активного створення, чи співпраці з нею долучилися досить відомі письменники: А. Малишко, А. Шиян, Д. Гринько, С. Журахович, С. Воскрекасенко та багато ін. Активне залучення до створення газети українських інтелектуалів сприяло підвищенню змістовної якості газети та якнайшвидшій популяризації новоствореного видання серед якомога більшої частини українського суспільства. Уже 19 липня 1941 р. розпочався регулярний випуск газети "За Радянську Україну!" Цього дня вийшов перший номер газети, яка стала друкованим органом Політичного управління при Південно-Західному фронті. На той час авангардні частини німецької армії "Південь" почали робити перші спроби взяти м. Київ. На інших фронтах частини німецького вермахту досить успішно виконували основні цілі, намічені планом "Барбаросса" – розпочалося оточення Ленінграда, досить швидкими темпами танкові з'днання супротивника просувалися до столиці Радянського Союзу – Москви. На південному напрямку після розгрому радянського танкового угруповання під Дубно завдання захоплення Києва для німецької групи армій "Південь" значно полегшилося [5, с. 371–373].

У першому номері газети було надруковано вірш М. Бажана "Клятва", що згодом став популярним серед населення Української РСР [13, с. 150].

Друкарня і редакція, а також інше матеріальне устаткування газети належали Політичному управлінню Південно-Західного фронту, йому ж було підпорядковане і видання. Як наслідок, місцезнаходження редакції залежало від розташування штабу фронту. Переїзд штабу до міста Бровари ускладнив випуск газети, оскільки друкарня знаходилася на той час у Києві "у незвичних умовах обложеного, прекрасного у своїй героїчності міста" [2, с. 117].

Газета "За Радянську Україну!" якісно вирізнялася серед інших подібних фронтових видань: вона несла надії до мільйонів людей, які опинилися в окупації. У кожному випуску газети лунали заклики до боротьби і непокори; народним масам намагалися вселити віру в перемогу над нацистською Німеччиною.

Кожного місяця радянські літаки перетинали лінію фронту і розповсюджували поблизу міст і сіл 1,5–2 млн примірників газет та агітаційних листівок. Народ прозвав їх *метеликами*. Газета діяла усіма можливими засобами інформації. Її головною метою було переконання окупованого населення і діючих партизанських загонів про можливість і неминучість перемоги над німецьким нацизмом [9, с. 2].

Микола Бажан залишався на посаді редактора газети до кінця війни. У процесі розвитку пропагандистських якостей поета не останню роль відіграв Київський загальноміський мітинг інтелегенції, проведений 28 липня 1941 р. Його відкрив Олександр Корнійчук. У президії були: М.С. Хрущов, Д.С. Коротченко, І.Г. Лисенко, З.Т. Сердюк, Г.В. Шамрило, лауреати Сталінської премії О.О. Богомолець, О.П. Довженко, З.М. Гайдай, О.Є. Корнійчук, поети М.П. Бажан, М.Т. Рильський, композитор К.Ф. Данькевич, народні артисти К.П. Хохлов, М.І. Донець та багато інших визначних постатей Української РСР [3; 2].

Виступ Миколи Бажана був гнівною промовою, спрямованою проти німецько-фашистських окупантів: "На нас зараз дивляться народи всього світу. Ми повинні роздавити гадину, і ми її роздавимо. Це – наша велика історична місія і ми впевнені в нашій правоті і непереможності" [1, арк. 1].

Подальшим розвитком сюжету промови стало відверте засудження складових німецько-нацистської пропаганди: расизм, шовінізм, націоналізм тощо. Завешення промови ознаменувалося гнівною погрозою та вироком противнику від імені радянської інтелегенції. Доповідач закликав поетів створювати пісні-відозви, композиторів – створювати бойові марші, художників – писати антинацистські плакати, учених – поповнювати могутність Червоної армії відкриттями в науці і техніці: "кожен повинен працювати на своєму посту". Подібного пропагандистського характеру були статті в газеті "За Радянську Україну!" [1, арк. 1].

Під час облоги Києва М. Бажан переїхав до м. Бровари, а після падіння столиці України перебрався до Харкова, де створив Лівобережну редакцію. Випуск газети вдалося налагодити у Харківському письменницькому клубі. Одразу ж на місці М. Бажан розпочав організаційну діяльність, направлену на якнайшвидший і найефективніший формат роботи. Він звернувся із закликом до представників української радянської культури, які продовжували залишатися на неокупованій території Української РСР та Радянського Союзу вцілому із закликом друкуватися на шпальтах газети "За Радянську Україну!". На цей заклик свою позитивну відповідь дали ряд представників української радянської інтелектуальної еліти. Серед них варто згадати Володимира Сосюру, Максима Рильського, Павла Тичину, Олександра Довженка, Андрія Малишка і Ванду Василевську. Окрім того, у номерах чільне місце посідала тема моральної підтримки партизанського руху. У такому випадку активними дописувачами ставали Амросій Бучма, Гнат Юра, Юрій Яновський, Олександр Богомолець, Юрій Смолич та ін. [7, с. 140].

Після чергового німецького наступу на Харків редакцію газети було евакуйовано до м. Валуйки, де до листопада 1941 р. редакція перебувала в бездіяльності. Ураховуючи ситуацію на фронті, редакція в цьому місті надовго не затрималася і невдовзі перемістилася до Воронежа. Протягом зими 1941–1942 рр. Воронеж став місцем, де розмістився штаб Південно-Західного фронту. Там зосереджувалися не лише всі управлінські ресурси цього тактичного напрямку, а й відповідна ідеологічна мережа. У місті окрім необхідних відповідно до

штатної чисельності та статутних вимог організацій з питань політичної роботи по всьому фронту зосередилася значна кількість громадських та культурно-мистецьких організацій. Воронеж почали називати тимчасовою українською *літературною столицею* [7, с. 140]. У місті окрім редакції газети "За Радянську Україну!" розгорнула свою діяльність фронтова українська радіостанція, а також низка громадських і літературних діячів: Л. Первомайський, Я. Качура І. Ле, Ю. Мартич, М. Тардов, а також трупа акторів Харківського театру ім. Т.Г. Шевченка. У Воронежі також діяла редакція російської радянської газети "Красная Армия", яка була друкованим органом Політичного управління фронту. Навколо цієї газети згуртувалися і співпрацювали де-які російські письменники (О. Твардовський, О. Безименський, Є. Долматовський та деякі ін.). Газета на своїх сторінках розміщувала не лише плоди творчості та висвітлення громадянської позиції вищеназваних діячів, а й друкувала статті офіційного характеру: урядові і військові постанови, офіційні звернення та відозви вищих посадових осіб радянської країни. Також досить часто друкувалася інформація про мітинги та збори, які носили яскраво виражений антинаціський характер. Так, 26 листопада 1941 р. представники редакції газети Микола Бажан, Олександр Корнійчук, а також Ванда Василевська взяли участь у радіомітингу для українців. Радіомітинг відбувся у Саратові, де було засновано радіостанцію ім. Тараса Шевченка. На сторінках видання було опубліковано відозву "До українського народу", яка була складена М. Бажаном, підписана групою письменників і прозвучала в радіоефірі. Інформація радіомітингу, проведеного у Саратові, надходила до партизанських загонів. У промовах, озвучених на радіомітингу та опублікованих на сторінках газети "За Радянську Україну!", мова йшла про необхідність об'єднання зусиль усіх культурно-історичних регіонів України і направлення їх для бойової морально-психологічної та ідеологічної боротьби. "Слухай, брате мій," – йшлося у радіозверненні, – "у вікопомних лісах Полісся, на прекрасній подільській землі, над кручами зелених Карпат, над тихими полтавськими ріками. Слухай, сестро моя з-понад Беру і Сяну, Дніпра і Дністра, з донбаських осель, зі стрімких чорноморських берегів. Ми разом з Вами душею, волею, ділами… Суворі, грізні часи не порушують, а тільки загартовують нашу єдність. Єдиний український народ і єдині його прагнення, його шляхи боротьби, його впевненні думки про майбутнє" [9, с. 4]. Варто додати, що під час перебування у Воронежі М.П. Бажан також займався письменницькою діяльністю. Там Микола Платонович створив поему "Данило Галицький", яка стала першою в українській радянській літературі історичною поемою воєнного часу. Вищезазначений мітинг мав місце, коли М.П. Бажан разом з редколегією переїхав до Саратова для того, щоб "розвивати інформаційну боротьбу з окупантами". У своїй пропагандиській діяльності, що увібрала в себе елементи ідеологічної боротьби проти нациського агресора, патріотизму Миколі Платоновичу вдалося відтворити благородство і честь, мужність і відвагу нашого народу, протиставити противнику максимально прості, зрозумілі й наближені до українського народу ідеологеми. Незважаючи на необхідність висвітлення в першу чергу сталінського патріотизму, з-під його пера вийшли літературні твори, в основу яких було покладено питання певної національної гідності та патріотизму, моральної потенції народу, незламності його духу і віри в майбутню перемогу над ворогом. "Ця демократичність бачення історії – розуміння вирішальної ролі мас" [10, с. 36].

У січні 1942 р. М.П. Бажана викликали до Москви на поетичну нараду, де він разом з громадським активом уклав з кінокомітетом договір для написання кіносценарію з української тематики. Він отримав робочу назву – "Могила над Дніпром" (інший варіант назви – "Шевченкова могила"), але так і не був реалізований [7, с. 141–142].

На початку 1942 р. Політичне управління Південно-Західного фронту разом зі штабом передислокували до м. Валуйки з відповідним формулюванням "ближче до фронту, де готувався наступ", тобто ближче до України. Після вдалого контрнаступу радянських військ під Москвою українська інтелегенція очікувала кардинальних змін у ході війни. Однак на початку 1942 р. Червона армія втратила стратегічну ініціативу, здобуту наприкінці 1941 р. після перемог під Москвою, Тіхвіном та внаслідок висадки керчинського десанту. Літня кампанія 1942 р. не виправдала очікувань радянського командування, наступальні плани якого провалилися. Як результат – Кримська та Харківська трагедія. Так, під час Харківської катастрофи із запеклих боїв з-під Лозової не повернувся Яків Качура, один із співробітників газети "За Радянську Україну!". Загиблий готував матеріали про бої під м. Лозовою для подання до редакції. Цю втрату було тяжко перенесено як Миколою Бажаном, так і Олександром Довженком, бо для обох загиблий був близькою людиною та цінним співробітником. Після того, як травневий наступ на Харків було зірвано, велика частина червоноармійців і військової техніки потрапили в оточення, а потім у полон. Після цього решта військових частин, що не потрапили в оточення, виснажливо відступали до Сталінграду. Під час переправи через Дон саме з ініціативи М. Бажана було врятовано редакцію газети "За Радянську Україну!" [14, арк. 8]. При відступі до Волги Південно-Західний фронт було перейменовано на Сталінградський. Редакцію газети передислокували з м. Сталінграда на лівий берег Волги у селище Третій Вирішальний. До 1943 р. М. Бажан вів активну діяльність у літературному руслі, результатом якої стало написання збірки "Сталінградський зошит" [2, с. 117–119]. Громадську діяльність поет був змушений тимчасово припинити. Внаслідок таких поворотів у творчому житті йому не вдалося стати свідком поразки ворожих військ під Сталінградом, тоді редакцію відкликали до Москви, мотивуючи це неможливістю виділяти літак для рейсів до України. "З того часу газету та листівки (*метелики*) поширював Український партизанський штаб" [4, с. 206].

Згодом у Москві виник український центр, з якого відправлялися газети, зброя, одяг і харчова допомога українському радянському підпіллю. Отримавши багато вражень від війни, Микола Платонович у той період працював над написанням брошури "Сини України в боях за Вітчизну", у якій з документальною точністю розкрив факти, події, імена прославлених на той час живих і загиблих воїнів [6, с. 206]. Подальші зусилля поета були спрямовані на збереження газети "За Радянську Україну!". "Відстояти її існування, або домагатися створення іншої армійської газети українською мовою – хай навіть з іншою назвою" [6, с. 117]. Однак влада ці пропозиції не підтримала. У січні 1943 р. випуск газети "За Радянську Україну!" припинився. До весни 1943 р. Микола Бажан перебував серед резерву політскладу Головного Політичного управління. Цей період свого життя поет у листуванні з Савою Голованівським називав бездіяльністю. Після цього М.П. Бажан розпочав свою роботу в органах державного управління і посідав високі посади у державному апараті УРСР та СРСР. У 1943 р., коли наближався час звільнення України, на відповідальні посади в українському республіканському уряді відшукувалися кандидати, які були, з одного боку, енергійними, а з іншого – новими людьми. Слід зазначити, що перевага надавалася представникам творчої інтелегенції. У той час ра-

дянське керівництво дещо змінило свою позицію щодо статусу Української РСР у Радянському Союзі. Це пов'язано з тим, що, декларувавши відносно внутрішню та зовнішню політичну самостійність радянської України, керівництво держави і партії могло розраховувати на додаткового гравця на міжнародній арені, тому в Україні відновлювалися скасовані ще на початку 1920-х рр. наркомати оборони та закордонних справ. Призначення високоосвідчених постатей сприяло підвищенню міжнародного пристижу Української РСР. У цей час наркомом закордонних справ було призначено О.Є. Корнійчука, наркомом освіти – П.Г. Тичину, а Ю. Яновського, Я. Кочергу, П. Панча, Ю. Смолича – редакторами друкованих органів та радіомовлення. Миколу Платоновича Бажана призначили заступником Голови Ради Народних Комісарів Української РСР. Цю посаду він займав з 1943 р. по 1949 р. [8, 307].

Отже, протягом Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. М.П. Бажан досить активно займався громадською діяльністю. Спочатку, протягом 1941–1943 рр., вона втілювалася у редагуванні газети "За Радянську Україну!", а потім у його урядовій діяльності з 1943 р. по 1949 р. Микола Бажан обіймав посаду заступника Голови Ради Народних Комісарів Української РСР з питань науки і культури. Його робота на посаді головного редактора супроводжувалася активною громадянською позицією поета щодо безпосередньо подій війни, яка проявилася в активній організаторській діяльності, спрямованій на якомога якісніший зміст друкованого видання. Окрім того великі зусилля було спрямовано на залучення провідних представників української радянської інтелектуальної еліти до роботи над написанням статей, відозв та інших пропагандиських творів патріотичного характеру. Сам М.П. Бажан активно працював над створенням не тільки заміток редактора на шпальтах газети, а й над створенням основного матеріалу газети. Поет розумів, що, залучивши до створення видання еліту творчої української інтелегенції, він отримав змогу не лише бути почутим і зрозумілим, а й отримати підтримку від влади [11, с. 27]. За час свого існування редакція газети декілька разів змінювала своє розташування. Після того, як м. Київ постав перед небезпекою, редакцію газети спочатку було передислоковано до Броварів, а згодом, з урахуванням обстановки на фронтах, новим місцем перебування редакції стали міста Харків, Воронеж, Валуйки, Сталінград та Москва. Газета активно співпрацювала з іншими україномовними радянськими засобами масової інформації. Вдалим прикладом такої співпраці можна назвати проведення радіомітингу в Самарі 26 листопада 1941 р. Протягом подальшого часу газета, незважаючи на проблеми, які періодично виникали перед її керівництвом, продовжувала неперервно виходити. У той час на її сторінках друкувалися не лише офіційні звернення радянського уряду, гнівні антифашиські реляції та відозви, а й поетичні та прозові твори українських літераторів. Безумовно, газета "За Радянську Україну!" відіграла важливу роль у формуванні та підтриманні на високому рівні патріотичної свідомості українців, які перебували на території Української РСР та боролися з нацизмом у лавах українського радянського руху опору. Роль Миколи Бажана, як головного редактора та координатора діяльності вищезазначеного друкованого органу, була важливою і певною мірою зробила свій внесок у діяльність підпілля на території окупованої України.

1. Архів музей літератури й мистецтв України. – Ф. 535, оп. 1, спр. 909. 2. *Бажан М.* Думи і спогади. – К., 1982. 3. *Бажан М.* Враг будет бит! Победа будет за нами! // Радянська Україна. – К., 1941. – № 5.4. *Журахович С.* Редактор фронтової газети // Карбованих слів володар. – К., 1988. 5. *Король В.* Історія України. – К., 2005. 6. *Косарик Д.* Наш полковий комісар // Карбованих слів володар. – К., 1988. 7. *Костенко Н.* Микола Бажан. Життя. Творчість. Особливості віршовістики. – К., 2004. 8. *Лавріненко Ю.* Розстріляне Відродження. – К., 1994. 9. *Мірошниченко М. Бажан і Довженко* // Радянський патріот. – Сосниця, 1997. – № 6131. 10. *Новиченко Л.* На магістралях часу // Бажан Микола. Твори : У 4 т. – К., 1994. – Т. 1. 11. *Пивовар.С.* Погляди М.Бажана на історію української державності в контексті партійно-державної ідеології в УРСР (1940-і роки) // Вісник Київського університету. – К., 2003. – № 65. 12. *Суровцев Ю.* Поєзия Миколи Бажана. – М., 1970. 13. Українська радянська енциклопедія.-Т.4. 14. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 17.

Надійшла до редколегії

А. Шилова, канд. іст. наук

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЗИЦІЇ СВІТОВОГО СПІВТОВАРИСТВА У ЗВ'ЯЗКУ З ЗАГОСТРЕННЯМ ЮГОСЛАВСЬКОЇ КРИЗИ (ПОЧАТОК 90-Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ)

Проаналізовано позиції країн та заходи, вжиті світовим співтовариством з метою розв'язання югославської кризи.

The positions of countries and the measures on settlement of the Yugoslav crises taken by the international community have been analyzed.

Міжнародна співдружність намагалася вжити заходів з метою розв'язання кризової ситуації в Югославії задовго до її граничного загострення. Позиція країн співдружності при цьому не залишалася незмінною. У "Декларації про Югославію" від 26 березня 1991 р. Європейське співтовариство кваліфікувало події в країні як "конституційну кризу" в ході "руху югославського суспільства в напрямі демократичних реформ", зазначивши, що "об'єднана й демократична Югославія має найкращі шанси успішно інтегруватися в нову Європу".

Підхід, заснований на чинних нормативних документах ООН, ЄС, НБСЄ, було підтверджено і в "Заяві про Югославію" ЄС від 8 травня 1991 р. У ній ЄС закликала учасників конфлікту зробити кроки для пошуку компромісів з метою виходу із "серйозної кризи" та забезпечення майбутнього для демократичної, об'єднаної Югославії", що логічно випливало з визнання суверенітету СФРЮ та дотримання принципу невтручання у внутрішні справи суверенних держав з боку інших країн і міжнародних організацій, а також декларованого Паризькою хартією принципу територіальної цілісності держав і недоторканості державних кордонів.

Багато в чому близьку до погляду ЄС позицію зайняли й учасники НБСЄ, сформулювавши її в "Декларації про ситуацію в Югославії", схваленій 19 червня 1991 р. на засіданні у Берліні всього за кілька днів до проголошення незалежності Хорватією та Словенією. Події в Югославії в "Декларації" було кваліфіковано як "конституційне непорозуміння", а загальна оцінка цих подій з боку тридцяти п'яти країн-учасниць НБСЄ була досить стриманою: міністри закордонних справ "висловили приятельську стурбованість і підтримку демократичному розвитку єдності й територіальній цілісності Югославії" [16, с. 106]. На зустрічі 3 липня 1991 р. у Празі НБСЄ звернулася із закликом про припинення вогню і підтримку пропозиції щодо направлення до Югославії місії спостерігачів, організованої ЄС. Після цього НБСЄ відійшла на другий план, поступившись

© А. Шилова, 2006

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЄС, яке також висловилося за збереження цілісної єдиної Югославії, за що його різко критикували.

Проголошення незалежності Хорватією та Словенією наприкінці червня 1991 р. докорінно змінило загальну ситуацію в Югославії, характер *югославської кризи* і, відповідно, ставлення до неї міжнародної співдружності. Так, у "Радянсько-американській заяві по Югославії" від 30 липня 1991 р. СРСР і США, "з глибокою стурбованістю зазначаючи драматичний розвиток ситуації в Югославії", засудили застосування сили у вирішенні політичних розбіжностей і закликали всі сторони дотримуватися домовленості про припинення вогню.

Проте, незважаючи на рекомендації, прийняті на загальноєвропейському рівні, та зусилля Європейської співдружності, ситуація в Югославії продовжувала загострюватися. 2 серпня 1991 р. Радянський Союз звернувся до Президії СФРЮ, уряду та парламенту країни, до вищих представників республік Югославії із закликом "зупинити загострення кризи, припинити вогонь і кровопролиття, сісти за стіл переговорів і разом шукати вихід". У заяві підкреслювалося, що багато в цій ситуації буде залежати від позиції міжнародної співдружності, висловлювалося занепокоєння щодо можливого порушення "межі між наданням добрих послуг і втручанням у внутрішні справи, що неприпустимо ні з погляду міжнародного права, ні з погляду можливих наслідків" [4, с. 34].

Після численних декларацій, заяв і резолюцій, прийнятих різними міжнародними організаціями протягом червня-серпня 1991 р., у яких засуджувалося застосування сили у вирішенні політичних суперечок і констатувалася наявність у Югославії "принципово нової ситуації", міжнародна співдружність здійснила спробу підняти на новий рівень переговорний процес з проблем врегулювання *югославської кризи*, скликавши першу міжнародну конференцію, присвячену Югославії (Гаага, 7 вересня 1991) [19, с. 28]. Стратегічна мета ЄС полягала у спрямуванні зусиль колишніх югославських республік на створення конфедерації нового типу: "вільної асоціації республік з правом кожної на самостійну участь у міжнародному житті", що, як з'ясувалося, не відповідало намірам ні Словенії, ні Хорватії, які послідовно рухалися в напрямі до незалежності, ні Сербії з Чорногорією, які однозначно хотіли залишитися в межах єдиної федеративної держави.

Антагоністичний характер намірів учасників Гаазької конференції, а також відсутність відповідних механізмів міжнародного впливу на конфліктуючі сторони в подібних ситуаціях звели нанівець зусилля міжнародної співдружності врешті-решт врегулювати югославську кризу, яка після цієї невдалої спроби ще більше загострилася.

Головна причина провалу ЄС була в тому, що воно відмовилося від вирішення фундаментального питання в Югославії щодо масштабів і меж самовизначення. Наприклад, не розглянуло можливість проведення плебісцитів під міжнародним наглядом у спірних областях. Однак, як писав Генрі Кіссінджер у статті "Якого роду новий світовий порядок?", "якщо б народам Сербії та Хорватії дали можливість провести плебісцит, то вони майже напевне схвалили б свою громадянську війну" [22, с. 7].

У жовтні 1991 р. лідерів Сербії та Хорватії було запрошено до Москви з метою виведення учасників переговорів з глухого кута, у якому вони опинилися. Проте підписане комюніке внаслідок своєї неконструктивності не мало практичного значення для конфліктуючих сторін. Через декілька днів СРСР, США разом з країнами Європейської співдружності виступили зі спільною заявою (Гаага, 18 жовтня 1991), у якій знову закликали дотримуватися угоди щодо припинення вогню, а також ще раз засудили використання сили для вирішення політичних розбіжностей і зміни існуючих як міжнародних, так і внутрішніх кордонів [18, с. 7].

17 грудня 1991 р. в Брюсселі відбулося засідання міністрів закордонних справ країн – членів ЄС, на якому було прийнято "Декларацію щодо критеріїв визнання нових держав у Східній Європі та Радянському Союзі", "Декларацію по Югославії". У зазначених деклараціях ЄС висловлювала готовність визнати незалежність тих югославських республік, які будуть дотримуватися Заключного Акта Гельсінської Наради, Паризької хартії, Статуту ООН, принципів самовизначення, гарантуватимуть дотримання прав людини та прав національних меншин і етнічних груп [1, с. 19]. Відповідно до цих документів 15 січня 1992 р. відбулося визнання країнами ЄС та іншими державами Словенії й Хорватії, а трохи пізніше – інших югославських республік.

30 травня 1992 р. Рада Безпеки ООН, звинувативши Сербію в підтримці сепаратистських зазіхань боснійських сербів й агресії проти Боснії та Герцеговини, прийняла Резолюцію 757 щодо широкомасштабних санкцій проти СРЮ (Сербії та Чорногорії). Резолюція ввела заборону на торгівлю з Югославією, а також на авіаційне сполучення з нею. Крім цього, всі держави зобов'язувалися скоротити чисельність персоналу дипломатичних представництв і консульських установ Союзної Республіки Югославія, а також не допускати участі в спортивних змаганнях на своїй території її представників [20, с. 1].

Цей важливий документ було прийнято поспіхом: Рада Безпеки у повному складі обговорювала його менше двох днів. Деякі країни навіть не встигли остаточно узгодити свої позиції. Резолюцію 757 було прийнято 13 голосами "за" (Китай та Зімбабве утрималися).

Серйозні сумніви щодо справедливості введення Радою Безпеки ООН широкомасштабних санкцій проти Белграда було висловлено у розповсюдженій через три дні після прийняття Резолюції 757 доповіді Генерального секретаря ООН стосовно становища в Боснії та Герцеговині. У цьому документі основну провину за артилерійські обстріли Сараєво, зрив домовленостей щодо припинення вогню, невиконання раніше прийнятих рішень Радою Безпеки покладено не на керівництво Югославії (Сербії та Чорногорії), а на збройні формування "Сербської Республіки Боснії й Герцеговини". У доповіді також звинувачено військових хорватської армії, що діяла в Боснії та Герцеговині.

Австрія під впливом Німеччини також виступила активним прибічником розпаду СФРЮ, підтримавши республіки, що відокремилися. Ще у 1989 р. Відень виступав за зміцнення СФРЮ як демократичної федерації та активно підтримував ідею створення в межах Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ) спеціального фонду для надання Югославії підтримки в лібералізації економічного й політичного життя країни. Розв'язання бойових дій на території Словенії влітку 1981 р. остаточно поклало край сподіванням щодо збереження Югославії як федерації чи конфедерації. Однак враховуючи сусідство з СФРЮ та не бажаючи давати привід для звинувачень у переслідуванні власних інтересів, Австрія відмовилася від прямої участі в міжнародних акціях на території колишньої СФРЮ [10, с. 5].

Чіткої позиції щодо подій у Югославії спочатку не мала Великобританія. Під час виступу в телепрограмі Бі-бі-сі 30 червня 1981 р. міністр іноземних справ і в справах Співдружності Великобританії Дуглас Херд заявив, що "врегулювання конфлікту в Югославії може бути досягнуте тільки самим народом цієї країни. Воно не може бути нав'язане йому зовні... Найкращий вихід з ситуації, що склалася – домовитися про створення такої федерації, у якій окремі республіки працювали б разом на основі

нового федеративного договору" [8, с. 2]. Через три дні в ході дебатів у палаті общин британського парламенту стосовно становища в Югославії Дуглас Херд заявив: "Югославія переживає небезпечне поглиблення громадянського конфлікту та кровопролиття. У таких обставинах було б цілком правильним і розумним вирішити, чи може Європейське співтовариство допомогти цій країні. Що стосується Великобританії, то вона все ще розглядає питання щодо визнання незалежності Словенії і Хорватії" [8, с. 2]. Звичайно, багато в чому така значна різниця в британських оцінках подій у цій країні пояснювалася, перш за все, динамізмом самих подій. Разом з тим вона свідчила про відсутність чіткої позиції Лондону в цьому питанні, якому доводилося враховувати досить суперечливі підходи США та партнерів по Європейському співтовариству до ситуації в СФРЮ.

Довше всіх ідею єдиної та неподільної Югославії підтримувала Франція. Позиція французького керівництва щодо подій в Югославії із самого початку знаходилася у руслі загального підходу Парижа до змін, які відбувалися в той час у Центральній і Східній Європі. Один з головних акцентів робився на необхідності збереження існуючих у Європі державних структур. Досить чітко цю позицію було викладено в кінці травня президентом Міттераном в інтерв'ю, яке він дав телебаченню Угорщини. "У нинішній ситуації в Європі необхідно намагатися зберегти єдність існуючих державних структур при одночасному визнанні прав національних меншин", – такою була головна думка інтерв'ю, яке фактично мало вигляд стислого викладення офіційної французької позиції з цих проблем. "Я виступаю, – підкреслив далі глава французької держави, – перш за все за внутрішні угоди, за примирення, за створення федеративних і конфедеративних утворень для того, щоб національні меншини мали можливість відстоювати свої інтереси. Однак це не повинно створювати ускладнення для державних структур, які формувалися століттями" [21, с. 8].

Дотримуючись геополітичних поглядів ще часів першої світової війни, Париж не усвідомлював, що одночасний розпад югославської держави та югославської комуністичної системи був, по суті, лише двома гранями одного феномена, що Сербія чіплялася за комунізм, а процес, який розпочався на півночі-заході країни, суперечив процесам, що відбувалися в центрі країни.

Сполучені Штати Америки тривалий час не виявляли особливого інтересу до *югославської кризи*, перебуваючи в ролі верховного арбітра та надаючи можливість вирішувати регіональні проблеми країнам регіону, тому що Югославія не мала пріоритетного значення в зовнішньополітичній діяльності США. Підхід Вашингтона до цієї країни та її сусідів, як правило, формувався, по-перше і головним чином, у зв'язку зі становищем у самих Сполучених Штатах, повністю підкоряючись інтересам повсякденної політики, а по-друге – з інтересами їх головних європейських партнерів, роль яких у різний час виконували Великобританія, Франція, Німеччина. З квітня 1992 р. США остаточно визначили своє ставлення до *югославської кризи*. Америка, яка частіше ніж будь-яка інша країна застосовує санкції, повністю прийняла позицію ЄС, активно підтримала лінію на економічну та політичну ізоляцію Сербії й Чорногорії. Американський план розв'язання *югославської кризи* характеризувався яскраво вираженим силовим підходом, що характерно для дій США на світовій арені, а також послідовним антисербським спрямуванням.

Керуючись уже власними інтересами, а не інтересами союзників, США в ситуації з двома конфліктуючими сторонами в югославській кризі – сербами та хорватами – створили третього учасника протистояння – мусульманський режим у Сараєво, і почали надавати йому послідовну і всебічну підтримку [17, с. 469].

У червні 1992 р. до санкцій ООН проти Белграда приєдналася Швейцарія. Уряд цієї країни призупинив торгові зв'язки та надання послуг СРЮ. Берн підтримав заходи ООН щодо обмеження повітряного сполучення із Сербією та Чорногорією. У подальшому протягом усього часу нейтральна Швейцарія брала участь у спостереженні за виконанням санкцій ООН, сприяла миротворчим зусиллям ООН у регіоні [9, с. 12].

Болгарія, висловившись за право на самовизначення всіх народів на території Югославії, визнала в січні 1992 р. одночасно чотири колишні югославські республіки. Виходячи з географічної близькості, як сусідня країна, Болгарія відмовилася від участі в конфлікті, заявивши при цьому, що всі інші сусідні з колишньою Югославією країни, включаючи держави – члени НАТО, а саме Грецію та Туреччину, також не повинні втручатися в нього, оскільки, незважаючи на їхні благі наміри, це може викликати загально балканську війну [15, с. 23].

За військове невтручання в Югославії виступала й Румунія. Міністр закордонних справ Румунії Адріан Нестасе заявив, що "введення військ у цю країну призведе лише до ескалації конфлікту, у який будуть втягнуті й інші держави" [11, с. 2]. Головними умовами вирішення югославської проблеми він назвав припинення бойових дій, взаємне визнання всіх республік, створених на території цієї країни, дотримання прав людини, а також прав усіх національних меншин, припинення потоку біженців [11, с. 3].

Аналогічної позиції дотримувалася Угорщина. В офіційній заяві її уряду говорилося, що вирішенню протиріч в Югославії не можуть сприяти ні односторонні заходи, ні загроза застосування чи безпосереднє застосування сили, висловлювалася надія, "що напружена ситуація в Югославії не вплине на становище угорської національної меншини в цій державі" [5, с. 3].

Ідею військової інтервенції проти сербських сил у Боснії та Герцеговині, а також нанесення удару по військових об'єктах на території Союзної Республіки Югославії весь час підтримували словенські політики. Прем'єр-міністр Словенії Я. Дрновшек підкреслював, зокрема, в інтерв'ю австрійській газеті "Штандарт", що Словенія виступає за військову інтервенцію проти Сербії, однак Заходу, говорив він, очевидно, нелегко прийняти таке рішення [6, с. 24].

Ставлення російської дипломатії до подій у Югославії багато в чому визначалося схожістю процесів, що супроводжували розпад двох федерацій. Про власну політику Росії до югокризи можна говорити, починаючи з кінця 1991 – початку 1992 р., коли відбувся розпад СРСР та припинило своє існування загальносоюзне міністерство закордонних справ. Підхід Росії до подій у Югославії не так базувався на власному досвіді, як визначався ейфорійними настроями у зв'язку з очікуваною співпрацею з провідними західними державами, і перш за все США, відносинам з якими віддавався пріоритет. Росія відійшла від тези про відповідальність усіх учасників югокризи за військові зіткнення та кровопролиття і переклала звинувачення на Сербію та Югославську Народну Армію. Було проігноровано факт відповідальності мусульманської сторони за ескалацію напруги та її переростання в збройний конфлікт.

30 травня 1992 р. Росія приєдналася до санкцій ООН проти СРЮ. Пояснюючи свою позицію, її уряд в офіційному повідомленні заявив, що "Росія виконує свою місію великої країни, відповідальної за підтримання міжнародного правопорядку" [2, с. 44]. У грудні 1992 р. директор Департаменту інформації та друку С. Ястржембський пояснив на брифінгу, що у випадку

Kyiv National Taras Shevchenko University

неприєднання до санкцій Росія не змогла б розраховувати ні на кредитну підтримку Заходу, ні на відстрочення платежів за російським боргом, ні тим більше на довготермінову реструктуризацію боргів [3, с. 105].

"Повернення Росії на Балкани" відбулося після взяття нею на себе у 1993 р. ролі посередника між західними країнами та Сербією, зокрема в реалізації плану Венса – Оуена.

Проти визнання незалежності Македонії виступила Греція. Визнання Македонії Греція обумовила наданням їй гарантій, що Скопле не буде висувати до Афін територіальних претензій, вести проти них ворожу пропаганду і змінить назву своєї республіки [12, с. 4]. Проте Македонія відмовилась змінити назву, і в цьому її підтримала Італія. Позиція Італії з *македонського питання* призвела до загострення греко-італійських відносин. Європейське Співтовариство і США заявили про готовність визнати Македонію, але за умови, що вона дійде згоди з Грецією. Однозначно висловилася за визнання Македонії Росія [13, с. 3]. Пізніше, відповідно до підписаної під егідою ООН в Нью-Йорку проміжної угоди, Греція й Македонія домовилися продовжити ведення переговорів для пошуку взаємоприйнятного рішення стосовно питання щодо назви.

Не останню роль у політичній грі довкола *югославської кризи* відігравали країни, які з тих або інших міркувань вважають території, на яких розгорнувся конфлікт, сферою своїх національних інтересів. Характерний приклад у цьому відношенні – Туреччина, яка відповідно до нового економічного порядку, заснованому на ідеях атлантизму, покликана заповнити геополітичний простір, з якого намагаються витиснути слов'янські держави і, перш за все, Росію. У грудні 1991 р. вона висловила "стурбованість з приводу громадянської війни в Югославії," а також готовність "звернути увагу на долю боснійців і македонців, з якими в Туреччини існують історичні зв'язки" [23, с. 274]. Випереджаючи рішення ЄС про визнання Боснії й Герцеговини (6 квітня 1992), Туреччина у першій половині березня визнала цю колишню республіку СФРЮ як незалежну та суверенну державу.

Маючи власні інтереси на Балканах ще з часів існування Османської імперії, Туреччина завжди намагалася поліпшити свої геополітичні позиції в цьому регіоні. З ініціативи Туреччини в листопаді 1992 р. в Анкарі проходила конференція на рівні міністрів закордонних справ балканських країн, присвячена подіям у Югославії. Однак позиція Туреччини учасниками конференції була зустрінута досить стримано, що пояснювалося небажанням сусідніх держав визнати Туреччину в ролі нового лідера регіональної політики.

Підвищеною активністю характеризувалася діяльність Туреччини у питаннях, пов'язаних з *югославською кризою*, у межах Організації Ісламська конференція (ОІК), яка на той час об'єднувала 47 мусульманських країн Азії та Африки. Саме Туреччина, за оцінками незалежних спостерігачів, разом з деякими іншими країнами – у першу чергу Іраком, Саудівською Аравією, Єгиптом, Пакистаном, домоглася зміни ставлення ОІК до *югославської кризи*: від стриманої підтримки заходів ЄС і ООН – до активної підтримки мусульман Боснії та Герцеговини й беззастережного осуду Сербії та сербів [7, с. 25]. На V позачерговій зустрічі міністрів закордонних справ країн – членів ОІК у червні 1992 р. Туреччина запропонувала проект резолюції, у якому засуджувалися дії Сербії та ЮНА, схвалювалося введення ембарго ООН, висловлювалася вимога до ООН організувати військову інтервенцію проти сербських сил у Боснії і Герцеговині у випадку, якщо економічні заходи проти Сербії та СРЮ не принесуть бажаного результату [7, с. 25]. Під час 47-ї сесії Генеральної асамблеї ООН у вересні 1992 р. країни ОІК висловилися проти визнання СРЮ спадкоємницею колишньої СФРЮ як члена ООН. ОІК настійливо намагалася винести на обговорення міжнародної співдружності питання щодо сербських територій Санджак, Косово, Воєводина, а також стосовно Македонії, домагалася направлення туди "для запобігання поширенню конфлікту" спостерігачів ООН [14, с. 13]. Зусилля Туреччини, так само як і деяких інших країн, спрямовані на забезпечення власної присутності в зоні *югославської кризи*, у принципі були схвально зустрінуті міжнародною співдружністю.

Югославська криза й особливо її сповзання до насилля після закінчення холодної війни здавалися якоюсь європейською аномалією, викликаною розпалюванням нестримного націоналізму та емоційними зверненнями до минулого.

Міжнародне співтовариство, звичайно, не могло бути байдужим до конфлікту в Югославії, який справляв враження ірраціонального і майже кримінальним діянням і мав далекосяжні наслідки. Однак у його політиці по відношенню до Югославії не було послідовності та єдності. Так, ЄС, тривалий час виступаючи за збереження цілісної єдиної Югославії, опинилося у винятково складному становищі. Заявивши про невизнання будь-яких змін кордонів за допомогою сили, однак санкціонувало незаконні у зв'язку з цим зміни кордонів, здійснені Словенією, хоча не дало благословення на перегляд кордонів Хорватії, здійснений за допомогою іррегулярних сербських загонів і бронесил Югославської національної армії.

Побачивши, що ЄС опинилося в глухому куті, Німеччина першою самостійно визнала Словенію та Хорватію. Швидке визнання нею двох колишніх республік СФРЮ мало не призвело до розколу в ЄС: Франція, Великобританія та Іспанія спочатку не підтримали цього кроку. Однак поступово Німеччина схилила 11 членів ЄС піти за її ініціативою у визнанні Словенії та Хорватії, переконавши ЄС, що перетворення адміністративних кордонів у міжнародні припустимо навіть за допомогою сили. Головний довід на користь визнання Словенії і Хорватії полягав у тому, що воно мало покласти край воєнним діям. Іншими словами, стверджувалося, що дипломатичне визнання могло бути використане у новій ролі, а саме – як ефективний інструмент урегулювання конфліктів.

Однак *дипломатія визнання*, у яку активно включилися і Сполучені Штати, навіть не призупинила югославської кризи. Якою катастрофічною виявилася ця політика, стало зрозуміло в Боснії та Герцеговині, після визнання незалежності яких країнами міжнародної співдружності почалися відкриті озброєнні сутички між сербами, мусульманами й хорватами, що переросли в громадянську війну на території всієї республіки.

Таким чином довід, що дипломатичне визнання може використовуватися як метод врегулювання конфліктів, заохочує сепаратизм сторони, яка відокремлюється, вдаючись до насилля. А будь-яке зовнішнє заохочування сепаратизму за своєю суттю є заохочуванням нестабільності.

У кінцевому рахунку міжнародне співтовариство погодилося на принесення в жертву *кодексу принципів* міжнародної поведінки – непорушності кордонів і незастосування сили. Однак не дотримуючись послідовно жодного з них, воно не змогло і не могло виробити правильного підходу до примирення сторін між собою, хоча цю роль мала взяти на себе РБСЄ, як організація, яка визначає стандарти поведінки в Європі.

Єдиним способом вирішення протиріччя між загальновизнаними принципами непорушності кордонів, з одного боку, і національним самовизначенням з іншого,

могло бути підпорядкування одного принципу іншому. Зрозуміло, що потрібно було жертвувати кордонами, а не самовизначенням – кордони можуть ламатися, і вони ламаються, а волю нації побудувати свою державу зламати неможливо. У Югославії ж було визнано право на самовизначення територій, а не народів. Найкращим же шляхом урегулювання конфліктів, пов'язаних з намаганням отримати суверенітет, є, як свідчить історія, проведення плебісцитів під міжнародним наглядом.

1. *Волков В. К.* Трагедия Югославии // Новая и новейшая история. – 1994. – № 4–5. 2. *Гуськова Е. Ю.* Кризис на Балканах и позиция России // Югославский кризис и Россия. Документы, факты, комментарии (1990–1993). – М., 1993. 3. *Гуськова Е. Ю.* История югославского кризиса (1990–2000). – М., 2001. 4. Заявление Советского правительства (2 августа 1991 года) // Вестник Министерства иностранных дел СССР. – М., 1991. – № 16/18 (98/100). 5. Комсомольская правда. – 1991. – 6 июля. 6. *Малинов Ю.* Словения: политика в области национальной безопасности // Компас. – 1993. – № 24. 7. *Маначинський О. Я.* Югославія: криза продовжується. – К., 1993. 8. *Овчинников П.* Реакция в Великобритании на события в Югославии // Компас. – 1991. – № 136. 9. О возможностях участия Швейцарии в новых санкциях против СРЮ // ИТАР–ТАСС. – 1993. – 21 апреля. – Серия СЕ. 10. Поточний архів МЗС України. Управління Європи та Америки // Позиція Австрії щодо участі в міжнародних акціях у колишній Югославії. – 1992. 11. Поточний архів Міністерства закордонних справ України. Управління Європи та Америки // Позиція МЗС Румунії щодо югославського питання. – 1992. 12. Поточний архів Міністерства закордонних справ України. Управління Європи та Америки // The difference over the name "Republic of Macedonia". – 1992. 13. Поточний архів Міністерства закордонних справ України. Управління Європи та Америки // Щодо визнання Македонії. – 1992. 14. Позиция Организации Исламская конференция // ИТАР – ТАСС. – 1993. – 5 мая. 15. Позиция Болгарии по югославской проблеме // ИТАР–ТАСС. – 1993. – 26 апреля. 16. *Рудяков П.* Розчленування Югославії – перерозподіл Європи // Політична думка. – 1994. – № 3. 17. *Рудяков П.* Новый передел Европы в 80-90-е годы XX века и место Турции в нем // Меhународни научни скуп "Ислам, Балкан и велике силе (14–20 век)". – Београд, 1997. 18. Совместное заявление СССР, США, ЕС (Гаага, 18 октября 1991 года) // Вестник Министерства иностранных дел СССР. – М., 1991. – № 21 (103). 19. Declaration on the occasion of the ceremonial opening of the conference in Yugoslavia. 7 September 1991 // Rev. of inter. affairs. – Belgrade, 1991. – № 995–997. 20. *Hans K.* Eticki aspekt sankcija u medunarodnom pravu // Medunarodna politika. – Beograd. – 1995. – № 1036. 21. The Financial Times. – 1991. – July 4. 22. The Washington Post. – 1991. – December 3. 23. *Zoran Stanojevic.* Jugoslovenska kriza i bezbednost Balkana // Medunarodni problemi. – Beograd. – 1995. – № 3.

Надійшла до редколегії

Kyiv National Taras Shevchenko University

М. Алієва, асп.

ДІАСПОРА: ІСТОРІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА СПРОБА УТОЧНЕННЯ ЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

Після аналізу сучасної наукової літератури з проблем дослідження діаспори зроблено спробу уточнення значення поняття діаспори, вивчено історію його виникнення та історіографію, доведено на прикладах актуальність проблеми, а також запропоновано своє трактування феномену діаспори.

In the article the author made a attempt to specify the term diaspora investigated the history of the origin of this term represented the historiography on the base of the analysis of modern literature and proposed own point of view on the term diaspore. The author understand the Diaspora as a part of ethnos, which because of the different historical events proved to be out of their ethnic motherland and saved their ethnic, religios identicus, the notion about the common historical origin, the common interests, the cultural heritages, the ideas and the society solidarity.

Останнім часом у літературі досить часто став уживатися термін *діаспора*. Це зумовлено тим, що у сучасному світі розширюється коло явищ, які позначаються цим поняттям, виникають нові виміри можливої конфліктності проблеми діаспор у масштабах усього світу, зокрема через підвищення міграційної рухливості населення, яке шукає кращої долі за межами своєї батьківщини. Це населення часто залишається назавжди серед представників інших народів, культур, релігій, іноді змінюючи при цьому вже встановлений спосіб життя нових сусідів. Крім того, внаслідок розпаду одних держав та утворення інших, частина населення, не рухаючись з місця, опинилася у складі нових країн. Сказане настирно ставить феномен діаспори на порядок денний та обумовлює актуальність його дослідження.

Аналіз сучасної наукової літератури з проблем діаспор засвідчує відсутність якогось більш-менш чіткого визначення цього поняття, а також ясності у використанні терміна *діаспора*. Він досить довільно застосовується для позначення різноманітних процесів та явищ. Кожен дослідник вкладає в це поняття свій зміст.

Перші спроби з'ясування поняття мають давню історію. У Сполучених Штатах ця проблема починає осмислюватися вже з 1910–1920 рр. науковцями Чиказької школи, а в Європі до нього звертаються лише в 1960–1970-і рр., коли до розвинених країн – Німеччини, Великобританії, Франції – зростає потік мігрантів. Діаспорні спільноти досліджувалися такими відомими науковцями як Е. Сміт, Ю. Бромлей при розробленні ними своїх фундаментальних концепцій і теорій етносу та нації [12]. До цієї проблеми звертається чимало пострадянських науковців. Зокрема визначитися в понятті роблять спробу О. Мілітарьов [10], В. Дятлов [7]. Типологію та функції діаспор розглядають Ж. Тощенко, Т. Чаптикова [15], особливості адаптації діаспор до чужого середовища – В. Дятлов [7], питання з'ясування діаспори як історичного феномена – В. Тишков [13] та ін. При цьому вони намагаються дослідити якомога більше аспектів функціонування цього явища, тобто підійти до нього комплексно, хоча не з усіма їх висновками можна погодитися.

Сучасним дослідженням соціального буття української діаспори, аналізу її як суспільного явища присвячені праці і вітчизняних дослідників – В. Маркуся [9], В. Євтуха [8], І. Винниченка [5] та ін. Проте необхідно зазначити, що сутність діаспори як соціального й етнічного феномену досліджені в науковій літературі ще недостатньо. Та й сам термін *діаспора* сьогодні перебуває у процесі осмислення і розроблення.

Виходячи із сказаного, можна стверджувати, що назріла нагальна потреба уточнити значення терміна та поняття діаспори, систематизувати вже існуючі критерії позначення відповідної етнічної спільноти діаспорою. Таке завдання і ставить перед собою автор цього дослідження.

Зазначимо насамперед, що слово *diaspora* – грецьке за походженням і перекладається як *розсіювання*. Це поняття тривалий час пов'язувалося лише з євреями, які з часу Вавилонського полону опинилися поза межами своєї первісної батьківщини – Іудеєю і Самарією – та розпорошилися по світу.

Термін *diaspora* утворений від дієслова *diaspeirein* – розсіюватися, розсипати, роздавати, що складається з частки *dia-* та дієслова *speirein* – сіяти, засівати, сипати. Дієслово *diaspeiro* зустрічається в ранніх грецьких текстах (у Геродота та Софокла) у значенні розсіювати, розбивати (військо) та витрачати (гроші), а іменник *diaspora* вперше засвідчений у Септуагінті, грецькому перекладі єврейської Біблії, саме в значенні *розсіяння євреїв серед язичників*, незабаром це слово згадується у Плутарха, Філона Олександрійського та пізніше у християнських авторів. У сучасному івриті діаспора у значенні власне єврейська діаспора передається традиційним терміном g-lëë (галут). Цей термін, використаний у різних єврейських громадах світу, що говорять різними мовами, має виражену негативну конотацію. Він означає ще і *важке, болісне життя*, і *рабське становище* [16, с. 97]. У цього іменника два значення – вигнання і вигнанці, та походить він від дієслова *відправлятися у вигнання*. Грецькі еквіваленти g-lëë та gTl- в Септуагінті – apoikesi-a *еміграція*, metoikesi-a *депортація* і aichmalosi-a *ув'язнення*, але не diaspora. Початкове значення *вигнання* терміна g-lëë *діаспора* та його грецькі еквіваленти, знайдені єврейськими тлумачами з Олександрії Єгипетської, свідчать про уявлення самих євреїв як про насильницьку та трагічну подію [10, с. 24].

У процесі історичного розвитку людства, поняття діаспора набуло ширшого тлумачення, стало вживатися при назві етнічних груп, які з тих чи інших причин були відірвані від свого народу, але продовжували жити як особлива етнічна спільнота в іншоетнічному середовищі, підтримуючи зв'язок з поселенням своєї основної частини. Відхід від принципа застосування терміна *діаспора* винятково для позначення форми і способу багатовікового існування єврейського етносу сприяє розвитку семантики цього терміна, оскільки враховує появу з часу його виникнення інших форм проживання за межами основної етнічної спільноти її окремих частин.

Нова та новітня історія покликали до життя якісно інші чинники утворення діаспор. Вони стали наслідком економічних процесів, що вимагали притоку значних трудових ресурсів в одні країни і, відповідно, послаблення тиску аграрного перенаселення в інших країнах. Крім того, утворенню діаспор сприяли й утиски та обмеження в суспільному житті, що можна було тлумачити як етнічне переслідування. Зазначені чинники змінили і трактування поняття діаспора.

У різних сучасних словниках й енциклопедіях ми віднаходимо відмінні, а інколи і досить суттєво, тлумачення поняття діаспора. Так, наприклад, Советский энциклопедический словарь визначає діаспору як сукупність населення зазначеної етнічної чи релігійної приналежності, яка проживає в країні або районі нового розселення [11, с. 38]. Інші видання додають, що термін

© М. Алієва, 2006

Kyiv National Linguistic University

використовується для позначення національних та релігійних груп, які живуть поза країнами свого походження, у нових для себе місцях на становищі національно-культурної меншини [1, с. 705; 2, с. 388]. І такі приклади можна продовжити.

Проаналізувавши подібну ситуацію, можна стверджувати, що сьогодні оформилися два основні підходи до визначення поняття діаспори. Їх відправна точка – розгляд перебування частини етносу за межами розміщення його ядра при збереженні етнічної ідентичності та внутрішньої солідарності. Дж. Армстронг, Г. Шиффер, М. Есман, О. Мілітарьов розглядають діаспору винятково як похідну від міграції. За словами О. Мілітарьова, під діаспорою слід розуміти лише такі переміщення людських спільнот, які призводять до розподілення єдиної спільноти не менш як на дві групи, що перебувають у різних країнах, але не на суміжних, а на відокремлених одна від одної за географічним або адміністративним розташуванням територіях [10, с. 26]. О. Мілітарьов наголошує на принциповій важливості для формування та розвитку діаспори саме вимушеної і навіть насильницької еміграції. Адже за усього свого намагання до згуртованості емігрантські громади мають більш дисперсний тип поселення, ніж автохтонні етнічні анклави, що опинилися за межами батьківщини внаслідок зміни кордонів. Сам факт недобровільного переселення накладає відбиток на усвідомлення свого місця та ролі у новому оточенні а також формує особливе ставлення до свого етнічного материка, принципово інакшу духовну пов'язаність з ним. На думку автора, розглядати діаспору винятково як похідну від міграції не можна, оскільки навіть зв'язок материка з діаспорою інший, ніж з еміграцією. Еміграція – це "рух в один бік", а діаспора – рух в обох напрямках, релігійні, культурні, економічні зв'язки з етнічним ядром.

Згідно з другим підходом, поняття *діаспора* охоплює ширше коло явищ, у т. ч. включає і компактні поселення на автохтонних землях. Представники цього напряму – В. Маркусь, Ж. Тощенко та ін. [9; 15]. У цьому випадку "стрижневим моментом є фіксація факту перебування певної частини етнічної спільноти за межами території її ядра", коли міграція розглядається як один із способів формування діаспори. Прихильники цього підходу більшу увагу приділяють значенню соціальної організації існуючих діаспорних громад. Подібне визначення дають Ж. Тощенко та Г. Чаптикова. Вони розглядають діаспору як стійку сукупність людей єдиного етнічного походження, яка проживає за межами своєї історичної батьківщини (поза ареалом розселення свого народу) і яка має соціальні інститути для розвитку і функціонування даної спільноти [15, с. 48]. Ю. Лисенко дає ще ширше тлумачення. Він розуміє діаспору як частину народу, що проживає поза країною його походження [14, с. 439].

Більш нюансоване обговорення проблем діаспори відбувається в зарубіжній науці, переважно в історіографії та соціально-культурній антропології, але і тут є низка слабких місць, незважаючи на цікаві теоретичні розробки. У першому номері англомовного журналу "Діаспора" один з його авторів Уільям Сефрен, наприклад, робить спробу визначити, що є змістом історичного терміна діаспора, під якою він розуміє "експатрійовану общину меньшості". Називається шість відмінних характеристик таких громад: розсіяність з першопочаткового *центру* в крайньому разі в двох *периферійних* місцях; наявність пам'яті або міфу про *першобатьківщину* (homeland); "віра, що вони не є і не будуть повністю прийняті новою країною"; вбачання першобатьківщини як місця неминучого повернення; вірність підтримці або відновленню цієї батьківщини; наявність групової солідарності та почуття зв'язку з першобатьківщиною [6, с. 39].

У межах такого визначення безсумнівними (але не без винятків) виглядають вірменська, магрибська, турецька, палестинська, кубинська, грецька і, можливо, сучасна китайська та в минулому польська діаспори, однак жодна з них не підходить під *ідеальний тип*, який Сефрен фактично сконструював на прикладі єврейської діаспори. В. Тишков в останьому випадку знайшов масу невідповідностей. Він стверджує, що, по-перше, євреї не є єдиною групою, вони – добре інтегрована та високостатусна частина основного населення в низці країн, по-друге, більшість євреїв не бажає "повернення" на першобатьківщину, по-третє, "групова солідарність" – це теж міф, який, до речі, жорстко відкидається самими євреями, якщо заходить мова про *єврейську солідарність*, *єврейське лоббі* в політиці, економіці або академічному середовищі [14, с. 440].

Вживання в історіографії та інших дисциплінах "достатньо умовного поняття" [13, с. 52] діаспора передбачає існування супроводжуючих його категорій. Насамперед, це категорія т. зв. батьківщини для тієї чи іншої групи. Один з американських спеціалістів з проблем етнічності Уолкер Коннор визначає діаспору як "сегмент населення, що живе за межами батьківщини" [6, с. 40]. Це визначення приблизно збігається з домінуючим у вітчизняній історіографії підходом. Однак подібне надзвичайно широке визначення діаспори невиправдано охоплює всі форми імігрантських громад та фактично не робить різниці між імігрантами, експатріантами, біженцями.

Інша характеристика діаспори – наявність та підтримка колективної пам'яті, уявлення або міфу про *першу батьківщину*, *вітчизну*, які включають географічну локацію, історичну версію, культурні досягнення та культурних героїв. Уявлення про батьківщину як колективну пам'ять є створеною та вивченою конструкцією, яка, як і будь-яка колективна ідеологія, авторитарна по відношенню до окремої особистості або кожного члена діаспори. Адже в особистісному плані уявлення про батьківщину у людини – це, насамперед, її власна історія, тобто те, що вона прожила і пам'ятає.

Дослідники, зокрема В. Тишков, виділяють також фактор домінованого суспільства або середовища існування діаспори. Ідеологія діаспори передбачає, що її члени не вірять в те, що вони є інтегральною частиною і, можливо, ніколи не зможуть бути повністю прийняті суспільством проживання і з цієї причини хоча б частково відчувають свою відчудженість від цього суспільства [14, с. 344]. Почуття відчудженості, насамперед, пов'язане із соціальними факторами, особливо з дискримінацією та приниженим статусом представників тієї чи іншої групи. Безумовний фактор відчудження – культурний (насамперед, мовний) барьєр. Однак навіть успішна соціальна інтеграція та сприятливе суспільно-політичне середовищє не можуть позбавити від почуття відчуженості. Іноді, особливо у випадках трудових міграцій, відчуження викликане труднощами господарської адаптації до нового природного середовища, що вимагає радикальної зміни систем життєзабезпечення і навіть природно-кліматичної адаптації.

Дослідники виділяють ще одну відмінну рису діаспори – романтичну (ностальгічну) віру в батьківщину предків як у справжній, ідеальний дім та місце, куди представники діаспори або їхні нащадки мають рано чи пізно повернутися [13, с. 52]. Зазвичай тут має місце доволі драматична колізія. Утворення діаспори пов'язане із психологічною травмою внаслідок міграції (переїзд – це завжди життєво важливе рішення) і тим більше з трагедією примусового переміщення.

Taras Shevchenko National University

Частіше за все переміщення відбувається з менш сприятливого соціального середовища у благополучніші соціальні та політичні суспільства (основним фактором просторового пересування людей протягом усієї історії залишаються, насамперед, економічні міркування).

Ідеальна батьківщина та політичне відношення до неї можуть дуже відрізнятися, і тому *повернення* сприймається як відновлення деякої втраченої норми або приведення цієї норми – образа у співвідношенні з ідеальним. Звідси народжується ще одна характерна риса діаспори – переконання, що її члени мають колективно слугувати збереженню або відновленню своєї першопочаткової батьківщини, її процвітанню та безпеці. У низці випадків саме віра в цю місію забезпечує солідарність діаспори. Фактично відносини в самій діаспорі будуються навколо *служіння батьківщині*, без чого немає самої діаспори.

Далеко не всі випадки можуть включити ці описані характеристики, але саме цей широкий комплекс почуттів та віри – визначальна основа діаспори. Тому якщо говорити про суворішу дефініцію, то, мабуть, найдоцільнішою може бути не та, яка виходить з об'єктивного набору культурних, демографічних або політичних характеристик, а та, яка будується на розумінні феномену як ситуації та відчуття. Історія та культурна відмінність – це тільки основа, на якій виникає феномен діаспори, але сама по собі ця основа не є достатньою. Таким чином, робить висновок В. Тишков, діаспора – це культурно відмінна спільнота на основі уявлення про спільну батьківщину та побудованих на цій основі зв'язків, групової солідарності та відношення до батьківщини, яке демонструється. Якщо немає цих характеристик, то немає і діаспори. Іншими словами, діаспора – це стиль життєвої поведінки, а не міцна демографічна та тим більше етнічна реальність, і тим самим це явище відрізняється від іншої рутинної міграції [14, с. 440]. Певною мірою з цим автор погоджується.

Для більшої повноти розуміння проблеми, на наш погляд, слід також з'ясувати і те, як співвідносяться і як взаємодіють між собою явища, які прийнято визначати поняттями *етнос* (як би не ставилися сьогодні до нього деякі пострадянські конструктивісти, у т. ч. і згадуваний В. Тишков) і *діаспора*. На думку Ю. Бромлея, етнос – це сукупність людей, що склалася історично і характеризується спільними, відносно стабільними особливостями культури та психіки, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень [3, с. 106]. Етнос може складатися з етнічного ядра (основної частини етносу, яка компактно мешкає на зазначеній території), етнічної периферії (компактних груп представників даного етносу, так чи інакше відділених від основної його частини), етнічної діаспори (окремих членів етносу, розсіяних по територіях, які займають інші етнічні спільноти).

Формування кожного етносу обумовлене безпосередніми контактами людей, які входять туди. Це, як правило, можливе лише в тому випадку, якщо люди живуть на одній території. Спільність території виступає, таким чином, насамперед, як умова формування етносу. Спільність території сприяє також самовідновленню етносу: вона забезпечує розвиток господарчих та інших видів зв'язків між частинами етносу, природні умови цієї спільної території впливають на життя людей, відображаючись на деяких загальних особливостях їхньої господарської діяльності, культури, побуту. Однак і територіально розмежовані групи етносу можуть тривалий час зберігати свої специфічні риси у сфері культури та минулу самосвідомість спільноти. Різновидим такої групи є й діаспора.

Досить тісними є зв'язки етносу з мовою, яка є або умовою його формування, або результатом етногенезу. Внаслідок такого тісного зв'язку мова, зазвичай, виступає як одна з найважливіших об'єктивних ознак етносу, а також як символ етнічної приналежності. У цьому сенсі, зокрема, збереження рідної мови є й однією з діаспоральних функцій. Однак автор поділяє підхід дослідників, які вважають, що збереження рідної мови інколи не є визначальною ознакою діаспори.

Поряд з мовою важливе значення для стійкого функціонування етносу, як і його діаспор, мають специфічні елементи їхньої матеріальної та духовної культури. Це, насамперед, ті елементи, для яких характерні традиційність та стійкість: звичаї, обряди, народне мистецтво, норми поведінки та ін. Разом з тим носієм етнічної специфіки нерідко виступає і професійна духовна культура, у першу чергу і художня. Це в діаспорі проявляється з особливою силою. Культурна єдність членів етносу та діаспори також нерозривно пов'язана з особливостями їхньої психології, які виявляються у відтінках їх характеру, специфіці ціннісних орієнтацій, смаків тощо. Слід особливо підкреслити, що етнос є не простою сумою ознак, а визначеним цілісним утворенням, у якому основну системоутворюючу роль можуть виконувати різні його об'єктивні компоненти. У деяких випадках головна роль у цьому відношенні належить мові, в інших – побутовим особливостям, у третіх – характерним рисам поведінки [3, с. 103]. І діаспори тут не виняток.

Разом з тим етнос – далеко не будь-яка група людей, що мають спільність зазначених об'єктивних рис. Етнос – це та сукупність людей, яка визнає себе як таку, відрізняючи себе від інших аналогічних спільнот. Це усвідомлення членами етносу своєї групової єдності прийнято називати етнічною самосвідомістю, зовнішнім вираженням якої є самоназва (етнонім). Немає племені, народності, нації, національності, які б не мали самоназви, а значить, і самосвідомості. Така етнічна самосвідомість є силою, що об'єднує членів етносу і протиставляє їх в етнічному відношенні іншим етносам. Це повною мірою стосується і діаспори.

Таким чином, етнос (для зручності Ю. Бромлей називає таку спільність *етнікосом*, або етносом у вузькому значенні цього терміну) може бути визначеним як історично складена на зазначеній території стійка сукупність людей, що мають спільні відносно стабільні особливості мови, культури та психіки, а також визнають свою єдність та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість) фіксуванням у самоназві (етнонімі). Характерною рисою цієї спільноти є також переважне укладання ендогамних шлюбів. У той же час слід мати на увазі, що територія, як уже говорилося, виступає лише як обов'язкова умова формування етносу (у вузькому значенні слова [4, с. 34]) і не є обов'язковою для його подальшого існування. Отже, ця категорія виділяється на основі судження не тільки про одну (що має спільну територію) частину людей, які мають єдиний етнонім, спільні риси культури та психіки, а в цілому про всі групи людей, для яких характерні такі ознаки. А ці групи людей і є діаспорами.

І на завершення відзначимо одним штрихом характер взаємовідносин між поняттями *діаспора* і *національна меншина*. Вони збігаються лише частково. Під терміном *національна меншина* слід мати на увазі групу, кількісно меншу по відношенню до іншого населення держави, і яка не займає домінованого становища в ній, члени якої – громадяни цієї країни – мають низку етнічних, релігійних або лінгвістичних особливостей, що відрізняє їх від іншого населення, та знаходять почуття солідарності, спрямоване на збереження своєї культу-

ри, традицій, релігії та мови. На відміну від національних меншин, діаспора не є правовим поняттям і за нею юридично не закріплена можливість представляти і захищати свої інтереси в системі державних та міждержавних інститутів.

Таким чином, провівши аналіз літератури, присвяченої вивченню поняття *діаспора*, автор дійшов висновку, що воно все ще перебуває у процесі осмислення та розроблення. І все ж результати нашого дослідження дають підстави запропонувати своє трактування діаспори. Під нею ми розуміємо частину етносу, яка внаслідок різних історичних обставин опинилася поза межами своєї етнічної батьківщини (поза ареалом розселення власного народу), але при цьому зберігає свою етнічну та релігійну ідентичність, уявлення про наявність спільного історичного походження, спільність інтересів, культурних цінностей, прагнень та громадську солідарність. Це дає змогу цій спільноті стримувати групову асиміляцію та забезпечувати її розвиток і функціонування. Варто також підкреслити, що діаспорі, як етнічній групі в широкому її розумінні, притаманні основні властивості етносу.

Зазначимо також, що сучасні діаспори – це не тільки етнокультурна, але й етнополітична спільнота, яка впливає не тільки на культурні процеси, що відбуваються в сучасному світі, але і на внутрішній розвиток держав. Отже, діаспора – це етнокультурний та етнополітичний феномен, що має низку ознак: етнічна самоідентифікація, що передбачає наявність етнокультурного зв'язку і з країною проживання, і з етнічною батьківщиною; існування інститутів, спрямованих забезпечити збереження і розвиток діаспори; наявність стратегії взаємодії з державними інститутами як країни проживання, так і *титульної держави*.

1. Большая Советская энциклопедия. – М., 1973. – Т. 8. 2. Большой энциклопедический словарь. – М., 1991. – Т. 1. 3. *Бромлей Ю.В.* Очерки теории этноса. – М., 1983. 4. *Бромлей Ю.В.* Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – М., 1987. 5. *Винниченко І.І.* Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. 6. Диаспоры: транснациональное самосознание и политика в странах исхода // Диаспоры. – 1999. – № 2–3. 7. *Дятлов В.* Диаспора: попытка определиться в понятиях // Диаспоры. – 1999. – № 1. – С. 9. 8. *Євтух В., Трощинський В., Попок А.* Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії. – К., 2003. 9. *Маркусь В.* Чому діаспора: спроба ідентифікації поняття // Українська діаспора. – 1992. – Ч. 1. 10. *Милитарев А.О.* О содержании термина "диаспора" (к разработке дефиниции) // Диаспоры. – 1999. – № 1. 11. Советский энциклопедический словарь. – М., 1987. 12. *Сміт Е.* Національна ідентичність. – К., 1994. 13. *Тишков В.А.* Исторический феномен диаспоры // Этнографическое обозрение. – 2002. – № 2. 14. *Тишков В.А.* Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии. – М., 2003. 15. *Тощенко Ж.Т., Чаптикова Т.И.* Диаспора как объект социологического исследования // Социс. – 1996. – № 12. 16. *Шапиро Ф.Л.* Иврит – русский словарь. – М., 1963.

Надійшла до редколегії

С. Вировий, канд. іст. наук
О. Павленко, канд. іст. наук

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА ЮЛІЯ ВАГНЕРА

Досліджено науково-педагогічну та суспільно-політичну діяльність відомого вченого і суспільного діяча Юлія Вагнера, чиє ім'я на тривалий час було викреслено з вітчизняної історії. Встановлено і на конкретних прикладах показано його внесок у розвиток науки та в розбудову української державності.

In this article it is explored scientific-pedagogical and social-political activity of the known scientist and publicman Julius Wagner, whose name on great while it was deleted from native history. Authors set and on concrete examples showed his contribution in progress of science and in development of the Ukrainian state system.

Україна завжди була багата на талановитих людей, на тих, хто залишив помітний слід у її розвитку. Багатьох із них пам'ятають і шанують, але про декого з них наші сучасники сьогодні з різних причин майже нічого не знають. До несправедливо забутих належить і проф. Юлій Миколайович Вагнер, відомий учений-зоолог і державний діяч, чиє ім'я в період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. неодноразово згадувалося у виданнях того часу і було досить таки популярним. Однак потім, на протязі тривалого часу його взагалі забули. Тільки на початку 90-х рр. минулого століття нам стали відомі деякі оцінки діяльності цієї непересічної особистості. Ці оцінки містяться в мемуарах учасників революції та громадянської війни в Україні, які в цей час стали доступні масовому читачу. Та спеціальних досліджень, присвячених життю і діяльності професора, який довго і плідно працював у Київському політехнічному інституті і був міністром в уряді Гетьманської держави П. Скоропадського так і не з'явилося. Навіть довідкова література з історії України, що вийшла в останні роки, відомостей про цю людину не дає [15].

Автори ставлять на меті відновити справедливість та повернути ім'я Ю. Вагнера широкій громадськості і сподіваються що воно часом займе чільне місце в нашій історії.

З архівних джерел стало відомо, що Юлій Вагнер народився 140 років тому 1 грудня 1865 р. в родині відомого зоолога і письменника Миколи Петровича Вагнера, ім'я якого згадується в Радянському енциклопедичному словнику [21, с. 187].

Родина Вагнерів підтримувала дружні стосунки з багатьма видатними людьми того часу. Серед них були М. Коцюбинський, Марко Вовчок, І. Тургенєв та багато інших діячів російської й української культур. Звичайно, що атмосфера та середовище, у якому знаходився майбутній учений і державний діяч, сприяли його шляхетному вихованню, формуванню основних рис його характеру.

Після успішного закінчення фізико-математичного факультету Петербурзького університету в 1893 р. Ю. Вагнер залишається там працювати. У наступному році блискуче захищає дисертацію на тему "Історія ембріонального розвитку" й обіймає посаду приват-доцента. Через два роки талановита молода людина стає доктором наук і на все життя пов'язує свою долю із зоологією [3].

Коли у Києві почали створювати політехнічний інститут, Юлій Миколайович звернувся до ректора КПІ з проханням надати можливість працювати на кафедрі зоології. Зберігся документ (заява), від 20 березня 1898 р., у якому він сповіщає, що надсилає свій життєпис (на зразок автобіографії) "…со списком напечатанных мною научных работ и мнение о них академика А. Ковалевского и орд[инарного] професс[ора] В. Шимкевича. Мнение обо мне других зоологов С.-Петербургского университета професс[ора] В. Шевякова, а также директора зоологическ[ого] музея Академии наук, академика, заслуж[енного] професс[ора] В. Заленского, в прошлом году были переданы в Министерство Народн[ого] Просвещен[ия] и в настоящее время находятся там при моем деле" [4]. На той час молодий учений був надвірним радником і мав ступінь доктора зоології. Серед багаточи-

© С. Вировий, О. Павленко, 2006

Київ Національний університет імені Тараса Шевченка

сельних рекомендацій є і рекомендація віце-президента Імператорського географічного товариства П. Семенова Тянь-Шанського [5]. Саме спираючись на них, ректор КПІ В. Кирпичов клопотав про призначення Ю. Вагнера на посаду екстраординарного професора. Призначення відбулося 1 липня 1898 р. [6].

З першого дня роботи в КПІ вчений починає створювати лабораторію з прикладної зоології й ентомології, яку облаштував у березні 1899 р. у зоологічному кабінеті інституту. Для удосконалення роботи цієї лабораторії він планував улітку відвідати фахові лабораторії у Німеччині та Швейцарії, а також здійснити експедиції на Південь Російської імперії з метою вивчення комах-шкідників і збирання матеріалу пошкоджених ними рослин [7]. На цю мету Міністерство фінансів, виходячи із важливості проблеми боротьби з шкідниками, дозволило використати кошти КПІ в сумі 250 крб, що були передбачені на вчені відрядження [8].

На протязі двох років Ю. Вагнер від Київської губернської комісії народного продовольства вивчав комах-шкідників сільського господарства, про що неодноразово повідомлялося у пресі [17]. За самовіддану працю вчений отримав також особисту подяку від Київського губернатора [9].

У цей же час він веде активну роботу щодо поліпшення навчального процесу у вузі. Збереглися фахові пропозиції з цього приводу, які були надані ним до Ради КПІ. Ураховуючи активність і результативність роботи Вагнера, його остаточно було затверджено ординарним професором. У наступні роки він активно займається педагогічною та науковою діяльністю, у цілому залишався осторонь від політики.

За свою науково-педагогічну і суспільну діяльність професор був нагороджений згідно з указами Миколи II Орденом Святої Анни II ступеня та Орденом Святого князя Володимира IV ступеня [11].

У цілому, життя Юлія Миколайовича на початку XX ст. було схожим на життя більшості тогочасної професури. Його колегами і друзями в інституті були видатні вчені: Г. Де-Метц, П. Сльозкін, П. Реформатський, М. Червинський та ін. Однак події першої російської революції, а особливо роки реакції, підштовхнули його до критичного осмислення дійсності. Громадянська позиція вченого і громадського діяча чітко сформувалася у зв'язку з подіями, що відбулися наприкінці 1910 р. початку 1911 р., коли в імперії прокотилася хвиля студентських виступів і страйків проти обмеження їх прав .

У січні 1911 р. цей страйк підтримали студенти та частина викладачів КПІ. Влада почала репресії. У відповідь група професорів інституту оголосила протест і відмовилася викладати в таких умовах [16, с. 262]. Внаслідок цього були звільнені професори О. Нечаєв, К. Шиндлер та С. Тимошенко [12]. 17 викладачів інституту, серед яких був і Вагнер, обурені свавіллям влади приєдналися до протесту і підтримали своїх колег. За цей учинок всі, хто підписали і підтримали цей протест отримали догану. Різко засуджуючи такі дії царської влади й інститутської адміністрації, Вагнер подає заяву про відставку і в березні 1911 р. був звільнений з інституту [13].

Після відставки і виходу на пенсію професор продовжує займатися науковою діяльністю. Деякий час працює завідуючим ентомологічним відділом Київської обласної сільськогосподарської дослідної станції і займається видавничою діяльністю. У цей період у Києві були надруковані його праці: "Краткий учебник природоведения", "Учебник для зоологии для средних учебных заведений", "Рассказы о воде, о воздухе, человеке и насекомых" та низка ін. [10].

Одночасно вчений дедалі більше цікавиться суспільно-політичним життям країни. У роки першої світової війни стає активістом "Військово-промислового комітету" – суспільно-політичної організації, яка мала на меті організацію всебічної допомоги і підтримки армії з боку цивільного населення. Він приймав активну участь в організації майстерень для виготовлення речей, необхідних для війська, сприяв відкриттю шпиталів, збирав кошти на потреби вояків, проводив благодійні заходи. Саме в ці роки політичні уподобання і погляди професора Вагнера привели його в табір конституційних демократів (партію кадетів).

Як амбітний політик він проявив себе після повалення царату, коли почав працювати у *виконавчому комітеті*, створеному прихильниками Тимчасового уряду. Одночасно його рішенням Ради КПІ повертають в інститут і призначають завідуючим кафедрою ентомології [14]. Однак зайнятися як слід науковою діяльністю вченому не судилося. Громадянська війна, яка почалася в Україні, круто змінила його долю. Весною 1918 р. відомий український учений і політик, представник партії кадетів, проф. М. Василенко запропонував своєму однопартійцю ввійти до складу уряду, який почали формувати після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського. Цей уряд намагалися створити із професіоналів, не звертаючи особливу увагу на політичні уподобання кандидатів на міністерські портфелі. Ю. Вагнеру запропонували посада міністра праці [18]. Очоливши міністерство, яке знаходилося на Бібіковському бульварі № 12 (нині бульвар Т. Шевченко), він почав займатися питаннями відродження економіки та захисту робітників. Головну увагу було звернуто на зменшення масованого безробіття. На організацію громадських робіт та створення біржі праці міністр зразу виділив 100 млн крб для організації громадських робіт [22]. При міністерстві були утворені департаменти ринку праці, громадських робіт, охорони праці та статистики. Важливим напрямком в діяльності керівника міністерства стала підготовка необхідних документів, які б дали можливість врегулювати виробничі відносини. Були підготовлені закони про колективні договори, промкооперацію, профспілки, промисловий суд, соціальне страхування [23].

Юлій Миколайович приклав багато зусиль, щоб створити дорадчий орган з представників уряду, робітників та підприємців. Цей комітет допомагав уряду та особисто міністру розробляти закони. Працюючи багато та ефективно, він був вимогливим не тільки до себе, а й до своїх підлеглих. Постійно наполягав на тому, щоб співробітники міністерства вели щоденники, у яких повинні були фіксувати письмові звіти про роботу кожного дня.

Його вимогливість поєднувалася із повсякденною турботою про своїх підлеглих. Політик постійно захищав колег від свавілля і закидів різних урядових структур, політичних партій і суспільних організацій. Відповідальність та професіоналізм дає підстави назвати Юлія Вагнера технократом свого часу. Не будучи прихильником як поспішної українізації так і соціалістичної ідеології він мав багато політичних опонентів. Українофобом його називав В. Винниченко [2, с. 39], якому як і багатьом іншим не подобалося те, що міністр мав свій особистий погляд на ті чи інші події. Вагнеру були більше до вподоби ліберальні ідеї. Саме цими ідеями він керувався, коли поставив свій підпис під т. зв. "Зверненням 10 міністрів" у жовтні 1918 р. до прем'єр-міністра Ф. Лизогуба з протестом проти встановлення зв'язків між Україною та Радянською Росією. Міністри вимагали відмовитися від будь-яких контактів з Росією, поки там при владі будуть більшовики. Урядовці, що підписали звернення, дію свого прем'єра розцінювали як відкриту підтримку більшовицького режиму [19].

Електронна версія Університету

За цей демарш Вагнера 24 жовтня 1918 р. відправляють у відставку. П. Скоропадський не дуже схвально оцінював діяльність ліберального професора на посаді міністра, вказував, що в уряді він не мав впливу на міністрів і не міг переконати своїх колег у власній правоті [20, с. 167, 294]. Нам здається, це була суб'єктивна оцінка генерала, яка не зовсім відповідає істині, бо конкретних прикладів таких звинувачень він не приводить, до того ж політичні погляди гетьмана (в основному монархістські) далеко не збігалися з уподобаннями вченого.

Після приходу до влади Директорії колишній міністр залишає Україну і деякий час працює як фахівець-зоолог у Радянській Росії.

Подальшу долю Ю. Вагнера можна відслідкувати тільки за документами, які збереглися у його онуки [1]. З них стало відомо, що у січні 1925 р. відомий учений разом із своєю дружиною, сином і дочкою переїжджають до Королівствства сербів, хорватів і словенців, яке з 1929 р. отримало офіційну назву Королівство Югославія. Там учений спочатку викладав зоологію у гімназії, а потім став професором сільськогосподарського і лісового факультету Белградського університету, у якому читав лекції із загальної ентомології й ентомології сільськогосподарських комах. У 1926 р. Ю. Вагнер заснував ентомологічне товариство Югославії. У нього була величезна колекція комах, яких він збирав усе своє життя. За кількістю вона була друга у світі приватна колекція. Це унікальне зібрання було продане в США перед самим приходом радянських військ до Югославії.

Останні дні життя професора майже невідомі. Одні вважають, що він можливо загинув під час обстрілу у квітні 1945 р. Інші, знаючи його глибокі антикомуністичні переконання, були переконані, що вчений, не чекаючи приходу Червоної армії, перебрався до Австрії, де і помер близько 1946 р. Місце його поховання, на жаль, невідоме.

Зараз окрім архівних та мемуарних джерел про життя і діяльність Юлія Миколайовича Вагнера в Центральній науковій бібліотеці НАН України ім. В. Вернадського у Києві зберігається близько сорока книг з його бібліотеки.

Повернення до широкого загалу імені Юлія Вагнера – це спроба повернути борг людині, яка чесно і самовіддано працювала на Україну і яку трагічні події минулого століття змусили жити і поневірятися поза її межами. Науково-педагогічна та суспільно-політична діяльність яскраво свідчить про те, що він був цілеспрямованою і видатною особистістю, гідною нашого шанування.

1. *Вагнер Віра Миколаївна* – онука Ю. Вагнера, доктор педагогічних наук, професор Російського університету дружби народів, авторка багатьох наукових праць і підручників. 2. *Вагнер Н.П.* // Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. Прохоров. – 2-е изд. – М., 1983. 3. *Винниченко В.* Відродження нації.-Ч. III. – К., 1990. 4. ДАМК ф.18, оп. 2, спр. 36, арк. арк. 4. 5. Державний архів м. Києва (ДАМК) ф. 18, оп. 2, спр. 36, арк. 2. 6. Довідник з історії України (А-Я): Посібник / За заг. ред. І. Підкови. – 2-ге вид. – К., 2001. 7. Из истории Киевского политехнического института. Сборник документов. – К., 1961. – Т. 1. 8. Киевские губернские ведомости. 22 мая 1899. – № 54. 9. Наказ Гетьмана № 1 // Державний вісник, 16 травня 1918 р. 10. Обращение 10-ти // Киевская мысль, 19 октября 1918 г. 11. *Скоропадський П.* Спогади . – Київ-Філадельфія, 1995. 12. Там само, арк. 108. 13. Там само, арк. 11. 14. Там само, арк. 144-145. 15. Там само, арк. 147. 16. Там само, арк. 15. 17. Там само, арк. 18. 18. Там само, арк. 31 зв. 19. Там само, арк. 9-10. 20. Там само, оп. 1, спр. 1014, арк. 15. 21. Там само, спр. 1734, арк. 77-78. 22. ЦДА ВОВ України ф. 2757, оп. 1, спр. 41, арк. 18. 23. Центральний Державний архів виконавчих органів влади (ЦДА ВОВ) України ф. 2757, оп. 1, спр. 42, арк. 62-63.

Надійшла до редколегії 08.02.05

І. Волосюк, асп.

ЯДЕРНА ПРОБЛЕМА КНДР ТА ПОЗИЦІЯ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ (90-І РОКИ XX – ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ)

Розглянуто ядерну програму КНДР та позицію США щодо неї у 90-х рр. XX – на початку XXI ст.

The article deals with the nuclear program of North Korea and the position of the USA in 90-s of the XX-th century – the beginning of the XXI-st century.

Проблема ядерного врегулювання на Корейському півострові залишається в центрі уваги як США, так і світової спільноти. Американські експерти вважають, що політика північнокорейського режиму загрожує стабільності та безпеці даного регіону [10, с. 21]. Запобігання, стримування і зменшення загрози ядерного, біологічного, хімічного нападу на США та їх збройні сили за кордоном відноситься до *життєвих* національних інтересів Сполучених Штатів Америки [10, с. 11].

Ураховуючи значення та актуальність проблеми ядерної програми КНДР у світі, як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники висвітлюють її значення, мотиви, розвиток подій та наслідки [6]. Однак праці з цієї теми загалом фрагментарно відображають позицію США щодо ядерної проблеми КНДР. Детально цю проблему простежують й аналізують американські дослідники [3].

КНДР підписала Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) 12 грудня 1985 р, але відтягувала підписання угоди про гарантії, що дозволило б Міжнародному агентству з атомні енергії (МАГАТЕ) здійснити інспекції її ядерних об'єктів. Після повідомлень про вірогідність будівництва у м. Йонбені фабрики, що мала вилучати плутоній з відпрацьованого палива, міжнародний тиск на Пхеньян посилився, особливо з боку США, які надали гарантії безпеки південній Кореї і тримали на півострові військовий контингент. У січні 1992 р. КНДР підписала з МАГАТЕ угоду про гарантії й агентство здійснило шість інспекцій її ядерних об'єктів. Під час перевірок виникли розходження між даними КНДР та висновками МАГАТЕ. Зокрема, експерти агентства знайшли непрямі докази того, що КНДР, можливо, таємно вилучала з відпрацьованого палива значну кількість плутонію. МАГАТЕ висунуло вимогу про проведення спеціальних інспекцій двох об'єктів у м. Йонбені, але Пхеньян не погодився на цю вимогу, заявивши, що дані об'єкти не пов'язані з її ядерною програмою.

Після того, як КНДР не погодилася на проведення перевірки, США та Республіка Корея (РК) здійснили спільні маневри "Тім спіріт"-1993. Північнокорейський уряд 12 березня 1993 р оголосив про свій вихід з ДНЯЗ, пояснюючи це посиленням загрози з боку США, що немовби підтвердилася проведенням військових навчань "Тім спіріт". Пхеньян назвав резолюцію МАГАТЕ (лютий 1993), яка пропонувала надати інформацію та допустити до місця ймовірного збереження радіоактивних відходів, "несправедливою, яка загрожує суверенітету країни" [8, с. 255].

США закликали Пхеньян переглянути своє рішення про вихід з ДНЯЗ. Пізніше уряди Японії, США, РК передали це питання в Раду Безпеки (РБ) ООН для його вирішення. Під час обговорення питання про застосування економічних санкцій щодо КНДР жорстка резолюція, яку пропонували США, не отримала підтримку через опози-

© І. Волосюк, 2006

цію Китаю. Внаслідок цього, резолюція, яку прийняла РБ ООН 13 травня 1993 р., була поміркованою та пропонувала КНДР переглянути рішення про вихід з ДНЯЗ.

Зробивши заяву про вихід з Договору, Пхеньян давав зрозуміти США, що він готовий обговорити з ними це питання. Зокрема, Міністерство закордонних справ (МЗС) КНДР зробило заяву, про те, що США мають відмовитися від ворожої політики стосовно КНДР і що "кращий засіб для цього – створити атмосферу взаємної довіри та провести переговори" [16, с. 37]. Після цієї заяви та провалу американської резолюції в Раді Безпеки (РБ) ООН США перейшли до прямих переговорів.

Внаслідок переговорів, які відбулися 2–11 червня та 4–19 липня 1993 р., США та КНДР досягли *пакетної* згоди: КНДР відмовляється виходити з ДНЯЗ, укладає угоду з МАГАТЕ про проведення інспекцій на сімох її ядерних об'єктах. США зі свого боку гарантували не використовувати проти КНДР ядерну зброю, поважати її суверенітет, не здійснювати навчання "Тім спіріт" та погодилися підтримати будівництво легководневих реакторів у КНДР. Країни також домовилися провести третій раунд переговорів 21 березня 1994 р. в Женеві.

У березні 1994 р. почалися інспекції МАГАТЕ, але Пхеньян заборонив інспекторам брати зразки палива з ядерних об'єктів країни. До того ж виявилося, що печатки МАГАТЕ 1993 р. на цих об'єктах зламані. Пхеньян не дозволив інспекторам провести гамма-аналіз комплексу в Йонбені. Цей аналіз міг показати, чи виділялися радіоактивні матеріали після останньої інспекції МАГАТЕ.

У відповідь на ці дії США відмінили переговори з КНДР, почали консультації з Сеулом про встановлення дати військових навчань "Тім спіріт" та готувалися до внесення в РБ ООН питання про економічні санкції щодо КНДР. Тиск США не приніс бажаного результату. У травні 1994 р. КНДР розпочала вивантаження палива з атомного реактора в м. Йонбені. Генеральний директор МАГАТЕ Х. Блікс надіслав листа членам РБ ООН, у якому він попереджав, що КНДР вивантажує паливо прискореними темпами і МАГАТЕ може втратити можливість винести вердикт щодо того, чи порушував Пхеньян ДНЯЗ, чи ні [1, p. 48]. РБ ООН закликала Пхеньян дозволити МАГАТЕ спостерігати за вивантаженням палива з реактора.

Криза набула настільки гострого характеру, що на початку літа 1994 р в США обговорювалося питання про нанесення ударів по ядерних об'єктам КНДР. Колишній міністр оборони США У. Перрі згадує: "Ми повинні були надати президенту вибір – дозволити КНДР мати ядерний арсенал, або призупинити такий розвиток подій, незважаючи на ризик виникнення руйнівної неядерної війни" [7, с. 132]. Лише завдяки запереченням багатьох країн та лівого крила американського істеблішменту нанесення ударів по ядерних об'єктах було відкладено.

Щоб досягнути угоди з КНДР, було вирішено використати візит колишнього президента США Дж. Картера. 16 червня 1994 р Дж. Картер провів переговори з північнокорейським лідером Кім Ір Сеном. КНДР погодилася на відновлення інспекцій МАГАТЕ і на демонтаж реакторів у м. Йонбені в обмін на побудову легководневих реакторів та гарантій США не застосовувати проти неї ядерну зброю. У Женеві 8 липня 1994 р. почався третій раунд переговорів, але він був перерваний через смерть Кім Ір Сена. 21 жовтня 1994 р. держави підписали Рамкову угоду, у якій були наступні пункти: припинення північнокорейської ядерної програми та нормалізація відносин між КНДР і США, зменшення конфронтації на півострові і посилення режиму нерозповсюдження ядерної зброї. Згідно з угодою, США взяли на себе зобов'язання забезпечити постачання в КНДР легководневих реакторів загальною потужністю 2000 МВт до 2003 р. США, РК, Японія 9 березня 1995 р. підписали угоду про створення Організації з розвитку енергетики на Корейському півострові (КЕДО), з метою будівництва двох легководневих атомних реакторів у КНДР. Для того, щоб компенсувати енерговтрати північної Кореї, США погодилися на час будівництва реакторів постачати 500 тис. т нафтопродуктів щорічно. Зі свого боку КНДР заморозила роботу графітових реакторів АЕС.

У лютому 1996 р. КНДР виступила з пропозицією про укладання із США двосторонньої *тимчасової угоди*, яка потім відкрила б шлях до мирного договору між КНДР та США. Для США мирний договір з КНДР був неприпустимий хоча б тому, що Пхеньян отримав би юридичне обґрунтування своєї версії виникнення корейської війни через агресію США, а також права вимагати від них матеріальну компенсацію, не кажучи вже про моральне відшкодування [15, с. 122]. США та Республіка Корея запропонували почати переговори за участю РК, КНДР, США та Китаю з метою створення нової системи підтримки миру на півострові. США вдалося умовити КНДР прийняти цю пропозицію. Два раунди чотирьохсторонніх переговорів відбулися в грудні 1997 р та в березні 1998 р, але не принесли відчутних результатів. На думку американських експортерів, згода КНДР брати участь в цих переговорах пояснювалася продовольчою кризою в країні, що виникла через повені 1995–1996 рр. [2].

Ці переговори були безрезультативними. А після таких подій як будівництво в КНДР підземного об'єкту в Кимчханрі, що був оголошений США частиною північнокорейської ядерної програми, запуску штучного супутника землі та запуску корейцями 31 серпня 1998 р. міжконтинентальної балістичної ракети "Тепходон-1", США втратили інтерес до переговорів.

Провокаційні дії КНДР викликали жорстку реакцію Конгресу США. На засіданні 19 жовтня 1998 р. він погодився на виділення 35 млн дол. на фінансування КЕДО у 1999 р., але розбив цю суму на два транші, які мали надаватися залежно від співпраці КНДР з таких питань як припинення експорту ракет, допущення американської інспекції на підозрілий об'єкт. У доповіді нового координатора політики щодо КНДР Перрі У. зазначалося: "Якщо КНДР відмовиться від політики ядерних погроз, США нормалізують з нею відносини та послаблять санкції, в іншому випадку потрібно здійснити такі дії, які гарантують безпеку" [4].

У березні 1999 р. північна Корея погодилася допустити американську інспекцію на свій підземний комплекс у Кимчханрі в обмін на постачання в КНДР 500 тис. т нафтопродуктів та 1000 тис. т картоплі. Комплекс був досліджений; було знайдено "великий порожній тунель". Експерти заявили, що КНДР не порушує Рамкову угоду.

КНДР на переговорах із США в Берліні у вересні 1999 р. взяла зобов'язання утримуватися від нових випробувань балістичних ракет, а США зняли частину економічних санкцій. У жовтні цього ж року відбувся візит держсекретаря США М. Олбрайт у Пхеньян, яка ще раз наголосила, що найголовніше для США – це підтримка стабільності та миру на Корейському півострові. Таким чином, адміністрація Б. Клінтона взяла курс на діалог з Пхеньяном, намагаючись "викупити" згоду КНДР не створювати ядерну зброю та ракети.

Адміністрація Дж. Буша-молодшого із самого початку продемонструвала жорсткіший підхід щодо КНДР. Антитерористична компанія після 11 вересня 2001 р. та включення Сполученими Штатами Америки КНДР до складу країн "осі зла" призвело до фактичного згортання діало-

гу. Дж. Буш підтвердив готовність США здійснити *рішучі заходи* проти КНДР. Така позиція суперечить інтересам Японії, РК, Китаю, Росії, які мають побоювання загострення ситуації на півострові. Білий Дім змушений був коригувати свою політику стосовно КНДР.

На побажання Японії, Республіки Кореї Вашингтон організував візит помічника держсекретаря Дж. Келлі (жовтень 2002) у Пхеньян. Це був перший візит офіційної особи з адміністрації Дж. Буша-молодшого. Дж. Келлі повідомив, що США не можуть вести переговори, оскільки мають інформацію про те, що КНДР розробляє уранову програму для створення ядерної зброї. Міністр закордонних справ КНДР Канн Сок Чжу визнав наявність ядерної програми і заявив, що КНДР розробляє потужнішу зброю. Уряд КНДР заявив: якщо США не відмовляться від своєї недружньої політики відносно неї та бажання "поставити її на коліна", то іншого засобу в спілкуванні зі США, як з позиції сили, КНДР для себе не бачить [14, с. 5].

За два місяці до визнання в розробці уранової програми КНДР виступила з низкою позитивних ініціатив. У липні відбулася зустріч міністра закордоних справ КНДР Пек Нам Сунна з держсекретарем США К. Пауеллом. КНДР запропонувала провести переговори з РК. Одночасно відбулася зустріч з прем'єр-міністром Японії Д. Коідзумі, під час якої керівництво КНДР визнало факт викрадення японських громадян у 1970–1980 рр. Пхеньян, здавалося, припинив провокувати Вашингтон, Сеул і Токіо один проти одного, налагоджуючи відносини з однією із сторін, у той же час ігноруючи дві інші. КНДР вступила у взаємодію з трьома столицями одночасно.

Після того, як КНДР визнала існування уранової програми, США призупинили постачання нафтопродуктів, що загострило в КНДР проблему електроенергії. Були згорнуті роботи з будівництва двох реакторів. У свою чергу, Пхеньян вислав із країни інспекторів МАГАТЕ. За даними агентства, 21 грудня КНДР зірвала пломбу з опечатаного ядерного реактора в Йонбені та почала демонтувати камери спостереження МАГАТЕ. "КНДР видобула біля 8 тис. ядерних стрижнів із сховища відпрацьованого палива на АЕС, чого достатньо для виробництва ядерної зброї", – заявило МАГАТЕ [12].

Лідери США, Японії, РК закликали КНДР згорнути свою ядерну програму та виконувати міжнародні зобов'язання. На прес-конференції у Вашингтоні міністр оборони Д. Рамсфельд відкинув заяву КНДР, яка стверджувала, що запуск її ядерного реактора потрібний для виробництва електроенергії. Він також заявив, що американські війська у випадку необхідності можуть одночасно брати участь у двох регіональних конфліктах та перемогти. У той же час міністр оборони підкреслив, що США шукають дипломатичний шлях вирішення проблеми [9].

КНДР наполягала на тому, що проблема ядерної безпеки може бути вирішена тільки шляхом діалогу Пхеньяна та Вашингтона. Зі свого боку, США відмовлялися від переговорів, вимагаючи спочатку припинити північнокорейські ядерні розробки. 10 січня 2003 р. КНДР оголосила, що остаточно виходить з ДНЯЗ та відновлює ядерну програму. США засудили цей крок й одночасно дещо скоригували свою лінію щодо КНДР, заявивши, що готові вести мирні переговори.

Ядерна криза викликала занепокоєння в навколишніх країнах. Поява нової ядерної держави може спровокувати й інші країни до створення ядерної зброї. Уряд США погодився почати діалог з КНДР щодо ядерної проблеми, але не безпосередній, а багатосторонній. Пхеньян, який наполягав на переговорах виключно із США, у квітні 2003 р. погодився на шестисторонні переговори за участю США, КНДР, РК, Росії, Китаю та Японії.

Перший раунд переговорів відбувся 27–29 серпня 2003 р. і закінчився безрезультатно. Вашингтон наполягав, щоб Пхеньян спочатку ліквідував свою ядерну програму, щоб потім вести переговори про гарантії безпеки та економічну компенсацію. Північна Корея вимагала іншої послідовності: США викреслюють її з держав – спонсорів тероризму, відмовляються від санкцій та надають електроенергетичну допомогу. У відповідь на це КНДР заморозить свою ядерну програму, а не згорне її. Пхеньян також наполягав на письмових гарантіях безпеки з боку президента США та відмови від проведення антикорейської політики.

25 лютого 2004 р. почався другий раунд переговорів. Але вже 26 лютого переговори опинилися під загрозою зриву через розбіжності США та КНДР. Суперечності були тими самими, що й під час перших переговорів. Вони закінчилися 28 лютого 2004 р. спільною заявою, у якій сторони висловили прагнення на основі поваги, рівності, за допомогою діалогу добитися мирного вирішення ядерного питання КНДР. У червні 2004 р. відбувся третій раунд переговорів, головним підсумком якого була заява північної Кореї про готовність відмовитися від ядерної програми і навіть за деяких умов ліквідувати потужності з виробництва зброї масового знищення. Домовилися і про проведення четвертого раунду переговорів до кінця вересня 2004 р. Однак пізніше КНДР виступила з низкою жорстких заяв на адресу США, повідомивши, що виходить з переговорів через проведення Вашингтона ворожої політики щодо неї. КНДР також заявила про те, що вона надає перевагу вирішенню питання щодо згортання своїх ядерних програм у двосторонньому форматі через те, що процес шестисторонніх переговорів дозволяє США зняти з себе частину відповідальності та перекласти її на всіх учасників переговорів. Керівництво США заявило, що вони готові допомагати північнокорейському народу, якщо КНДР відмовиться від ядерної програми і що США не мають бажання вторгатися в північну Корею. Було підкреслено також, що адміністрація Дж. Буша не буде вести прямі переговори з Пхеньяном, і лише шестисторонні переговори – є єдино вірним шляхом [5].

Однак 10 лютого 2005 р. ситуація на Корейському півострові знову загострилася. Північна Корея вперше визнала, що вона виготовила ядерну зброю. "Перед загрозою посилення адміністрацією Дж. Буша політики ліквідування КНДР, ми вийшли з ДНЯЗ і для самозахисту розробили ядерну зброю", – говориться в заяві КНДР. Заява також зазначала на намір відмовитися від шестисторонніх переговорів. Головною причиною такого рішення в документі була названа *ворожа політика США* щодо КНДР. Разом з тим, Пхеньян готовий повернутися за стіл переговорів, якщо буде впевнений, що вони "принесуть позитивні результати" [11]. Адміністрація Дж. Буша поставила перед КНДР вимогу припинити розробку ядерної зброї. Новий держсекретар США К. Райс заявила, що повернення за стіл переговрів є для КНДР єдиним шляхом до поліпшення своїх відносин як із США, так і з іншими державами [13].

Таким чином, дії північної Кореї ставлять під загрозу регіональну стабільність та глобальний режим нерозповсюдження ядерної зброї. Розповсюдження ядерної зброї є найбільш безпосереднім викликом міжнародному порядку. На сьогоднішній день міжнародна система зіштовхнулася з попаданням ядерної зброї в руки ізольованого у світі північнокорейського режиму. Це серйозна міжнародна проблема, для вирішення якої США

повинні будуть об'єднати зусилля з Японією, Південною Кореєю, Китаєм, Росією та іншими країнами.

1. *Albright D.* How Mach Plutonium Does North Korea Have? // The Bulletin of the Atomic Scientists. – September/October 1994. – Vol. 50. – № 5. 2. *Bosworth S.* Adjusting to the New Asia // Foreign Affairs. – July/August 2003. 3. Review of US Policy Toward North Korea: Findings and Recommendations, 12.10.1999 // www.state.gov/www.regions/eap/991012 northkorea rpt.htm. 4. Американская помощь Северной Корее зависит от ликвидации ядерной программы // usinfo.state.gov./russian/Archive/Nov./09-550810.htm#top. 5. *Богатуров А.*Великие державы на Тихом океане.– М.,1997. 6. *Картер Э., Перри У.* Превентивная оборона: новая стратегия безопасности США. – М., 2003. 7. *Ли В.* Россия и Корея в геополитике евразийского Востока. – М., 2000. 8. Министр обороны США Д. Рамсфельд заявил, что Северная Корея делает ошибку, если надеется восстановить свою ядерную программу // www.rcnp.kiev.ua/Main/Arxiv/News. 12 02 N r. htm#Toc17703967. 9. *Павлятенко В.* Политика США в Восточной Азии: интересы, проблемы, перспективы // Проблемы Дальнего Востока. – 2002. – № 6. 10. По материалам РИА Новости и ИТАР–ТАСС // www.rambler.ru/db/news/news.html=2660004912. 11. Северная Корея извлекла около 8 тысяч ядерных стержней из хранилища // www.rcnp.kiev.ua/Main/Arxiv/News.12 02 N r. htm#Toc17703967. 12. США и Япония призывают Северную Корею возобновить свое участие в шестисторонних переговорах // usinfo.state.gov./xarchives/display.html?p=washfilerussian=2005. 13. *Танасийчук О.* Северная Корея: добро пожаловать в "ядерный клуб" // Зеркало недели. – 2002. – 26 октября. 14. *Титаренко М.* Корейский полуостров и интересы России. – М., 2000. 15. *Володин Д.* США и Северная Корея: от Буша – старшего к Бушу-младшему // США. Канада. Экономика – Политика – Культура. – 2003. – № 3. 16. AP Washington-datelined report of July 29. – 1997.

Надійшла до редколегії 09.02.05

Т. Горбань

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ І РОСІЙСЬКИЙ ЗАГАЛЬНОДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ: ТОЧКИ ПЕРЕТИНУ, ЛІНІЇ РОЗХОДЖЕННЯ (1900–1917)

На документальних та літературних джерелах простежено еволюцію ставлення ліберально-демократичного крила в російському суспільстві до українського питання на початку XX ст. Пріоритетними в дослідженні є проблеми етнополітичних відносин, гармонізації завдань загальнодемократичного характеру з проблемами національної емансипації.

Basing on documentary and literary sources the evolution of attitude of liberal-democratic part of Russian society towards Ukrainian matter in early XX century is researched. The problems of ethnopolitical relations and harmonization of common democratic objectives and national emancipation are considered to be the research priorities.

Неоднозначність українсько-російських відносин у пострадянський період обумовлюється не лише суперечливостями державно-політичних колізій останніх років. Вона має свою історичну заглибленість, вимірювану століттями. Проте саме заявлений у заголовку даної розвідки період багато в чому співзвучний із сьогоденням. Йдеться про те, що початок XX ст. – це не тільки поява перших масових політичних партій сучасного типу, як загальноросійських, так і українських, а й початок поступового утвердження партійно-політичного плюралізму, у т. ч. і стосовно українсько-російських відносин у їх етнополітичному вимірі.

Дана проблема має досить розлогу історіографію, аналіз якої не вкладається в обмежений обсяг публікації. Зазначимо лише, що в багатьох працях сучасних українських істориків, як і в публікаціях авторів з української діаспори, простежується хибний, як на наш погляд, підхід, коли українська еліта штучно поділяється на *національно свідому* і ту її частину, яка не вважала національне питання пріоритетним у житті українського суспільства, віддаючи перевагу проблемам загальнолюдського характеру. Причому критерій поділу лежить, як правило, у площині ставлення до Росії і тих проблем, які завжди супроводжували і супроводжують українсько-російські відносини. Відтак і посьогодні залишається обійденим належною увагою той прошарок української еліти, який вважав за можливе і доцільне вирішувати глобальні завдання суспільних трансформацій, у т. ч. й етнополітичного характеру, спільно з російськими інтелектуалами загальнодемократичної орієнтації.

У науково-пізнавальному плані вважаємо контрпродуктивним зводити весь комплекс проблем, які на початок XX ст. визначали суть поняття *українське питання* лише до національного аспекту, "замикаючи" функцію *свідомої еліти* лише на пошуку шляхів розв'язання національних проблем, *відсторонюючи* її від теоретичного напрацювання інших моделей суспільного розвитку, які, не ігноруючи національних проблем, сприяли б розвитку й захисту індивідуальних прав і свобод у контексті загальнолюдських цінностей. Адже на рубежі XIX–XX ст. саме названі категорії були визначальними в європейській суспільно-політичній думці, як і в етичних та соціальних теоріях російських та українських мислителів.

Протистояння свавіллю російського самодержавства соціальним і національним утискам було тим спільним завданням, яке об'єднувало зусилля значної частини української інтелігенції з російським загальнодемократичним рухом. Заміна самодержавства конституційним ладом на основі захисту прав людини, задоволення прав і свобод усіх громадян Російської імперії – визначальний теоретичний і програмний постулат практично всіх українських політичних партій початку XX ст. Ще наприкінці XIX ст. М. Драгоманов переконував *українських націоналів*, що "доля автономії України залежить від загальної політичної реформи Росії" [6, с. 22]. Безпосередньою передумовою, що відкривала б Україні шлях до незалежності, він, як і його послідовники (М. Грушевський, С. Єфремов, С. Петлюра, Є. Чикаленко та ін.), а також переважна більшість партійно організованої української інтелігенції, вважали конституційно-демократичне реформування Росії та перетворення її у федерацію на основі національно-культурної автономії і громадсько-регіонального самоуправління.

Щоправда, радикальне крило в українському національному русі відхиляло будь-які форми співпраці з росіянами навіть на ниві загальнодемократичних перетворень. Зокрема, М. Міхновський в одному з програмних документів, написаному для створеної ним Української народної партії (УНП), щодо цього висловився досить категорично: "Українським робітникам, що вкупі із селянами становлять усю українську націю, нема жодної рації добиватися для Росії конституції… Звичайно, коли б москалі добилися нарешті конституції для Росії, ми українці скористувалися би нею якнайповніше, але принести хоч єдину жертву для осягнення російської конституції уважаємо шкідливим цвіндреннєм національних сил" [10, с. 330–331].

Підґрунтя такої позиції, вважаємо, полягало в тому, що всупереч політичній логіці М. Міхновський пов'язував боротьбу за самостійну Україну не із солідарними діями всіх громадян Російської імперії, бодай у межах самої України, а з розмежуванням суспільства за етнофобським принципом. До того ж обґрунтовану образу на російський уряд в українському суспільстві він трансформував в образу на російську націю взагалі. А звідси і зневіра до демократичних реформ у Росії. Коли демо-

© Т. Горбань, 2006

кратія пануючих націй виб'ється на свободу, читаємо у Програмі УНП, коли вона запанує, стане при державній владі, тоді сподіватися на співчуття до зневолених націй можна ще менше [14, с. 35].

Демократичне крило в українському національному русі не сприйняло самостійницького радикалізму Міхновського, більше того, засуджувало його русофобію, усвідомлюючи, що вона могла спровокувати в російському суспільстві небажані для української національної справи настрої. За незначним виключенням, українські політичні партії Наддніпрянщини уникали демонізації Росії, не сприйняли постулату західноукраїнських партій відвернутися від *поганої* Росії і пристати до *хорошого* Заходу. Навпаки, вони шукали точки перетину в площині спільних для них і російської демократії інтересів. Така позиція, крім іншого, обумовлювалася і характерним для розвитку українських партій політичним дуалізмом – поєднанням національної і соціалістичної ідей, передумова реалізації яких пов'язувалася з демократизацією політичного устрою в тогочасній Росії. У демократичній, прогресивній Росії, писав у глибоко аналітичній праці "Освобождение России и украинский вопрос" (1907) М. Грушевський, інші народи імперії будуть бачити приклад для свого розвитку і прогресу [5, с. III].

Першою з українських політичних партій про солідарні дії з демократичними колами російського суспільства заявила Революційна українська партія (РУП). Своїм найближчим завданням вона поставила "цілковите знищення царату в спілці з революційними партіями всіх народів російської держави" [13, с. 350]. Щоправда, тут же робився принциповий наголос на тому, що самодержавство має бути замінено "федеративною республікою з поділом держави відповідно історичній і національній різниці земель з їх повною автономією у внутрішніх справах на підставі демократичної конституції" [13, с. 350].

Така позиція РУП була, крім іншого, і реакцією на суперечливість визначень щодо національного питання в першій Програмі Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), прийнятій в 1903 р. Програма, про яку йдеться, проголошувала право націй, що входили до складу імперії, на самовизначення. Проте в іншому пункті названої Програми вже говорилося про "обласне самоврядування для тих місцевостей, які позначено особливими побутовими умовами та складом населення" [12, с. 62]. Тобто, для національних окраїн, а Україна в сприйнятті більшовиків була саме такою *місцевістю*, передбачалася навіть не автономія з національно-державним статусом, а обласне самоврядування. Тож із запереченням даного програмного принципу РСДРП і виступила РУП, оскільки, на думку її лідерів, обласне самоврядування означало б збереження централізму, тоді як взірцем для партії була федерація республік.

Аналогічної позиції дотримувалися й інші партії лівого спрямування, зокрема Українська демократична партія (УДП), Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП), пізніше – Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР). У Платформі Української радикальної партії (УРП), яка, всупереч її назві, належала до поміркованого крила українських політичних партій, проголошувалося: "…поставлена вже на чергу мета – перетворити Росію на державу конституційну, – мусить бути на сей час і нашою метою" [11, с. 83]. Тільки така держава, на думку авторів Платформи, забезпечить рівні для всіх громадянські права й повинності.

У зазначеному документі наголошувалося, що завдання загальнодемократичного руху в Росії не мали зводитися лише до індивідуальних прав і свобод. Демократичними *вольностями* забезпечуються права одиниці, але мусять бути забезпечені ще й права одиниці колективної – нації, народності [11, с. 83–84]. Йшлося про те, що кожна національність, з яких складалася Росія, мусить мати автономію на своїй території з окремою крайовою репрезентаційною радою, якій належатиме право видавати закони й порядкувати у всіх справах у межах цієї території. Реформована держава мусить бути федерацією таких національних одиниць.

Позицію ліберального напряму в українському національному русі початку XX ст. висловив (від свого імені) Б. Кістяківський, чиє ім'я, за визначенням дослідників його творчості та громадсько-політичної діяльності, уособлює європейське спрямування вітчизняної суспільно-політичної думки початку XX ст. Засуджуючи русофобію українських націоналістів, яка, на його думку, була перепоною на шляху знищення самодержавства в Росії, він писав: "Я глибоко переконаний, що історична доля назавжди з'єднала українців та росіян… Отже, майбутній поступ українського народу можливий тільки в солідарності з великоросами" [7, с. 132].

Ще ширший погляд на *російську проблему* висловлював Ю. Бачинський, який на рубежі XIX–XX ст. репрезентував західноукраїнський національний рух як активний діяч Русько-української радикальної партії (РУРП). У своїй відомій праці "Україна irredenta" (Україна незалежна) він висловлював переконання, що "виборення конституції в Росії" матиме значення не тільки для Наддніпрянської України, воно буде й "першим актом розбору Австрії" [1, с. 69].

Об'єктивно можливість для взаємодії українського національно-демократичного і російського прогресивного рухів обумовлювалася низкою причин. Йдеться, передусім, про те, що початок XX ст. ознаменувався наростанням широкої дискусії в російському суспільстві щодо можливих варіантів перевлаштування державно-політичного устрою Російської імперії, у т. ч. і перспектив вирішення національного питання. Точки перетину інтересів обумовлювало і те, що політичне оформлення партій ліберального та соціал-демократичного спрямування в Росії, парламентська фаза їхньої діяльності збіглися з політизацією визвольного руху в Україні. Його поглиблення ставило як перед українською, так і перед російською політично активними частинами суспільства складні завдання і передусім – як, у який спосіб поєднати задоволення національних прагнень народів імперії з непорушністю політичної єдності держави.

Проблема зазначеної політичної кентавристики була досить складною. Не тільки право-шовіністичні партії й організації, а й переважаюча частина ліберальної російської інтелігенції, суспільства в цілому упереджено ставилися до українського питання, коли мова заходила про конкретні форми національного самовизначення, виходячи з інтересів централізованої держави. З іншого боку, організовані на соціалістичних теоріях партії виступали як інтернаціональні сили, що нехтували національними інтересами недержавних народів. Російська, як і європейська соціал-демократія взагалі, майже до початку першої світової війни не переймалася національним питанням, вважаючи, що воно ускладнює розвиток класової солідарності.

Тож мав підстави лідер російських більшовиків В. Ленін стверджувати, що серед питань європейського життя "соціалізм стоїть на першому місці, а національна боротьба на дев'ятому" [8, с. 107]. Можна погоджуватися чи не погоджуватися з тим, наскільки точно розподілені місця в даному випадку, але загальна тенденція відображена достовірно. Принаймні російська

соціал-демократія тривалий час фактично протистояла ідеям національно-державної автономії, федералізму, розглядаючи будівництво соціалізму в контексті великої централізованої держави.

Було б необ'єктивно такі погляди відносити лише на адресу російських соціалістів, водночас перебільшуючи національні устремління української соціал-демократії, української еліти взагалі. За визначенням відомого громадсько-політичного діяча Б. Грінченка, "більшість з української інтелігенції в Росії байдужа до вкраїнської ідеї, а ті, що до неї прихильні, знов не солідарні проміж себе" [4, с. 102]. Це було сказано наприкінці XIX ст., але і подальшому мало що змінилося. Значно пізніше М. Грушевський зауважував: "Немає потреби приховувати, що серед великоруської інтелігенції, як і тієї, що тяжіє до неї більше чи менше денаціоналізованої з представників інших народів Росії, національне питання в даний момент не користується увагою" [5, с. 111].

Проте чи правомірно засуджувати ту частину українських інтелектуалів, які вважали, що гіперболізація національних, як і класових пріоритетів, буде серйозною перешкодою на шляху розвитку демократичних процесів у суспільстві в цілому. Виходячи з таких міркувань, вони свідомо обмежували свої вимоги обстоюванням національно-культурної автономії, аби боротьба за національно-державну автономію не призупинила загальноросійського руху проти самодержавства як крайньої форми автократії, за соціальну й економічну трансформацію суспільства.

Саме на таких ідейних засадах політично активна частина українства шукала порозуміння з демократичними рухами в Росії, одночасно сприймаючи боротьбу за національні права як складову частину боротьби проти монархії та гарантію індивідуальних прав усіх громадян Росії. Українські партії соціалістичного та соціал-демократичного спрямування хоча і були під впливом марксизму (більше європейського, австромарксизму, ніж російського), проте не вважали, що універсальні права людини, роль індивіда в суспільстві є другорядними, підпорядкованими класовим інтересам. Отже, несприйняття такого стану речей, коли ігнорувалися як індивідуальні, так і національні інтереси, будь-то марксистами чи самодержавною владою, яка правовий статус підданих імперії визначала відповідно до їх соціальної чи станової приналежності, зближувало демократичну течію в українському національному русі з російською демократією.

У свою чергу, загальноросійські партії ліберальної, ліберально-демократичної і соціал-демократичної орієнтації, хоча і не без упередженості, сприймали українські національні інтереси як складову загального успіху на шляху до конституційної демократії. Зокрема партія конституційних демократів (кадети), принаймні в початковий період своєї діяльності, розглядала національні права народів імперії як складову індивідуальних прав, декларувала наміри боротися за демократичний розвиток Росії взагалі, а не окремого стану, класу чи народу. У її програмних документах проголошувалася вимога правової рівності всіх громадян майбутньої демократичної Росії, включаючи неросійські нації, які повинні були мати право на самовизначення. У I та II Державних Думах Росії конституційні демократи, як і селяни-"трудовики" (разом вони складали депутатську більшість) переймалися національними проблемами. У зверненнях до царського уряду вони закликали до рівноправності всіх громадян імперії, наголошували на важливості федеративного устрою (на що ще не наважувалися більшовики) та місцевого самоврядування.

Із часом у позиції конституційних демократів щодо національного питання почали брати верх консервативно-шовіністичні настрої. У наступних, III та IV Державних Думах, вони фактично блокувалися з правоконсервативними фракціями, зрадивши своїм колишнім принципам федералізму й місцевого самоврядування. Тепер вони ратували за конституційну унітарну державу, яка б гарантувала рівні громадянські і політичні права з правом вільного культурного самовизначення. Ставало дедалі очевиднішим, що напруженість зростала не тільки у відносинах українства з офіційною владою, а й із сконсолідованим несприйняттям українських проблем з боку консервативного та ліберально-демократичного сегменту російського суспільства.

Лінії розходження між українським національним і російським загальнодемократичним рухами ставали дедалі виразнішими. Інтереси росіян, які захищали централізацію, розходилися з бажаннями національних рухів мати право на самовизначення. Навіть згадуваний уже Б. Кістяківський, якого в Москві, за твердженням американської дослідниці його громадсько-політичної діяльності С. Хейман, "небезпідставно вважали діячем українського національного і російського загальнодемократичного рухів" [17, с. 72], розірвав відносини з російськими лібералами, вважаючи, що ставлення російського суспільства до українського руху було "суто егоїстичним".

Поборники українських національних прав зіткнулися з болючою проблемою, суть якої полягала у тому, щоб, не відвертаючись від спільних з росіянами цілей повалення самодержавства, здійснення спільними зусиллями демократичних реформ, запобігти нехтуванню, а то й утискам українських національних інтересів. Передусім не допустити наступу на українську культуру, глобальної русифікації, яка знову ставала загрозливою після періоду лібералізації, пов'язаного з російською революцією 1905–1907 рр. Доречно зауважити, що урядове рішення "Про скасування обмежень малоруського друкованого слова" було прийняте на початку 1905 р. під тиском російської прогресивної громадськості, зокрема на основі доповідної записки, підготовленої групою авторитетних академіків Російської Академії наук [15, с. 372].

Як далеко зайшла русифікація в наступні роки, свідчать показники видавничої справи в Росії за 1911 р. Кількість назв книжок, виданих російською мовою, становила 25526, польською – 1664, єврейською (іврит, ідиш) – 965, німецькою – 920, естонською – 519, татарською – 372, українською – 242 [2, с. 306]. Коментарі, як говорять у таких випадках, зайві, хіба що варто звернути увагу на цифри, що відносяться до єврейської та татарської мов – мов народів, які офіційно були віднесені до *інородців* як такі, що не входили до кола християнських, надто ж православних народів. Красномовні показники, які свідчать багато про що.

Проте і за таких умов українська інтелігенція національно-демократичного спрямування не відсторонилася від російського загальнодемократичного руху. Окремі її представники, зокрема М. Василенко, С. Єфремов, Б. Кістяківський, С. Петлюра та інші вдалися до активної пропаганди справжньої суті *українського питання*, спростовуючи випади шовіністів щодо нібито ворожих антиросійських намірів українців, зокрема розхожі в російській пресі їх звинувачення в т. зв. українсько-австрійській чи українсько-польській інтризі. З цією метою в Москві в 1912 р. почав видаватися журнал "Украинская жизнь", який знайомив російського читача з ідеями автономізму та федералізму в російській та українській суспільно-політичній

думці, намагався вплинути на політичну свідомість росіян у площині українських національних проблем.

Напередодні та з початком першої світової війни, коли шовіністичні кола Росії посилили наступ на український національний рух як синонім українського сепаратизму, саме на сторінках зазначеного часопису з'явилася редакційна стаття, яка висловлювала позицію української національно-демократичної інтелігенції щодо даної проблеми. "В ідеалах українців і у практичних постулатах українського суспільства, – говорилося в ній, – національний розвиток тієї частини українського народу, що увійшла в склад Росії, завжди розглядався в межах останньої і в тісному союзі з народами, що її заселяють" [3, с. 4]. При цьому висловлювалися сподівання, що "свідомість російського суспільства" зрозуміє і сприйме "потреби інородців, що живуть у державі".

Проте і надалі український рух сприймався російськими колами з підозрою, через призму *таємної змови* проти росіян. Загроза *українського сепаратизму* була використана російським урядом для загального ігнорування прав народів, що входили до складу імперії. За цих умов більшовики вирішили перебрати ініціативу у вирішенні національного питання у свої руки. Проголошуються програмні гасла про право націй на самовизначення, "автономія для всіх частин" як "план устрою демократичної держави" [9, с. 231]. Національне питання стає тією *козирною картою*, за допомогою якої більшовики намагаються перехопити ініціативу у Тимчасового уряду в боротьбі за маси. Звичайно ж, враховувалися і домагання українських політичних партій, а потім і Центральної ради, права на широку автономію і федеративний устрій російської держави. Відтак, у тексті резолюції з національного питання VII Всеросійської конференції РСДРП (б) (квітень 1917) був пункт, який у подальшій політичній боротьбі з Тимчасовим урядом відіграв вирішальну роль. У ньому проголошувалася вимога "за всіма націями, що входять до складу Росії, визнати право на вільне відокремлення й на утворення самостійної держави" [16, с. 433]. У цьому ж контексті правомірно розглядати й підтримку більшовиками українських домагань на автономію в червні 1917 р. у зв'язку з проголошенням Центральною радою І Універсалу.

Незалежно від справжніх стратегічних розрахунків більшовиків, така позиція головного політичного опонента Тимчасового уряду на зазначеному етапі була суттєвою підтримкою українського національного руху. Слід також зауважити, що більшовицька партія в той час була єдиною партією в усьому політичному спектрі Росії, яка публічно виступила на підтримку вимог українських націонал-демократів.

Узагальнюючи неоднозначні, часом суперечливі, а то й взаємовиключні тенденції щодо проблеми стосунків українського національного руху з демократичними структурами російського суспільства, доходимо висновків:

- по-перше, співпраця з російським загальнодемократичним рухом сприяла тому, що *українське питання* у конституційний період між 1905–1917 рр. набуло широкого громадського звучання на всеросійській політичній арені. Воно стало однією із провідних тем дискусій на сторінках ліберальної, демократичної преси, стало темою дебатів у російських Державних Думах. Офіційно були скасовані колишні державні заборони щодо відкритого обговорення національного питання в Російській імперії.
- по-друге, чітко простежується несконсолідованість, неузгодженість позицій в українській суспільно-політичній думці початку XX ст. Особливо це стосується тієї частини української політичної еліти, яка тяжіла до соціалістичної моделі перевлаштування суспільства. Вона стояла перед дилемою: чи наближати час тріумфу соціальної справедливості, поступаючись своїми національними інтересами, чи, навпаки, працювати на користь національного відродження, наражаючись на конфлікт із загальноросійськими партіями соціалістичного та ліберально-демократичного спрямування. У зазначений період дану дилему так і не було вирішено.

1. *Бачинський Ю.* Україна irredenta. – К., 2003. 2. Видавнича справа в Росії (1911 р.) // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Док. і мат. : У 2 ч. / За ред. В.Ф. Панібудьласка. – К., 1997. – Ч. 1. 3. Война и украинцы // Украинская жизнь. – 1914. – № 7. 4. *Грінченко Б.* Листи з України Наддніпрянської // Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. 5. *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос. – С.Пб., 1907. 6. *Драгоманов М.* Листи на Наддніпрянську Україну // Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. 7. *Кистяковский Б.А.* (Українець). К вопросу о самостоятельной украинской культуре // Русская мысль. – 1911. – № 32. 8. *Ленін В.І.* Віхівці і націоналізм // Повне зібр. тв. : У 50 т. – Т. 23. 9. *Ленін В.І. С.Г.Шаумяну.* 6 грудня 1913 р. // Там само. – Т. 48. 10. *Міхновський М.* Українська народна партія і національне питання // Національні процеси в Україні… – Ч. 1. 11. Платформа Української радикальної партії // Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття. Програмові і довідкові матеріали. – К., 1993. 12. Програма Російської соціал-демократичної робітничої партії, прийнята на II з'їзді партії (липень-серпень 1903 р.) // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1978. – Т. 1. 13. Програма Революційної української партії // Національні процеси в Україні.. – Ч. 1. 14. Програма Української народної партії // Збірник програм українських політичних партій початку XX століття. – Тернопіль, 1991. 15. Про скасування обмежень малоруського друкованого слова // Історія України : У 2 ч. / Упор. С.М. Клапчук, Б.І. Білик, Ю.А. Горбань та ін. – К., 1996. 16. Резолюція УІІ Всеросійської конференції РСДРП(б) (квітень 1917 р.) // КПРС в резолюціях… – Т. 1. 17. *Хейман С. Кістяківський*: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / Пер. з англ. – К., 2000.

Надійшла до редколегії 10.02.05

Н. Городня канд.іст.наук

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ФАКТОРИ ПОРАЗКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ 1917–1920 РР.: КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ

На основі аналізу місця української національної державності в повоєнному світі досліджено фактори, що обумовили її поразку. Встановлено, що політика великих держав щодо УНР визначалася як їхніми національними інтересами, так і внутрішніми характеристиками українського національного руху, що вплинули на її формування.

The reasons of Ukrainian National Statehood failure are researched on the ground of UNR position in post-war world (1919-1920). It's determined that the great countries' policy towards Ukraine was caused with both their national interests and intrinsic features of Ukrainian National movement.

Вивчаючи причини поразки української національної державності 1917–1919 рр., історики акцентують на значному, навіть вирішальному впливі на неї зовнішніх чинників. Крім експансії Радянської Росії велике значення приділяється політиці великих держав – Франції, Великої Британії, США, які вийшли переможницями зі світової війни, та новоутворених прикордонних з Україною держав – Польщі, Румунії, Чехо-словакії, що діяли за їх підтримки.

Значна частина вітчизняних дослідників оцінює політику держав Антанти як *антиукраїнську* та розглядає

© Н. Городня, 2006

Kyiv National Taras Shevchenko University

несприятливі зовнішні фактори як основну причину поразки української національної революції [6, с. 169; 5, с. 190–191, 195–197]. У своїх висновках вони солідаризуються з оцінкою С. Петлюри: "ми потерпіли велику невдачу… головно через нашу ізольованість од світу і ту блокаду, в яку кинула нас Антанта… А провадити боротьбу при таких обставинах та ще творити при цьому державу абсолютно не можна…" [8, с. 206].

Так, М. Держалюк основну відповідальність за занепад української державності покладає на невизнання її Францією та Англією, які віддавали перевагу інтересам єдиної Росії, все одно – монархічної чи більшовицької. На його думку, в основу визначення майбутнього націй Східної Європи лягли їх дискримінаційні критерії, що базувалися на поділі усіх народів на історичні й неісторичні, що найбільше вдарило по українській нації [5, с.174–175]. Крім того, автор приходить до висновку, що політика країн Антанти і Радянської Росії в українському питанні хоч і здійснювалася різними методами, все ж була спрямована на досягнення однакової мети – загарбати й поділити українські землі. Тож Антанта виявилася потенційною союзницею більшовицької Росії в руйнації української державності. Причому примирення цих сил значною мірою відбувалося на антиукраїнському ґрунті [5, с. 216–217].

Натомість представники консервативного напряму зарубіжної української історіографії [9, 11] бачили причини краху української національної державності передусім у внутрішніх проблемах українського національного руху.

Так, І. Лисяк-Рудницький писав, що зовнішні фактори, тобто складне міжнародне становище, мали важливе, але другорядне значення для формування й занепаду державності України. Аналізуючи причини поразки української національної державності, дослідник дійшов висновку про необхідність відмовитися від легенди про безчисленні полчища ворогів, що зруйнували українську державу. "Совітська експансія здібна була поширитися тільки на ті країни, що їх власне безголов'я робило з них легку здобич. Якщо могли зберегти незалежність Фінляндія, мініатюрні балтійські республіки, розташовані перед воротами Петрограду, то чи не повинна була встояти кількадесятимільйонова Україна, з її велетенськими ресурсами?" [9, с. 59]. Причини невдачі, наголошував він, треба шукати насамперед, у внутрішньому стані самого громадянства України. Цю думку підтримує сучасний український історик О. Павлюк, який підкреслює, що Радянська Росія також перебувала в несприятливих міжнародних умовах, але, незважаючи на це, змогла відстояти свою державність [12, с. 390].

На нашу думку, у жодному разі не можна відкидати зовнішні чинники становлення української державності, особливо в роки світової війни та повоєнного світовлаштування, коли великі держави створювали нову карту світу відповідно до своїх національних інтересів, тож вбачаємо за доцільне сформулювати проблему таким чином: які внутрішні та зовнішні фактори мали вплив на формування відповідного ставлення до України держав-переможниць?

Передусім погоджуємося з тезою, що українські вимоги щодо незалежності не були сперті на таку ж національну консолідацію, як у Польщі чи Фінляндії, інакше результати боротьби могли б бути іншими [7, с. 212].

Зовнішня політика Директорії також відзначалася своєю непослідовністю і непередбаченістю. Суперечливими виявилися вже перші міжнародні кроки Директорії, що 19 грудня 1918 р. направила відверто недружню ноту урядам країн Антанти, у якій попередила, що "не потребує помочі держав Антанти, про яку благав гетьман", і вимагала пояснень "цілей висадження їхніх військ на Україні", здійсненого без узгодження з Директорією. А вже через тиждень Директорія запевняла Антанту у своїх намірах виконувати "всі міжнародні зобов'язання", що успадкувалися УНР від колишньої Російської імперії "пропорційно силам України" [3, с. 607–608]. Значною мірою це пояснювалося глибокими розбіжностями в українському керівництві щодо пріоритетного зовнішньополітичного курсу відновленої УНР.

А. Денікін відзначав антиантантівське спрямування політики Директорії на початку її діяльності під упливом прихильників радянської влади Винниченка і Чехівського, "виразників крайньої більшовицької течії" [4, с. 460]. Основні положення зовнішньої політики Директорії, офіційно оголошені в перші дні її правління, передбачали дружній нейтралітет щодо німецьких військ; дружбу і згоду з Радянською Росією; недопущення окупації України союзниками. У виступі на засіданні Трудового конгресу в січні 1919 р В. Винниченко повідомляв про досягнуту напередодні антигетьманського повстання угоду з РНК Росії (через місію Раковського), у якій, між іншим, йшлося про підписання союзу проти Антанти [4, с. 464–465]. Аналогічні заяви лунали у виступі В. Винниченка на VI з'їзді УСДРП (10–12 січня 1919), у резолюціях якого йшлося про те, що увесь світ, включаючи Україну, вступив в еру соціалістичної революції.

Так само незрозумілими для Заходу були принципи виборів до Трудового конгресу, коли виборчих прав позбавили великих землевласників, промисловців, лікарів, викладачів гімназій та вищих навчальних закладів, і депутатів обирали практично тільки українці. Тож одним із факторів, що мали суттєвий вплив на ставлення держав Антанти до України була лівизна Директорії. Уже В. Винниченко визнавав, що держави Антанти розглядали рух, очолюваний Директорією, як більшовицький [1, с. 228]. Отже такий, що здатний зруйнувати "санітарний кордон" проти радянської Росії у Східній Європі за участю відродженої Польщі, Дону, Кубані і білого руху.

Варто також згадати постійну зміну зовнішньої орієнтації та військово-політичного курсу керівників УНР, що в різний час вели переговори про співпрацю та взаємодію з усіма тогочасними силами – з Антантою, Німеччиною, Радянською Росією, Польщею, російським антибільшовицьким рухом тощо. Деякі сучасні дослідники вважають таку політику вимушеною і виправданою тогочасними обставинами. На думку В. Яцюка, часта зміна військово-політичного курсу свідчила про активний пошук Україною свого місця в геополітичній системі інтересів [16, с. 13]. Натомість О. Павлюк обстоює думку, що така політика була вкрай шкідливою, фатальною [12, с. 391].

Суттєвий вплив на політику Антанти щодо України мали її відносини з німецько-австрійським блоком як під час війни, так і після її завершення.

Уже підписання сепаратного Брест-Литовського мирного договору УНР з Четверним союзом у роки світової війни мало серйозні негативні наслідки для союзників, закріпляло їх негативне ставлення до українського національного руху. А секретний протокол Брест-Литовського договору про утворення українського коронного краю в Австрії зі Східної Галичини та Північної Буковини давав можливість полякам подавати перед Антантою питання української державності в Галичині як *австро-німецьку інтригу*. Пронімецьку орієнтацію Української держави було зайвий раз продемонстровано під час офіційного візиту Гетьмана Скоропадського до Німеччини у вересні 1918 р., незадовго до завершення війни.

Значний інтерес становить дослідження В. Соловйової [14], яка показала, що і після завершення війни в умовах відсутності сталого зовнішньополітичного курсу УНР її дипломатичні представництва в Берліні і Відні відігравали роль координуючих центрів для інших українських посольств і дипломатичних місій, а відносини з Німеччиною визнавалися як пріоритетні. Так, на першій нараді голів закордонних представництв УНР, що відбулася у Відні 18–22 червня 1919 р, наголошувалося, що Німеччина є "природним союзником" УНР, розглядалася можливість укладання німецько-українського союзу проти Польщі. Натомість союз із Польщею, за словами українського посла М. Порша, фактично перекреслював усі попередні зусилля українського дипломатичного представництва знову привернути симпатії Німеччини і не допустити її можливого альянсу з Радянською Росією [14, с. 47, 51–53].

Про наміри Директорії в липні 1919 р. відновити військово-політичні стосунки з Німеччиною пише також Л. Радченко на основі аналізу робіт П. Боровського, німецьких та польських дослідників [13, с. 99, 106]. Також зазначається, що частина професійних офіцерів-українців УГА наполегливо пропонувала створити незалежну Українську державу під керівництвом ерцгерцога Вільгельма Габсбурга, а це не лише створювало проблеми у відносинах між УНР і ЗУНР, але й мало вплив на політику держав Антанти [13, с. 112].

Тож погоджуємося з М.Держалюком, який вважає найвагомішим аргументом в політиці держав Антанти щодо України той, що її зміцнення могло посилити Центральні держави, з якими в України склалися кращі взаємини. Усі інші фактори: слабкість збройних сил, певна неконсолідованість суспільства і політичної еліти відігравали другорядну роль [5, с. 216 217]. Дійсно, у роки світової війни Німеччина була єдиною державою, що підтримувала українську незалежну державність, розбудова якої була в її інтересах.

Отже, держави Антанти вважали УНР ворожим сателітом Четверного союзу та різновидом більшовизму, що й визначало головним чином їх українську політику. Однак у першу чергу вони визначалися їх національними інтересами.

Франція намагалася послабити Німеччину таким чином, щоб ліквідувати будь-яку потенційну загрозу з її боку. Паралельно вона прагнула відновити антинімецьку союзницьку систему шляхом реставрації єдності Росії або створення нової – за рахунок сильної Польщі, Румунії, Чехо-Словакії.

Оскільки Франція та Росія в роки війни досягли секретних домовленостей про взаємну підтримку інтересів одна одної, що передбачали, між іншим, російську анексію Східної Галичини, у разі відновлення Російської держави французький уряд мав виконувати свої зобов'язання. При цьому Франція хотіла б мати справу з Росією як демократичною федеративною республікою, а це був шанс для соборної України, об'єднаної в межах однієї держави, стати повноправною частиною цієї федерації. Ця програма відповідала задекларованим цілям українського національного руху в часи Центральної Ради, її обстоювали помірковані представники УНР-івської дипломатії (О. Шульгин, А. Марголін, В. Панейко, В. Липинський) влітку 1919 р. Питання про федерацію було одним з каменів спотикання у відносинах французького керівництва з російським антибільшовицьким рухом на чолі з А. Денікіним.

За інформацією А. Марголіна, улітку 1919 р. у зовнішній політиці Франції панували дві орієнтації. Перша – на відновлення єдності Росії "з автономіями для народностей", яку обстоювало міністерство закордонних справ; друга – на створення великої Польщі, яку підтримували військові кола й особливо прем'єр Ж. Клемансо. Ці орієнтації ніколи не протистояли одна одній. Вони діяли паралельно, підстраховуючи одна одну. Суть була в тому, щоб мати з часом надійну опору проти німців в особі того чи іншого сильного союзника. Лише невелика група депутата Франклен-Буйона і журналіст Пелісьє залишалися щирими прихильниками домагань УНР-івської дипломатії [10, с. 150–153].

Тож політика Франції коливалася між російським та польським варіантом системи безпеки, що робило неможливим союз між Другою Річчю Посполитою та російським антибільшовицьким рухом, оскільки вони претендували на одні й ті ж самі (українські) території. Перемога антибільшовицьких сил у Росії становила небезпеку для Польщі, оскільки в такому разі питання про польсько-російські кордони, очевидно, було б вирішено союзниками на користь Російської держави. Цей фактор, а також значні поступки більшовиків у питанні російсько-польського кордону на користь Польщі призвели врешті до жовтневого перемир'я 1920 р. та Ризького миру (березень 1921) між Польщею та Радянською Росією, що означав втрату УНР останнього союзника та остаточну поразку української національної справи.

Переговори делегації УНР про союз із Врангелем, які велися у вересні 1920 р., також не могли не турбувати поляків, оскільки його перемога суперечила польським національним інтересам. Тож навряд чи звинувачення поляків у зраді українських союзників у зв'язку з підписанням ними перемир'я та миру з Радянською Росією є об'єктивними.

Що стосується Великої Британії, то зі свого візиту до Лондона в травні 1919 р., а також подальших переговорів з англійськими представниками в Парижі Марголін виніс враження, що переважна більшість англійських політиків беззастережно вірила Денікіну і вважала найкращим шляхом боротьби з більшовиками з'єднання чи навіть злиття української армії з його армією, а ідеалом державного устрою для України – федерацію з Росією [10, с. 155].

Наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. політика Великої Британії в російському питанні кардинально змінилася. Поразка Денікіна та потреби англійської промисловості у російській сировині штовхали Британію на встановлення зв'язків (передусім, економічних) з Радянською Росією. У зв'язку з цим Британія засудила союз Петлюри – Пілсудського та спільні українсько-польські військові дії проти Радянської Росії. Перемир'я між Польщею і Радянською Росією (12 жовтня 1920) було підписано під її тиском.

За мемуарами П. Врангеля, перемир'я було підписано головним чином через те, що західні держави, крім Франції, не лише не надавали допомоги Польщі, але навіть наполягали на припиненні війни з Радянською Росією. Серед причин була, передусім, потреба промисловості, що відроджувалася, у російській сировині [2, с. 370–371].

Слід також мати на увазі сильну опозицію англійської суспільної думки перевазі французького впливу на сході Європи, що сформувалася в 1920 р. З нею пов'язувалися й антипольські настрої в Британії, оскільки Польща в цей час представлялася форпостом французького впливу у Східній Європі.

Водночас Британія тиснула на Францію, примушуючи її припинити підтримку антибільшовицьких сил під командуванням генерала Врангеля.

Отже, основним чинником, що визначав політику Великої Британії, Франції та Польщі щодо України були не їх антиукраїнські настрої, як це часто фігурує в дослідженнях вітчизняних істориків, а їх національні інтереси, що є абсолютно природньо. Хоча в роки української ре-

Kyiv National Taras Shevchenko University

волюції й були нетривалі періоди, коли, здавалося, національні інтереси українського національного руху та керівництва союзних держав збігалися (від проголошення УНР до підписання нею сепаратного миру з Німечиною, а також в лютому-березні 1919 р., під час союзної інтервенції на півдні України), однак у 1919 р. їх національні інтереси були різними і це робило неможливим підтримку державами-переможницями української державності.

Важливим, на нашу думку, є висновок американського дослідника українського походження К. Варваріва, до якого він прийшов на основі аналізу численних матеріалів зовнішньої політики США: ні в американських урядових колах, ні в суспільній думці не спостерігалося ніякої українофобії, як це визнають українські дослідники. Більше того, Україна була не єдиною країною колишньої Російської імперії, яка прагнула отримати симпатії і підтримку США і не здобула її. Єдине, що керувало політикою США – це національні інтереси [17, с. 381]. Вважаємо це зауваження доречним при оцінці політики щодо України всіх великих держав, які також переживали надзвичайно складний період своєї історії, тож визначальними для них були їх національні інтереси. А вони в 1920 р. вимагали встановлення торговельно-економічних відносин з Росією, що мали якимось чином компенсувати жахливі матеріальні втрати періоду світової війни.

Загалом, оцінюючи політику держав Антанти щодо України необхідно проаналізувати увесь комплекс проблем, що постав перед державами-переможницями по завершенні світової війни. Основне завдання полягало в підписанні мирних договорів з Німеччиною та її союзниками, без чого не можна було вважати війну завершеною. При цьому існувала загроза, що Німеччина, у якій до влади прийшли соціал-демократи, принизливий мирний договір не підпише, об'єднається з російськими соціалістами і розпочне наступ проти держав-переможниць. Треба було також вирішити інші складні проблеми – територіальні, колоніальні, репараційні, розмежування кордонів новоутворених держав, виконання зобов'язань за таємними союзницькими угодами періоду війни тощо, які викликали серйозні суперечності між державами (питання про майбутнє німецьких колоній, проблема Шаньдуну, майбутнє Рурської області Німеччини, формування мандатної системи, задоволення територіальних претензій Італії тощо), робота конференції часто перебувала на межі зриву.

Президент США В. Вільсон був змушений під тиском Британії і Франції відмовитися від своєї програми справедливого миру, викладеної в "14 пунктах" та покладеної в основу перемир'я з Німеччиною і Паризької мирної конференції. Спочатку він намагався уникнути порушення своїх обіцянок справедливого миру, щоб не перетворитися на знаряддя для задоволення Францією і Британією своїх інтересів за рахунок Німеччини. Тож В. Вільсон розглядав такі варіанти: відмовити Європі у фінансовій підтримці, публічно затаврувати політику Клемансо і Ллойд Джорджа, залишити конференцію, щоб примусити керівників Франції та Англії відмовитися від своїх вимог. Водночас він боявся, що такі дії матимуть наслідком відновлення війни в Європі та виникнення широкого революційного руху, внаслідок якого вся Європа потрапить під владу більшовизму. З огляду на таку перспективу Вільсон не міг дозволити собі зриву роботи конференції. "Європа у полум'ї і я не можу підливати масла у вогонь", писав він [15, с. 237].

У цих умовах президент США повністю зосередився на реалізації ідеї про створення системи колективної безпеки у вигляді Ліги націй, на чому зосередив усю свою увагу. У зв'язку з цим несправедливий мир, що передбачалося підписати з Німеччиною, розглядався ним як тимчасовий, що скоро буде переглянутий. За таких драматичних обставин, коли фактично вирішувалася доля війни і миру та майбутнього всього світу українське питання не могло отримати з його боку достатньої уваги.

Можна стверджувати, що політика держав Антанти щодо більшовиків була невизначеною. З одного боку, можна говорити про загрозу, якою уявлявся Європі більшовизм весною 1919 р. у зв'язку з перемогою революцій у низці центральноєвропейських держав, що посилило потребу в створенні антибільшовицького "санітарного кордону". З іншого боку, про невизначеність політики держав Антанти щодо більшовиків свідчила вже пропозиція про скликання конференції на Прінкіпо, висловлена в січні 1919 р.

А. Денікін відзначав зміни в поглядах керівників Франції на більшовицький рух весною 1919 р., що й стало однією з причин виведення французьких експедиційних сил з півдня України. Ці зміни були обумовлені як позитивним враженням про високий моральний дух більшовицьких військ, так й інформацією про суворий порядок, встановлюваний більшовиками на зайнятих територіях. Тож французьке керівництво почало проводити аналогії з періодом Великої французької революції й припускати, що більшовизм поступово правішає і початковий анархістсько-комуністичний рух переростає в російський національний [4, с. 556].

Позитивним змінам у політиці держав Антанти щодо російського радянського уряду на початку 1920 р. сприяли і поступки, на які він пішов у цей час: визнав п'ять прибалтійських держав, відмовився від революційного походу на Європу, прийняв лінію Керзона за кордон між Росією та Польщею, примирився з Румунією щодо Бесарабії, припинив втручання у справи Середньої Азії тощо.

Тож, на нашу думку, хоч зовнішні фактори, особливо в умовах повоєнного перерозподілу кордонів, мали першочерговий вплив на поразку української національної державності в 1919–1920 рр., однак вони визначалися, передусім, внутрішніми характеристиками українського національного руху, а також національними інтересами держав-переможниць.

Низка факторів, що характеризували тогочасний український національний рух та дії його проводу – його слабкість, відсутність зваженої зовнішньої політики Директорії, її лівизна, зв'язки українських дипломатів з Німеччиною й Австрією тощо – не створювали стимулів для держав-переможниць, що обстоювали свої власні національні інтереси, підтримати українську національну державність. Хоча в їхніх планах місця українській незалежній державі не було, вони підтримували проект перетворення Росії на демократичну федеративну державу з автономією для соборної України. Однак це мало відбутися в разі перемоги над більшовиками. Непоступливість у цьому питанні як російських антибільшовицьких сил, так і українського керівництва, а також серйозні суперечності між УНР і ЗУНР, у т. ч. в принципових питаннях незалежності-федерації та зовнішньополітичної орієнтації, не дозволили реалізувати цю можливість.

Поразка російських антибільшовицьких сил знімала з порядку денного й українське питання, навіть у такому обмеженому вигляді, який воно мало в політиці великих держав. Тож поразка російських антибільшовицьких сил означала й поразку українського національного руху, оскільки українська державність у той час могла існувати лише у зв'язку з російською демократичною державністю. Цей фактор було враховано більшовицьким урядом при організаційному

оформленні відновлюваної Російської держави (під назвою Радянського Союзу) на принципах федерації.

1. *Винниченко В.* Відродження нації : У 3 ч. – К.; Відень, 1920. – Кн. 3. 2. *Врангель П.* Воспоминания генерала барона П.Н. Врангеля : У 2 ч. – М., 1992. – Т. 2. 3. *Головченко В.* Українсько-антантівські переговори 1919 // Українська дипломатична енциклопедія. – К., 2004. – Т. 2. 4. *Деникин А.* Очерки русской смуты. Вооруженные силы юга России. Распад Российской империи. Октябрь 1918 – январь 1919. – Минск, 2002. 5. *Держалюк М.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. – К., 1998. 6. *Дещинський Л., Панюк А.* Міжнародні відносини України. – К., 2001. 7. *Кремень В., Табачник Дм., Ткаченко В.* Україна: альтернативи поступу: критика історичного досвіду. – К., 1996. 8. Лист до Д.Антоновича // Симон Петлюра: Статті. – К., 1993. 9. *Лисяк-Рудницький І.* Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Історичні есе. – Т. 2. 10. *Марголин А.* Украина и политика Антанты. – Берлин, б. г. 11. *Мірчук П.* Українська державність 1917–1920. – Філадельфія, 1967. 12. Нариси історії дипломатії України / За ред. В. Смолія. – К., 2001. 13. *Радченко Л.* Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. – Х., 1996. 14. *Соловйова В.* Українська дипломатія у країнах Центральної Європи 1917–1920 рр. – Донецьк, 2004. 15. *Фрейд З., Буллит У.* Томас Вудро Вильсон. Психологическое исследование. – М., 1992. 16. *Яцюк В.М.* Військово-політ діяльність Директорії УНР (1918–1920): Автореф. дис. … канд. іст. наук. – Х., 2000. 17. *Warwariw C.* America and the Ukrainian National Cause, 1917–1920 // The Ukraine, 1917-1921. A Study in Revolution. – Harvard, 1977.

Надійшла до редколегії 14.02.05

А. Ільченко, асп.

ЗБРОЙНІ СИЛИ ЧИЛІ НАПЕРЕДОДНІ ПРИХОДУ ДО ВЛАДИ А. ПІНОЧЕТА ТА ЕВОЛЮЦІЯ ЇХ СУСПІЛЬНОГО СТАТУСУ

Визначено місце та роль армії у суспільно-політичному житті Чилі напередодні перевороту, а також прослідковано процес зміни суспільного статусу збройних сил протягом перебування при владі уряду народної єдності.

Armed forces role and place in chili's social and political life on the threshold of coup d'etat are determined in the article, and also armed forces social status change process during popular unity government being in power is observed.

Усебічне дослідження обставин виникнення різноманітних диктаторських режимів у XX ст. має надзвичайно велике значення, оскільки їх аналіз є корисним для забезпечення більшої стабільності сучасного світу та дозволяє урядам уникнути багатьох помилок. У цьому ракурсі дослідження передумов приходу до влади генерала Аугусто Піночета в Чилі становить особливий інтерес. Оскільки Піночет був представником військової верхівки, а сам заколот 1973 р. носив характер військового заколоту, то чільне місце при розгляді витоків цього перевороту займають питання, пов'язані зі збройними силами Чилі, їх значенням для суспільно-політичного життя країни, та роллю, яку вони в ньому виконували. Ця проблема викликає великий інтерес також з огляду на те, яким чином у суспільстві з такими глибокими демократичними традиціями як чилійське, став можливий антиконституційний переворот, який встановив військову диктатуру на довгі 17 років.

Пошук причин та витоків військового перевороту в Чилі дослідники розпочали одразу після його здійснення. У зв'язку з цим деякі науковці у своїх працях зачіпали в тій чи іншій мірі також проблему місця і ролі збройних сил у суспільно-політичному житті країни напередодні заколоту. Зокрема атмосферу, що панувала в армії напередодні перевороту, розкривають у своїй праці чилійські письменники та журналісти Ф. Рівас Санчес та Е. Рейман Уейгерт [8]. Досить багато праць присвячено аналізу доктрини аполітичності збройних сил (т. зв. *доктрини Шнейдера – Пратса*) та її впливу на військових. З цього приводу варто виділити статті Л. Бальядарес та, особливо, А.Ф. Шульговського [1; 10], які не просто розглянули основні положення цієї доктрини, але й прослідкували її трансформацію протягом усіх трьох років існування. Варто пригадати також статтю В.Н. Дунаєва "Чили: военные и общество" [2], у якій автор розглядає історію взаємовідносин збройних сил і суспільства протягом усього існування чилійської армії. Деяких проблем, пов'язаних з армією, торкається у своїй праці і Хоан Е. Гарсес [3], хоча вона присвячена взагалі передумовам приходу до влади військових у Чилі та аналізу діяльності Уряду Народної єдності. Проте всі ці праці характеризуються типовою прокомуністичною заангажованістю у питаннях, що стосуються аналізу діяльності Народної єдності та її політичних опонентів, що не дозволяло об'єктивно оцінити ситуацію, яка склалася в Чилі на той час. Крім того, кожен з дослідників висвітлює лише якийсь окремий аспект проблеми місця армії у суспільно-політичному житті Чилі, не даючи повної картини.

Отже наше завдання полягає в тому, щоб прослідкувати на прикладі Чилі еволюцію місця і ролі збройних сил у демократичному суспільстві, а також з'ясувати, яким чином і під впливом яких факторів зміна їх суспільного статусу може призвести до загрози військового перевороту.

У цьому плані, перш за все, необхідно з'ясувати, що собою представляла чилійська армія. На відміну від інших країн Латинської Америки, збройні сили Чилі ще в кінці XIX ст. стали добре відпрацьованим механізмом. У 1886 р. була запрошена військова місія з Прусії на чолі з генералом Е. Кернером, під керівництвом якої було створено міцну та високопрофесійну армію, одну з найсильніших на континенті. Як наслідок, потягом багатьох поколінь як серед військових, так і в суспільстві взагалі, виховувався дух елітарності, престижу чилійської армії на противагу арміям інших країн, а також представників цієї армії, військових, усередині самого суспільства. Письменники та журналісти Ф. Рівас Санчес та Е. Рейманн Уейгерт у своєму дослідженні "Вооруженные сили Чили: пример империалистического проникновения" наводять з цього приводу такі свідчення одного із лейтенантів запасу: "Вони (офіцери) відчувають себе поза суспільними класами, що спостерігаються в цивільному суспільстві. Вони – офіцери армії, а це вище, ніж будь-що інше. Це – максимум престижу – бути офіцером чилійської армії, – армії, що залишилася непереможеною у всіх її війнах, армії прусської виучки.." [8, с. 98].

Такий високий соціальний статус військових підтримувався також за допомогою системи пільг. Чилійський військовий, наприклад, мав право вийти на пенсію на 15 років раніше за професора університету, і отримував пенсію на 25 % більшу. Крім того, їм надавали безпроцентні позики для будівництва будинку. Непрямі пільги разом взяті складали, за деякими підрахунками, не менше 40 % заробітної платні офіцерів [7, с. 90]. Протягом багатьох років офіційна пропаганда створила справжній культ армії. Цілком закономірним результатом таких взаємовідносин між армією та суспільством було те, що у збройних силах панував дух месіанства. Солдатам прищеплювалася думка: "Ви – перший щабель влади, у ваших руках знаходиться доля Батьківщини" [8, с. 107].

Взагалі такі месіанські настрої військових, згідно з якими армія мала у критичні для країни періоди вийти на політичну авансцену як рятівник нації, були характерною рисою

© А. Ільченко, 2006

країн Латинської Америки. Виникнення її можна пов'язати з військовими традиціями іспанської метрополії, де армія протягом кількох століть відігравала роль політичного арбітра, а військовий переворот був звичайним способом вирішення політичних конфліктів. Проте особливість Чилі полягає в тому, що тривалий час ці настрої були нейтралізовані пануванням іншої тенденції. Завдяки тому, що чилійська армія будувалася на європейських, переважно німецьких, традиціях, усередині збройних сил стала поширеною схильність до їх автономності всередині суспільства, що передбачало зосередження військових виключно на своїх професійних обов'язках. Отже, на відміну від інших країн Латинської Америки, де військові, граючи традиційно важливу роль у політичному житті, нерідко не лише втручалися у політичні баталії, але й брали владу в країні у свої руки, у Чилі потягом майже 40 років армія була повністю відділена від суспільно-політичного життя. Збройні сили виступали як *аполітичний* професійний і цілком автономний інститут. Генерал Пратс в одній із статей, опублікованих у перші дні листопада 1972 р. в Сант-Яго, причини виникнення такої *нетрадиційної* для країн континенту особливості пояснював так: "Незабаром після політичних подій 1932 р. армії загрожувала небезпека того, що отримало назву *громадянська реакція*. Ця реакція була викликана втручанням армії у цивільні справи у попередні роки. Надбанням офіцерського корпусу стали зневага жінок, ненависть чоловіків.. Військове керівництво врахувало ці уроки і повернулося в русло конституційності до положення, яке визначає, що збройні сили є складовою частиною державного апарату і їх конституційний обов'язок – абстрагуватися від випадковостей політики" [1, с. 73].

З наведених рядків можна зробити висновок, що у Чилі як військові, так і суспільство в цілому, вкрай негативно оцінювали досвід втручання збройних сил у політику та вважали небажаним його повторення. Саме неприйняття чилійським суспільством такого втручання стало приводом для досягнення негласної домовленості між військовими і політиками про співіснування, згідно з якою жодна із сторін не мала права втручатися у справи іншої. За будь-яких умов армія не повинна була втручатися в цивільне життя країни взагалі, і у політичну боротьбу зокрема. Основним та єдиним завданням збройних сил було виступати гарантом зовнішньої безпеки. З іншого боку, уряд, не втручаючись у справи військових, мав забезпечити їм усі необхідні умови для виконання цього завдання.

Отже, на підставі викладених вище фактів можна підсумувати, що серед військових Чилі тривалий час переважали демократичні, *конституціоналістські* погляди, згідно з якими їх служіння народу мало бути зосереджене виключно на виконанні своїх професійних обов'язків, а саме на обороні держави, що, між іншим, передбачає також захист її конституційної законності. Проте, на нашу думку, ми не можемо говорити про повну аполітичність чилійської армії, оскільки у свідомості військових зберігалася схильність до месіанської ролі, від проявів якої суспільство було повністю захищене лише до тієї міри, до якої політики дотримувалися умов уже згаданої вище угоди, тому ця аполітичність проіснувала доти, доки політична ситуація в країні була стабільною.

Початок руйнування існуючої рівноваги між військовими та політичною владою було покладено ще за правління демохристиян у 1960-х рр. Розуміючи, що в умовах прогресуючої економічної кризи військові видатки дедалі важчим тягарем лягають на бюджет країни, президент Хорхе Алессандрі висунув у 1960 р. гасло про роззброєння Латинської Америки. І хоч це гасло не було підтримане іншими країнами, Х. Алессандрі однобічно впровадив його в Чилі, зменшивши військовий бюджет. Цю ж політику продовжили і його наступники. Так, частка збройних сил у бюджеті країни зменшилася з 26,42 у 1956 р. до 7,82 % у 1971 р. Це при тому, що від 60 до 70 % цих грошей йшло на виплату заробітної платні, оплату пенсій та утримання армії [8, с. 208]. За таких умов про її модернізацію мова йти не могла. Якщо пригадати ті особливості менталітету чилійських військових, про які мова йшла вище, тоді, на нашу думку, можна з усією впевненістю стверджувати, що така політика уряду повинна була мати надзвичайно руйнівні наслідки для його стосунків з армією. Адже своїми діями політична влада не лише порушила існуючий "пакт про ненапад" й автономність збройних сил, але й вчинила замах на їх обороноздатність і можливість гідно виконувати свої професійні обов'язки, поставивши під сумнів престиж чилійських збройних сил на континенті. Як наслідок, поступово серед військових знову почала набирати силу месіанська позиція.

Проте переважна більшість військових поки що продовжувала дотримуватися конституціоналістських поглядів, тому напівімпровізований виступ полку "Такна" на чолі з генералом Р. Віо (т. зв. "такнасо"), здійснений 29 жовтня 1969 р., не отримав підтримки та був швидко придушений. Однак він наочно засвідчив існування тих загрозливих процесів, які тільки почали розвиватися у середовищі військових. Разом з тим, цей виступ стався напередодні парламентських виборів, коли у країні почала розгортатися запекла боротьба за владу між новою політичною силою – блоком лівих партій Народна єдність, які здобували дедалі більшу підтримку, та старими центриськими партіями, що були налякані поширенням *комуністичної загрози* на континенті, і тому будь-що намагалися не допустити перемоги лівих. Саме у цій обставині і полягає, на нашу думку, головне значення заколоту "такнасо". Адже він не лише продемонстрував настрої групи офіцерів, але й нагадав головним політичним конкурентам про те, якою вагомою силою є армія. За останні 40 років суспільство так звикло до аполітичності та автономності військових, що уряд навіть почав дозволяти собі не рахуватися з їх інтересами. Отже, спроба перевороту Віо, якою б непідготовленою та примітивною вона не була, повернула збройним силам значення головної дійової особи у суспільно-політичному житті країни.

Підтвердженням цієї думки служать слова, виголошені генеральним секретарем КПЧ Л. Корваланом незадовго після "такнасо" (листопад 1969): "Стало реальністю, що збройні сили є новим фактором у національній політиці. Можна сказати, що період неучасті збройних сил у політичному житті, неучасті, яка ніколи не була абсолютною, завершився або близький до завершення" [4, с. 246].

Боротьба за вплив на збройні сили та їх політизація напередодні виборів досягли таких масштабів, що змусили вище армійське керівництво виступити з офіційною заявою, внаслідок чого виникла т. зв. *доктрина Шнейдера*, проголошення якої було пов'язане з інтерв'ю головнокомандуючого сухопутними військами генерала Шнейдера газеті "Меркуріо" 8 травня 1970 р.: "Армія буде гарантом того, щоб вибори проходили в нормальній обстановці і тим самим на посаду президента вибрали б того, хто отримає більшість голосів.. Ми (армія) є гарантом законного процесу, на який спирається все конституційне життя країни". [11]. З даної заяви ми можемо зробити висновок про те, що на той час зі стороннього спостерігача збройні сили перетворилися на арбітра суспільно-політичного життя країни, і від їх позиції, головним чином, залежало, хто прийде до влади у країні. Таким чином завершився перший етап процесу руйнації аполітичності

збройних сил Чилі і втягування їх у політичні чвари, підсумки якого і були закріплені у заяві Шнейдера.

Процес політизації збройних сил, викликаний передвиборчою компанією, не припинився із її завершенням. У реальності вибори так і не змогли визначити остаточно переможця, оскільки Народна єдність перемогла на них лише з мінімальною перевагою, що давало привід її опонентам продовжувати боротьбу. Першочергову роль у цій боротьбі відводилася армії, за якою згідно з *доктриною Шнейдера* закріплювалася роль політичного арбітра. Проте десятиліття аполітичності все ще давали про себе знати. Незважаючи на те, що розкол суспільства, торкнувшись армії, вилився у змову, внаслідок якої 22 жовтня 1970 р. було вбито самого генерала Шнейдера, саме завдяки тому, що більшість військових залишилися вірними обов'язку захищати існуючий конституційний лад і виступили за дотримання законності, до влади прийшов соціаліст С. Альєнде. Цілком закономірно, що за умови відмови збройних сил від *доктрини Шнейдера* та переходу їх на бік опозиції, щойно обраний президент та його уряд були б приреченими. Це розуміли обидві сторони, тому суперництво за вплив на військових ще більше загострилося і набуло ще більшого значення.

З боку опозиції боротьба на вплив у збройних силах велася перш за все за допомогою засобів масової інформації. Опозиційні видання розгортали PR-компанії, направлені на підрив авторитету Народної єдності у суспільстві в цілому і серед військових, зокрема. Так, наприклад, у газеті "Меркуріо" в одній із статей повідомлялося, що в різних провінціях півдня країни створюються збройні організації "земля та смерть", керували якими представники лівих екстремістських організацій разом з лівим крилом соціалістичної партії. Зазначалося, що вже фактично ведеться партизанська війна і її жертвами стали деякі землевласники [12]. Поряд з цим, опозиційні видання постійно друкували заклики на зразок: "Чути шум, але не видно шабель. Спостерігається лише ескалація марксистів, щоб нейтралізувати збройні сили" [16] і т. п. Такі заклики були покликані спонукати збройні сили до антиурядових виступів.

Розуміючи всю небезпеку поширення серед військових антиурядових настроїв, новообраний президент С. Альєнде зі свого боку також почав активно шукати шляхи збільшення свого впливу в армійському середовищі. Так, зробивши правильні висновки з помилок своїх попередників, вже на початку 1971 р. уряд збільшив мінімум заробітної платні представникам збройних сил та корпусу карабінерів (з 28 до 102 ескудо), військовим у відставці були підвищені пенсії. Уряд підтримував зусилля військового командування з модернізації збройних сил. Був збільшений військовий бюджет. Більше того, уряд почав призначати військових на важливі державні та адміністративні посади, запрошувати представників збройних сил на роботу до державних установ, що відали питаннями промисловості та аграрної реформи [10, с. 40]. Таке широке залучення військових до управління державою мало на меті заручитися їхньою підтримкою у здійсненні своєї політики. Проте в дійсності, на нашу думку, таким чином було остаточно поховано угоду про невтручання у внутрішні справи між політичною та військовою владою. На небезпеку такого необережного втручання у це складне питання з боку уряду наголосила опозиція на сторінках газети "Меркуріо", зазначивши: "Військові, втягнуті у політичну діяльність, можуть не підтримати законний уряд" [14]. Іншими словами, втягуючи збройні сили у політику і не маючи можливості повністю контролювати їх настрої, уряд тим самим створював реальну загрозу для власного існування.

Щодо позиції військового керівництва, то в основних рисах *доктрина Шнейдера* залишалася офіційною ідеологією збройних сил і після його вбивства. Її провідником став новий головнокомандуючий сухопутними військами генерал Карлос Пратс, який 24 жовтня 1970 р. публічно та у рішучій формі висловив свої погляди: "Армія та збройні сили в цілому непохитно будуть дотримуватися традиційної лінії і відстоювати конституційність у нашій країні. Доки я займаю посаду командуючого, я буду проводити лінію генерала Шнейдера" [1, с. 73]. Проте активне залучення урядом збройних сил до політичної діяльності внесло до цієї доктрини певні корективи. У широко відомому інтерв'ю журналу "Ерсілья" (восени 1972 р., під час загального страйку) К. Пратс, торкаючись питання про можливість участі збройних сил у політичному житті країни, вже підкреслював, що збройні сили мають відмовитися "від статичної концепції своєї місії" лише як захисника географічних кордонів країни, залучивши в сферу своєї прямих обов'язків не лише захист країни від зовнішньої загрози, але й проведення цілої низки соціальних і навіть економічних перетворень [10, с. 41].

Таким чином можна зробити висновок, що нова політика уряду щодо побудови стосунків з армією знайшла певну підтримку. Як наслідок, від ролі незалежного політичного арбітра, яка була передбачена *доктриною Шнейдера*, збройні сили на кінець осені 1972 р. фактично перейшли до ролі одного з безпосередніх учасників політичної життя країни, а сама декларація *аполітичності* почала зводитися до необхідності гарантування військовими існуючого конституційного ладу. Це, у свою чергу, викликало шквал критики в опозиційній пресі, де армія звинувачувалася у тому, що вона відкрито встала на бік уряду Народної єдності, підтримуючи її політику. Адже якщо до виборів збройні сили як гарант конституційної законності повинні були не втручатися у хід справ, а дозволити розвиватися подіям за конституційним сценарієм, то тепер в умовах суспільного розколу підтримка конституції автоматично означала і підтримку політики існуючого уряду, втілення в життя якої теж відбувалося за безпосередньої участі військових. Отже, на наш погляд залучення урядом військових до управління державою не просто знищило аполітичність збройних сил, але й позбавило їх нейтрального статусу, змусивши вибирати, чий бік підтримувати.

У межах нової військової політики уряду на початку листопада 1972 р., після того, як країною прокотилася акція громадської непокори, було сформовано перший військово-цивільний уряд. У нього ввійшли троє військових, у т. ч. і К. Пратс, який зайняв посаду міністра внутрішніх справ і став віце-президентом країни [10, с. 42]. Їх участь в уряді викликала великий резонанс у країні.

Хоч збройні сили і почали відігравали значну роль у суспільно-політичному житті країни, проте до березня 1973 р. ця роль ще носила дещо обмежений характер. Це було пов'язане з тим, що на той час як уряд, так і опозиція все ще сподівалися подолати затяжну політичну кризу за допомогою існуючих конституційних механізмів. І ті, й інші покладали свої надії на парламентські вибори, що мали відбутися саме у березні 1973 р й остаточно вирішити ситуацію на користь однієї із сторін. Уряд апелював до результатів прямих і загальних виборів, і ця апеляція була підтримана лівим крилом ХДП та демократично налаштованою частиною офіцерського корпусу, які знову виступили гарантом об'єктивного проведення виборів. Іншими словами, є підстави стверджувати, що на той час збройні сили у старій ролі нейтрального спостерігача влаштовували обидві ворогуючі сторони. До того ж, оскільки ніхто не міг гарантувати

наслідків втручання військових, які тривалий час звикли бути над політикою, тому й уряд, й опозиція, сподіваючись на мирне вирішення конфлікту, поки-що обережно будували свої стосунки з армією.

Вибори не виправдали надії жодної із сторін. Опозиції не вдалося, як вони сподівалися, отримати більше 60 % голосів та зайняти 2/3 місць у сенаті, а потім, використовуючи у своїх цілях конституцію, змістити уряд. Що стосується Народної єдності, то її успіх на виборах не відкрив перед нею можливостей покінчити з паралічем державного апарата, оскільки більшість в обох палатах парламенту як і раніше залишилася у руках опозиції [3, с. 57]. Оскільки наступні муніципальні вибори мали відбутися лише у квітні 1975 р., опозиція вважала для себе вичерпаними конституційні засоби подолання конфлікту з урядом і почала робити головну ставку на неконституційні, що кардинально змінило роль армії. Генерал Каналес, усунутий за змовницьку діяльність, з цього приводу заявив: "У країні склалася така ситуація, яку не можливо вирішити звичайними політичними засобами. Вихід із цієї безвиході можна знайти лише із залученням до влади тих сил, які мають достатньо рішучості для проведення своїх планів у життя" [5, с. 42].

Таким чином, ми можемо зробити цілком обґрунтований висновок про те, що для опозиції контроль над збройними силами перетворився на єдиний спосіб усунення уряду Альєнде. З іншого боку, такі плани опозиції перетворили питання впливу уряду на армію на питання самого існування цього уряду. За таких обставин контроль над владою став дорівнювати контролю над армією, а отже, боротьба за вплив на військових набула життєво важливого значення для обох сторін. Тому саме з березня 1973 р. всі політичні сили країни повністю зосереджують свою увагу на збройних силах, перетворюючи їх на головну дійову особу всього суспільно-політичного життя країни.

Для Народної єдності ситуація ускладнювалася тим, що її авторитет серед військових ставав дедалі меншим. Головну роль тут відігравало те, що за своїм соціальним складом більшість офіцерів були вихідцями із середніх класів (у сухопутних військах Чилі вони становили 65 %) [9, с. 12]. Таким чином велику роль у зміні настроїв серед військових відіграли зрушення у позиціях середніх прошарків, які у значній своїй частині ставали дедалі більше опозиційно налаштованими стосовно уряду. Цьому сприяли і дії ультралівих, які ширше використовували методи експропріації власності дрібної буржуазії. Військові та їх сім'ї були такими ж самими громадянами цієї країни, як і всі інші, тому стрімке зростання інфляції, нестача товарів та розквіт *чорного ринку* породжували в їхньому середовищі таке ж незадоволення, як і у решти населення. До цього ще додалися побоювання втратити свій привілейований соціальний та професійний статус, які підсилювали дії лівих екстремістів, що проповідували т. зв. *вульгарний мілітаризм*, займалися провокаційними нападами на військових та намагалися викликати конфлікт рядового складу з офіцерами [6, с. 48].

Усе це призвело до того, що значна частина військових-конституціоналістів, які підтримували до певного часу *доктрину Шнейдера – Пратса*, почали переглядати своє відношення до неї, виявляючи ворожість до уряду [3, с. 50]. Таке загострення ситуації спричинило до того, що 29 червня 1973 р у Сант-Яго відбувся т. зв. *Танковий заколот*, під час якого частина 2-го бронетанкового полку, очолювана майором Супером, спробувала взяти штурмом президентський палац. Одразу після цього збройного виступу президент, який перед тим змушений був вивести військових з уряду, 3 липня вирішив знову використати авторитет збройних сил і призначити генерала Пратса вдруге міністром внутрішніх справ. Таким чином С. Альєнде намагався зміцнити уряд, опираючись на підтримку демократично налаштованих військових і згуртувавши біля себе тих, на кого міг покластися. Проте вже того ж дня до "Ла Монеди" прийшли генерал Піночет та інші високопоставлені офіцери з метою висловити президенту свою занепокоєність тим, що Пратса знову збираються призначити міністром внутрішніх справ. Піночет заявив, що для збереження внутрішньої єдності у збройних силах було б краще, аби Пратс залишався на посаді командуючого сухопутними військами – оскільки він вважає, що його безпосередній начальник надто тривалий час не виконував свої прямих обов'язків: з листопада по березень Пратс уперше займав посаду міністра внутрішніх справ, а частину травня та червень він провів у закордонній поїздці [3, с. 56]. Цей факт красномовно засвідчує, що практика залучення військових до державного управління викликала роздратування та занепокоєння в офіцерського корпусу, адже в такий спосіб на збройні сили покладається відповідальність за політику, здійснювану урядом, остаточно руйнуючи тим самим залишки аполітичності армії.

8 серпня президент все-таки призначив генерала Пратса міністром оборони, щоб зміцнити таким чином позиції офіцерів-конституціоналістів. Командуючі військово-морськими та військово-повітряними силами, генеральний директор корпусу карабінерів також були введені в урядовий кабінет [3, с. 59]. З приводу чергового введення військових до складу уряду, серйозну стурбованість висловлювала опозиційна преса: "Серед особового складу військових підрозділів існує занепокоєння, що чергова підтримка армією уряду Народної єдності може принести в жертву незалежний статут армійських інститутів" [13]. Проявом незгоди з новою роллю, яку нав'язав збройним силам уряд, стала також відмова всього вищого керівництва військово-повітряних сил від нового урядового призначення [3, с. 60]. А 22 серпня 1973 р. парламент прийняв спеціальне звернення до збройних сил, у якому говорилося: "Збройні сили та корпус карабінерів є і мають бути за своєю суттю гарантом і захисником усіх чилійців, а не якої-небудь однієї частини нації чи якої-небудь коаліції" [15].

Наслідком дедалі більшого незадоволення участю військових в уряді стала відставки генерала Пратса 23 серпня 1973 р. з посади міністра оборони та командуючого сухопутними військами. Безпосередньою причиною цієї відставки стало голосування у раді генералів, коли з 25 присутніх 15 чол. висловили свого роду вотум недовіри своєму командуючому [3, с. 50]. Таким чином, на нашу думку, було красномовно засвідчено втрату впливу серед військових *доктрини Шнейдера – Пратса*, а також їхнє незадоволення тією роллю, яку ця доктрина відводила збройним силам у суспільно-політичному житті, тим більше що вона вже втратила будь-яку актуальність, оскільки за умов, коли одні представники збройних сил приймають участь в уряді, а інші виступають проти цього уряду зі зброєю в руках, не може йти мова про аполітичність та нейтральність.

На той час конфронтація між виконавчою та законодавчою владою зайшла так далеко, що вже виключала будь-які домовленості. Крайній засіб, який чилійська конституція надавала уряду для того, щоб протистояти заколоту, – введення стану облоги – 29 червня був відхилений парламентом [3, с. 58]. Збройні сили у ситуації, що склалася, вже не могли дотримуватися нейтралітету і залишатися осторонь, оскільки були надто втягнуті у політичні чвари з обох боків. Альтернатива, що стояла перед ними, полягала у тому, чи підтримувати існуючий конституційний лад, який виявив повну нездатність за-

безпечити громадський мир, чи виступити проти нього. Урешті-решт ситуація, як відомо, вирішилася не на користь законного уряду С. Альєнде.

Таким чином, на підставі вищезазначеного, авторка робить висновок про те, що протягом перебування при владі уряду Народної єдності роль і місце збройних сил у суспільно-політичному житті Чилі кардинально змінилося. Початок цього процесу було покладено ще попередниками С. Альєнде, що стало причиною першого антиурядового виступу військових у жовтні 1969 р. після майже сорокарічної перерви. І хоча сам цей виступ не став відходом збройних сил від традиційної автономності, проте він нагадав головним політичним конкурентам про те, яку користь може принести їм підтримка армії. Процес політизації збройних сил бере початок з передвиборчої боротьби 1970 р., набувши особливого розмаху вже після перемоги С. Альєнде. І чим гострішою ставала боротьба між політичними опонентами, тим більше місце в ній відводилося армії. Так, якщо внаслідок президентських виборів збройні сили із суто професійного автономного інституту перетворилися на головного політичного арбітра, але все ще зберігали нейтральність, то залучення урядом військових до управління державою зруйнувало цей нейтралітет. Урешті-решт, коли опозиція вирішила перейти до неконституційних способів подолання політичної кризи, увага всіх політичних сил зосередилася на єдиній силі, здатній взяти ситуацію під свій контроль – на армії, перетворивши її на головну рушійну силу всіх подальших суспільно-політичних процесів. Таким чином, до рук збройних сил фактично перейшла доля державної влади та конституції в цілому, а невдовзі, цілком закономірно, і сама влада.

1. *Бальядарес Л.* Мировозрение Пратса и борьба чилийского народа. // Латинская Америка. – 1975. – № 2. 2. *Дунаев В.Н.* Чили: военные и общество. // Латинская Америка. – 1999. – № 1. 3. *Гарсес Х.Э.* Эпилог на манер вступления. // Латинская Америка. – 1975. – № 1. 4. *Корвалан Л.* Путь победы. – М., 1971. 5. *Кудачкин В.В., Борисов А.В., Ткаченко В.П.* Чилийская революция: опыт и значение. – М., 1977. 6. *Майданик К.Л.* Вокруг уроков Чили // Латинская Америка. – 1974. – № 6. 7. *Мирський Г.И.* Роль армии в политической жизни стран "третьего мира". – М., 1989. 8. *Ривас Санчес Ф., Рейманн Уэйгерт Э.* Вооруженные силы Чили: пример империалистического проникновения. – М., 1982. 9. *Сумбатян Ю.Г., Рощункин В.Г.* Роль армии в политической жизни латиноамериканских стран. // Латинская Америка. – 1999. – № 1. 10. *Шульговский А.Ф.* Вооруженные силы Чили: от "аполитичности" к контрреволюции // Латинская Америка. – 1974. – № 6. 11. El Mercurio. Santiago de Chile. – 08.05.1970. 12. El Mercurio. Santiago de Chile. – 14.02.1971. 13. El Mercurio. Santiago de Chile. – 10.08.1973. 14. El Mercurio. Santiago de Chile. – 19.08.1973. 15. El Mercurio. Santiago de Chile. – 16.09.1973. 16. Tribuna. Santiago de Chile. – 18.09.1972.

Надійшла до редколегії 16.02.05

О. Матвієнко, студ.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОК У ВЕРХОВНІЙ РАДІ УКРАЇНИ (III–IV СКЛИКАННЯ)

Розглянуто проблеми здійснення гендерної політики та діяльності жінок-лідерів у роботі Верховної Ради України наприкінці XX – початку XXI ст.

The article considers problems of a gender politics, political activity of women-leaders in the Verchovna Rada of Ukraine at the end of XXth – at the beginning of XXIst century.

Межа XX–XXI ст. ознаменувалася значною активізацією жіночого руху. Однак жінки починають брати участь у великій політиці раніше. Так, у 1907 р. відбулася перша міжнародна жіноча конференція, на якій було утворено Міжнародний жіночий секретаріат. 1908 р. в Петербурзі відбувся перший всеросійський жіночий з'їзд, на якому були присутні кілька делегацій з українських губерній [4, с. 36]. На загальносвітовому тлі цілком пристойно виглядала статистика радянської України в останні роки її існування. Згідно з введеною в СРСР в 1989 р. квотою, жінки-депутати Верховної Ради (ВР) СРСР становили 33 % усієї чисельності парламенту. Проте, ця жіноча частка представницького органу була не більше як декоративною ознакою *соціалістичної демократії*. По-перше, жінки-депутати обиралися за соціальною ознакою і формою трудової діяльності, внаслідок чого 90 % депутаток були представницями фізичної праці (робітниці, селянки тощо), яка не потребує високого рівня загальної освіти, у той час, як 60 % спеціалістів з вищою і середньою освітою були саме жінки. По-друге, заздалегідь визначений відсоток за соціальною ознакою не відтворював сутності квотування. Він не враховував жіночу громадську думку у прийнятті важливих державних рішень, відводив жінкам роль статистів. Так, наприклад, навіть В. Шевченко, останній Голова Президії ВР УРСР (з 1985 по 1991), хоча й мала вчену ступінь і входила до 10 % представниць розумової праці, виконувала у ВР суто організаційні функції, лише забезпечуючи *одностайне ухвалення* рішень ЦК КПУ (які той отримував з ЦК КПРС), що були б так само ухвалені й без її участі в цьому процесі. Її фах (дитяча педагогіка) жодним чином не впливав на обговорення і прийняття рішень вищих партійних органів.

Однак структурні зміни в українському суспільстві на рубежі 80–90-х рр. минулого століття призвели до зниження, нехай штучного, але все ж таки позитивного кількісного показника участі жінок в парламентській діяльності країни. Так, на перших виборах у ВР України (1990) до складу парламенту було обрано всього одинадцять жінок: п'ять на платформі Народного Руху і шість від КПУ, тобто, кількість жінок у вищому представницькому органі склала 2,5 %. Такий результат відбив реальну ситуацію політичного протистояння, а також відсутність впливових жіночих політичних організацій, які були б спроможні забезпечити представництво своїх членів у Верховній Раді. Утім, на виборах 1994 р. ситуація дещо змінилася: тоді до ВР було обрано 19 жінок, що склало вже 4,5 %. Ще більшим став цей показник після виборів 1998 р. – 38 осіб (8,4 %). На Міжнародній науково-практичній конференції з проблем рівності жінок і чоловіків, яка відбулася в Києві наприкінці 2000 р. було зроблено оптимістичний висновок відносно того, що представництво жінок в українському парламенті "безперечно зростає" [7, с. 111].

Проте цей висновок був дещо передчасним. Після виборів 2002 р. кількість жінок у ВР знов скоротилася і за станом на 26 грудня 2004 р. становила 23 особи – 5,1 % (А.О. Александровська, Г.П. Антонієва, Т.Д. Бахтеєва, О.В. Білозір, Р.В. Богатирьова, К.Т. Ващук, Г.Ф. Гармаш, О.П. Гінзбург, Л.С. Григорович, Л.І. Давидова, В.Г. Заклунна-Мироненко, Т.В. Засуха, З.Г. Катушева, Л.Ф. Кириченко, М.А. Маркуш, Л.Є. Полякова, Т.С. Прошкуратова, К.С. Самойлик, В.П. Семенюк, Л.П. Супрун, Ю.В. Тимошенко, К.О. Фоменко, Ю.С. Чеботарьова). Таку зміну можна частково пояснити тим, що до парламенту не потрапили представниці Прогресивної соціалістичної партії України (ПСПУ), які становили третину фракції ПСПУ в попередній ВР, що складалася з 14 депутатів.

© О. Матвієнко, 2006

Kyiv National Taras Shevchenko University

І все ж, в останні роки з'явилися ознаки зростання ролі жінок у Верховній Раді. Це стосується, насамперед, якісних характеристик. Так, внаслідок виборів 1998 р. до складу парламенту вперше увійшла фракція, очолювана жінкою – Наталією Вітренко (ПСПУ). Вели до Верховної Ради свої партії Катерина Ващук (Аграрна партія України) та Ярослава Стецько (Конгрес Українських Націоналістів), та їм не поталанило подолати чотирьохвідсотковий бар'єр. Та ж Наталія Вітренко посіла четверте місце на виборах Президента України в 1999 р. Та найбільші якісні зрушення сталися після того, як до Верховної Ради в 2002 р. впевнено увійшов Блок Юлії Тимошенко, який згодом відіграв одну з найважливіших ролей у зміні влади в Україні, а його лідер по праву очолила уряд країни. У 2002 р. також пішло на парламентські вибори перше суто жіноче Всеукраїнське політичне об'єднання "Жінки за майбутнє" на чолі з Валентиною Довженко. У разі входження в парламент вона була налаштована утворити фракцію зі свого політичного об'єднання [2]. Та реалізувати цей намір не вдалося: на виборах 2002 р. "Жінки за майбутнє" спромоглися набрати всього 547 916 голосів (2,11 %) і не потрапили до парламенту [8].

Найстарішим депутатом не тільки серед жінок, але й серед усього депутатського корпусу III–IV скликання була Ярослава Стецько. На шляху до Верховної Ради їй довелося подолати численні перешкоди. Ставши ініціаторкою утворення Конгресу Українських Націоналістів й очоливши партію (1992), вона доклала неабияких зусиль для консолідації всіх націоналістичних сил України, забезпечення їх ефективної діяльності у вищому законодавчому органі. Уже на виборах 1994 р. до Верховної Ради було обрано близько десяти депутатів від Конгресу Українських Націоналістів (КУН). Їх діяльність була малоефективною, тому Я. Стецько спробувала утворити ширшу націоналістичну коаліцію. Вона стала одним з ідеологів виборчого блоку "Національний фронт" на парламентських виборах 1998 р. Поразка блоку може свідчити про те, що КУН обрав недостатньо потужних політичних партнерів – Українську республіканську партію (УРП) Б. Ярошинського та Українську консервативну республіканську партію (УКРП) С. Хмари. Лідери блоку також продемонстрували нездатність змінити подекуди ультранаціоналістичну риторику і домовитися із фаворитом націонал-демократичного табору – Народним Рухом України. У 1999 р. Слава Стецько, розуміючи необхідність єдності всіх національних і національно-демократичних сил в Україні, ініціює приєднання КУН до блоку НРУ – ПРП, а також утворення у Верховній Раді фракції "Реформи – Конгрес". Її діяльність повністю лягала в русло концепції В. Липинського, який стверджував, що енергія і завзяття молодих повинні поєднатися з досвідом старшого покоління. У 2001 р. Слава Стецько стала одним з ініціаторів входження її партії до блоку "Наша Україна". За списками блоку, під № 11, вона пройшла до Верховної Ради четвертого скликання, ставши знову найстарішим депутатом українського парламенту.

Квінтесенцію парламентської діяльності Я. Стецько цілком відбивають її слова з інтерв'ю львівській газеті "Поступ": "..ми хотіли всі національно-державницькі сили (не лише націоналістичні) об'єднати, навіть якщо вони мають трохи іншу програму, ніж наша. Ми мусимо мати однакові засадничі речі. То є українська держава, інтеграція у Європу, свідомість того, що Москва нам загрожує, свідомість того, що треба мати сильну армію, приватну власність, провести реформи і створити ринкову економіку" [6]. Присвятивши своє життя політичній боротьбі, Слава Стецько не нехтувала захистом прав жінок, завжди відчувала себе не тільки політиком, але й жінкою, що й знайшло вияв у її публічних висловлюваннях. "Жінка в першу чергу повинна б дбати про родинну атмосферу, про родину. Вона більше створена для цього – лагідна, ніжна.. Вона повинна забезпечити родинне тепло дітям, чоловікові, повинна завжди залишатися жінкою – зі смаком вдягатися, готувати їжу, бути берегинею", – підкреслювала вона [9]. І, виходячи з цього постулату, незмінно підтримувала у Верховній Раді всі закони стосовно захисту соціальних прав жінок. Неабияку увагу Я. Стецько приділяла утворенню єдиної української церкви, усуненню штучних кордонів між Західною та Східною Україною. "Українські націоналісти постійно стоять на такій платформі – сприяти об'єднанню церков, щоб була єдина християнська церква. То наша мрія, і це об'єднання православних церков із греко-католицькою слугувало б згуртуванню народу. Ми все робимо для того, щоб не було Сходу, Заходу, Півдня. Треба цю різницю стирати. Хоча те є, до певної міри, і добре, бо якісь риси характеру представників різних регіонів України разом слугували б нашому національному ренесансу", – зауважувала вона [1].

Своєрідним підсумком, і не тільки парламентської та політичної, але й усієї життєвої діяльності, стало те, що, коли у травні 2002 р. Я. Стецько знову приводила до присяги новообраний парламент, комуністи не повторили свого політичного демаршу 1998 р.: цього разу із зали Верховної Ради не вийшов ніхто. Як би там не було, це стало яскравим свідченням того, що діяльність Я. Стецько сприяла тому, що різні політичні сили навчилися толерантніше ставитися одна до одної.

Іншою яскравою особистістю у Верховній Раді є К. Ващук. Як і Я. Стецько, вона утворила політичну партію – Аграрну партію України (АПУ). Однак, як і Стецько, балотувалася в парламент у своєму виборчому окрузі – Горохівському виборчому окрузі № 20 Волинської обл., де була двічі обрана до ВР (у 1994 і 1998). У 1998 р. її партії не вистачило зовсім небагато: АПУ набрала 978 330 голосів (3,68 %). Отже, рішення йти на вибори не за партійними списками виявилося передбачливим. У 2002 р. вона місяць перебувала у складі фракції ВР "Єдина Україна", але 20 червня 2002 р. перейшла до новоутвореної фракції АПУ, ставши одним з її лідерів. К. Ващук була чи не найактивнішою з народних депутаток. За станом на 20 грудня 2004 р. вона 128 разів виступала у ВР (33 рази з трибуни). За цим показником її випереджає лише Валентина Семенюк – 366 (98); навіть Юлія Тимошенко виступала менше, правда трохи частіше з трибуни – 75 (42).

Якщо виступи її колег були присвячені багатьом проблемам, то К. Ващук переймалася, головним чином, проблемами українського села. "Вона все робить для того, щоб пересічний селянин мав змогу не тільки працювати на своїй землі, а й отримувати гідний прибуток. Усе життя цієї жінки присвячено українському селу, його проблемам та потребам", – зазначають оглядачі [5, с. 209].

Цілеспрямована парламентська праця К. Ващук була ефективною. Вона є авторкою близько 60 законопроектів, частина з яких прийнята Верховною Радою. Серед найзначиміших для розвитку агропромислового комплексу – Земельний кодекс України, закони "Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001 – 2004 років", "Про фіксований сільськогосподарський податок", "Про селянське (фермерське) господарство", "Про оренду землі", "Про збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства", "Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції", "Про державну підтримку сільського господарства України" тощо. Кожна її законодавча ініціатива спрямована на підтримку сільського товаровиробника, збільшення виробництва продуктів харчування, наповнення ринку вітчизняною продукцією. Особливе значення мала робота К. Ващук

над Земельним кодексом, адаптацією його до ринкових умов. Після довгих і напружених дебатів він набрав чинності з 1 січня 2002 р.

Найцілеспрямованішою й ефективнішою була парламентська діяльність Юлії Тимошенко. До Верховної Ради вона потрапила у січні 1997 р. після того, як у грудні 1996 з феноменальним результатом перемогла на довиборах по Бобринецькому виборчому округу № 229 Кіровоградської обл.і, набравши 91,3 % голосів. На відміну від Я. Стецько, К. Ващук, Н. Вітренко, які утворили й очолили свої партії перед тим, як балотуватися в парламент, Ю. Тимошенко зайнялася партійним будівництвом уже після обрання до Верховної Ради.

Залишивши посаду президента "Єдиних енергосистем України", Ю. Тимошенко докладає енергійних зусиль для утворення солідної бази для політичної діяльності. Для цього вона намагається реанімувати утворену в грудні 1993 р. організацію "Громада", лідером якої на той час був її земляк, уродженець Дніпропетровська Олександр Турчинов.

Після приходу Тимошенко "Громада" розпочинає інтенсивну саморекламу. Стає очевидним, що організація (ініціаторами відродження якої виступають Турчинов і Тимошенко) "розкручується" перед виборами. Відповідно до зведень, що надходять з обізнаних джерел, саме Юлії Тимошенко Олександр Турчинов мав передати правління "Громадою". Тимошенко (на той час вже одержала популярність як публічний опозиційний політик) обережно дистанціюється від Павла Лазаренка, мабуть, передчуваючи його близький і неминучий крах. Однак у вересні 1997 р. саме П. Лазаренко, а не Ю. Тимошенко змінює О. Турчинова на посаді глави політико-економічної ради "Громади" [3]. На виборах 1998 р. партія набирає 4, 67 % й одержує право на 16 мандатів. Ще вісім *громадівців* перемагають у мажоритарних округах. Серед них – Юлія Тимошенко, яка значилася під шостим номером у списку, – за неї віддали свої голоси 38,5 % виборців у 99-у окрузі (Кіровоградська обл.). Промовиста деталь: за "Громаду" у цьому окрузі віддала свої голоси вдвічі менша кількість виборців, аніж за Ю. Тимошенко (19,4 %).

У новому парламенті Ю. Тимошенко очолила Комітет з питань бюджету. У своєрідному звіті здійсненої роботи на сторінках газети "Днепровская правда" у вересні 1998 р. Юлія Тимошенко писала: "Аналізуючи документи, можна побачити в концентрованому фінансовому вигляді все життя нашої країни. Я можу зробити висновок, що за відсутності програми дій уряду в кінцевому підсумку в Україні все-таки втілюється конкретна програма. Це програма переродження нашої держави в поліцейську. Із перших днів перебування Леоніда Кучми біля влади у нас стали змінюватися статті видатків на соціальні сфери, охорону здоров'я, освіту, культуру. У нас незмінно скорочуються видатки на виробництво інвестиційних проектів. Але у нас з якоюсь впертістю збільшуються витрати на утримання всіх силових структур, зокрема Міністерства внутрішніх справ… Документи Кабміну і Міністерства фінансів, подані в Комітет з питань бюджету, вимагали від Верховної Ради скоротити практично всі життєво важливі статті бюджету-98. Я відхилила ці проекти. Але, доки Верховна Рада перебувала на канікулах, Президент своїм указом однак прийняв секвестр бюджету. По суті справи, він затвердив новий бюджет держави, порушивши при цьому шість статей Конституції України".

Невдовзі Ю. Тимошенко робить висновок: "Незабаром я зрозуміла, що більша частина ухвалених там [у парламенті] рішень була лише механічним затвердженням указів президента Кучми". І вона закликала до імпічменту. "Він брав хабарі за номенклатурну приватизацію. Брав хабарі за призначення на впливові посади. Він казав: "За умови, що ви будете працювати на мене, я продам вам цю фабрику або ділянку за мінімальною ціною". Він стоїть на чолі тіньової економіки" [10]. Коли ж восени 1998 р. стало очевидним, що усунути Л.Кучму від влади не вдасться, Тимошенко зробила хитромудрий політичний маневр. 10 листопада 1998 р., вона виступила на прес-конференції (широко трансльованій офіційними ЗМІ), де заявила, що, оскільки не вдається провести питання імпічменту Президента і відставки уряду, то потрібно цю владу використовувати, йти з нею на зближення і на співпрацю. У березні 1999 р. Тимошенко виходить з парламентського осередку "Громади" і разом з іншими екс-"громадівцями" організує фракцію "Батьківщина" (на момент реєстрації в ній було 23 депутати); у липні постає всеукраїнське об'єднання "Батьківщина". Надалі Юлія Тимошенко вміло розіграла правило *золотої акції*, дістаючи найбільше вигоди при голосуванні. Без "Батьківщини" і її голосів, як правило, будь-яке питання могло бути приречене на провал у сесійній залі.

У грудні 1999 р. Тимошенко стає віце-прем'єром в уряді В. Ющенка. Та її перебування в уряді тривало трошки більше року. 13 лютого Тимошенко заарештовують. У в'язниці вона пробула шість тижнів. Та знищити опозиційного політика владі не вдалося – за її спиною вже стояла досить потужна "Батьківщина". Спираючись на неї, Ю. Тимошенко здійснює третю спробу "штурму" Верховної Ради. Для цього вона утворює ширше політичне об'єднання. Декларацію про об'єднання зусиль 10 липня 2001 р. підтримали керівники семи партій – сама Юлія Тимошенко – "Батьківщина", Левко Лук'яненко – УРП, Степан Хмара – УКРП, Анатолій Матвієнко – "Собор", Василь Онопенко – Українська соціал-демократична партія (УСДП), Олесь Сергієчко – Українська християнсько-демократична партія (УХДП) і Микола Габер – Патріотична партія. 22 грудня 2001 р. остаточно оформився новий блок. Правда, у його складі тепер значилося вже не сім, а лише чотири політичні організації – "Батьківщина", "Собор", УРП і УСДП. УКРП на чолі зі Степаном Хмарою влилася до складу партії Тимошенко, а УХДП "поглинули" республіканці Левка Лук'яненко. "Патріот" Микола Габер разом зі своєю партією подався до іншого об'єднання. Новий блок отримав назву "Блок Юлії Тимошенко" (БЮТ). На виборах 2002 р. він більш, ніж упевнено подолав чотирьохвідсотковий бар'єр, набравши 1,882087 голосів (7,26 %), що принесло йому 22 мандати у Верховній Раді. При цьому БЮТ випередив таких політичних *гравців* як СПУ і СДПУ(о).

На відміну від своєї діяльності у Верховній Раді попередніх скликань, у новому парламенті Ю. Тимошенко зайняла принципово опозиційну позицію. У переважній більшості питань БЮТ блокувався з "Нашою Україною" Віктора Ющенка. 2 липня 2004 р. Ю. Тимошенко і В. Ющенко підписали угоду про утворення коаліції "Сила народу". Під час передвиборчої президентської кампанії 2004 р. Тимошенко разом з іншими опозиціонерами відвідувала регіони, збирала сотні тисяч людей на мітинги, закликаючи голосувати за Ющенка. Під час *помаранчевої революції* Тимошенко стає улюбленицею Майдану, 24 січня Ющенко підписує указ про призначення її в. о. прем'єра. 4 лютого Верховна Рада 373 голосами "за" затверджує прем'єром Ю. Тимошенко. Того ж дня за програму уряду Ю. Тимошенко "Назустріч людям" проголосували 357 депутатів. Вона першою у складі свого уряду склала із себе депутатські повноваження. Так завершилася найуспішніша парламентська епопея жінки-політика у вищому законодавчому органі влади України.

Виходячи з аналізу діяльності жінок-депутатів у Верховній Раді України III–IV скликання, можна зробити такі висновки:

• діяльність жінок в українському парламенті протягом зазначеного періоду була значущою і багатогранною;

• жінки представляли увесь політичний спектр: від правого крила (Я. Стецько) – до ультралівого (Н. Вітренко);

• жінки-депутати суттєво вплинули на формування внутрішньої політики України; непрямими, але промовистими доказами цього є те, що народний депутат Ю. Тимошенко стала прем'єр-міністром України, а В. Семенюк очолила Фонд держмайна;

• порівняно з Верховною Радою радянської України нинішні народні депутати-жінки хоча й поступаються чисельно, але випереджають своїх попередниць стосовно впливу на прийняття політичних рішень на найвищому рівні;

• в українському парламенті представництво жінок ще не сягнуло загальноєвропейського рівня; найвищими показниками присутності жінок у фракціях ВР є представництво жінок у фракції ПСПУ (ВР III скликання) – третина і фракції КПУ – 11,86 % (ВР IV скликання), що відповідає європейським стандартам.

1. День. К., – 2000. – 1 трав. 2. День. – К., 2002. – 23 лют. 3. Дзеркало тижня. – 2002 – 23 лют. – 1 берез. 4. Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність. – Х., 2000. 5. Жінка в Україні. – К., 2005. – Т. 32. 6. Поступ. № 105 (549). – 2000. – 22 черв. 7. Рівність жінок і чоловіків в Україні: правові аспекти. Мат. Міжнар. наук.-прак. конф. Київ, 20–21 листопада 2000 р. – К., 2001. 8. Сайт Центральної виборчої комісії України. – http://www.cvkukrpack.net/. 9. "Україна молода". – 2003. – 14 берез. 10. The Independent. – London, 2004. – 7 Dec.

Надійшла до редколегії 22.02.05

А. Мінгазутдінов, канд. іст. наук

ЗМІЦНЕННЯ ЄДНОСТІ АРМІЇ І НАРОДУ ПІД ЧАС ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ (1943–1944)

На основі опублікованих та архівних матеріалів розкрито форми зв'язків воїнів Червоної армії і населення визволених від нацистських окупантів міст і сіл України під час Великої Вітчизняної війни.

The ways of communication between the Red Army soldiers and the population of Ukrainian towns and villages liberated from the Nazi occupants during the World War II are revealed on the basis of publications and archives.

Одним із джерел сили Червоної армії під час визволення українських земель від нацистських окупантів була могутня підтримка бійців і офіцерів населенням України. Ця єдність армії і народу, фронту і тилу була обумовлена спільністю устремлінь воїнів і трудящих у боротьбі проти ненависного ворога, переконливим свідчень справді всенародного, вітчизняного характеру війни. Характерно, що цей факт констатував англійський журналіст й історик А. Верт, який під час війни перебував у радянській країні. "Усвідомлення того, – писав він, – що це була їхня власна війна, було взагалі однаково сильним як у цивільного населення, так і у солдат" [2, с. 26]. На цьому хотілося б наголосити ще й тому, що частина авторів піддають сумніву, а то і просто заперечують правомірність поняття *Велика Вітчизняна війна*.

Питання зміцнення патріотичних зв'язків воїнів і населення України знайшли певне висвітлення у літературі. Назвемо, зокрема, книгу "Трудящиеся Украины – победе", монографію Л. Ткачової "Радянська армія – українському народові", статті В. Байраківського, Ф. Меньшова, М. Цуманенка та ін. [16]. У даному повідомленні зроблено спробу розкрити малодосліджені форми і прояви єднання бійців Червоної армії і трудящих визволених районів.

Уже перші зустрічі трудящих з особовим складом частин і з'єднань, які звільняли українську землю від гітлерівців, свідчили про теплі почуття місцевого населення до своїх визволителів. Згадуючи про наступальні дії 38-ї армії навесні 1944 р. на Правобережжі, маршал Радянського Союзу К. Москаленко зазначав: "Особливо яскравими і вражаючими були зустрічі наших воїнів з населенням визволених міст і сіл. Жінки, діти, старі зі сльозами радості обіймали визволителів і благословляли на нові ратні подвиги" [9, с. 328]. Справжньою демонстрацією єдності трудящих і фронтовиків були численні мітинги на честь визволителів. Так, 18 лютого 1943 р. у Ворошиловграді (нині – Луганськ) відбувався багатолюдний мітинг за участю воїнів і городян. На ньому було прийнято листа бійцям, командирам і політпрацівникам Південно-Західного фронту, у якому, зокрема, говорилося: "Ми, трудящі Ворошиловграда, зібравшись на мітинг, присвячений визволенню улюбленого міста від ярма німецько-фашистських окупантів, у цей хвилюючий, радісний для нас день від усього серця шлемо вам, славним воїнам Червоної Армії, наш палкий привіт і глибоку вдячність за наше визволення.. Ми клянемося вам, дорогі наші воїни, що віддамо всі свої сили для допомоги фронту" [8, с. 210–211]. А ось свідчення відомого воєначальника В. Чуйкова про мітинг у визволеній Одесі 23 квітня 1944 р.: "Місто святкувало перемогу над ворогом, святкувало визволення. На мітингу пліч-о-пліч стояли воїни і робітники. Воїнам належало ще пройти довгий шлях вперед, на захід, а робітникам – відбудувати заводи і портові споруди. Це був єдиний стрій людей, готових на подвиг – трудовий і ратний. Учасники мітингу прийняли рішення, у якому говорилося: "Справою своєї громадянської честі вважаємо якнайшвидше відновлення усього того, що зруйновано румунсько-німецькими окупантами в Одесі. Ми твердо віримо, що наша люба Одеса швидко знову стане в передові лави квітучих радянських міст України" [25, с. 173].

Нерідко мітинги воїнів і місцевого населення виникали стихійно, як природний прояв вдячності трудящих своїм визволителям. Такі мітинги проходили у невеликих містах і селах по всій Україні – від сходу до заходу. Так, у серпні 1943 р. в м. Богодухові при зустрічі воїнів-танкістів 1-ї танкової армії з населенням відбувся мітинг. Командир танка лейтенант Фоменко у своєму виступі, зокрема, сказав: "Успіхи Червоної армії на багатьох фронтах вітчизняної війни, просування нашої бригади вперед і привітний прийом населення, який ми зустрічаємо у визволених селах і містах України, вливає в нас нові сили на боротьбу з гітлерівськими загарбниками" [17]. Улітку 1944 р. селянин Хомніч із с. Копань на Львівщині на імпровізованому мітингу говорив: "Червона армія назавжди звільнила нас від фашистських мерзотників. Будемо допомогати Червоній армії до кінця розгромити ворога.." [12].

Велика кількість частин і з'єднань Червоної армії, які відзначилися у звільненні того чи іншого міста, за наказом Верховного Головнокомандуючого одержали відповідне почесне найменування. Саме з ними підтримували тісний зв'язок трудящі, встановлюючи листування з воїнами, обмінюючись делегаціями, надсилаючи подарунки бійцям і командирам з нагоди свят. "Немає таких

© А. Мінгазутдінов, 2006

слів у людській мові, – писали жителі Харкова воїнам *харківських* дивізій у вересні 1943 р., – щоб розповісти вам повністю про наші почуття, про нашу радість, велику вдячність вам. Про нашу радість розповімо самовідданою працею, допомогою фронту, відбудовою зруйнованого міста.. Ви звільнили Харків, ми вдихнемо в нього яскраве, світле життя" [10]. Цей лист зачитувався в частинах і підрозділах, тут же складалися листи у відповідь. Бійці і командири 28-ї стрілецької дивізії писали харків'янам: "Вашу глибоку радість з нагоди визволення другої столиці України м. Харкова від німецько-фашистських загарбників ми поділяємо разом з вами.. Український народ, який знемагає під німецьким ярмом, чує грізну ходу полків Червоної Армії й гаряче братерське серце його наповнюється радістю. Близький час визволення.. Ми, рядовий, сержантський, офіцерський і генеральський склад, клянемося вам, дорогі брати і сестри, що докладемо всі свої сили, вміння, мужність і героїзм до повного й остаточного розгрому німецько-фашистських катів" [18].

Кияни вели листування з бійцями і командирами *київських* дивізій. Зокрема, студенти університету обмінювалися листами з воїнами 1-ї гвардійської артилерійської дивізії РГК. В одному з листів бійцям 203-го гвардійського гаубичного полку студенти Сафоненко, Гордієнко, Терлецька та інші писали: "Ми щасливі тим, що маємо можливість з Вами листуватися, обмінюватися своїми думками і досвідом. Запевняємо Вас, дорогі друзі, що ми докладемо всіх зусиль до того, щоб відбудувати наш старовинний університет, наше чудове місто. Буйні дніпровські води віднесуть у море наше горе і сльози і на крутому березі Дніпра знову буде красуватися наш вільний Київ" [25].

Листи, які надходили з тилу, зачитувалися в підрозділах на зборах особового складу, друкувалися на сторінках червоноармійських газет. Так, газета 40-ї армії "За победу" опублікувала лист трудящих м. Києва воїнам 167-ї стрілецької дивізії. У ньому розповідалося про відбудову столиці України, містився заклик помститися гітлерівцям за їхні злочини. Лист було зачитано й обговорено в усіх підрозділах. Бійці і командири зобов'язалися ділом відповісти на звернення киян. Редакція армійської газети направила в обласну і районні газети Київщини нариси про мужність і самовідданість, виявлену в боях їхніми земляками [20].

Однією з дієвих форм зв'язків фронтовиків і населення визволених районів України був взаємний обмін делегаціями. Зустрічі воїнів і трудящих відбувалися, як правило, у дні відзначення річниць визволення міст від фашистських загарбників, з нагоди державних свят. Так, на початку листопада 1943 р. в частинах 13-ї армії перебувала делегація жителів Чернігова, яка передала воїнам подарунки від трудящих міста [21]. Напередодні нового, 1944 р., воїни *київських* дивізій приймали посланців столиці, які вручили 10 тис. подарунків. Делегації очолювали ректор університету А. Русько, партійні і комсомольські працівники: А. Яковчук, Н. Кириковська та ін. У цей же час кияни приймали посланців 197-ї стрілецької дивізії Героя Радянського Союзу підполковника Монакіна, командира кулеметного взводу молодшого лейтенанта Виноградова, сапера сержанта Собка, кулеметника старшого сержанта Ліанського та ін. Уславлені воїни зустрічалися з робітниками заводів "Більшовик" та ім. Лепсе, ковбасної та тютюнової фабрик [6]. У січні 1944 р. в частини 60-ї армії прибула делегація трудящих Ново-Басанського р-ну Житомирської обл., які привезли новорічні подарунки бійцям і командирам. Під час вручення подарунків відбувалися мітинги, на яких житомиряни дякували воїнам за визволення від нацистського ярма [22].

У зв'язку із новим, 1944 р., делегація киян передала подарунки воїнам 2-ї повітряної армії. Турбота трудящих викликала у фронтовиків не лише почуття вдячності, але й надихала на нові бойові звершення. Ось що говорив в одній із частин механік літака сержант Іванов: "Як багато радості відчуває кожен з нас, отримуючи подарунок на знак єдності фронту і тилу. Це вирішальна умова нашої перемоги над ворогом. У кожній з посилок, які ми одержуємо, відчувається любов, піклування трудящих про нас, воїнів. І наш обов'язок виправдати цю турботу і любов своїми бойовими справами" [23].

Трудівники Рівненської обл. зібрали і передали воїнам-визволителям до 1 травня 1944 р. 3 тис. різноманітних подарунків [13].

Гостинно зустрічали полтавчани воїнів *полтавських* дивізій у березні 1944 р. У Миргородському р-ні два тижні перебували представники 93-ї стрілецької дивізії, які відвідали колгоспи, підприємства, зустрілися з молоддю. Привітна зустріч глибоко схвилювала фронтовиків. Незабаром на фронт відбула делегація трудящих району. Робітники і колгоспники передали воїнам дивізії почуття глибокої вдячності за визволення їх рідного краю від фашистських окупантів, привезли бійцям багато подарунків. У складі делегації була капела бандуристів з 15 чол., яка дала 9 концертів для солдатів й офіцерів переднього краю [5].

Нерідко делегації трудящих прибували на фронт для передачі воїнам бойової техніки, виготовленої на кошти трудящих. Внесення особистих заощаджень, коштовностей для створення танкових колон, ескадрилей літаків, що носили назви "Визволена Полтавщина", "Колгоспник Чернігівщини", "Радянська Житомирщина" та інші було яскравим проявом турботи українського народу про зміцнення могутності Червоної армії, яка вела напружену боротьбу з нацистськими поневолювачами. Так, у першій половині 1943 р. на всій визволеній території ширився рух зі збору коштів на будівництво танкової колони "За Радянську Україну". Для вручення танків воїнам Червоної армії було створено і направлено на фронт делегацію із представників Ворошиловградської, Харківської, Сталінської (нині Донецька) і Сумської областей у складі 30 чол. Танки передавалися 2-ому і 5-ому гвардійським танковим корпусам [24]. У період підготовки до Київської наступальної операції восени 1943 р. танкістам 5-го гвардійського танкового корпусу генерала А. Кравченка передавалися бойові машини, побудовані на кошти трудящих. При врученні цих машин зі словами привіту і теплими побажаннями до фронтовиків звернулися М. Рильський, О. Довженко, М. Бажан. Бійці та командири поклялися відповісти на наказ народу новими бойовими перемогами і слово своє виконали в битві за Київ [1, с. 150].

На початку 1944 р. делегація трудящих Краматорська передала одному із з'єднань 3-го Українського фронту танкову колону "Визволений Донбас". А у квітні 1944 р. житомиряни вручали 30 бойових машин воїнам 91-ї окремої танкової бригади полковника І. Якубовського [14]. Фронтовики, які одержували військову техніку, збудовану на заощадження трудящих, відчували ще більшу відповідальність зо долю свого народу, України.

Одним із проявів єдності армії і народу була турбота населення України про здоров'я поранених та хворих воїнів. В областях було створено спеціальні комісії, які організовували цю роботу. Під час боротьби за визволення України на території республіки було розгорнуто 262 госпіталі на 127 тис. ліжок. Населення надавало велику допомогу у забезпеченні їх меблями, посудом,

білизною, постачанні продовольством. Лише в 1944 р. госпіталям було передано 30 тис. ліжок, 1,5 тис. столів, 20 тис. пар білизни, 6 тис. тарілок, 25 тис. склянок і чашок. Практично в кожній області України розпочався рух з надання допомоги пораненим червоноармійцям. На Волині понад 20 тис. чол. брали участь у влаштуванні й обладнанні госпіталів, дбайливо доглядали за пораненими [11]. Із своїх продовольчих запасів вони безкоштовно передали госпіталям понад 56 тис. пудів зерна, 43 – м'яса, 98 – овочів, 134 – картоплі, 44 тис. пудів фруктів, 85 пудів масла, 150 тис. шт. яєць. У Полтавській обл. за перший квартал 1844 р. населення передало пораненим 180 тис. шт. яєць, 15 тис. індивідуальних посилок, 1200 кг вершкового масла, 1604 кг сушених фруктів, 3200 кг борошна, 7 тис. шт. курей, 150 кг меду та багато інших продуктів [4]. Трудівники Київщини до свят – Дня Червоної Армії та 1 Травня – у 1944 р. зібрали і передали пораненим бійцям і командирам понад 16 тис. подарунків, а також 360 т картоплі, 5 – круп, 1 т борошна, 69300 шт. яєць та інші подарунки [3]. Така ж робота проводилася і в інших областях.

Слід зазначити, що і військове командування намагалося надати посильну допомогу населенню визволених районів у відбудові зруйнованих міст і сіл, налагодженні господарського і культурного життя. Військова рада Воронезького фронту 5 жовтня 1943 р. прийняла Постанову "Про надання допомоги частинами Червоної армії населенню районів України, визволених від німецьких окупантів". Аналогічні рішення було прийнято і на інших фронтах. Вони передбачали участь військ у вільний від бойової діяльності час у відбудові промислових підприємств, шляхів, ліній зв'язку, передачу цивільним організаціям захоплених у ворога як трофеїв автомашин, устаткування, палива і мастильних матеріалів тощо. Зокрема, 3-й Український фронт у першому півріччі 1944 р. передав заводам республіки 404 верстати, близько 13 тис. вимірювальних інструментів, 158 електромоторів, 445 т листового заліза, близько 10 тис. т вугілля [15, с. 55]. За постановою Наркомату оборони від 26 жовтня 1943 р. було виділено 50 тис. військовослужбовців для участі у відбудові промислових підприємств Донбасу. При допомозі військових частин було відбудовано авторемонтні заводи в Києві та Львові, Херсонський крекінг-завод, Одеський завод технічних мастил та багато інших підприємств. Трофейним відділом 6-ї гвардійської армії восени 1943 р. було відправлено п'ять вагонів шкіри шкіряному заводу на Дніпропетровщині. Понад 8 тис. шкір одержали взуттєві підприємства від командування 2-го Українського фронту. Відчутну допомогу надали воїни трудящим у забезпеченні транспортними засобами. Уже до квітня 1944 р. Українські фронти надали народному господарству республіки 4650 автомашин. Активну участь брали військовослужбовці і у відбудові житлового фонду. Лише в 1943 р. при сприянні військ 3-го Українського фронту було відремонтовано 2654 будинки, 378 шкіл, 176 лікарень, 5 клубів тощо.

Чимало зробили бійці та офіцери частин і з'єднань Червоної армії і у справі налагодження сільськогосподарського виробництва, відбудові колгоспів, МТС. Обсяг і основні напрями допомоги було визначено спеціальними рішеннями військових рад Українських фронтів. Так, восени 1943 р. за рішенням Військової ради 1-го Українського фронту було виділено для участі в зборі врожаю 5600 бійців й офіцерів, 80 автомашин. У 1943 р. солдати 2-го Українського фронту виорали і засіяли близько 4 тис. га, заборонували і прокультивували 4320 га, обмолотили врожай з 20 тис. га. За цей же час воїни 3-го Українського фронту зібрали хліб майже з 6 тис. га, скосили траву з 1265 га, виорали близько 800 га [15, с. 107].

25–27 березня 1944 р. військові ради 1-го, 2-го і 3-го Українських фронтів ухвалили рішення "Про надання допомоги колгоспам і радгоспам УРСР у проведенні весняної сівби 1944 р.". Виконуючи ці рішення, командування, політпрацівники, особовий склад частин і з'єднань провели велику і різноманітну роботу. Зокрема, частини 1-го Українського фронту передали колгоспам Кам'янець-Подільської обл. (нині – Хмельницька) 300 т пального для проведення сівби. У Рівненській обл. всі трактори під час сівби працювали на пальному, яке давали військові частини. Тільки 38-а армія передала колгоспам Вінницької обл. 1503 т посівного зерна, а воїни 1-ї гвардійської та 2-ї повітряної армій трудящим Кам'янець-Подільської області – 2743 т. Для Ворошиловградської та Запорізької обл. із фондів 4-го Українського фронту навесні 1944 р. було виділено близько 4 тис. т зерна.

Армійські частини і з'єднання надавали трудівникам села велику технічну допомогу. У Тернопільській обл. працювало 20 ремонтних бригад, які на 7 травня 1944 р. відремонтували 37 тракторів, 56 тракторних плугів, 78 борон. Тилові частини 1-го Українського фронту за період посівної компанії 1944 р. відремонтували 80 тракторів, 1300 одиниць іншої сільськогосподарської техніки. У першому півріччі 1944 р. військами 3-го Українського фронту було передано селянам 1276 автомашин, 315 тракторів, 59 комбайнів, 9 молотарок, 5 вагонів запасних частин та сільськогосподарських машин. Воїни поряд з колгоспниками і працівниками радгоспів безпосередньо працювали на полях, допомагали орати і засівати землю. За неповними даними лише в першій половині травня 1944 р. у Вінницькій, Житомирській, Рівненській і Тернопільській обл. працювало під час сівби 8500 червоноармійців. Тилові частини 1-го Українського фронту зорали і засіяли 52850 га землі.

Слід зазначити, що воїни надавали допомогу не лише колективним господарствам, але й окремим селянам – вдовам, сиротам, родинам фронтовиків. Лише частини 1-го Українського фронту передали навесні 1944 р. родинам червоноармійців для посіву 4840 т зернових, близько 5 тис. т картоплі, обміняли 2420 т зерна на сортове насіння.

Ця вагома допомога викликала у населення України почуття вдячності до збройних захисників Вітчизни, глибокої поваги до воїнів Червоної армії. У світлі незаперечних історичних фактів цинічними видаються твердження деяких авторів, які називають радянських воїнів – визволителів українського народу від нацистського ярма – окупантами. За їхньою дивною логікою українську землю "окуповували" об'єднання Червоної армії, які нерідко на 50–70 % складалися з українців і якими командували славні сини українського народу: К. Москаленко, П. Рибако, А. Гречко, С. Трохименко, П. Жмаченко, І. Черняховський, А. Кравченко, С. Руденко та ін. Цілком справедливо писав відомий український історик М. Коваль: "Визволення України від тоталітарного німецько-фашистського насильства було порятунком нашого народу.. Не є обґрунтованою ні з наукових, ні з моральних позицій теза про окупацію України Червоною армією у 1943–1944 рр." [7, с. 128].

Таким чином, під час боротьби за звільнення території України від фашистських загарбників склалися і міцніли дружні зв'язки фронтовиків і трудящих визволених районів. Духовна єдність та тісна співпраця в ім'я перемоги представників фронту й тилу наближали успішне завершення Великої вітчизняної війни.

1. В большом наступлении. – М., 1964. 2. *Верт А.* Россия в войне 1941–1945. – М., 1967. 3. Державний архів Київської області. – Ф. 5, оп. 5, од. зб. 18, арк. 78, 79. 4. Державний архів Полтавської області. – Ф. 15, оп. 6, од. зб. 912, арк. 65. 5. Державний архів Полтавської області. –

Ф. 15, оп. 6, спр. 912, арк. 66. 6. Київська правда. – 1943. – 29 груд. 7. *Коваль М.* Історія не вчить, хоча і карає за незнання історичних уроків // Віче. – 1999. – № 9. 8. Луганщина в годы Великой Отечественной войны: Сб. док. и мат. – Донецк, 1969. 9. *Москаленко К.С.* На юго-западном направлении. 1943–1945. – М., 1975. – Кн. 2. 10. Радянська Україна. – 1943. – 8 верес. 11. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РЦАСПІ). – Ф. 17, оп. 44, од. зб. 912, арк. 65. 12. РЦАСПІ. – Ф. 17, оп. 44, од.зб. 1763, арк. 180. 13. РЦАСПІ. – Ф. 17, оп. 44, од. зб. 1803, арк. 190. 14. Социалистический Донбасс. – 1944. – 31 марта. 15. *Ткачова Л.І.* Радянська Армія – українському народові, с. 55. 16. Трудящиеся Украины – победе. – К., 1990 та ін. 17. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі ЦАМО РФ). – Ф. 300, оп. 3063, спр. 13, арк. 162. 18. ЦАМО РФ. – Ф. 236, оп. 2675, спр. 266, арк. 311. 19. ЦАМО РФ. – Ф. 32, оп. 11310, спр. 48, арк. 161. 20. ЦАМО РФ. – Ф. 236, оп. 2675, спр. 2, с. 348. 21. ЦАМО РФ. – Ф. 381, оп. 8400, спр. 82, арк. 206. 22. ЦАМО РФ. – Ф. 417, оп. 10597, спр. 92, арк. 30. 23. ЦАМО РФ, ф. 302, оп. 4207, спр. 49, арк. 4. 24. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 145, од. зб. 324, арк. 10–11. 25. *Чуйков В.И.* В боях за Украину. – К., 1972.

Надійшла до редколегії 24.02.06

І. Мохнатюк, асп.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ У ГАЛИЧИНІ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ В ТВОРЧОСТІ І.Я. ФРАНКА

Розглянуто погляди І. Франка на роль і місце громади в житті українського суспільства, його розуміння проблеми праці та життя простих робітників. Висвітлено Франкові ідеї бажаного соціально-політичного устрою, заснованого на громадівських засадах.

The article deals with I. Franco's views on the role and place of community in the life of Ukrainian society, it's understanding of the problem of the work and of the life of workes. It's highlighted Franco's ideas of ideal social-political system, which is based on public principles.

Громада в українському суспільстві завжди займала важливе місце. Вона визначала зв'язки між її членами, впливала на сутність стосунків між ними. Громади завжди були в полі зору активних учасників суспільного життя, і тим більше теоретиків громадсько-політичної думки, яким був Іван Якович Франко. Його ідеї та пропозиції про шляхи розвитку українського народу мали й мають важливе значення для української спільноти й сьогодні.

Погляди І. Франка на проблему ролі і значення громади в розвитку індивідуальної праці, яка висвітлюється в його літературній і науковій діяльності була та є прикладом патріотичного служіння українському народу, а його провідні ідеї багато в чому співзвучні і в наш час. Ім'я великого Каменяра, пристрасного борця за світле майбутнє у сьогоденні, близьке і дороге українським людям і всьому прогресивному людству.

Проблема поглядів І. Франка на громаду частково досліджувалася раніше в працях М. Возняка, О. Лисенка, А. Брагінця, у яких фрагментарно окреслені окремі аспекти, зокрема роль індивідуальної праці в суспільстві, участь представників громади у розподілі землі, податків, тощо [1; 2; 4].

Оприлюднені у 50-томній збірці твори І. Франка, матеріали про громаду дозволяють це питання розглянути ширше й об'єктивніше. Листування Каменяра з М. Драгомановим, творча спадщина М. Коцюбинського конкретизують окремі нюанси світоглядних засад І. Франка на дану тему [5].

При всій багатогранній діяльності і титанічній праці Франка, у його особі виступав мислитель із широким світоглядом, який не тільки дійшов до наукового розуміння природи громади, її ролі в суспільстві, історичного розвитку громади, а й дивився вперед, у майбутнє історії людства, для наближення якого він невтомно і з гарячою пристрастю працював. Непримиренний до всяких застарілих, консервативних і реакційних поглядів, канонів і звичок, до всякого догматизму він нічого не брав на віру, до всього ставився критично, не боявся показувати і виправляти свої власні помилки.

Видатний син українського народу, поет, учений і громадсько-політичний діяч, Іван Франко у своїй творчості приділяв велику увагу не тільки розгляду ролі і місця сільської громади у житті українського суспільства, а й простому українському сільському робітнику та його нелегкій праці.

Отже, на нашу думку, одним із вагомих завдань при дослідженні творчої спадщини письменника є висвітлення його поглядів на питання праці та життя сільськогосподарської громади. Метою розвідки є комплексне розкриття складної теми – ролі громади в суспільному житті українського народу, і також показ підходів І. Франка до розв'язання цієї проблеми.

І.Я. Франко, безперечно, був прихильником громадівського устрою країни, і у своїй творчості неодноразово звертається до цієї проблеми. Учений наголошує, що громада є найменшою складовою одиницею держави. З такого твердження випливає завдання, що зводилося до забезпечення необхідними правами для подальшого розвитку і поліпшення впорядкування найменшої, але основної одиниці держави, і виконання якого він покладав на управлінські кола держави. "Бо коли громада зле впорядкована, бідна, темна і сама в собі розлазиться, то очевидно, що й увесь побудований на ній порядок, повітовий, крайовий і державний, не може бути тривкий" [10, с. 175].

У власних порадах відносно перспективи подальшої діяльності сільських громад учений надавав велику увагу збереженню індивідуальних прав особистості та застерігав від їх порушення. "Ми радимо тільки, – писав І. Франко, – щоб кожна наша громада для ліпшого господарювання перемінилась в одну, дві чи скільки там спілок рільничих, зав'язаних на підставі легального контракту наразі на час кількох літ" [10, с. 180]. Усі права кожного члена спілки до його ґрунту, до вартості його будинків, худоби, господарських знарядь, тобто до всього того, з чим він вступає до спілки, мусили б бути забезпечені таким чином, щоб у разі розв'язання спілки ніхто нічого не втратив. Поки існувала б спілка, всі члени, що в ній працюють, повинні були б мати однакове утримання, а щорічні прибутки розділювалися би між членами спілки по мірі того, хто з яким внеском вступив до спілки, з більшим або меншим. Проте однією з найбільших проблем при об'єднанні громад у рільничі спілки І. Франко називає недостатність у середовищі громади освічених і чесних людей, які б могли займатися керівництвом та контролем за діяльністю цих спілок.

Учений зауважував, що лише в одному аспекті при здійсненні подібних об'єднань він бачить найбільшу складність. І. Франко висловлює сумнів у тому, що в кожній громаді знайдеться хоч декілька людей інтелігентних, письменних й освічених у справах господарських та економічних, щоб вони могли керувати при веденні господарства, так, щоб кожний чоловік у кожній хаті мав упевненість, що ані йому, ані нікому не діється жодна кривда. Однак він сподівався, якщо таку проблему вдасться яким-небудь чином перебороти то

© І. Мохнатюк, 2006

утворення таких спілок було б найкращим виходом для сільськогосподарських громад.

У своїй праці, присвяченій цій темі, письменник порушує питання самоуправління. Ґрунтовно дослідивши традиційні форми громадівського самоуправління українців у розвідках" "Громада" і "Задруга" серед українського народу в Галичині і на Буковині", І. Франко приходить до висновку, що традиційним для українців є поєднання колективних форм організації влади з персоніфікованою відповідальністю наділених владою осіб. Сила морального авторитету, відповідальність можновладців за свої дії, ненасильницькі механізми реалізації – усе це йому імпонує, усе це він вважає тим позитивним досвідом минулого, який необхідно використати при будові суспільства майбутнього. У сучасному ж йому суспільстві подібна форма громадського самоуправління збереглася тому, що "місцеві люди вважають спільне життя якоюсь святою спадщиною давніх часів, заповіданою батьками .. економічні причини підтримують цей давній лад" [9, с. 494].

І. Франко, аналізуючи еволюцію суспільного розвитку, ставить важливе питання можливої заміни державного устрою громадівським самоуправлінням. Прийшовши до висновку про необхідність заміни в майбутньому державного управління громадським самоуправлінням, про можливість існування в сучасному йому суспільстві як спадщини минулого так і паростків майбутнього, І.Франко продовжив пошуки цих *зародків* для вияснення принципів і механізмів громадського самоуправління та національних традицій організації державної влади. Зазначені дослідження, на думку мислителя, мали б служити відродженню національної пам'яті та сприяти національній солідарності [7, с. 307].

Говорячи про організацію влади в суспільстві майбутнього, яке має задовольняти потреби всіх верств населення він зазначає: "Там держави в нинішнім розумінні не буде, бо над народом не буде управи згори, але сам народ здолу (тобто від громад) управляє сам собою, працює на себе, сам образується і сам обороняється" [11, с. 76]. Досить цікавим є погляд І. Франка на участь держави в процесі виробництва, а отже і в житті сільської громади. Він наголошує на тому, що надмірне втручання держави в життя громади є зайвим і недоцільним.

Аспект *держава і виробничі відносини в суспільстві* цікавив І. Франка постійно. Держава традиційно порушувала інтереси громади, обмежувала її діяльність різними законами та постановами, втручалася у виробничий процес. Ще 1890 р. він писав: "Ніяка громадська, крайова ані урядова постанова, ніякий параграф хліба не спече, ані чобіт не вшиє, се так. Але малесенький параграф може зробити чоловікові неможливим пекти хліб, або шити чоботи" [9, с. 531]. Проте він зовсім не занижує значення держави в житті сільської громади, а навпаки показує її роль у подальшому вдосконаленні виробництва: "Але в наших часах держава може не тільки шкодити розвоєві органічної праці, наголошував письменник, – вона може тисячними способами запомагати їй .. Державні постанови то так, як дощ: із самого дощу хліба не буде, але й без дощу його не буде" [9, с. 532].

Актуальність поглядів Франка на проблему праці полягає насамперед в тому, що він перший в українській і один з перших у європейській літературі всебічно розробляє тему праці в контексті духовності. Уже в першому своєму літературно-історичному трактаті "Поезія і її становисько в наших кременах" Франко говорить, що духовне ледарство, то злочин проти гуманності. До творчого доробку Франка слід віднести те, що ставлячи в центр своєї світоглядної культури людину, він формулює головний закон людяності, суть якого в тому, що неробство – зло, а праця – добро. Праця у розумінні Франка – єдине, що здатне творити і вдосконалювати людську душу, вселяти в неї почуття гідності й правди, сприяти розвитку економічних основ громади. Він вважає, що духовну силу може мати лише така праця, у якій живе громадянська свідомість, яка не тільки виправдовує, а й визначає мету й сенс людського покликання на землі [6, с. 132].

Саме проблема духовності в праці та суспільних відносинах займала одне з основних місць у творчості І. Франка. Він ґрунтовно розглядав характер праці в суспільстві. По-перше, письменник вважав, що праця має слугувати більшості людей, і в першу чергу інтересам простих робітників. Цим підкреслювалося, що духовний бік праці має соціальний зміст. У суспільно корисній праці людина знаходить найбільше задоволення, радість, утіху для життя. На думку Франка, не всяка праця є суспільно корисною. Письменник відзначає, що саме пануючому класу вигідно поширювати легенду про те, нібито в суспільстві працюють "всі для всіх". І. Франко справедливо наголошував на класових коренях такої легенди. Панівні верстви суспільства та їх ідеологи "стараються таким чином довести, що немає на світі жодного робітничого питання", бо немає окремого класу робітників [10, с. 71]. Зауваження письменника про намагання експлуататорських кіл прирівняти свою *працю* до праці простих людей не втратило своєї сили і в наш час. По-друге, Франко підкреслив й іншу духовну сторону трудової діяльності: людина сама змінюється під впливом певних форм суспільно-корисної праці, яка не тільки "світ переродже", а й змінює саму людину. І. Франко вважав, що виховання у людей високих духовних принципів якнайтісніше зв'язане з виробничою діяльністю, із суспільно корисною працею [4, с. 147].

Правильно зазначаючи те, що суспільно корисна праця є важливою передумовою поліпшення добробуту суспільства, окремих людей, Франко, як продовжувач традицій Т. Шевченка, перший в українській літературі останньої чверті XX ст. на повний голос заговорив про велику перетворчу силу праці в сучасному житті. Цю проблему письменник ставить у зв'язку з посиленням народно-визвольної боротьби в Україні, зокрема, у Галичині в кінці XIX на початку XX ст., разом з цим І. Франко переконує читача в життєдайній силі праці, як джерела високої моралі і щастя людини.

Ще одним проявом духовності є окреслена І.Франком 1896 р. у статті "З кінцем року" й розвинена згодом програма послідовного й цілеспрямованого національного будівництва. Вона має підкреслено комплексний характер, оскільки: "..тільки інтегральна, всестороння праця зробить нас живою одиницею серед народів" [10, с. 101].

По особливому висвітлюється проблема праці в контексті духовності, коли Франко веде мову про єдність українського народу. Зокрема, дослідник ніколи не забував свого родоводу і не цурався власного народу. Доказом цього можуть слугувати свідчення Франка: "Як син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя тому народові" [2, с. 4]. І справді, Франко став виразником дум і прагнень широких мас. Йому було знайоме і добре зрозуміле важке життя простого робочого люду.

Основою існування громади, окремого її індивіда є наявність постійного робочого місця й оплата праці. Відсутність першого чинника позбавляє задовольнити свої потреби всім необхідним, забезпечити своїх рідних життєвими засобами, сплачувати своєчасно общинні податки. Письменник це чудово розумів, оскільки його власні фінансові справи були не досить добрі. Він сам писав у

листі до М. Драгоманова про те, що проблема шматка хліба переслідувала його все життя. В одному з листів за 1884 р. Франко з роздратуванням і болем пише, що у нього немає постійного заробітку [5, с. 75].

Проблема села, його місця в суспільстві завжди була в полі зору І. Франка. Він неодноразово звертається до зазначеної проблеми, показує важку працю селянина, надзвичайно складні умови його життя. Село цікавило Франка, як писав М. Коцюбинський, – не з етнографічного боку, як попередніх письменників. Письменник звертає увагу на соціальні й економічні сторони життя громади й окремої людини, їх ґніт, страждання і всяку кривду. Наскрізь гуманний, людяний – Франко віддає своє серце і всі свої симпатії тим, хто "в поті чола" добуває хліб не тільки собі, а й другим, що самі не роблять [3, с. 36–37].

Франко з прихильністю ставився до соціалістичних ідей, однак звертав увагу на певні їх вади. Зокрема, досить цікавими є його думки відносно природної нерівності між людьми. Франко не погоджувався із соціалістичною пропагандою загальної рівності. Він наголошував на тому, що від природи не всі люди однакові і ніколи не будуть однакові. Письменник вважав, що повна спільність на землі неможлива і була б навіть шкідлива. На його думку, спільність можна завести лише там, де вона справді потрібна.

І. Франко задумується над причинами майнової нерівності і говорить, що біда не в тому, що не всі люди мають однакові запити до життя. Біда у жорстокій експлуатації одних людей іншими. Нещастя приховується в тому, що одні люди мають у своїх руках, у своїй власності знаряддя праці – фабрики, машини і все потрібне для життя чоловіка, а другі не мають нічого, крім своїх робочих рук, і мусять за своє утримання віддати свою працю. І. Франко замислюється над тим, що ж являє собою та людська праця – "це джерело всякого багатства далеко більше, ніж приносить плата робітника, то звідси виходить таке, що маючі люди з праці робітників робляться багатшими та багатшими, а робітники, хоч би й як пильно та багато робили, все лишаються бідними, вони дістають лише тільки можливість вижити" [11, с. 339].

Соціалістичні настрої І. Франка зовсім не свідчать про те, що він був прихильником марксизму. Він добре розумів загрозу марксистського соціально-політичного вчення, яка ховалася під прикриттям закликів до рівності, гуманізму, а насправді ж передбачала тотальний контроль над усіма сторонами життя суспільства. Головним недоліком марксизму, на думку І. Франка, є ігнорування прав окремої людини та спільноти.

Головною причиною суспільної нерівності він, слідом за К. Марксом вважає приватну власність. Однак І. Франко не закликає працюючі класи до захоплення власності багатих і справедливого її розподілу. У тодішніх умовах ".. робітники передусім мають домагатися від суспільства, щоб воно кожній, без винятку одиниці забезпечило всебічний розвиток природних даних, тобто щоб у суспільстві не було таких, які все життя приречені на важку працю, поряд з такими, які нічого не роблять і аж хворіють від ледарства. У добре влаштованому суспільстві кожен поперемінно повинен займатися то фізичною то розумовою працею і мати досить часу для відпочинку.. " [9, с. 39–40].

Таке суспільство, на думку І. Франка, буде найкращим не тільки тому, що воно відповідатиме інтересам усього народу і виразникам цього інтересу – працюючим класам, а й тому, що буде відновленням природного стану суспільства. "Як тільки настане ця доконечна зміна, – писав він, – як тільки капітал з приватних рук, до яких він потрапив шляхом грабежу чи експлуатації, повернеться знову в загальне користування, стане власністю всіх трудящих, тоді лише станеться поворот до природного, єдино справедливого стану" [9, с. 41].

Головний зміст робітничого питання, вважає І. Франко, полягає в забезпеченні соціальної справедливості та ліквідації нерівності, у першу чергу – економічної. А вона випливає з різного ставлення держави до різних класів: "Оподаткуйте капітал і надлишок нарівні з працею і робітничий клас підніметься" [9, с. 26]. І додає, що для досягнення цієї мети необхідно добиватися реальної політичної рівноправності, оскільки саме через державу працюючі класи можуть захистити свої інтереси: ".. робітник повинен вимагати загального голосування, бо він хоче на весь голос заявити з трибуни про свій біль і страждання" [9, с. 26].

Нерівність економічна, вважає І. Франко є основною причиною того, що проголошені буржуазними революціями свобода, рівність і братерство виявляються, у більшості випадків, лише деклараціями, які не можуть забезпечити громадянам усіх людських прав. "Нерівність господарська ділить людей на верстви та стани, і хоть в тих верствах люди однакі, то прецінь кожна верства має інші права, а верства найбідніша, то іменно є робочий люд, не має майже ніяких прав: його кожний багач і кривдить, й обдирає, і туманить, і ще й наганьбить у додатку" [9, с. 160–161].

На відміну від пошуків ідеалів керівництва в якійсь окремій особі, на думку письменника, українська ментальність завжди вибирає собі якогось лідера, або лідера, якого обирає громада. У будь-якому соціальному русі в Україні той був у пошані керівник, який на словах і на ділі обстоював громадські інтереси понад усе, а не корпоративні і власні і цим стверджував свій авторитет.

У своїй праці "Іван Франко. Його життя та діяльність" В. Сімович, виходячи з аналізу його філософської поеми "Мойсей", розглядає проблему ідеального керівника, політичного лідера, проповідника інтересів народу, яким і був І. Франко. У цьому творі змальовується лідер, для якого народ був би всім, який для свого народу зробив би все що в його силах і навіть більше. Але ж такий провідник, "як отой Мойсей біблійний, мусів би знати, *яка мета* цього народу, він мусів би безоглядно *до цієї мети вести той народ,* хоч би той народ у своїй темноті і сопротивлявся його наказам, а то й побив би його камінням! Він мусів би мати непохильну віру в те, що *мета,* куди він веде народ, *правдива.* За найменший сумнів у своєму ділі, у своїй праці – його чекає найбільша *кара: сам він до мети не дійде, хоч сам народ дійти і може, і таки дійде.. (виділення В. Сімовича)"* [8, с. 308].

Докір Франка на адресу українських "культурників" у замилуванні теоретичними побудовами високого рівня абстрактності. У такій умовно кажучи "сублімації" прагматичний І. Франко вбачає, зрештою, не безпідставно, відчуження від потреб соціальної практики, "ознаку глибокого розриву між інтелігенцією і народом", бо ж "ані теоретичним федералізмом ніхто ситий не буде, ані теоретично виаргументоване українство нікого до себе не потягне і нікого не зігріє" [9, с. 103].

Служіння людям – це обов'язок кожного, а для провідника народу, політика це має бути головним виправданням його претензій на владу, неодмінною умовою для будь-кого, хто претендує на звання лідера. Саме наявність таких лідерів в українського народу, провідників нації, здатних на жертовність, спроможних зрозуміти і виразити інтереси широких мас, повести їх за собою, не звертаючи увагу на особисті проблеми та тимчасові конфлікти з послідовниками, дасть змогу Україні,

вважає І. Франко, стати в один ряд з іншими вільними народами як рівний з рівним.

Отже, авторитет І. Франка серед українців Галичини на початку XX ст. був надзвичайно великим. Він базувався не лише на поетичному таланті цієї непересічної людини, але й на вмінні мислителя відчувати і виражати настрої та бажання активної частини національної маси, не поступаючись при тому принциповими речами, якими для нього були свобода і щастя людини незалежно від національності, віросповідання, соціального стану. Роздуми письменника про суспільно-політичні процеси в Галичині були передовими і своєчасними. У них віддзеркалилася ідейна і практична діяльність, направлена на вдосконалення діяльності громади, визначення ролі праці в суспільному житті. Виокремленні питання цієї теми потрібно продовжити вивчати, долучаючи нові документальні матеріали. Першочерговим завданням є необхідність у співставленні поглядів письменника з оцінками його сучасників питання ролі громади, людини в суспільстві, виокремити відмінності між сільською громадою і її відповідником у робітничому середовищі.

1. *Брагінець А.* Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка. – Львів, 1956. 2. *Возняк М.С.* З життя і творчості Івана Франка – К., 1955. 3. *Коцюбинський М.* Твори : У 3 т. – К., 1956. 4. *Лисенко О.Я.* Соціологічні погляди Івана Франка. – К., 1958. 5. Листування І. Франка і М.Драгоманова // Матеріали до культурної і громадської історії Західної України. – К., 1928. – Т. 1. 6. Людина і світ / Л.В. Губернський, В.Г.Кремінь, А.О.Приятельчук та ін. – К., 2001. 7. *Салтовський О.І.* Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). – К., 2002. – С. 307. 8. *Сімович В.* Іван Франко. Його життя і діяльність. – Мюнхен, 1966. – С. 308. 9. *Франко І.* Зібрання творів : У 50 т. – К., 1986. – Т. 44, кн. 1. 10. *Франко І.* Зібрання.. – Т. 44, кн. 2. 11. *Франко І.* Зібрання.. – Т. 45.

Надійшла до редколегії 23.02.05

С. Павленко, канд. іст. наук

КОЛЕКЦІОНУВАННЯ ТА МІГРАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ ФАМІЛЬНИХ ФОНДІВ УКРАЇНСЬКИХ ЛІВОБЕРЕЖНИХ РОДІВ УПРОДОВЖ XVIII–XX СТОЛІТЬ

Розглянуто проблеми дослідження процесів колекціонування та міграції документів фамільних фондів українських лівобережних шляхетних родин.

The problems of studying of the collection and migration processes of the documents of the family funds of the Ukrainian Left-Bank noble kins has been examined.

Однією з органічних частин джерельної бази вітчизняної історії є фамільні (сімейні) документи, що створювалися та зберігалися упродовж століть у родинних архівах та бібліотеках. Останнім часом відчувається посилений інтерес дослідників до їхнього пошуку, виявлення, дослідження та публікації. Це зумовлено, насамперед, тією увагою, що прикута до історії української еліти, тих родів, які відіграли важливу роль у політичному, економічному та культурному житті України. На межі XX та XXI ст. побачили світ чимало досліджень, присвячених висвітленню цієї проблематики. Це, зокрема, праці В. Панашенко, С. Білоконя, В. Кривошея, А. та Б. Бровко [11].

Чимало досліджень вітчизняних учених присвячено огляду окремих фамільних архівів та зібрань. Так, В. Заруба у своїй публікації "Архів компанійського полковника Іллі Новицького" подав ґрунтовний аналіз складу, історії формування та переміщення документів родини Новицьких. Родовому фонду Галаганів, що зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі ЦДІАУК) присвячено публікацію Л. Гісцової [4]. Теоретичним проблемам дослідження фамільних архівних фондів (проблемам видової класифікації документів, методам їхнього аналізу) присвячено розвідку Г. Швидько [14].

Незважаючи на постійну увагу дослідників до фамільних документів, більшість із них досі не введено до наукового обігу. Окрім того, з усіх відомих за публікаціями архівів старшинсько-дворянських родів до нашого часу збереглося порівняно небагато і, як правило, не в повному обсязі. Відомості про місце їхнього зберігання не завжди відображені в опублікованих архівних путівниках і довідниках, оскільки ці фонди продовжують переміщуватися як у межах однієї архівної установи, так і у процесі міжархівного обміну. Наприклад, до путівника по фондах ЦДІАУК не було включено фамільний фонд Миклашевських, оскільки він був створений пізніше із документів, виокремлених з архівного фонду Скоропадських. Окрім того, путівники не повідомляють про шляхи надходження цих документальних комплексів до архіву та про історію їхніх переміщень у минулі часи.

Історія формування фамільних архівів безперечно становить значний інтерес для дослідників, оскільки дозволяє простежити розвиток української еліти, представники якої почали цікавитися власними родоводами, фамільними правами та привілеями, і відповідно, збирати документи, які могли підтвердити ці права та високий соціальний статус їхніх власників. Поширеним це явище стало у XVIII ст. При цьому рівень освіченості та зацікавленості минулим був достатньо високим у тогочасному українському суспільстві, про що свідчить поширення цього явища навіть серед непривілейованих верств населення – пересічних козаків, викладачів, купців тощо.

Родинні документи, як правило, дбайливо зберігалися у панських маєтках і навіть описувалися. Так, архів Галаганів зберігався у палаці у с. Сокиринцях, Дуніних-Борковських – у с. Романівна, Марковичів – у с. Сварківка, Миклашевських – у с. Волокитині, Сулим – у родинному маєтку Сулиминцях, Ханенків – у с. Городище тощо.

Фамільні архіви XVIII–XIX ст. були досить сталими колекціями, які складалися із документів, що підтверджували, передусім, шляхетний та майновий статус господарів, відображали господарську діяльність родини, службову діяльність її окремих представників, благочинство, участь у громадських справах тощо. Нерідко до цих зібрань входили родинні літописи, щоденники (діаріуші), автобіографії, твори історичного змісту, записники, літературні твори, приватні листи, авторами яких були як представники даної родини, так і їхні родичі та знайомі. Декотрі з цих документів, зокрема родинних літописів, уже досліджені та опубліковані [9].

Паралельно із зберіганням оригіналів практикувалося виготовлення окремих копій майнових документів або вписування їх у спеціальні книги для запобігання імовірної втрати оригіналів. Подібна записна книга Мовчанів була описана В. Антоновичем. До неї було внесено тексти 77 оригінальних документів (жалуваних грамот, універсалів, описів майна, купчих тощо) і витягів із судових постанов. Поряд із документами на сторінках книги у вигляді літописних статей і генеалогічних записів також фіксувалися різноманітні відомості з політичної історії та родинного життя Мовчанів. Після смерті Михайла Мовчана книга перейшла у спадок до його

© С. Павленко, 2006

онука Андрія Мазаракі, який продовжував робити у ній нотатки [2, с. 221]. Нащадок лівобережних дворян Потоцьких – Павло Платонович залишив автобіографічні спогади про дитинство, сім'ю, роки навчання в Полтаві та Петербурзі, які охоплюють період з 1857 по 1877 рр. і зберігаються у складі його фамільного фонду у ЦДІАУК (ф. 2213, оп. 1, спр. 11).

На жаль, можна констатувати, що до наших днів практично не збереглося повних колекцій фамільних архівів представників українських лівобережних шляхетних родів. Серед причин такого стану речей можна згадати декілька основних. По-перше, це розпорошення фондів у межах однієї родини внаслідок поділу спадщини, у т. ч. книжкових та документальних зібрань, між нащадками. По-друге, це поширення певної моди на збирання старовинних речових та писемних пам'яток, що поширилась наприкінці XVIII – на початку XIX ст. серед освічених верств українського суспільства. При цьому відбувався не лише процес розпорошення колись цілісних архівних зібрань, але й накопичення у приватних родинних фондах документів сторонніх, які не мали прямого відношення до родини самого любителя старовини. Це, безперечно, ускладнює для сучасних дослідників процес дослідження фамільних архівів, оскільки зараз складно, а інколи й взагалі неможливо встановити, яким чином, коли і з якої причини ті чи інші групи документів відклалися у певному родинному фонді. Не дивно, що серед чисельних проблем, пов'язаних із вивченням фамільних фондів, однією з недостатньо досліджених залишається історія колекціонування та міграції документів, які входили до їхнього складу в минулому або зберігаються у сучасних архівних зібраннях.

У формуванні фамільних архівних фондів у тому вигляді, у якому вони дійшли до нашого часу, важливу роль відіграло колекціонування писемних пам'яток, яке набуло досить широкого поширення упродовж другої половини XVIII–XIX ст. Колекціонували старовинні документи як приватні особи, так і наукові товариства та установи, що призводило до міграції пам'яток, їхнього переміщення з однієї колекції до іншої. До нашого часу збереглося чимало свідчень про збирачів старовинних рукописів. Серед них можна згадати, наприклад, А. Чепу, який служив у канцелярії П. Румянцева і мав можливість знайомитися з численними джерелами з історії козацької України. Одночасно Адріан Чепа почав збирати власну колекцію, до якої потрапив унікальний документ із сімейного архіву Полетик – "Записка о начале, происхождении и достоинстве Малороссийского дворянства, писаная маршалом Роменского повета Василием Полетикою" і датована 1809 р. [6]. Згодом залишки документів Полетик з паперами А. Чепи дісталися відомим меценатам, збирачам старожитностей Тарновським [1, с. 364-369]. До В.В. Тарновського потрапило приватне листування Г. Полетики (за 1750–1784 рр.). Серед паперів, куплених Тарновськими, був заповіт В. Полетики, де йшлося про фамільну бібліотеку та архів: "Библиотека моя вся, состоящая из рукописных и печатных книг также и все записки, письма и известия подлинные и копии, касающиеся до ученых дел и истории покойным отцом моим Григорием Андреевичем Полетикою собранные и одному мне из сынов его отказанные, а мною после него умноженные" [5, с. 74]. На жаль, після смерті В. Полетики у 1845 р. ця колекція у повному складі не проіснувала і десяти років.

Певному розпорошенню старовинних родинних архівів сприяв і розвиток історичної науки. Багато істориків XIX – початку XX ст. збирали власні документальні колекції, які активно використовували для написання наукових праць з різноманітних історичних проблем, а також для здійснення археографічних публікацій. З іншого боку, інтерес до фамільних документальних зібрань пояснювався не лише їхньою важливістю для історичних досліджень, а й тим станом, у якому вони опинилися. При частій зміні власників маєтків документальні колекції, що у них зберігалися, ставали непотрібними новим господарям, які могли їх подарувати, продати, просто викинути тощо. Багато приватних архівів загинуло від недбалого зберігання у вологих льохах, коморах, на горищах, від пожеж. Лише завдяки діяльності любителів старовини до нашого часу дійшли значні комплекси фамільних документів.

Серед подібних приватних колекцій слід згадати архів О. Лазаревського (1834–1902), який включав матеріали XVII – початку XX ст., у т. ч. й рештки архівів дворянських родів Чернігівської та Полтавської губерній. Колекція О. Лазаревського налічувала близько 16 тис. одиниць зберігання, яку пізніше власник передав бібліотеці Київського університету. Нині вона зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. До об'ємного зібрання рукописів О. Лазаревського увійшли численні документи із сімейних архівів Бороздн, Єсимонтовських, Забіл, Миклашевських, Скоруп та ін. Наприкінці 60-х рр. XIX ст. з'явилися перші генеалогічні дослідження О. Лазаревського, що значною мірою базувалися на фамільних документах його власної колекції. Це такі праці як "Очерки старейших дворянських родов в Черниговской губернии" (1868), "Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв." (1875), "Люди старой Малороссии" (1880) та ін., у яких було представлено історію Апостолів, Галаганів, Горленків, Кочубеїв, Миклашевських, Милорадовичів, Скоропадських та інших відомих українських родів.

Фамільні документи, датовані починаючи з XVI ст. були представлені у зібранні історика, автора п'ятитомної "Історії Малоросії" М. Маркевича (1804–1860). Основним джерелом поповнення його колекції були канцелярії урядових установ, де фамільні документи зустрічалися зрідка. Однак відомо, що Маркевичу належали папери Горленків, Гудовичів, Кочубеїв, гетьманів Івана Скоропадського та Кирила Розумовського, а також П. Румянцева. Ці матеріали після смерті Маркевича потрапили до любителя старовини, поміщика І. Лукашевича, який потім продав їх Румянцевському музею [15].

Особливістю приватних зібрань документів була відсутність певної системи їх збирання і зберігання. Як правило, фамільні папери потрапляли до колекціонерів випадково, вони не приділяли належної уваги їхньому описуванню, систематизації, науковому використанню тощо. Мотиви збирання також значно різнилися – від звичайної цікавості до різноманітних старожитностей (серед іншого й до рукописів) до цілком серйозних наукових занять історією власної родини, губернії, краю тощо.

Непоодинокими були випадки, коли представники відомих родин цілеспрямовано займалися пошуком та придбанням або обміном документів, які стосувалися історії їхнього роду. Так, П. Скоропадський в обмін за унікальні родинні документи, зокрема, універсал 1703 р. гетьмана Івана Мазепи березинському сотнику Василю Скоропадському на земельні володіння, пропонував Чернігівській архівній комісії оригінальні грамоти польського короля Яна Казимира 1646 і 1647 рр. [12, с. 227].

Значно поповнив документами власне фамільне зібрання Павло Платонович Потоцький, який збирав свою колекцію упродовж майже 50 років. Довгий час вона була відома під назвою "Музей України (Збірка П.П. Потоцького)". Згодом папери дворян Потоцьких потрапили до ЦДІАК

України і випадково були долучені до фонду польських графів Потоцьких. Зараз цю помилку виправлено й у ЦДІАУК існує окремий фонд П. Потоцького.

Історію придбання колекціонерами фамільних документів та подальшого їхнього переміщення іноді неможливо простежити через відсутність архівних даних, достовірних згадок у наративних джерелах.

Окрім приватних осіб збиранням та накопиченням документів займалися й різноманітні наукові товариства, які організовували спеціальні експедиції в українські монастирі, місцеві канцелярії, приватні маєтки з метою обстеження їхніх бібліотек та архівів і вилучення найцінніших документів. У подальшому ці документи, як правило, лягали в основу археографічний видань, здійснених Київською тимчасовою комісією для розбору давніх актів, Історичним товариством Нестора-літописця, губернськими архівними комісіями тощо. Архіви цих інституцій складали основу державних історичних архівів, зокрема Центрального архіву давніх актів, створеного у Києві в 1852 р. та ін.

У документальних колекціях науково-історичних товариств, археографічних, архівних комісій зосереджувалися окрім іншого й матеріали із фамільних зібрань. Так, серед документів, які належали Історичному товариству Нестора-літописця, центральне місце посідали папери із сімейного архіву Гоголів, що надійшли до бібліотеки товариства у 1902 р. Вони охоплювали період XVIII – початку XIX ст. і стосувалися родин Танських, Лизогубів, Гоголів-Яновських [8, с. IV]. Частина колекції товариства дійшла до нашого часу й нині зберігається у ЦДІАУК. У її складі представлено документи із фамільних архівів Сулим, Сулим-Войцеховичів, військового судді Лизогуба та ін. [13].

Активізувалося вивчення фамільних архівів Лівобережжя зі створенням губернських учених архівних комісій – Чернігівської (1896) та Полтавської (1903). У їхніх періодичних виданнях публікувалися дослідження, які базувалися на вивченні приватних архівів. У "Трудах" Чернігівської архівної комісії, починаючи з десятого тому, було започатковано розділ "Материалы и заметки", де публікувалися документи, також і з приватних зібрань. На засіданнях комісій розглядалися питання про склад, умови зберігання та міграцію фамільних паперів. 1914 р. Полтавська архівна комісія заслухала доповідь Т. Богдановича про склад і зміст архіву Кочубеїв, що був перевезений з Диканьки до Полтави [10, с. 227].

На початку XX ст. за ініціативою вченого секретаря Чернігівської архівної комісії В. Модзалевського було створено "архівне бюро", покликане здійснювати фронтальне обстеження всіх архівів краю, у т. ч. і фамільних зібрань. Внаслідок цієї роботи комісії вдалося зібрати великий за обсягом історичний архів, куди надходили документи від приватних осіб. Чернігівщина на той час мала репутацію "архівного Ельдорадо", оскільки історичні документи зберігалися у відомих приватних зібраннях Тарновських, Милорадовичів, Дорошенків, Модзалевських, тому, не дивно, що до зібрання Чернігівської губернської архівної комісії надійшли автографи представників відомих українських родів Милорадовичів, Кочубеїв та ін. Імовірно, пізніше архів Милорадовичів було передано до Музею поміщицького побуту та мистецтва, облаштованого у їхньому чернігівському будинку. Згодом архів потрапив до Чернігівського губернського (з 1925 р. – крайового) історичного архіву [3]. У наш час комплекс розрізнених документів, пов'язаних з родиною Милорадовичів, а також Тарновських та Полетик зберігається у Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського.

Окрім місцевих наукових товариств та комісій, фамільні документи були предметом пошуку та збирання московських і петербурзьких наукових закладів. Так, Московське археологічне товариство та його Археографічна комісія наприкінці XIX ст. розгорнули роботу з розшуку фамільних архівних зібрань, розсилаючи листи по повітах усіх губерній Російської імперії до відомих дослідників старожитностей. Надаючи великого значення родовим архівам Київський відділ Російського воєнно-історичного товариства також проводив виявлення невідомих і малодоступних приватних зібрань. Архівна комісія Відділу, очолювана В. Іконниковим, мала на меті розшук архівних документів, збирання даних про архіви, підготовку до друку та видання документів тощо. Одним із регіонів, обстежуваних комісією, була Полтавщина. Член Товариства штаб-ротмістр М. Бакулін 1910 р. уклав списки дворян Полтавської губернії, які мали приватні архіви та колекції. У них містилися відомості про архіви Бутовичів, Дараганів, Кочубеїв, Стороженків, Войцеховичів та інших родин.

Зрозуміло, що в процесі колекціонування та переміщення фамільних документів відбувалося значне розпорошення та руйнація цілісності родинних фондів, тому перед сучасними дослідниками гостро постала проблема наукової реконструкції колишніх цілісних приватних архівів. Для цього необхідно проводити ґрунтовний науковий аналіз тих фамільних фондів, що дійшли до нашого часу, визначати коло документальних матеріалів, з яких вони складалися, специфіку їхньої структури. Важливе значення для реконструкції має вивчення історії побутування архіву, його місцезнаходження, переміщення, що дає можливість визначити приблизні місця осідання документів, тобто визначає напрями пошуку. Так, вивчення міграції фамільних паперів дворян Потоцьких допомогло виявити їх залишки у дев'яти фондах трьох архівосховищ міста Києва [7].

Таким чином, дослідження історії колекціонування та міграції документів фамільних фондів дає змогу не лише встановити основні втрати цих зібрань і процес їхнього розпорошення, але й надає цінні відомості щодо структури та складу сімейних архівів, їхнього місцезнаходження, переміщення тощо, а це, у свою чергу, може стати підґрунтям для вдалих наукових спроб їхньої реконструкції.

1. *А. Л.* Два письма А.И. Чепы, собирателя к. XVIII в. письменных памятников по истории Малороссии // Киевская старина. – 1890. – № 5. 2. *Антонович В.Б.* Прилуцкий полковой ас аул Михайло Мовчан и его записная книга // *В.Б. Антонович.* Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. 3. ДА Чернігівської області. – Ф. Р-651, оп. 1, спр. 19. 4. *Заруба В.* Архів компанійського полковника Іллі Новицького // Київська старовина. – 1992. – № 4. 5. Из истории южнорусского общества начала Х1Х в. // Киевская старина. – 1893. – № 1–3. 6. Киевская старина. – 1893. – № 1–3. – Приложение. 7. *Климова Е.И.* Проблемы архивной эвристики и реконструкции частновладельческих архивов (из опыта реконструкции архива Потоцкого Павла Платоновича) // рхивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе. Докл. и тез. ыступлений на второй Всерос. кнф. 12–3 марта 1996 г. – М., 1997. 8. *Маслов С.* Описание рукописей Исторического общества Нестора-летописца // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1909. – Кн. 21. – Вып. 1-П. 9. *Мыцык Ю.А.* "Летописец" Дворецких – памятник украинского летописания XVII в. // Летописи и хроники. – М., 1984. 10. Наукове життя в Полтаві 1914–1924 рр. // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – К., 1925. – Кн. 1–2. 11. *Панашенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1995. 12. Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. 13. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 222, ф. 1396. 14. *Швыдько А.К.* Особенности состава фамильных архивных фондов и методика их анализа (на матеріалах Левобережной Украины) // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. Тез. докл. и сообщ. V Всесоюзной конф. 30 мая – 1 июня 1990 г. – К., 1990. 15. *Щапов Н.Я.* Собрание И.Я. Лукашевича и Н.А. Маркевича. Описание. – М., 1959.

Надійшла до редколегії 25.02.05

Т. Привалко, асп.

ДЖЕРЕЛА АГРАРНОЇ СТАТИСТИКИ З ІСТОРІЇ ДВОРЯНСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЬ)

Розглянуто джерела, що містять інформацію про аграрний розвиток господарств дворян лівобережної України кінця XIX – початку XX ст., подано їх короткий аналіз: умови виникнення, внутрішня структура, інформативна представленість.

In the article sources containing information on agrarian development of nobility's economies of the left-bank Ukraine at the and of xix-beginning of xx centuries are examined. their short analysis is presented: conditions of origin, internal structure and informative presentation.

У кінці XIX – на початку XX ст. серед дворян Лівобережної України, як і всього дворянського стану Російської імперії загалом, відбувався процес соціального розшарування. Найяскравіше його прояви спостерігалися в урізноманітненні представниками стану власних занять. Однак на той час індустріалізація у країні лише набирала обертів і для носіїв давнього благородного звання домінуючою сферою занять залишалася аграрна.

Інформація про сільськогосподарську діяльність дворян знайшла відображення у різних видах історичних джерел. Помітне місце серед них займають статистичні. Їхній характер закономірно зумовлений рівнем розвитку статистичної науки загалом й аграрної статистики зокрема. Остання, перебуваючи на стадії становлення, переживала суперечності як у теоретичній, так і в практичній площинах. Зупинимося на тих, які безпосередньо стосуються досліджуваної теми. Дискусії теоретиків точилися навколо об'єкту, предмету, системи наукової галузі тощо.

Найбільш інформативно насиченою для аналізу джерел з історії дворянства є статистика землеволодіння. Адже вона, на відміну від інших складових частин аграрної статистики, за умови законодавчо встановленого станового розподілу суспільства, логічно за своєю суттю передбачала обов'язковість фіксації станової приналежності землевласника. Існували різні думки щодо співвідношення аграрної та статистики землеволодіння. Так, Л. Яснопольський останню взагалі виокремлював із системи сільськогосподарської статистики. Вважаючи, що вона вивчає не землю, а власників, як елементів соціальних груп, відносив її до науки про населення [26, с. 2]. М. Сиринов відводив їй допоміжну роль для, на його думку, єдино можливої одиниці сільськогосподарських обстежень – окремого сільського господарства [21, с. 26]. Натомість, на думку В. Бажаєва, опис землеволодіння поряд із даними про землекористування є базовими для характеристики земельного устрою, а той, у свою чергу, є визначальним для решти знань про сільське господарство [1, с. 57].

Труднощі спостерігалися також і у сфері формування термінологічного апарату. Так, не існувало чітких меж при визначенні категорій власників. Зокрема, частково або повністю змішувалися поняття: *дворянин*, *поміщик*, *приватний власник*. Плутанина зумовлювалася проходженням на той час процесу соціальної трансформації. З одного боку, рудименти традиційного суспільства спричинювали вжиток, переважно фахівцями земської статистики, поняття *поміщик* (до нього відносили середніх та великих власників), хоча, зрозуміло, що після реформи 1861 р. ні юридично, ні фактично помість не існувало. Адже практика роздачі земель за службу государеві були припинена і відбувався вільний продаж землі.

З іншого боку, паростки індустріального суспільства, зумовивши поступове скасування станових привілеїв, призвели до нівелювання станових ознак землевласників у єдиному понятті *приватний власник*. Можна погодитися, що за більш-менш рівних умов господарювання значення має лише форма власності. Однак, беручи до уваги, по-перше, недостатню віддаленість у часі початку реформування земельних відносин, по-друге, що важливіше, притаманність закостенілого традиціоналізму як аграрній сфері зокрема, так і всьому громіздкому російському загальноімперському організму, не можна ігнорувати факту різниці, умовно кажучи, стартових позицій головних учасників земельних відносин – дворян та селян. Вони, рухаючись до спільного знаменника – ефективного господарювання – виходили з різних відправних точок і тому шляхи їхнього розвитку відрізнялися один від одного: селяни накопичували оптимальний обсяг елементів, а дворяни, навпаки, відсікали зайві, переобтяжуючі.

Протиріччя теоретичного характеру закономірно знаходили відображення у практичній площині. Відсутніми були єдині підходи до предмету, програм обстежень, принципів групування зібраного матеріалу. Різноманітність у здійсненні статистичних робіт забезпечувала реалізацію конкретних нагальних цілей, поставлених перед тими чи іншими органами статистики, дозволяла врахування місцевих особливостей обстежуваних територій, але ускладнювала отримання загальної картини розвитку сільського господарства вцілому або певної галузі, або ж, як нас цікавить, певних господарств, власники яких складали окрему соціальну групу.

Значною перешкодою для розвитку аграрної статистики була відсутність точних даних про земельний фонд. Відомості про нього мали бути базовими для порівнянь, встановлення співвідношень з показниками, отриманими під час статистичних обстежень і, як наслідок, – об'єктивних висновків. Поступово облік земель налагоджувався: до 70-х рр. XIX ст. було завершено генеральне межування земельних площ, з того ж часу почали проводитися роботи зі створення земельного кадастру. Останньому сприяло здійснене Центральним статистичним комітетом (далі – ЦСК) у 1877 р., шляхом опитування землевласників, обстеження поземельної власності. Таким само чином у 1881 р. ЦСК були зібрані відомості про розподіл землі за угіддями. Паралельно земські управи до 90-х рр. – по можливості, а після виходу у 1893 р. "Правил про оцінку нерухомого майна для обкладення земськими зборами" – систематично проводили обстеження земель.

У кінці XIX – на початку XX ст. через потребу розв'язання проблеми загострення земельних відносин аграрні статистичні обстеження активізувалися. Здійснювані різними статистичними органами вони відповідно мали різну мету і різні засоби її досягнення. Це зумовило розділення накопиченого статистичного джерельного матеріалу на окремі групи: джерела державної, відомчої та земської статистики.

Головний орган державної статистики – ЦСК – призначив на 1887 р. обстеженння з метою визначення розподілу всіх земель за категоріями власників та угіддями й орних, зокрема за посівами. Відомості збиралися шляхом заповнення землевласниками та землекористувачами опитувальних листів. При перевірці зібраних даних особлива увага зверталася на їх повноту. Нижні поліцейські чини безпосередньо при зборі заповнених формулярів та повітові справники, отримавши змогу звірятися з

© Т. Привалко, 2006

Kyiv National Taras Shevchenko University

відомостями про землеволодіння, які містилися в земських управах, мали не допустити ухилянь чи пропусків при обліку. У свою чергу губернські статистичні комітети (далі – ГСК), послуговуючись матеріалами губернських правлінь та казенних палат, намагалися перевіряти як повноту, так і точність даних [21, с. 451–452]. Однак ЦСК визначив низькою якість зібраних відомостей і тому здійснив повторну перевірку [3, с. 2]. Однак і після неї робилися застереження щодо недоліків обліку: через наявність на Лівобережжі, а особливо в Полтавській та Чернігівській губерніях, значної кількості дрібних володінь припускалася можливість їх пропуску; спостерігалися труднощі при реєстрації земельних ділянок, на які ніхто не заявляв своїх прав (площі під водами, болотами тощо) [3, с. 5]. Найбільше недоліків було, імовірно, при підрахунку непридатної для господарювання землі – через неможливість документальної перевірки. Адже ця категорія площ підлягала обліку вперше, а органи державного та місцевого врядування мали більш-менш достовірні задокументовані дані лише про обкладені податками придатні землі.

Знижувала якість обліку відсутність точного терміну обстеження та тривала перевірка зібраних відомостей. Так, дані, які фіксувалися, стосувалися всього 1887 р., останню перевірку ЦСК почав у 1889 р., а оприлюднення відбулося аж у 1895 р. Опублікований матеріал [3; 4; 5] містить інформацію (у текстовій формі та таблицях) про число дворянських володінь, кількість у них землі, середній розмір, розподіл їх за угіддями, кількість ділянок та землі, яку дворяни здавали в оренду. Зміст публікації дозволяє визначити частку дворянського землеволодіння та її складових частин (за вищеперерахованими ознаками) від загальної кількості облікованої землі та приватновласницької, а також порівняти з показниками, які стосувалися інших земельних власників. У зведеннях про розподіл орної землі за посівами, що також входило до програми опитування, станової ознаки враховано не було.

Попри значні недоліки даного статистичного обстеження, воно заслуговує на увагу через те, що було одним з небагатьох, проведених за досліджуваний період, у якому фіксувалася станова належність землевласників, а перелік висвітлюваних питань був доволі широким.

Здійснене тим же Центральним статистичним комітетом у 1905 р. наступне статистичне обстеження мало значно вужчі межі. Метою його був збір відомостей лише про землеволодіння. Губернським статистичним комітетам точного способу збору ЦСК не зазначав, а рекомендував звернутися за сприянням до казенних палат та земських управ [25, с. 9]. Фактично ж дані останніх через відсутність коштів та короткі терміни виконання і склали матеріал обстеження. Оскільки казенні палати та земські управи у своїх окладних книгах мали інформацію лише про обкладені податками землі, реєстрації повністю уникла непридатна земля а, отже, дані, зібрані ГСК, були неповними. При перевірці в ЦСК з'ясувалося, що вони й неточні. Однак в умовах революційних подій уряд вимагав термінованих даних про стан землеволодіння і тому для виправлень в ГСК поверталися формуляри, неточності у яких можна було легко й швидко усунути; ті ж, які містили незначні похибки, зовсім залишалися без змін а ті, котрі потребували більшого часу – або залишалися без змін, або сам ЦСК перевіряв, звіряючись з наявними у нього в розпорядженні даними [25, с. 9] які, звісно, були застарілими. Опублікований матеріал [22; 23; 24] містить зведення про число дворянських володінь, кількість в них землі та середній розмір. Відомості подано по кожному повіту окремо і, що дуже важливо, згруповано за розмірами володінь за дуже дрібною градацією, починаючи з 10 десятин і менше і завершуючи 10 тис. десятин і більше. Незважаючи на значні недоліки, отримані дані можна зіставляти зі співвідносними їм (тобто про придатну землю) за 1887 р. та робити висновки про місце дворянського землеволодіння у системі земельної власності, хоча, повторимося, у дуже вузькому форматі.

Губернські статистичні комітети, незалежно від Центрального, готуючи матеріал для щорічних звітів губернаторів, збирали статистичні відомості про стан сільського господарства в губернії. Спеціальних статистичних обстежень для цього вони не проводили, а робили запити до місцевих органів врядування. Перелік питань, щодо яких вимагалася інформація, кожен ГСК визначав самостійно. Наприклад, у Чернігівській губернії вони складалися лише із загальнообов'язкових для подібних звітів даних, тобто стосувалися, перш за все, способів землекористування, валових висівів та зборів уврожаю [18]. З усіх лівобережних ГСК найбільш конкретизовані відомості збирав Харківський [9] і відповідними були базовані на них публікації [13; 14; 15]. У них містилася інформація про співвідношення всієї та придатної землі, яка належала дворянам, до загальної кількості землі відповідних категорій. Дані подавалися по кожному повіту окремо, наводилися відносні та абсолютні числа, які стосувалися найближчих попередніх років і на їх основі робилися висновки про тенденції у сфері дворянської земельної власності. Недоліком публікацій була несистематичність та непостійність змістової частини. Уцілому ж відомості придатні для зіставлень та порівнянь з даними статистичних обстежень 1887 та 1905 рр.

Відомча статистика представлена роботами Міністерств землеробства і державного майна та фінансів. У 1895 р. Державна Рада, готуючи реформу Селянського банку, доручила одному із відділів Міністерства фінансів – Департаменту окладних зборів – підготувати інформацію про рух землеволодіння в Російській імперії. Дані, зібрані Департаментом, були визнані урядом важливими і робота тривала до останіх років існування царської влади. За період 1896–1917 рр. вийшло двадцять п'ять випусків "Матеріалів зі статистики руху землеволодіння в Росії". Переважна їх частина присвячена щорічним оглядам (за 1893–1910 рр. включно) змін, що відбулися у сфері земельної власності; у чотирьох випусках підбивалися підсумки мобілізаційних процесів за певний тривалий період, в одному – містилася інформація про статистику земель, що відчужувалися державою для прокладання залізничних шляхів.

Джерелом, з якого бралися дані, були сенатські оголошеня про державні урядові та судові справи, розміщені в офіційному виданні "Сенатські відомості". Їх мали подавати старші нотаріуси окружних судів після здійснення угоди, зазначаючи ім'я, стан або звання продавця та покупця, кількість проданої землі та її вартість [10, с. 1]. Однак інформація стосувалася не всіх випадків переходу майна, а лише тих, що відбувалися через купівлю-продаж або публічні торги. У свою чергу, спочатку Департамент окладних зборів, виходячи з поставлених перед ним завдань, вибирав з усього переліку угод – окремі – про рух земель сільськогосподарського призначення. Згодом його увагою були охоплені всі оголошення і більш того, за сприяння казенних палат, додавалися відомості про випадки безоплатних переходів. Відбувалася також співпраця з Міністерством юстиції, якому підпорядковувалися старші нотаріуси, з метою уточнення сумнівних, на думку Департамента, даних та усунення пропусків, допущених в оголошеннях.

Перший випуск за 1893 р., за словами укладачів, виявився невдалим [11, с. 1]. З'ясувалося, що сенатські оголошення по багатьох округах виходили на рік а то й більше пізніше затвердження угоди нотаріусами. Після

усунення помилки вийшов оновлений випуск і в наступних – часові особливості публікацій було враховано.

Якщо якість "Матеріалів…" поступово зростала, то змістове наповнення, навпаки, зменшувалося. Спочатку в щорічних оглядах основними були три таблиці: у першій – фіксувався розподіл кількості випадків продажу, площі проданої землі та загальної вартості маєтків за станами продавців та розмірами проданих володінь; у другій – ті ж дані але стосовно покупців. Третя, найцікавіша таблиця, – перехресна – складалася з накладання першої на другу і містила кількісну інформацію (зі збереженням показників щодо числа угод, кількості і вартості землі) про те, представниками яких станів були люди, що продавали дворянам та купували у них землю. Згодом залишилися лише перші дві таблиці. Поступово відбулося й укрупнення територій, за якими подавалися дані: спочатку – за повітами, згодом – за губерніями.

В останніх випусках додалися нові розділи: 1) про рівень мобілізації земельної власності серед основних учасників ринку – дворян та селян: кількість купленої та проданої землі співвідносилася з даними про наявні земельні площі в окремого стану на початок певного року, на основі цього робилися висновки про тенденції у сфері землеволодіння; 2) про середні ціни на землю по окремих повітах та губерніях: їх можна зіставляти із самостійно обрахованими (на основі даних основних таблиць) показниками про ціни, за якими продавали чи купували землю представники окремих станів.

Таким чином, незважаючи на певні недоліки, "Матеріали…" є цінним джерелом зі статистики дворянського землеволодіння, адже містять основні показники, що дозволяють судити про зміни в земельній власності та охоплюють значний період обстеження.

Міністерство землеробства та державного майна містило у своєму складі Департамент землеробства та сільської промисловості (з 1894 р. перетворений у відділ сільської економіки та сільськогосподарської статистики), до якого безпосередньо стікалися статистичні відомості про стан сільського господарства. З огляду на специфіку власної діяльності це відомство повинно було мати у своєму розпорядженні актуальну та своєчасну інформацію. Це зумовлювало певну часову обмеженість для збору та обробки статистичних даних. Як наслідок, більша частина зведень Департаменту містила загальні цифри або ж з незначною структуризацією стосовно категорій власників, тобто без розподілу за становою ознакою. Однією з небагатьох робіт, де вона фігурувала, була серія випусків з описом окремих господарств [8]. Видання створювалося як довідкове з метою поширення відомостей серед науковців та зацікавлених у обміні досвідом господарювання власників про найуспішніші господарства. Запит стосовно них Департамент робив до місцевих інстанцій: земських управ, сільськогогосподарських товариств, предводителів дворянства. За отриманими таким чином адресами або надсилалися складені за спеціальною програмою опитувальні бланки, або відряджалися для безпосереднього спостереження чини Міністерства та викладачі землеробських училищ.

Програма опису містила широкий спектр питань: площа господарства з розподілом за угіддями, система рільництва, сівозміни, сорти сільськогосподарських рослин, заводи домашніх тварин, бджолярство, розсадники плодових дерев, технічні засоби виробництва тощо. Зважаючи на те, яким чином визначався перелік успішних господарств та спосіб збору інформації, логічно зробити застереження щодо об'єктивності даних. Однак у матеріалі є й суттєві переваги, по-перше, оскільки відомості подавалися про маєток вцілому, це дозволяє визначити рівень концентрації земельної власності у кожного окремого господаря (чого не можна зробити за результатами статистичних обстежень, проаналізованих нами вище, адже під час них окремо фіксувалися частини єдиного володіння, якщо вони знаходилися в різних повітах, губерніях), по-друге, програма опису була широкою, за змістом її фактично можна прирівняти до земських подвірних переписів, які отримали визнання серед усіх фахівців статистичної науки, по-третє, збір даних проводився періодично, що дозволяє з'ясувати тенденції у розвитку обстежуваних господарств. За період з 1895 по 1917 рр. вийшло 13 випусків описів.

Порівняно з державною та відомчою статистикою земська здобула більше схвальних відгуків як від сучасників, так і критиків пізнішого часу. Однак у світлі досліджуваної теми вона мала і значні прогалини. Ще у 1891 р. видатний діяч земської статистики О. Русов висловлював побажання, щоб переписи стосувалися населення та майна всіх станів, адже земство – установа загальностанова і тому немає ґрунтовних причин виключати із земських переписів деякі стани [2, с. XXIV]. Однак дослідники історії земської статистики зазначали, що основним об'єктом статистичного обліку земств залишалися селянські господарства, [7, с. 102] а майно представників інших станів обстежувалося вкрай рідко [6, с. 46]. З Лівобережних земств найбільш репрезентативною у плані загальностанових обстежень була робота Полтавського. За час свого існування ним було проведено п'ять подвірних переписів. На жаль, первинного матеріалу не збереглося, то ж є можливість користуватися лише опублікованим. У зведеннях застосовувалися різні принципи групування цифрових даних. Так, спочатку обстежувані господарства ділилися на поміщицькі та селянські або, що належали привілейованим чи непривілейованим станам, згодом на приватновласницькі та селянського типу. Конкретніший становий поділ містився лише у матеріалах першого подвірного перепису.

Обстеження дворянських маєтків відбувалося в межах обліку поміщицьких господарств. Розпочалося воно через рік після створення статистичного бюро при Полтавській губернській земській управі (1880) і через організаційні проблеми та брак коштів розтягнулося майже на десятиліття. Збір даних здійснювався кількома способами: 1) відомості про дрібні господарства (розміром від 1 до 50 десятин), які вважалися перехідними між власне поміщицькими та селянськими, збиралися паралельно з переписом останніх. Щодо них застосовувався визнаний науковцями [2; 7] як оптимальний спосіб отримання найоб'єктивнішої інформації – експедиційний – коли опитування здійснювалося на загальноселищних сходках; 2) про решту господарств (розміром від 50 десятин і більше) дані збиралися частково анкетним способом (коли статистики здійснювали об'їзд маєтків), а в основному – кореспондентським (шляхом розсилки поштою бланків власникам для власноручного ними заповнення). Останній спосіб виявився найненадійнішим. За словами працівників статистичного бюро багато власників зовсім не повертали бланків або повертали заповненими частково [17, с. 1]. Внаслідок цього частка господарств, дані про яких увійшли до зведень, коливалася по окремих повітах у межах 60–80 %.

Позитивним боком перепису було здійснення його лише працівниками статистичного бюро. За цих умов зберігався принцип єдності при зборі, перевірці, обробці та зведенні матеріалу. Хоча, звісно, термін виконання затягувався.

Результатом роботи стало опублікування 15 випусків (відповідно до кількості повітів Полтавської губернії) "Нарисів поміщицького господарства". Більшість з них ввійшли як окремі розділи до "Збірників із господарської статистики" [19; 20], які висвітлювали результати перепису вцілому, решта – як спеціалізовані додатки до них

Kyiv National Taras Shevchenko University

[17]. Кожен "Нарис…" складався із двох частин: табличної та текстової. Перша містила дані з бланків, відомості у яких були повними і перевіреними. Для поміщицьких і господарств, названими перехідними, існували окремі таблиці. Господарства в них групувалися за кількома ознаками: розміром, знаходженням у певному ґрунтово-кліматичному районі, основною формою експлуатації землі (із власним рільництвом, зі скопщинним господарюванням, повністю або частково відданих в оренду). Найціннішою була інформація про господарства із власним рільництвом: подавалися цифрові дані про кількість придатної землі, худоби, кількість зайнятих у господарстві працівників, розподіл придатної землі за способом використання (власне рільництво, сінокос, толока, здача в оренду, використання споловини), кількість засіяної, удобреної землі, кількість сільськогосподарських закладів. Кожна з цих змістових одиниць була детально структурованою.

У таблицях про господарства зі скопщинним господарюванням повторювалися відділи попередньої за винятком інформації про розподіл за посівами. Про господарства, землі яких були частково або повністю здані в оренду, містилися відомості про кількість і стан орендаторів, кількість усієї землі у маєтку та зданої в оренду, вартість та термін оренди.

Цінністю таблиць є розміщення в них відомостей про кожне господарство окремим рядком, з фіксацією стану, а в деяких повітах навіть прізвища та ініціалів власника. Фактично таким чином дублювався кожен бланк подвірного перепису. Це дозволяє сучасним дослідникам виокремлювати потрібну інформацію, перегруповувати матеріал за різними критеріями та ознаками.

У текстовій частині "Нарисів…" розміщено коротку характеристику перебігу перепису, подано аналіз та оцінку первинного матеріалу, зібраного статистиками. Також містяться висновки, зроблені на основі табличних зведень та більш-менш достовірних відомостей, узятих з формулярів, дані з яких через певну неточність та неповноту не змогли ввійти до таблиць.

Отже, "Нариси поміщицьких господарств" дають широку картину стану дворянських господарств Полтавсткої губернії у 80-х рр. XIX ст.

Паралельно з переписами статистичне бюро Полтавської губернської земської управи налагоджувало поточний облік статистичної інформації. Як правило, збір відомостей здійснювався кореспондентським способом: кореспонденти на добровільних засадах надсилали відповіді на питання щодо посівів, урожаїв, обсягів збуту вирощеної продукції, худоби, продажу землі тощо. Зведені дані публікувалися в щорічних "Оглядах сільського господарства в Полтавській губернії". Залежно від достовірності, повноти, а головне, чисельності кореспондентських відповідей змістове наповнення випусків варіювалося. Найчастіше станова ознака фіксувалася у розділах про число угод, кількість десятин, середню вартість однієї десятини, стан продавців та покупців. За можливістю конкретизувалися категорії угідь, які продавалися/купувалися та середній розмір ділянки. Уся ця інформація стосувалася випадків придбання землі власним коштом. Поступово з розгортанням діяльності кредитних установ відомості про здійснені за їхнім сприянням земельні угоди додавалися до зведень статистичного бюро. За словами укладачів "Оглядів…" інформація про перехід землі від одного стану до іншого, хоча й не відображала дійсних розмірів мобілізації землі в губернії, але могла слугувати для загальних висновків про напрям, у якому остання рухалася [12, с. 134].

Отже, аграрна статистика з історії дворянства Лівобережної України представлена працями установ державної, відомчої та земської статистики. За змістом вони охоплюють різноманітні сторони аграрної сфери та найчастіше стосуються земельної власності. Кожна з них характеризується як позитивними, так і негативними моментами і тому вимагає критичного аналізу і використання у комплексі з іншими.

1. *Бажаев В.Г.* Конспект курса сельскохозяйственной статистики. – К., 1916. 2. *Велецкий С.Н.* Земская статистика : В 2 т. – М., 1899. – Т. 1. 3. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года. Полтавская губерния. – СПб., 1895. – Вып. XXXIII. 4. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года. Харьковская губерния. – СПб., 1893. – Вып. XLVI. 5. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года. Черниговская губерния. – СПб., 1895. – Вып. XLVIII. 6. Земская сельскохозяйственная статистика. Очерк // Временник ЦСК МВД. – 1897. – № 43. 7. *Зубко А.Н.* Материалы земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма. Дисс. …канд. ист. наук. – К., 1988. 8. Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. – СПб., 1897. 9. Материалы к статистическому описанию Харьковской губернии // Державний архів Харківської області. – Ф. 51, оп. 1, спр. 147, 213. 10. Материалы по статистике движения землевладения в России. – СПб., 1896. – Вып. I. 11. Материалы по статистике движения землевладения в России. – СПб., 1898. – Вып. II. 12. Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1899 г. (По сообщениям корреспондентов). – Полтава, 1901. 13. Обзор Харьковской губернии за 1895 г. Приложение к всеподданнейшему отчету Харьковского губернатора. – Х., 1896. 14. Обзор Харьковской губернии за 1896 г. Приложение к всеподданнейшему отчету Харьковского губернатора. – Х., 1897. 15. Обзор Харьковской губернии за 1900 г. Приложение к всеподданнейшему отчету Харьковского губернатора. – Х., 1901. 16. Очерк помещичьего хозяйства в Миргородском уезде. Приложение к III-ему т. Сборника по хозяйственной статистике Полтавской губернии. – Полтава, 1890. 17. Очерки помещичьего хозяйства в уездах Золотоношском и Кременчугском. Приложение к VI и VIII тт. Сборника по хозяйственной статистике Полтавской губернии. – Полтава, 1889. 18. Рапорт Мглинского уездного исправника Черниговскому губернскому статистическому комитету // Державний архів Чернігівської області. – Ф. 154, оп. 1, спр. 21, арк. 16. 19. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. Переяславский уезд. – Полтава, 1890. – Т. X. 20. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. – Кобелякский уезд. – Полтава, 1892. – Т. XI. 21. *Сиринов М.А.* Очерки по аграрной статистике. – М.; Петербург, 1923. 22. Статистика землевладения 1905 г. Харьковская губерния. – СПб., 1906. – Вып. XXXIII. 23. Статистика землевладения 1905 г. Черниговская губерния. – СПб., 1906. – Вып. XLVII. 24. Статистика землевладения 1905 г. Полтавская губерния. – СПб., 1907. – Вып. XLVIII. 25. Юбилейный сборник ЦСК МВД – СПб., 1913. 26. *Яснопольский Л.Н.* Источники статистики землевладения, преимущественно в России. – К., 1902.

Надійшла до редколегії 28.02.05

Д. Розовик д-р іст. наук

ГАЗЕТА "ВІДРОДЖЕННЯ" І НАЦІОНАЛЬНО-ОСВІТНЄ БУДІВНИЦТВО В УКРАЇНІ (БЕРЕЗЕНЬ–ГРУДЕНЬ 1918)

Досліджено пропагандистську й організаційну роботу колективу газети "Відродження" з розбудови національної системи освіти в Україні у 1918 р.

This article is devoted to the problems of activities "Vidrodgennja" newspaper's collective to foundation of national system of education in Ukraine in 1918.

У вивченні історичного минулого нашої Вітчизни особливе місце посідає національно-визвольна революція 1917–1920 рр., питання державотворення цієї героїчної епохи, у т. ч. і національно-культурні перетворення. За нашими підрахунками цю проблему лише на етапі розбудови незалежної України було досліджено майже у 20-ти дисертаційних роботах, а всього за останні 80 років національно-культурне будівництво

© Д. Розовик, 2006

Kyiv National Taras Shevchenko University

розглядалося більш ніж у 200 працях. Серед широкого кола питань, пов'язаних з культурною роботою, дослідники багато місця виділяли вивченню становлення та ролі української преси у національно-культурному відродженні українського народу. Різні аспекти цієї проблеми розглядали С. Наріжний [4, 146–166], Г. Рудий [6, 13–22], С. Грибоєдов [1, 2–15], П. Губа [2, 29–40], Д. Розовик [5, 89–114], Н. Кузіна [3, 10–14]. У їх публікаціях висвітлено заходи державних органів влади, громадських організацій з формування українських періодичних видань, роль періодики у державному, військовому, національно-культурному будівництві, патріотичному вихованні населення тощо. Однак лише у праці Н. Кузіної досліджено роль окремого видання, а саме літературно-наукового вісника, у національному відродженні українського народу. У той же час поза увагою пошуковців залишився аналіз вкладу у культуротворчі процеси доби революції таких газет як "Нова Рада", "Робітнича газета" та інших, у т. ч. й "Відродження", які є цінним джерелом вивчення проблеми, передачі духу самої епохи та внеску колективів газет у розбудову національної культури.

Отже, вивчення місця і ролі окремих поширених, впливових та популярних українських періодичних видань у розбудові національної культури і визначає актуальність досліджуваної теми. Звідси витікає і мета дослідження, яка у загальних рисах зводиться до розгляду внеску колективу "Відродження" у становлення та розбудову національної системи освіти.

Газету "Відродження" було засновано у березні 1918 р. як позапартійне демократичне видання і проіснувала вона до грудня цього ж року. Очолював редакційний колектив редактор-видавець П.Г. Певний. На сторінках "Відродження", поряд з поданням різноманітної соціально-економічної, політичної, міжнародної та іншої інформації, друкуванням полемічних статей на різні теми, особливе місце відводилося пропаганді національної культури, підтримці її розвитку, поширенню серед читацької аудиторії просвітництва, національно-патріотичного і духовного виховання населення. У газеті постійно друкувалися такі рубрики, як: "Вісті з місць", "По Україні", "Офіційний відділ", "Хроніка", "Література і мистецтво", "Освіта і школа", "Академічний відділ", "Архітектура", "Театр і музика", "Спорт" та ін. У них висвітлювалися ті чи інші проблеми національно-культурного будівництва, аналізувався досвід його проведення у різних сферах культурного життя.

Серед широкого комплексу культурної роботи, яка проводилася у цей час в українському суспільстві, чільне місце у кореспондентській і практичній діяльності редакційного колективу займало питання будівництва національної системи освіти. На сторінках видання висвітлювалися заходи урядів Центральної Ради, Гетьманату, місцевих органів влади, громадських організацій, меценатів у становленні і розбудові дошкільного виховання, шкільної, позашкільної, професійної освіти, формуванні національної вищої освіти і науково-дослідної роботи.

На весну 1918 р., незважаючи на те, що у плані становлення національної системи освіти за річну діяльність Центральною Радою та громадськими організаціями було зроблено досить багато, однак актуальним завданням для освітнього будівництва і, насамперед, шкільного, залишилося питання посилення його матеріально-технічної бази. Над висвітленням проблеми і надання через газету прямої організаційної, а в окремих випадках і практичної допомоги з розбудови матеріально-технічної бази шкіл, активно працював редакційний колектив. На сторінках видання подавалася статистика відкриття нових шкіл і гімназій, аналізувалися програми, за якими в них навчалися учні, висвітлювався досвід і практичні заходи місцевих органів влади, різних громадських організацій зі створення нових шкіл і налагодження у них навчального процесу. Наприклад, кореспондент газети відвідав с. Звонокове Київського повіту і подав на сторінках газети досвід організації в ньому української гімназії. У публікації зазначалося, що ідею відкриття у Звонкові гімназії було схвалено на загальному зібранні сільської громади. Для її створення селяни зібрали необхідні кошти, перебудували адміністративне приміщення під навчальний заклад, добудували лабораторію, спортивний і музичний зали, закупили для гімназії необхідну літературу, обладнання, запросили для роботи у ній учителів з інших шкіл. При гімназії, названу на честь Т. Шевченка, було засновано дитячий садок з упорядкованою педагогічною системою виховання малят, курси ліквідації неписьменності для дорослих. На відкритті гімназії була присутня С. Русова, яка дала високу оцінку діяльності громади с. Звонкове з налагодження освіти для молоді і дорослого населення села [7]. Досвід роботи з організації гімназії у Звонкові, завдяки газетній публікації, було використано у селах Київщини, Чернігівщини, Волині, Полтавщини та інших губерній.

Крім поданої інформації про досвід організації шкільного руху на місцях, публікації статистики заснованих шкіл, газета закликала наслідувати приклади місцевих органів влади, громадських організацій і всюди розгортати роботу з розбудови національної школи. Ці звернення певною мірою сприяли тому, що влітку-восени 1918 р. активізувалося шкільне будівництво у всій Україні. За місцеві кошти було засновано багато шкіл і гімназій. Про це свідчать і численні повідомлення на сторінках газети. За фонди міських дум, земств, "Просвіт", сільських громад відкрилися гімназії у Яготині, Ямполі, Миколаєві, Золотоноші та інших містах і селах. Усього, за підрахунками редакції, за місцеві кошти впродовж літа 1918 р. було створено понад 50 гімназій, десятками відкривалися початкові школи у кожному повіті України [8].

Не залишилася поза увагою газети і проблема стану української школи у Бесарабії, Буковині, Галичині, Холмщині, Підляшші, української діаспори РСФРР. Кореспонденти "Відродження" на сторінках видання писали про культурні процеси, які проводили українці Зеленого клину (діаспора Далекого Сходу) і звернулися через газету до громадських організацій з проханням надіслати українським школам та культурним закладам, які там створювалися, україномовну навчальну і художню літературу, оскільки у діаспорі такої не було зовсім [9]. Багато заміток публікувалося з аналізом стану української школи у Холмщині, Підляшші, Західній Волині. У них, зокрема, зазначалося, що незважаючи на складні політичні й економічні умови українські громади цих регіонів настійно працювали над створенням рідної школи, розгорнули в освітніх закладах, культурних осередках, а також на сторінках тижневика "Рідне слово" роботу з національно-патріотичного виховання молоді і дорослого населення, заснували власне книговидання, направляли у Київ молодь на навчання у педагогічних закладах та вчителів на перекваліфікацію для роботи в українських школах [10]. Через газету друкувалися також звернення працівників освіти і культури до Міністерства народної освіти та мистецтва, громадських організацій Наддніпрянщини про надання школам цих районів матеріальної й організаційної допомоги, оскільки поляки не допускали створення у них українських шкіл та інших культурних закладів. Ці звернення та інші публікації певною мірою сприяли тому, що уряд Гетьманату виділив додаткові фінанси на шкільну роботу у Холмщині і

Підляшші. За державні кошти було підготовлено 500 учителів-україністів для цього краю, а педагогічні колективи прийняті до Всеукраїнської учительської спілки [11].

Складовою частиною шкільного будівництва було створення впорядкованої системи дошкільного виховання дітей. Газета "Відродження" приділяла висвітленню цього питання підвищену увагу. Це мотивувалося тією обставиною, що створення дошкільного виховання було на той час новою ідеєю як для шкільного будівництва, так і у розвитку теорії та практики педагогічного виховання дітей.

В органічному зв'язку з дошкільною роботою знаходилося питання організації на державному рівні боротьба з безпритульністю та створення належних умов для проживання і навчання дітям-сиротам. Надаючи допомогу вирішенню цих проблем, кореспонденти газети на сторінках видання активно пропагували саму ідею дошкільного виховання, досліджували досвід роботи з організації дитсадків, притулків, шкіл-інтернатів у різних регіонах України. Висвітлювали практичну роботу в цьому напрямі "Українського товариства дошкільного виховання дітей", "Просвіт", учительських спілок, профспілкових, кооперативних та інших організацій. Зокрема, у номері за 18 травня 1918 р. було опубліковано матеріали з аналізом роботи кооперативу "Жизнь", який за власні кошти відкрив дитбудинок для безпритульних дітей Києва [12]. Цей приклад згодом наслідували кооперативи Києва та інших міст, які надавали допомогу створенню дитсадків та інтернатів.

На 1918 р. в Україні ще був досить високий рівень неписьменності та малограмотності серед дорослого населення. Поряд із заходами державних структур, спрямованими на ліквідацію неписьменності, помітну роботу у цьому напрямі проводив і колектив "Відродження". Тут варто зазначити, що на сторінках газети з цього приводу друкувалися статті науково-теоретичного характеру. У них автори прагнули довести невідкладність вирішення проблеми піднесення загального культурно-освітнього рівня населення, органічно пов'язуючи його з успішним національно-державним будівництвом, економічним зміцненням незалежності держави, рівнем розвитку культури й освіченості суспільства. Колектив газети стежив за процесом заснування курсів з лікнепу, друкував матеріали з рекомендаціями щодо їх організації, методику проведення у них навчання тощо. Так, у статті "Становище "Просвіти" на Україні" було проаналізовано досвід проведення цими культурними осередками позашкільної роботи як на місцях, так і у всеукраїнському масштабі [13]. В інших дописах і замітках розкривалася робота "Просвіт" Київщини, Поділля, Полтавщини, зусиллями яких було засновано сотні хат-читалень, курсів лікнепу, вечірніх шкіл. Наприклад, "Просвіти" Слобожанщини (у них працювали Д. Багалій, М. Сумцов та інші відомі діячі науки і культури краю) упродовж 1918 р. відкрили 200 різних шкіл, 500 курсів грамотності, сотні хат-читалень [14].

Газета друкувала також матеріали про створення народних університетів, методику їх організації, структуру, завдання та роль університетів у піднесенні загального культурно-освітнього рівня населення. У ній давалися рекомендації місцевим органам влади, громадським організаціям щодо проведення ліквідації неписьменності через такі випробувані й ефективні форми навчання як вечірні школи, курси грамотності, хати-читальні. Для поглиблення розгортання загальноосвітньої роботи газета радила практикувати такі доступні форми просвітництва як читання лекцій населенню з різних питань історії, літератури, мистецтва, економіки України.

Будівництво незалежної держави вимагало створення міцної незалежної економіки. Однією з умов вирішення цього питання було створення розгалуженої системи професійної освіти й підготовки у ній кваліфікованих робітників та працівників для різних галузей господарства. Це питання також не залишилося поза увагою колективу "Відродження". На сторінках видання друкувалися повідомлення про заснування шкіл, училищ з новітніх професій для молоді, курсів підвищення кваліфікації – працюючому дорослому населенню. Подавалася розгорнута інформація про спеціалізації, які можна було отримати у тому чи іншому навчальному закладі молоді, а працююче населення закликалися до навчання у професійній освіті.

З усіх існуючих професій, а газета аналізувала роботу щодо створення освітніх закладів з підготовки працівників залізничного, водного транспорту, машинобудування, гончарства тощо, колектив видання особливо популяризував економічну освіту. З цією метою на його сторінках було навіть уведено рубрику "З життя комерційних шкіл". В одній з них, наприклад, подавалися адреси комерційних шкіл, училищ, в іншій – статистичні дані, де і коли відкрилося економічне училище. Зазначалося, що таких освітніх закладів упродовж 1918 р. було створено декілька десятків. Їх загальну чисельність було доведено до 82 одиниць і молодь запрошувалася до них на навчання [15].

Не меншу увагу колектив газети надавав підтримці розвитку сільськогосподарської профосвіти. На сторінках видання публікувалися рішення різних нарад, постанови з'їзду садівників, ухвали сільських громад та інші матеріали, пов'язані з її розбудовою. У міру своїх можливостей газета надавала допомогу сільськогосподарській профосвіті. Наприклад, Васильківська земська управа на Полтавщині прийняла рішення про заснування земських агрономічних курсів і виділила для цього необхідні кошти. Однак губернський староста його не підтримав. У цей конфлікт втрутилася газета, засудила позицію адміністратора і змусила старосту відкликати свою заборону. Внаслідок цього у Василькові було відкрито сільськогосподарські курси, а потім на їх основі школу, на навчання до якої прибуло близько двох сотень юнаків і дівчат Полтавщини та Харківщини [16].

Створення належної матеріально-технічної бази для української шкільної і професійної освіти було лише частиною великої і складної роботи з її становлення й розбудови. Однак не менш вагомим постало питання про прискорення забезпечення педагогами цієї зростаючої освітньої мережі. До того ж нова українська школа об'єктивно вимагала як в організаційному, так і у практичному і теоретичному плані якісно нового підходу до підготовки освітян. Суть цього новаторства полягала в тому, що за 1917–1918 рр. національна школа, порівняно з дореволюційною, зазнала глибинної структурної перебудови. У ній формувалося дошкільне виховання дітей. Школа переходила від різноступеневості до чітко вираженої нижчої і вищої початкової (1–7 класів), середньої (гімназійної 8–10 класів), професійної (професійні класи у школах та училищах), позашкільної (ліквідації неписьменності серед дорослого населення) освіти. Для усіх цих навчальних підрозділів необхідно було невідкладно підготувати належну кількість кваліфікованих учителів-україністів. Вимагала нових педагогічних кадрів і зростаюча система профосвіти.

Колектив газети надавав проблемі підготовки освітян підвищену увагу, проводив у цьому напрямі помітну організаційну, а в окремих випадках і практичну допомогу зі створення навчальних закладів для підготовки вчителів. У рубриці "Академічний відділ", окремих замі-

Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського

тках, повідомленнях систематично друкувалася інформація про відкриття курсів, училищ, педагогічних інститутів, подавалися їх адреси, публікувалися навчальні програми, умови вступу до закладів, оприлюднювався досвід організації практичної роботи того чи іншого закладу та його результати.

Зазначимо, що у досліджуваний період створювалося особливо багато курсів з підготовки вчителів початкових шкіл і позашкільної роботи і це закономірно, тому що впродовж 1917–1918 рр. в Україні відкрилося близько 12 тис. шкільних закладів, багато курсів з ліквідації неписьменності, які слід було невідкладно забезпечити вчителями. Для цього цим освітнім підрозділам за державні кошти відкрилося близько 50 кількамісячних курсів з підготовки та перекваліфікації учителів, на кожному з яких навчалося по 150–250 осіб. Подібні курси створювалися також за кошти місцевих органів влади, громадських, культурних організацій. У газеті розміщувалися матеріали з досвіду їх організації, налагодження практичної роботи. Так, за рішенням з'їзду учителів Бердичівського повіту та за участю "Просвіт" у повітовому центрі було засновано трьохмісячні курси з підготовки 200 учителів для початкових шкіл повіту. Схожа робота проводилася місцевими органами влади, громадськими організаціями Глухівського, Острозького, Ямпольського, Черкаського та інших повітів України. Газета публікувала адреси цих навчальних закладів, закликала молодь, яка мала належну освіту, присвятити свою працю педагогічній діяльності і приїздити на курси та навчання [17].

Поряд з педагогічними відкривалися курси з підготовки санітарно-медичних працівників для шкіл, учителів фізкультури, ручної праці, музики і співу. За рішенням Всеукраїнського з'їзду художників засновувалася мережа курсів учителів малювання й образотворчого мистецтва [18].

Порівняно з підготовкою вчителів для молодших класів і позашкільної роботи, складніше вирішувалася проблема забезпечення освітянами середньої ланки шкільної та професійної освіти, тому що педагоги для неї готувалися вже в училищах і вузах, а це займало багато часу й потребувало значних фінансових витрат. За 1918 р. утворилася досить велика мережа цих навчальних закладів і газета "Відродження" систематично інформувала читачів про їх заснування та роботу. Наприклад, у номері за 26 червня 1918 р. було опубліковано перелік і адреси навчальних закладів з підготовки і перепідготовки учителів середніх шкіл й профтехучилищ, які відкрилися у Харкові, Одесі, Києві. Друкувалося звернення Міністерства народної освіти та мистецтва до учителів приїздити на ці курси [19]. В інших номерах подавався аналіз досвіду роботи окремих педагогічних колективів училищ, вузів з підготовки освітян, публікувалися матеріали з висвітлення діяльності просвітньої комісії Українського університету з перекваліфікації учителів для роботи у середніх школах та різних училищах.

Усе це разом взяте позитивно впливало на організацію практичної роботи навчальних закладів з підготовки педагогічних кадрів для системи шкільної, позашкільної і професійної освіти.

Важливим напрямом будівництва національної системи шкільної і професійної освіти було проведення їх українізації. Цей процес, як і побудова шкільної освіти, розпочався ще у 1917 р. і продовжувався у 1918 р. Газета надавала великого значення українізації школи і профосвіти. Її редакційний колектив і кореспонденти на місцях аналізували проведення українізації шкіл й училищ у всіх регіонах України. Висвітлювали досвід, проблеми, які виникали у цій роботі, подавали рекомендації та показували шляхи її вирішення. Зауважимо, що навколо цього питання впродовж всіх років революції, у т. ч. і в досліджуваний період, розгоралися дискусії і навіть гостра етнополітична боротьба, у якій вирішувалося питання "бути чи не бути українській мові державною?". У цьому плані газета "Відродження" чітко займала послідовну позицію надання українській мові статусу державної, проведення глибокої українізації системи освіти, культури, державного і громадського життя та створення умов для вільного розвитку культури й освіти національних меншин України.

З виходом у світ закону про державну мову, виданого Центральною Радою, кореспонденти "Відродження" вивчили стан українізації шкіл у губерніях України, опублікували назви повітів, у яких успішно проходила українізація, та ті, де було відставання у цій роботі. На основі цього аналізу Міністерству народної освіти та мистецтва було надіслано прохання надати відстаючим районам необхідну матеріальну й організаційну підтримку на проведення українізації шкіл та профтехучилищ [20].

Газета виступила також з різкою критикою постанови зібрання "Союза родительського комитета г. Киева" про обмеження українізації шкіл міста і збереження у них старої дореволюційної зрусифікованої системи навчання. Засуджувала газета й інші рішення такого характеру, що ухвалювали місцеві органи влади у різних регіонах України, а натомість публікувала матеріали, у яких йшла мова про необхідність посилення українізації освіти, використовуючи для цього всі можливі ресурси – державних, громадських, культурних організацій, меценатів. Пропонувалося газетою ширше запроваджувати у навчальні процеси національно-патріотичного і духовного виховання підростаючого покоління [21].

Вагоме місце у формуванні національної системи освіти займало створення гуманітарної, технічної, сільськогосподарської, економічної та інших напрямів вищої освіти. На 1918 р. мережа вузів становила близько 30 одиниць й уряди Центральної Ради, Гетьманату, громадські організації продовжували активну роботу з відкриття нових університетів та інститутів, удосконалення у них навчальних програм, проведення українізації вищої освіти.

Серед комплексу завдань, пов'язаних з розбудовою національної вищої освіти, чільне місце займало питання створення мережі українських університетів. Упродовж усього дев'ятимісячного існування газети "Відродження" цій проблемі колектив видання надавав постійну увагу і в міру своїх можливостей підтримку.

Навесні 1918 р. в Україні розгорнулася кампанія зі створення університетів у Катеринославі, Полтаві, Умані, Кам'янець-Подільську та реформування Українського народного університету у державний з відповідним розширенням його матеріально-технічної бази. Робота над утворенням кожного з них постійно аналізувалася у газеті, подавалися рекомендації щодо її удосконалення, закликалися до участі у будівничому процесі громадські організації.

У березні 1918 р. у Катеринославі відкрився університет і газета інформувала читачів про його факультети, спеціалізації та запрошувала молодь вступати до вузу. Схожа інформаційно-агітаційна робота проводилася щодо історико-філологічного факультету Полтавського філіалу Харківського університету.

Багато уваги колектив газети приділяв висвітленню діяльності Київського народного університету та роботі з його перетворення у державний вуз. Слід зазначити, що навколо цього питання розгорнулася гостра дискусія. Одні діячі культури і науковці домагалися зберегти вуз у статусі народного, тобто таким, яким він був заснований у 1917 р., а інші – вважали, що за рік існування науково-педагогічний рівень університету піднявся

http://vestnik.kyiv.ua/ Vestnik Kyivskogo Universytetu

до такої межі, що його по праву можна назвати державним. Такої ж думки була і комісія В. Вернадського, яка в період Гетьманату займалася науковим обґрунтуванням і практичною роботою щодо створення того чи іншого вузу. Внаслідок цих дискусій, пошуків, фінансовій підтримки з боку держави і громадських організацій у жовтні 1918 р. Київський український народний університет було реформовано у Київський державний український університет, а його ректором призначено Ф. Сушицького [22].

Не менше уваги надавав колектив газети і створенню Кам'янець-Подільського університету. Матеріали з аналізом організаційної роботи з його заснування друкувалися у багатьох номерах "Відродження" і, разом з цим, закликалися до участі в його будівництві громадські, культурні організації, меценати [23].

Поряд із формування національної університетської освіти, проводилася значна робота зі створення та розбудови різнопрофільних інститутів, заснування яких за 1918 р. українськими урядами, місцевими органами влади було задекларовано близько 60 одиниць. З поля зору кореспондентів "Відродження" не випав практично жоден з новостворюваних або діючих навчальних закладів. Вони інформували читачів про їх утворення, умови навчання, спеціалізації, наслідки проведення українізації вузів. Газета публікувала оголошення конкурсів на заміщення вакантних посад на кафедрах тощо. Наприклад, на сторінках видання було подано аналіз досвіду організації науково-педагогічної роботи Ніжинського історико-філологічного, Харківського, Херсонського, Київського політехнічних та інших інститутів [24].

Уряд Гетьманату надавав також підтримку розвитку вищої освіти білоруському народу і допоміг створенню історичного факультету університету в Мінську. За фінансової підтримки Ради Міністрів Української Держави і за участю професорсько-викладацького колективу Університету св. Володимира було засновано Таврійський університет. Навесні 1918 р. представники української громади Самари (РСФРР) через газету повідомили, що у Самарському і Ново-Узенському повітах відкрито 68 українських шкіл та десятки в інших повітах губернії. Однак для роботи у них не вистачало учителів-україністів, відсутня була й навчальна література. Газета закликала громадські організації України надати допомогу українцям Поволжжя зі створення національних шкіл та інших культурних закладів у цьому регіоні. Це звернення сприяло тому, що окремі "Просвіти", видавництва, учительські спілки зібрали кошти і закупили навчальну літературу для українських шкіл Самарської губернії. Надало фінансову допомогу українським школам краю і Міністерство народної освіти та мистецтва. До того ж, з ініціативи А. Багрія, В. Пертеця та інших українських громадських діячів і працівників культури, які мешкали у цей час в губернії, розгорнулася робота із заснування Українського народного університету в Самарі [25].

Органічною частиною будівництва національної системи освіти стало створення національної Академії наук, науково-дослідних інституцій і залучення до дослідницької роботи професорсько-викладацькі колективи університетів та інститутів. Як і у всіх інших випадках, пов'язаних з утворенням української освіти, колектив "Відродження" надавав цьому питанню також належну увагу. Якщо підготовчі роботи з утворення УАН розпочалися лише влітку 1918 р., то наукові товариства та інституції займалися дослідженням різних наукових проблем, у т. ч. й українознавства, уже з весни 1917 р. і газета подавала досить широку інформацію про їх діяльність.

Серед наукових товариств у цей час найплідніше працювало Українське наукове товариство ім. Т. Шевченка. До його складу входило багато відомих науковців України. Секції товариства вели успішні дослідження у сфері української мови, літератури, історії, археології, архівістики, культури, техніки, природознавства. Про їх здобутки газета систематично повідомляла читачів. Зокрема, кореспонденти, аналізуючи роботу термінологічної секції з розробки українського правопису, друкували на сторінках видання різні терміни, словосполучення, новий правопис тощо [26]. Окрім наукових розробок, члени товариства читали багато різнотематичних публічних лекцій студентам і жителям Києва та інших міст. Інформацію про те, де, коли, ким і на яку тему будуть прочитані окремі або цикли лекцій, газета повідомляла і запрошувала читачів їх відвідувати.

Наукове товариство "Час" формувало біографічний словник відомих українських поетів та письменників-початківців. Товариство при допомозі газети поширило серед читачів анкету із зверненням до громадян, які займалися літературною діяльністю, надіслати у товариство інформацію про себе [27]. Відповіді на анкети подали десятки літераторів. Це допомогло редакційному колективу словника розпочати роботу над його виданням.

Важливу роботу з дослідження української мови проводило Українське студентське термінологічне товариство, засноване навесні 1918 р. при Київському Університеті св. Володимира. Ця організація поставила за мету зібрати з усіх регіонів Україні старовинні слова, наріччя, які вживалися у мові, побуті, і звернулася через газету до учителів, студентів, "Просвіт" з проханням надсилати їх до товариства [28]. Завдяки інформації через газету до товариства надійшло багато матеріалів, частину з яких було опрацьовано редакційним колективом і передано до публікації в словник живої української мови.

Кореспонденти "Відродження" друкували також матеріали про діяльність товариства економістів-статистів, природничих та інших товариств. Критикували наукові інституції, які не діяли, та роботу тих, що працювали неефективно. Наприклад, у Києві знаходився інститут (його очолював проф. П. Короневич), який займався важливими напрямами зрошення й осушення земель в Україні та пошуками корисних копалин. Однак у 1918 р. його колектив припинив дослідження через відсутність фінансування. Кореспонденти "Відродження", вивчивши це питання, звернулися до уряду з проханням надати інституту допомогу. Уряд відгукнувся на це звернення і виділив інституту кошти, що дало можливість колективу НДІ відновити в ньому дослідження [29].

У газеті друкувалося також багато наукових, полемічних статей, дописів, заміток, присвячених аналізу творчості Т. Шевченка, І. Франка, Г. Квітки-Основ'яненка, державницькій діяльності І. Мазепи та іншим відомим діячам українського національно-визвольного руху [30].

Улітку 1918 р. розпочалися підготовчі роботи з утворення УАН. Газета "Відродження" систематично подавала читачам й українському культурному загалу інформацію про роботу комісії В. Вернадського, яка працювала над її створенням. На сторінках видання друкувалися звернення до вчених взяти участь у цьому процесі, прохання до громадських, культурних організацій, меценатів про надання матеріальної допомоги створенню УАН [31]. Ці звернення і прохання знаходили відгук в українському національно-культурному русі та серед політичних партій. Науковці, громадсько-політичні діячі, працівники культури надсилали на ім'я комісії В. Вернадського свої пропозиції щодо структури створюваної Академії, її кадрового забезпечення, надавали матеріальну підтримку формуванню УАН.

Electronic copy of Kyiv National University

Отже, колектив газети "Відродження", за участю своїх кореспондентів на місцях, вніс певний вклад у становлення і розбудову національної освіти в Україні під час визвольної революції українського народу 1917–1920 рр.

1. Академія наук у Києві // Відродження. – 1918. – 4 черв. 2. Бердичевський учительський повітовий з'їзд // Відродження. – 1918. – 23 квіт. 3. Відкриття Кам'янець-Подільського державного університету // Відродження. – 1918. – 24 листоп. 4. Вісті з українських колоній. Про Зелений клин (від власного кореспондента) // Відродження. – 1918. – 20 черв. 5. *Грибоєдов С.В.* Преса доби Центральної Ради як джерело дослідження її воєнної політики. Брошура. – К. 1997. 6. *Грушевський О.* Український університет // Відродження. – 1918. – 16 квіт. 7. *Губа П.* Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917-1920 рр.) // УЖ. – 1998. – № 4. 8. З життя комерційних шкіл Вкраїни // Відродження. – 1918. – 11 верес. 9. Заборона курсів сільського господарства // Відродження. – 1918. – 23 жовт. 10. Загальні збори українців-батьків і учителів // Відродження. – 1918. – 4 черв. 11. *Кузіна Н.В.* Роль Літературно-наукового вісника в національному відродженні України (Київський період 1907–1919 рр.): Автореф. дис… канд. іст. наук. – К., 2003. 12. *Кузмін Ю.* До майбутнього з'їзду художників // Відродження. – 1918. – 8 черв. 13. Культурна діяльність "Просвіт" на Слобожанщині // Відродження. – 1918. – 5 верес. 14. Курси // Відродження. – 1918. – 26 черв. 15. *Наріжний С.* Українська преса // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / *С.В.Ульяновська*. – К., 1993. 16. Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька // Відродження. – 1918. – 9 серп. 17. Нові середні школи // Відродження. – 1918. – 6 лип. 18. По Україні. Підляшшя // Відродження. – 1918. – 14 трав. 19. *Розовик Д.Ф.* Видавниче забезпечення культурного відродження і суспільного життя українського народу // Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920). – К., 2002. 20. *Рудий Г.Я.* Періодична преса – джерело вивчення національно-культурної політики Української Держави (1918 р.): Автореф. дис… канд. іст. наук. – К., 1995. 21. Руйнування наукової інституції // Відродження. – 1918. – 27 серп. 22. *Слободенко В.* Становище "Просвіти" на Україні // Відродження. – 1918. – 2 лип. 23. Словник українських письменників // Відродження. – 1918. – 30 черв. 24. Становище українських учительських шкіл // Відродження. – 1918. – 29 берез. 25. Сьогодні // Відродження. – 1918. – 19 трав. 26. Т.Шевченко у наукових дослідженнях // Відродження. – 1918. – 31 берез. 27. Термінологічне товариство // Відродження. – 1918. – 5 лип. 28. Трудова школа імені Т.Шевченка // Відродження. – 1918. – 1 черв. 29. У науковому товаристві ім. Т. Шевченка // Відродження. – 1918. – 5 черв. 30. Український народний університет в Самарі // Відродження. – 1918. – 19 черв. 31. Учительські спілки на Холмщині, Підляшші, Поліссі, Західній Волині // Відродження. – 1918. – 10 жовт.

Надійшла до редколегії 03.03.05

А. Слюсаренко, д-р іст. наук
О. Чернишевич, студ.

СТАНОВЛЕННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТА В УКРАЇНІ В 1990-І РОКИ: АНАЛІЗ ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано історіографію становлення та функціонування інституту Президента в Україні. Особливу увагу приділено відмінностям підходів до проблеми становлення інституту Президента в Україні фахівців історичних та інших спеціальностей.

In the article the author analyzes a historiography of becoming and functioning of institute of the President in Ukraine. The especial attention addresses on distinction of approaches to a problem of becoming institute of the President in Ukraine experts of historical and other specialities.

Здобуття Україною незалежності в 1990-х рр. відкрило нову сторінку в історії української державності. Надзвичайно важливу роль у цьому процесі відіграло утворення нового інституту державної влади, а саме інституту Президента. Цей інститут мав вирішальне значення на початку 1990-х рр. при переході України від статусу союзної республіки з обмеженим суверенітетом до самостійної держави. Відтак перед історичною наукою постає завдання з'ясувати еволюцію механізму функціонування інституту Президента в Україні, його внутрішню структуру та вплив на реалізацію внутрішньої та зовнішньої політики держави, визначити головні тенденції та особливості цих процесів.

Всебічне вивчення як позитивного, так і негативного досвіду функціонування системи інституту Президента має велике значення для становлення України як демократичної європейської держави. Дослідження ефективності роботи цього інституту має на меті винесення уроків і чітке окреслення подальших завдань у розбудові державності України та ефективного функціонування політичної системи держави.

У зв'язку з тим, що процес формування інституту Президента України не завершено і він перебуває у процесі становлення, то праці можуть висвітлювати лише певні аспекти та етапи становлення. Це посилює актуальність комплексного дослідження історіографії проблеми.

Взагалі літературу, у якій висвітлюється питання президентської влади, можна поділити на три основні групи за фахом авторів:

- дослідження, написані істориками або ж праці, які мають певний історичний характер;
- дослідження, написані юристами, економістами, соціологами і політологами;
- дослідження, написані політичними діячами.

Історики, котрі розглядали ті чи інші аспекти життя українського суспільства 1990-х рр., не оминули увагою питання формування політичної системи України, заснування інституту Президента, кризового соціально-економічного стану незалежної держави на початку 1990-х рр. XX ст., формування курсу зовнішньої політики. Із середини 1990-х рр. з'являється ціла низка навчальних посібників та підручників, окремі розділи яких стосуються новітньої історії України досліджуваного періоду [16].

Істориками Ю. Алєксєєвим, С. Кульчицьким, А. Слюсаренком було видано навчальний посібник "Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.)" [1], де викладено основні закономірності, події та факти вітчизняної історії 1985–1999 рр. Посібник складається із восьми лекцій, у яких автори дають свій аналіз державотворчого процесу в Україні, розкривають обставини, за яких у нашій державі встановився інститут Президента, а також його функціонування за двох президентів: Л. Кравчука (1991–1994) та Л. Кучми (1994–1999), їх зовнішня та внутрішня політика.

Першою ґрунтовною працею з історії формування інституту Президента в Україні на початку 1990-х рр. стала монографія В. Литвина "Політична арена України: Дійові особи та виконавці" [11], у якій на основі нових архівних документів автор докладно дослідив визначальні складові становлення інституту Президента, проаналізував стратегію і тактику керівників держави, розкрив суть та особливості відносин Президента Л. Кравчука з Головами Кабінету Міністрів України та Верховною Радою України на початку 1990-х рр. Ще однією важливою роботою В. Литвина, у якій значну увагу приділено становленню інституту Президента України, є "Україна: політика, політики, влада. На тлі політичного портрета Л. Кравчука" [12]. Це дослідження політичної біографії та діяльності Президента України Л. Кравчука. Автор надає інформацію про політичну кар'єру Л. Кравчука і до президентських виборів 1994 р. Книга є цінною також і тим, що містить багато раніше невідомих архівних джерел, а також особисті спостереження і судження автора.

© А. Слюсаренко, О. Чернишевич, 2006

Kyiv Taras Shevchenko University

Діяльність Президента Л. Кучми стала об'єктом дослідження Ю. Луканова "Третій Президент. (Політичний портрет Л. Кучми)" [13] та Т. Батенка "Королі СНД. Портрети дванадцяти президентів (тенденції та закономірності розвитку в пострадянському просторі)" [2]. Ю. Луканов робить акцент на кадрових ротаціях ключових посад у державі в 1994–1996 рр., акцентуючи увагу на потребі адміністративної реформи. Автор визначає степінь впливу президента на внутрішню та зовнішню політику України.

Досліджуючи політичну діяльність президентів країн – членів СНД другої *президентської хвилі*, які прийшли до влади внаслідок виборів у середині 1990-х рр., Т. Батенко вирізняє спільну для всіх держав тенденцію встановлення різного рівня авторитаризму після процесу конституційного закріплення системи влади, що проявилося у зміцненні виконавчої вертикалі.

Цінний фактологічний матеріал містить робота А. Віттковскі "П'ятирічка без плану. Україна 1991–1996. Формування національної держави, економіки, еліти" [5]. У книзі проведено аналіз перших п'яти років існування національної держави. Автор говорить про головні рушійні сили процесу становлення державності, розкриває події, які відбувалися в політичному та економічному житті України: діяльність Кабінету Міністрів України, економічна політика Президентів Л. Кравчука та його наступника Л. Кучми. Важливим є аналіз відносин між Л. Кравчуком та Верховною Радою України; розкрито події, які призвели до дострокових виборів Верховної Ради України та Президента в 1994 р.

Іншою групою досліджень є роботи, що написані фахівцями інших наук – юристами, економістами, соціологами та політологами.

Значним внеском у дослідження процесу становлення інституту Президента України є праці, написання яких базувалося на ґрунтовному соціологічному моніторингу. Тут слід назвати видання В. Ткаченко, О. Реєнт, В. Головатюк "Україна: проблеми самоорганізації" [20]. У книзі використано результати досліджень, проведених відомою соціологічною службою Соціас-Гелап. З теми президентської влади цікавими є дані, що відображають уявлення про вимоги громадян до Президента як глави держави та до його повноваження. Подано аналіз діяльності адміністрації Л. Кучми, зміни, здійснені нею в політичному курсі держави. Цікавими є додатки, які містять інформацію про рейтенги політичних діячів на 1995 р. та відповідь у соціологічному ракурсі на питання: чи є необхідність переобрання лідера держави? Отже, дане аналітичне видання певною мірою розкриває нам ситуацію щодо змін, які відбувалися у функціонуванні інституту Президента на 1995 р. у зв'язку з переобранням глави держави в липні 1994 р. А думка пересічних громадян є вагомим чинником, що сприяє вдосконаленню інституту Президента України.

Ще одним аналітичним дослідженням на базі соціологічних матеріалів Соціас- Гелап є книга В. Ткаченка, О. Реєнта "Україна: на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки)" [19]. Для істориків у ньому є цікавим висвітлення помилок Л. Кравчука відразу після обрання його президентом. Автори зазначають дві основні помилки: відсутність бачення шляхів розв'язання економічних проблем та власного погляду на майбутню державу. Отже, це та низка інших причин, висвітлених у книзі, дають змогу зрозуміти причину дострокових виборів у 1994 р.

Іншим, вартим уваги аналітичним виданням, є брошура В. Войтенка "Люди і вибори (нариси з політичної арифметики)" [6], на сторінках якої можна знайти не лише науково обґрунтований аналіз результатів президентських виборів 1994 р., а й детальний аналіз вихідних позицій перед виборами 1999 р. Саме тут уперше в українському виданні висвітлено взаємозв'язок між демографічними характеристиками окремих регіонів і політичним вибором населення цих регіонів. Цікавими є соціологічні опитування росіян про сили у Росії, що мають вплив на вибори в Україні та ставлення різних політичних українських діячів до персон Л. Кравчука та Л. Кучми напередодні президентських виборів 1994 р. У третьому розділі видання, що має назву "Назустріч третьому президентові", зроблено спробу дати характеристику новому лідеру держави 1999 р., але робиться наголос на тому, що результат залежить від складу електорату під час виборів.

У тематичних розділах інформаційно-аналітичного видання "Вибори Президента України 1999 року" [4] є можливість оцінити правовову базу виборчого процесу, його організаційно-методичне забезпеченням з боку Центральної виборчої комісії. Чільне місце у ньому відведено основним суб'єктам виборчого процесу – кандидатам на посаду Президента України та політичним партіям, виборчим блокам партій, зборам виборців, котрі забезпечили їх висування; передвиборчій агітації, фінансуванню виборчої кампанії; і нарешті, проведенню голосування та встановленню результатів виборів Президента України. Окремі розділи збірника присвячено офіційним спостерігачам на виборах Президента України, а також розробленій Центральною виборчою комісією Концепції підвищення правової культури учасників виборчого процесу в Україні.

Вагомим для дослідника виданням є довідник "Право вибору: Президент України-1999" [17], який присвячено президентським виборам в Україні 1999 р. У вступній статті мова йде про українські традиції розвитку і функціонування інституту Президента, розглянуто історію становлення інституту Президента в Україні, законодавчі основи діяльності та повноваження глави держави. Збірник містить біографії кандидатів на посаду Президента України, передвиборчі програми всіх кандидатів, а також відомості з декларацій про майно та доходи.

Наступні дослідження інституту Президента, здійснені політологами Н. Сахаровим "Інститут президенства в сучасному світі" [18] та Н. Кононенко "Інститут Президенства в Україні: політологічний аналіз" [10] розкривають функції і повноваження президентів у формах правління, що існують. Цінність роботи Н. Кононенко полягає у розробленій періодизації становлення інституту Президента на українському ґрунті.

Щодо досліджень відомих економістів, то тут варто назвати роботу А. Гальчинського "Україна: поступ у майбутнє" [7]. Автор певний час обіймав посаду радника Президента України з економічних питань. У своїй роботі А. Гальчинський узагальнює досвід становлення української державності. Значну увагу він приділяє особливостям економічного і політичного розвитку України в контексті міждержавних відносин у світі. Автор детально висвітлює головні чинники суспільного життя, проблеми, роль і внесок у формування й утвердження політичного та економічного курсу виконавчої і законодавчої влад, їхні успіхи та прорахунки.

Щодо юридичних досліджень, присвячених темі інституту Президента, то тут слід назвати працю Ф. Бурчака "Президент України" [3]. У брошурі розглянуто питання запровадження в Україні інституту Президента, проаналізовано конституційний статус Президента як глави держави, висвітлено порядок його обрання і вступу на посаду. Особливу увагу приділено розгляду конституційних повноважень Президента, його відносини з іншими інститутами державної влади, ролі у забезпеченні державного суверенітету України, прав та свобод люди-

ни і громадянина. Однак особливий інтерес становить розділ 1 "Становлення інституту президенства в Україні", де коротко описано передумови виникнення та законодавчу базу становлення президентської влади.

У дослідженні становлення інституту Президента має місце також юридичне дослідження, здійснене Ю. Тодикою, В. Яворським "Президент України: конституційно правовий статус" [21]. Зазначена праця аналізує юридичну природу глави держави, конституційно-правове закріплення статусу Президента України, його функції та повноваження в галузі державного будівництва, законодавчої діяльності, забезпечення прав і свобод людини та громадянина, стабільності конституційного ладу, національної безпеки, у сфері міжнародних відносин. Розглянуто роль Президента України у формуванні органів державної влади, питання про взаємодію з Верховною Радою України і Кабінетом Міністрів України, проаналізовано порядок виборів Президента України. Особливо цікавим у питанні президентської влади є § 6 у першому розділі, який має назву "Становлення інституту президенства в Україні". Там розкрито зв'язок становлення інституту президенства з розвитком політико-правових ідей про роль і місце глави держави у механізмі державної влади. Даються дані з дослідження ідеї утворення інституту Президента в Україні ще з кінця XIX ст. Зазначено також, що в історії українського конституціоналізму останніх років мав місце інститут Президента і в Автономній Республіці Крим.

Отже, роботи, написані юристами, є важливими в дослідженні даної теми, оскільки хід історії багато в чому базується на правовій основі суспільних відносин.

І нарешті, третьою групою в історіографії проблеми є дослідження політичних діячів. Коло висвітлених ними питань різноманітне, але не слід забувати, що кожен із них належав та належить до певних політичних течій, був зацікавленою особою в політичному процесі і мав суб'єктивну думку.

Найперше слід виділити працю Н. Михальченка, В. Андрущенка "Біловіжжя. Л. Кравчук. Україна 1991–1995" [15]. У ній значну увагу приділено тактиці та стратегії президентської кампанії Л. Кравчука. Обидва автори тривалий час працювали в апараті Президента Л. Кравчука: Н. Михальченко обіймав посаду керівника служби Президента з внутрішньої політики, а В. Андрущенко – державного службовця міністерського рангу. Звісно, при цьому, розглядаючи процес суперництва Президента Л. Кравчука та прем'єра Л. Кучми, дослідники не уникнули суб'єктивізму – прихильності до Л. Кравчука. Водночас автори добре давали оцінку діям Президента та мотивації його дій.

Політологічний та правовий аналіз містить праця В. Журавського "Політичний розвиток України: суб'єкти та об'єкти" [9]. Цей відомий політичний діяч робить спробу розкрити особливості суб'єктів й об'єктів політичного процесу, динаміку політичної трансформації України другої половини 1980 – першої половини 1990-х рр., охарактеризувати суть, основні етапи та тенденції перехідного суспільства. Саме це дає змогу прослідкувати обставини, які підштовхнули до утворення інституту Президента та умови, за яких він формувався.

Інше видання, написане політичними діячами, А. Деркачем, С. Веретенніковим, А. Єрмолаєвим "Нескінченно триваюче сучасне (Україна: чотири роки шляху)" [8]. Автори роблять у своїй праці спробу системного аналізу розвитку України після розпаду СРСР. Адже саме за цього періоду в нашій державі формувався і зазнавав еволюції інститут Президента й автори намагаються прослідкувати, які зміни вносить виникнення цього інституту в політичне та економічне життя України.

У праці відомого політичного діяча В. Медведчука "Конституційний процес в Україні і організація державної влади та місцевого самоврядування" [14] особливу увагу приділено висвітленню питань діяльності Президента згідно з Конституцією України 28 червня 1996 р., а саме про призначення всеукраїнського референдуму та вдосконалення відносин між Президентом та Верховною Радою України.

Підбиваючи підсумки дослідження питання історіографії становлення інституту Президента України в Україні слід наголосити на складності і важливості цього питання для кращого розуміння й подальшого дослідження зазначеного державного інституту. Позитивом є наявність праць, які розкривають більшість аспектів президентської влади, вказують на плюси та мінуси в діяльності президентів України. Однак автори, які займаються дослідженням процесу становлення інституту Президента є часто значною мірою заангажовані політично. Звісно, вони спілкуються з політичними діячами, отримують від них велику кількість джерельної інформації, намагаються чіткіше передати їх позицію та мотивацію, але це призводить до того, що автори, близько сприймаючи чужі дії та погляди, вже не можуть достатньо об'єктивно оцінити ту чи іншу ситуацію та дії в них відомих державних діячів. В основному це спостерігається у працях політичних діячів, але професійний підхід істориків, юристів та політологів дозволяє уникати заангажованих висновків. Важливими є дослідження політичних портретів лідерів держави, які дають змогу прослідкувати та проаналізувати мотивацію дій та рішень політичних діячів. Важливу роль відіграє використання авторами у своїх працях архівних матеріалів, адже деякі з них уперше вводяться до наукового обігу. Отже, проблема комплексного дослідження усіх аспектів становлення та еволюції інституту Президента України залишається відкритою для роботи науковців-істориків.

1. *Алєксєєв Ю., Кульчицький С., Слюсаренко А.* Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). – К., 2000. 2. *Батенко Т.* Королі СНД. Портрети дванадцяти президентів (тенденції та закономірності розвитку в пострадянському просторі). – Л., 2000. 3. *Бурчак Ф.* Президент України. – К.,1997. 4. Вибори Президента України 1999 року. Інформаційно-аналітичне видання. – К., 2000. 5. *Витковски А.* Пятилетка без плана. Украина 1991–1996. Формирование национального государства, экономики, элиты. – К., 1998. 6. *Войтенко В.* Люди і вибори (нариси з політичної арифметики). – К, 1995. 7. *Гальчинський А.* Україна: поступ у майбутнє. – К.,1999. 8. *Деркач А., Веретенников С., Ермолаев А.* Бесконечно длящееся настоящее (Украина: 4 года пути). – К., 1995. 9. *Журавский В.* Политическое развитие Украины: субъекты и объекты. – К., 1995. 10. *Кононенко Н.* Інститут Президенства в Україні: політологічний аналіз. Автореф.дис... канд. політолог наук. – К., 1998. 11. *Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994. 12. *Литвин В.* Украина: политика, политики, власть. На фоне политического портрета Л. Кравчука. – К., 1997. 13. *Луканов Ю.* Третій Президент (Політичний портрет Л.Кучми). – К, 1996. 14 *Медведчук В.* Конституційний процес в Україні і організація державної влади та місцевого самоврядування. – К., 1996. 15. *Михальченко Н., Андрущенко В.* Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995. – К., 1996. 16. Новітня історіяУкраїни (1990–2000): / А. Слюсаренко, В. Гусєв, В. Дрожжин та ін. – К., 2000. 17. Право вибору: Президент України-1999. – К., 2000. 18. *Сахаров Н.* Институт президенства в современном мире. – М., 1994. 19. *Ткаченко В., Реєнт О.* Україна: на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки). – К., 1995. 20. *Ткаченко В., Реєнт О., Головатюк В.* Україна: проблеми самоорганізації. – К, 1996. 21. *Тодика Ю., Яворський В.* Президент України: конституційно-правовий статус. – Х., 1999.

Надійшла до редколегії 07.03.05

Kyiv National Taras Shevchenko University

Ю. Сорока канд. іст. наук

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ПЕРШІ ДНІ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ

Висвітлено трагічні події початку німецько-радянської війни.
The article deals with the studying of the tragic events of the beginning of the German-Soviet War.

22 червня 1941 р. з нападом фашистської Німеччини на СРСР на території західних областей України розгорнулася одна з найбільших на початковому етапі розв'язаної війни прикордонних битв воюючих армій, що кривавим смерчем пройшлася містами і селами регіону. О 3-й год 30 хв 22 червня на українські землі у прикордонній зоні було спрямовано могутньої сили артилерійсько-мінометний удар, за яким послідувала масована атака танкових та моторизованих дивізій німецького вермахту. Одночасно сотні гітлерівських літаків піддали масованому бомбардуванню залізничні станції, вузли, лінії зв'язку та військові об'єкти. Тисячі бомб було скинуто на Львів, Луцьк, Ровно, Чернівці та інші населені пункти. Уже в перші години війни населення зазнало значних людських втрат. Трагічно гинули як ті, що перебували в частинах прикриття кордону, військових об'єктів та аеродромів, так і жителі міст і сіл, внаслідок нищівних артилерійських ударів і авіабомбових нальотів.

Прорахунки і помилки, що межували із злочинністю, допущені радянським керівництвом у визначенні часу нападу Німеччини на СРСР, вагання привести збройні сили у бойову готовність призвели до того, що радянські війська в перші ж дні війни опинилися у тяжкому становищі і зазнали величезних втрат. Неорганізовано і надзвичайно складно проходила мобілізація військовозобов'язаних у західних областях, що входили до складу Київського особливого військового округу. Звертає на себе увагу той факт, що як в українських архівах, так і в центральних російських архівах цифрових даних про хід мобілізації військовозобов'язаних до лав Червоної Армії на початку війни в західних областях України майже не міститься. В архівних матеріалах початкового періоду війни (звіти радянських органів, партійних і комсомольських організацій західних областей УРСР про їх роботу) зовсім нічого не говориться про хід мобілізації. На думку дослідників усе це замовчувалося, "ретушувалося" тодішньою системою влади за рахунок загальних даних з інших областей військового округу тільки тому, що на початок війни мобілізацію в Західній Україні було зірвано [6, с. 32].

Усе це пояснюється тим, що, з одного боку, у зв'язку із швидким просуванням німецьких військ у деяких областях вона взагалі не розпочалася, з іншого, масові репресії проти населення стали причиною неприйняття більшості жителів регіону нової влади, що і проявилося в небажанні служити в Червоній Армії.

Військові частини поповнювалися, в основному, штатними працівниками партійних, радянських і комсомольських органів. Так, Станіславський обком КП(б)У в перші дні війни мобілізував 600 комуністів і направив їх у діючі на території області 58 і 44 стрілецькі дивізії. У Тернопільській і Львівській обл. з апаратів обкомів, міськомів і райкомів партії пішло на фронт відповідно 50 і 80 % працівників [4, с. 46]. У перші дні війни на фронт пішла і основна частина комсомольських працівників. Вже в перші години війни діючу армію поповнили комсомольські працівники та активісти Львівської та Тернопільської областей. З Ровенщини 24 червня на фронт пішли 4 тис. комсомольців приблизно стільки ж з Волині [4, с. 46]. Та у зв'язку із швидким просуванням німецьких військ мобілізація нерідко проходила під обстріл наступаючого противника. Так, військовозобов'язані, котрі призивалися до 44 і 58 стрілецьких дивізій Станіславським військкоматом, у низці випадків опинилися під вогнем ворога. Аналогічна ситуація склалася і в інших прикордонних областях республіки, тому частина військовозобов'язаних вимушено евакуювалася або опинилася в окупації. На Рівненщині, зокрема, з 8900 комсомольців евакуювалися на схід близько 4 тис. чол., решта залишилася на захопленій німецькій військами території. Таке становище склалося і в Дрогобицькій обл. Там з 8 тис. членів ЛКСМУ 3 тис. чол. лишилося в окупації [1, с. 46–47]. Дещо по-іншому склалася ситуація в Чернівецькій обл., що межувала з радянсько-румунським кордоном. Згідно з гітлерівським планом "Барбаросса" завдання Румунії полягало в тому, щоб відбірними військовими частинами, підтримуючи наступ південного флангу німецьких військ, хоча б на початковому етапі операції скувати дії радянських частин там, де не будуть діяти німецькі війська, а в інших ситуаціях нести допоміжну службу в типових районах. Тому на відрізку радянсько-румунського кордону, що проходив територією Буковини і Бессарабії, сильного натиску не було. Румунські війська – 3 і 4 армії, як і 11 німецька армії, виконуючи план Гітлера, до 2 липня лише сковували радянські війська. Внаслідок цього застави й окремі населені пункти Буковини по кілька разів переходили із рук у руки [5, с. 79–80].

Усе це дозволило провести в Чернівецькій обл. мобілізацію чоловіків 1905–1922 років народження. За два дні – 23–24 червня – в області було мобілізовано і відправлено у військові частини 15949 осіб із 17456, що підлягали мобілізації, а також 498 верхових, 938 артилерійських, 3297 обозних коней і 816 возів. У наступні дні загальна кількість мобілізованих зросла до 17248 осіб [5, с. 88–89].

Основна маса мобілізованих склала кістяк новостворених шляхово-експлуатаційних, понтонно-мостових, саперних, гужово-транспортних та інших частин, що в основному обслуговували бойові з'єднання і підрозділи. У цілому ж, якщо судити про людські втрати по загиблих на території Чернівецької обл. в червні – на початку липня 1941 р., то вони становили 196 воїнів. Найбільших втрат зазнали воїни-прикордонники і льотчики [5, с. 98].

З початком наступу німецьких і румунських військ 2 липня 1941 р. і просуванням у глибину території області, внаслідок боїв радянські частини зазнавали дедалі більших втрат, відчуваючи весь жах відступу. Відсутність належного зв'язку, необхідної поінформованості, чіткого оперативного і стратегічного керівництва призводили до значних втрат людей і техніки. Багато щойно мобілізованих, ненавчених новобранців, серед яких і ті, що перебували під впливом ідей ОУН, покидали позиції і зі зброєю поверталися у свої краї. Так, у політдонесенні начальника управління політпропаганди Південного фронту на адресу начальника Головного управління політпропаганди Червоної Армії від 13 липня 1941 р. повідомлялося, що в період з 22 червня по 10 липня 1941 р. у частинах фронту здійснено 688 дезертирств. У донесенні з 18 армії від 13 липня повідомлялося про дезертирство призваного з районів Чернівецької обл. приписного складу з 60, 90 гірсько-стрілецьких дивізій та інших частин [1, с. 47].

© Ю. Сорока, 2006

Kyiv National Taras Shevchenko University

Використовуючи перевагу в живій силі і техніці, гітлерівські війська стрімко просувалися в глибину радянської території. Внаслідок непродуманих дій командування Червоної Армії, військові частини 6 та 12 армій Південного фронту, де воювали і вихідці із західних областей України, 2 серпня 1941 р. у районі Умані потрапили в оточення. Документальні джерела засвідчують масовий героїзм червоноармійців. Тисячі бійців і командирів загинули смертю хоробрих. 103 тис. чол. потрапили в полон… Велика кількість їх, які не вмерли від голоду в тимчасових концтаборах Умані, Білої Церкви, Вінниці, Бердичева та інших міст, були відправлені в німецькі концтабори, що знаходилися в Любліні, Замості, Рава-Руській, Львові, Ковелі та інших містах України, Польщі і Німеччини [1, с. 88].

Не маючи зв'язку зі штабами, не уявляючи усієї масштабності трагедії, радянське командування про втрату двох армій в уманському котлі дізналося із німецької преси. Реакцією Сталіна став наказ, датований 12 серпням відносно начальницького складу, який самовільно залишав бойові позиції.

"З метою рішучої боротьби з панікерами, боягузами, пораженцями із начальницького складу, які самовільно залишають позиції без наказу вищого командування

Наказую:

Дозволити Військовим радам діючих армій віддавати до суду Військових Трибуналів осіб середнього і старшого начскладу до командира батальйону включно, винних у згаданих вище злочинах" [8, с. 202].

Під прес військових трибуналів потрапляли не тільки офіцери, але й старшини, сержанти та рядові. Відповідно до директиви народного комісара оборони СРСР від 20 липня 1941 р. військовим радам фронтів, армій, округів, начальникам політорганів було дано наказ зняти із фронту і відправити в глибокий тил, у трудові табори НКВС для роботи і промисловості вихідців із західних регіонів СРСР.

У п. 8 цієї директиви зокрема говорилося: "Очистити всі частини від сумнівних людей, враховуючи при цьому, що серед призваних у західних областях України, Білорусії, а також призваних у Молдавії, Буковині і Прибалтиці виявилася значна кількість зрадників, які виходять із оточення в західних областях України, Білорусії і Прибалтики поодинці і групами. Командирів політпрацівників і червоноармійців уважно перевіряти разом з особливими відділами для того, щоб у наші частини не міг пробратися жоден шпигун" [3, с. 99–101].

Керуючись цією директивою, уже в серпні 1941 р. із фронтових частин почали вилучати людей, згаданих у п. 8 і відправляти у глибокий тил для роботи в промисловості. Обтяжені недовірою ці люди майже всю війну перебували у т. зв. трудовій армії, терплячи там голод, холод, хвороби і знущання начальства, вмираючи від фізичного виснаження. Їхні сім'ї, що знаходилися на окупованій території, були позбавлені пільг, які надавалися в той час сім'ям військовослужбовців.

Головними об'єктами, на яких використовувалася праця трудоармійців, були оборонні підприємства на Уралі і в Сибіру, шахти Ростовської обл. і Кузбасу, Біломорканалбуд в Карелії, золоті, срібні та мідні рудники у Вірменії. Розформування цих підрозділів відбулося в 1946–1947 рр. [5, с. 106, 122, 134].

Одним з важливих завдань, яке вирішували органи радянської влади західноукраїнських прифронтових областей, була боротьба з ворожими вивідувачами, диверсантами, терористами. Уже в перший день війни гітлерівці закинули групи парашутистів-диверсантів у райони Устилуга, Володимир-Волинська, Порицька, Корця, Дубно, Дрогобича, Львова, Ровно, Хотина, Базалії. У районі Ківерців Волинської обл. такий авіадиверсант налічував близько 200 чол.

Про характер діяльності німецьких диверсантів свідчить оперативне зведення штабу 4-ої дивізії ППО, яка обороняла Львів, за 24–25 червня 1941 р. "Основні пункти, звідки ведеться вогонь, – Високий Замок, газовий завод, Личаківський парк, костьол у районі площі Ринок, трамвайний парк. Протягом 24–25 червня наші підрозділи знищили одну точку з трьох станкових пулеметів на костьолі по вул. Личаківській. Зброю вилучено. Взято в полон чотири чоловіки. Внаслідок терористичних актів, учинених ворожими диверсантами, у військових частинах поранено 6 чол..." [4, с. 47].

Для боротьби з диверсантами в усій прифронтовій зоні створювалися бойові дружини, загони і групи з охорони підприємств, установ та колгоспів з партійного, комсомольського, радянського активу. Однак створення винищувальних батальйонів проходило не скрізь однаково. У Волинській обл. воно почалося тільки там, де німецькі війська швидко вклинилися танковими з'єднаннями на територію області. У Львові вдалося сформувати тільки один винищувальний батальйон із двох рот кількістю 32 бійці.

На Ровенщині такі батальйони були сформовані в обласному центрі, Сарнах, Висоцьку, Володимирці, Клесові, Костополі, Здолбунові, Дубно та інших містах. 39 винищувальних батальйонів із загальною кількістю 4600 чол. діяло в Тернопільській обл. [4, с. 48].

Бойові формування створювалися у всьому західному регіоні республіки. На виконання постанови Раднаркому СРСР від 24 червня 1941 р. "Про охорону підприємств і установ та створення винищувальних батальйонів" для боротьби з повітряними десантами противника, дезертирами та іншими підозрілими особами наказом заступника начальника Чернівецького обласного управління НКВС капітана держбезпеки О.Г. Шашкова від 27 червня 1941 р. при облуправлінні НКВС було сформовано 16 винищувальних батальйонів по 266 осіб і 4 окремі винищувальні роти по 139 чол. Їх командирами були секретарі райкомів, завідуючі воєнними відділами райкомів і міському партії, викладачі військової підготовки Чернівецького державного університету та ін. Було створено також 276 пожежних ланок, які об'єднували 3600 осіб. Вони брали участь у гасінні пожеж, що виникали в місті під час авіаційних нальотів [5, с. 87, 88].

З перших днів війни в західних областях УРСР розпочалася евакуація сімей працівників партійних, радянських установ, військовослужбовців, місцевого активу. Для цього використовувалися залізничний транспорт, автомашини. До кінця червня 1941 р. тільки родин військовослужбовців було евакуйовано близько 27 тис. Сім'ї військовослужбовців та місцевого активу евакуювалися в райони Кустанайської, Саратовської та інших східних областей СРСР. Основна маса сімей дісталася пунктів призначення, але частина загинула в дорозі від ворожих бомб [8, с. 18–26].

Незважаючи на авіанальоти та швидке просування німецьких військ із західних областей вдалося евакуювати обладнання деяких важливих підприємств Львова, Чернівців, Дрогобича, Ровно, Тернополя. Так, із Львова і районів області було відправлено 60 поїздів кольорових металів, дорогих станків та іншого обладнання, частини паровозів, рухомого складу та інше. Значну частину матеріальних і культурних цінностей було евакуйована з Чернівецької і Тернопільської обл. та міста Ковеля (Волинська обл.) [4, с. 49].

Уже в перші дні війни розпочалися відгрузка і відправка на схід ешелонів із хлібом із зернових складів Дубно, Здолбунова, Луцька, Ровно та інших міст. Було

евакуйовано і значну кількість худоби, загальна чисельність якої в новостворених колгоспах регіону нараховувала на цей період 18,7 тис. голів [8, с. 54].

23 червня 1941 р. начальник тюремного управління НКВС УРСР капітан держбезпеки Філіппов направив командиру 13 дивізії військ НКВС полковнику Зав'ялову план евакуювання в'язнів, що знаходилися у тюрмах західних областей. За цим планом передбачалося евакуювати 23394 осіб з виділенням для цього 778 залізничних вагонів. Декількома годинами пізніше в НКВД УРСР надійшла телеграма із Москви від заступника Л. Берія Чернишова, у якій зазначалося, що "…згідно з розпорядженням Л. Берія, за списками затвердженими прокурором, розстріляти всіх осіб, що перебувають під слідством, засуджених за контрреволюційні злочини, а також осіб, що скоїли розтрати у великих розмірах" [2, с. 128–129].

Уже 28 червня начальник тюремного управління НКВС УРСР Філіппов доповідав наркому внутрішніх справ УРСР Сергієнку, що 23 червня у дворі тюрми № 1 м. Луцька було розстріляно близько 2 тис. ув'язнених, а всі їхні особові справи знищено [2, с. 236–237].

В іншій доповідній, відправленій 5 липня 1941 р. "Про евакуацію в'язниць західних областей УРСР, зазначалося:

Львівська область

"… У відповідності з наказами УНКДБ… тюрмами Львівської області було розстріляно – 2464 в'язня, звільнено – 808 в'язнів, вивезено перебіжчиків – 201 в'язень і залишено в тюрмах – 1546 в'язнів… Головним чином звинувачених за побутові злочини… Усі розстріляні ув'язнені закопані в ямах у підвалах тюрем, у місті Золочеві – у саду.

Дрогобицька область

У двох тюрмах міст Самбір і Стрий утримувалися 2242 в'язні. Під час евакуації розстріляно в обох тюрмах 1101 в'язень, звільнено – 250 чол., етаповано – 637 і залишено в тюрмах – 304 в'язні. 27 червня при евакуації в тюрмі м. Самбір залишилось – 80 незакопаних трупів…" [2, с. 242–243].

У тюрмах Станіславської обл. було розстріляно тисячу в'язнів, у Дубно – 260, у Ковелі – 194; із Чорткова було евакуйовано 954 в'язні, по дорозі розстріляно 123, а у м. Умані – 767 в'язнів; у Перемишльській в'язниці розстріляно 267 в'язнів.

Безпосереднє керівництво масовими розстрілами ув'язнених людей здійснювалося органами держбезпеки за активною участю працівників тюремного управління НКВС УРСР, охоронників та конвоїрів в'язниць [2, с. 129].

Згідно з даними відділу тюремного управління НКВС УРСР від 19 серпня 1941 р., починаючи з 23 червня з в'язниць західного регіону республіки було евакуйовано: Львівська обл. – 206 в'язнів, Ровенська – 1643, Дрогобицька – 1534, Тернопільська – 1347, Станіславська – 1464, Чернівецька – 4063 в'язні. З Волинської обл. не було евакуйовано жодного в'язня. Ув'язнені були етаповані в східні регіони СРСР: Сиктивкар, Магнітогорськ, Новосибірськ, Камишин (Сталінградська обл.) та ін. [2, с. 268].

Перебіг подій на радянсько-німецькому фронті набував дедалі несприятливішого для Червоної Армії характеру. На території західних та правобережних областей України розміщувалося більше половини всіх військових складів, розташованих переважно впритул до кордону. 30 червня 1941 р. Ставка видала директиву за підписом Сталіна про евакуацію їх до 2 липня за лінію Дніпра. Однак виконати її вже було практично неможливо. За перший тиждень війни переважна більшість армійських запасів пального, фуражу, боєприпасів дісталися німцям як трофеї. Такими були наслідки недалекоглядної доктрини *війни на чужій території,* якої дотримувалося радянське керівництво.

25 червня 1941 р. німецькими військами було взято Луцьк. Уже 27–28 червня стало очевидним, що розгромити моторизоване угруповання противника, яке проривалося вглиб радянської території, не вдається. Це і вирішило подальший хід усієї прикордонної битви. 27 червня радянськими військами було залишено Дубно, 28 – Ровно, 30 – Львів, 1 липня – Дрогобич і Стрий, 2 – Станіслав, 3 – Тернопіль, 5 липня – Чернівці. За два тижні німецькі війська не тільки перейшли колишній радянській кордон по р. Збруч, а й вклинилася в глибину території України ще на 100–150 км.

Прикордонна битва на західноукраїнській території, що тривала понад десять діб, відрізнялася величезним розмахом, залученням великої кількості техніки, жорстокими боями, загибеллю сотень тисяч людей.

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К, 2000. 2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : У 2 кн. -– К., 1994. – Кн. 1. 3. Директива НКО СРСР військовим радам фронтів, армій, округів, начальникам політорганів, військовим комісарам дивізій, полків про завдання військових комісарів і політпрацівників в умовах наступу німецько-фашистських військ // УІЖ. – 1990. – № 5. – С. 99–101. 4. Замлинський В.О., Примєров Ю.В. та ін. Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. – К., 1984. 5. Книга Пам'яті України. Чернівецька область. – Чернівці, 1999. 6. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертовність: Українці на фронтах другої світової війни. – К., 1996. 7. О начсоставе, самостоятельно оставляющем позиции. Текст приказа наркома обороны СССР, с правкой И.В. Сталина, 12 августа 1941 г. // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 9. – С. 202. 8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2, оп. 7, спр. 367, 376.

Надійшла до редколегії 10.03.05

С. Сторожик, асп.

НІМЕЦЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ЛИСТОПАДОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Розглянуто становлення та розвиток німецької соціал-демократії, зазначено причини розколу соціал-демократів напередодні листопадової революції, показано хід революції 1918 р. в Німеччині.

The article is devoted to formation and development German social democracy, reasons of split of social democrats before November revolution. The author shows the course of revolution 1918 in Germany.

Людство подумки часто звертається до подій минулого, особливо, коли хоче віднайти коріння багатьох сьогоднішніх проблем, розібратися у причинах нинішнього стану речей, який, звісно, виник не відразу, а формувався впродовж довгих років і десятиліть, став результатом достатньо тривалих процесів, тобто з цілком прагматичним інтересом вдивляється в минуле століття. Історія не повторюється. Однак аналіз стратегії і тактики СДПН в роки Веймарської республіки може слугувати відправною точкою для актуальних суспільно-політичних дискусій. Нарешті, до дослідження даної теми спонукає її неоднозначна характеристика в історичній літературі.

© С. Сторожик, 2006

Kyiv National Taras Shevchenko University

Німецькій соціал-демократії в роки Веймарської республіки присвячено багато праць. Цілком природно, що найінтенсивніше вивченням даної проблеми займалися німецькі дослідники. Історичні концепції соціал-демократії були пов'язані з пануючими політичними ідеями її часу. Крах імперіалізму в першій світовій війні, листопадова революція в Німеччині породили в середовищі буржуазних учених глибоку депресію. XX ст. розглядається ними як "сторіччя кризи". Бажаючи знайти вихід із відчаю, безвиході та пустоти, що охопили західний світ, багато німецьких істориків почали хвалити духовні та політичні традиції епохи Бісмарка [19, с. 295]. Роботи про утворення Веймарської республіки та її передісторії були в 20–30-х рр. минулого століття одиничним явищем.

Першопроходцями даної теми були Є. Прагер та Р. Мюллер. У роботі Є. Прагера "Історія НСДПН. Виникнення та розвиток Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини" [22] та у фундаментальній тритомній праці Р. Мюллера "Історія німецької революції" [21] зачіпалися окремі питання історії німецької соціал-демократії в перші роки Веймарської республіки.

У післявоєнній німецькій історіографії Веймарська республіка розглядалася соціал-демократичною історіографією як ідеал демократичної держави. Стверджувалося, що в буржуазно-парламентській буржуазній німецькій державі 1918–1933 рр. були закладені передумови для того, щоб вирішити проблеми демократії на всі часи [25]. Єдиний недолік Веймарської республіки соціал-демократична історіографія бачила у слабкому економічному забезпеченні політичної демократії [26].

У перші роки після завершення другої світової війни соціал-демократична історіографія дещо розходилася в оцінці окремих аспектів стратегії та тактики соціал-демократії, перш за все в оцінці її ставлення до буржуазної держави у роки Веймарської республіки. Однак після поразки СДПН на виборах у бундестаг 1953 р. корінним чином змінилася її стратегічна орієнтація, її тактика. СДПН остаточно відмовилася від марксизму і почала розвивати теорію *індустріального*, *відкритого* суспільства та концепцію інтеграції соціал-демократії в це суспільство. Під цим кутом зору були написані праці дослідника Маттіаса "Соціал-демократія і нація", "Соціал-демократична партія Німеччини" [20].

Більш диференційований підхід до даної теми спостерігається у працях 70–80-х рр., насамперед у роботах В. Абендрота, якого виключили в 1961 р. з СДПН за виступ проти Годесбергської програми, та дослідників його школи при Магзбурському університеті: Г. Флюберта, Г. Харрера, Ю. Фрейберга, Х. Гофштейта, Е. Отта. Серед робіт цієї школи слід назвати книгу В. Абендрота "Підйом та криза німецької соціал-демократії" [15] та колективну працю його учнів "Історія німецької соціал-демократії 1863–1975 рр." [18]. В. Абендрот та історики, які належать до його школи, прослідкували всю історію німецької соціал-демократії і її внутрішні протиріччя, що базувалися на антагонізмі інтересів рядових членів партії, тобто робітників, та керівництва, яке прагнуло проводити політику в інтересах монополістичного капіталу.

Радянські дослідники зосередили свої зусилля головним чином на вивченні Німецької революції 1918–1919 рр. та на історії КПН. Історія СДПН протягом тривалого часу була об'єктом не так науки, як політики. Вона не так вивчалася, як викривалася. Основою для таких підходів слугували вислови партійних і радянських керівників міжнародного комуністичного руху, рішення Конгресів Комінтерну і пленумів ВККІ [5, с. 43]. Соціал-демократія і фашизм у Конгресі характеризуються як "два леза однієї і тої ж зброї" [8, с. 9]. Основою завдань комуністичного руху було посилення боротьби із соціал-демократією, яку охрестили соціал-фашизмом.

Своєрідне *табу* на спеціальні дослідження з історії СДПН почало втрачати свою силу в колишньому Радянському Союзі лише у 50–70-х рр. XX ст. Тоді з'явилися перші статті В. Біллика [1], М. Орлової [13, 14], присвячені даній проблемі та ін. М. Орлова зробила спробу історичного переосмислення праць дослідників із ФРН щодо німецької соціал-демократії. Більшість дослідників відкрито вороже ставляться до СДПН. Звичайно, не можна не враховувати диктату ідеологічних служб та працівників видавництв по відношенню до авторів та їх праць

Соціал-демократія Німеччини існує вже близько 130 років. Як офіційне найменування партії це поняття існувало з 1890 р. [10, с. 21]. З того часу воно залишалося незмінним, незважаючи на всі бурі, кризи, реорганізації. Мабуть, найкраще значення назви *соціал-демократичної партії* підтверджується тим, що Незалежна соціал-демократична партія, яка відокремилася в 1917 р. від материнської партії, зберегла його у своїй назві. Однак соціал-демократичною називала себе також Соціал-демократична робітнича партія, заснована в Айзенхазі Августом Бебелем з Вільгельмом Лібкнехтом в 1869 р. [11, с. 21]. Поряд з постулатом про необхідність боротьби за звільнення робітничих класів, за зміну капіталістичного способу виробництва *кооперативною працею* в Айзенхазькій програмі домінували вимоги свободи демократії. У ній констатувалося: "Політична свобода є безперечною передумовою економічного звільнення трудящих класів. Таким чином, соціальне питання невіддільне від політичного, його вирішення зумовлене останнім і можливе тільки в умовах демократичної держави" [18, с. 177]. Тим самим в офіційній партійній програмі більше ста років тому було сформульвано центральний пункт, який став ознакою соціал-демократії, – тісне пов'язання свободи демократії із соціалізмом. Синтез соціалізму і демократії із самого початку постійно був для соціал-демократичного робітничого руху спрямовуючою лінією його дій. Хоча з прийняттям марксистських тез, лозунгів та аналізу у теоретичних документах домінували такі поняття як *класова боротьба*, *революція*, *завоювання політичної влади*, все ж вони не сприймалися як щось протилежне поставленому завданню – соціалізм у нерозривній єдності із свободою і демократією [11, с. 22].

Німецька соціал-демократія відразу виступала проти першої світової війни. Це, безперечно, підтвердять рядки Маніфесту Центрального комітету Німецької соціал-демократії від 25 червня 1914 р.: "Жодної краплі крові німецького солдата не повинно бути принесено в жертву" [11, с. 28]. Газета "Hamburger Echo" 14 липня 1914 р. у статті "Політика імператора" наводить такий термін як *монархічна соціал-демократія*. Німецькі есдеки, незважаючи на свої демократичні принципи, не прагнули створити із Німеччини республіку і менш за все буржуазну республіку французького зразка, – про це говорилося досить часто.

Того ж 1914 р. тон виступів у соціалістичних публікаціях став іншим: "Коли проб'є рокова година, *безродні елементи* виконають свій обов'язок і патріоти ніяк не обійдуть її в цьому", – це було надруковано в "Privat korrespondenz" Фрідріха Штампфера від 31 липня 1914 р. зі статтею "Бути чи не бути". Нарешті, 4 серпня фракція в рейхстазі, включаючи Карла Лібкнехта, одноголосно проголосувала за військові кредити, які вимагав уряд. Від її імені голова партії Гуго Гаазі заявив: "У час небезпеки ми не кинемо власну батьківщину на примху долі" [11, с. 28]. У чому ж причина цієї зміни настроїв й

одобрення воєнних кредитів? Пояснення виходили від звинувачень у зраді і падінні до заяв про те, що позиція соціал-демократії лише витікала з традиції, яка глибоко вкорінилася. Прихильники такого тлумачення посилаються, частково, на те, що навіть Маркс і Енгельс підтримували оборонну війну, а Август Бебель заявляв, що у випадку нападу Росії він сам "візьме зброю на плече" [10, с. 27].

На відміну від партійної більшості група противників воєнних кредитів однозначно виступала за збереження партією своєї традиційної ролі опозиції [19, с. 116]. Першим порушив фракційну дисципліну соціал-демократ Карл Лібкнехт, відкрито проголосувавши в рейхстазі у 1914 р. проти надання нових воєнних кредитів. При наступному голосуванні до нього приєднався есдек Отто Рюле, у той же час як інші опозиційні депутати перед початком голосування покинули пленарну залу. У грудні 1915 р. проти воєнних кредитів голосувало вже 20 депутатів Соціал-демократичної партії Німеччини, виступивши із заявою, у якій звинувачували канцлера в допомозі анексіоністам [6, с. 67]. Остаточний розрив у СДПН відбувся в березні 1916 р., коли більшість фракції проголосувало за надзвичайний бюджет, у той час як меншість на чолі з головою соціал-демократичної партії Хаазе відхилило його з посиланням на рішення магдебурзького партійного з'їзду 1910 р. Оскільки опозиція приховала свій намір голосувати на пленарному засіданні рейхстагу всупереч рішення фракції, більшість побачило в цьому не просто *порушення дисципліни*, а *віроломство*. 58 голосами проти 33 воно забрало в 20 дисидентів право належати до партійної фракції. Виключені утворили самостійну групу під назвою "Соціал-демократична співдружність" [3, с. 71].

Першопочатково розкол фракції не означав розколу партії. Лише після скликання Всенімецької конференції опозиції в січні 1917 р., яка була засуджена партійним комітетом СДПН, як така, що означала створення *особливої організації*, направленої проти партії; прірва, яка утворилася в партії, стала нездоланною. 6–7 квітня 1917 р. в Народному домі в Готе було проголошено створення "Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини" (НСДПН). Після розколу утворилося дві партії: крім НСДПН, з'явилася інша, яка взяла собі назву СДПН-більшості [20, с. 77]. На питання про те, чи можна було уникнути цього організаційного розколу, до цих пір нема однозначної відповіді. Зрозуміло, що своїм корінням розкол іде в ідеологічні, програмні та політичні протиріччя в соціал-демократії. Партія керувалася принципом, який чітко сформулював партійний ветеран СДПН Ріхард Фішер на засіданні фракції від 20 грудня 1915 р.: "З тих пір як існує наша партія, у нас були незгоди, які ми не приховували. Однак будь-яка діюча партія керується принципом збереження зовнішньої єдності" [7, с. 63].

У той час як партійна більшість СДПН повернула на курс співпраці, НСДПН продовжувала лінію безкомпромісної опозиції. Вона вважала себе прямою спадкоємницею "старої" соціал-демократії Маркса, Енгельса, Лассаля і Бебеля, партією, яка різко відрізняється від усіх інших суспільних угруповань. Поряд із представниками лівого центру, пацифістськи налаштованими ревізіоністами типу Бернштейна й Айснера в НСДПН знайшли в собі поле діяльності також радикально ліві. Якщо бременські ліві, чи інтернаціоналістичні комуністи Німеччини, вибрали шлях самостійності, то "Група Інтернаціонал", названа за своїми пропагандистськими матеріалами "Листи Спартака" угрупованням "Спартак", яке створили 1 січня 1916 р. Роза Люксембург і Карл Лібкнехт, спочатку організаційно увійшли в НСДПН [17, с. 92].

Ліві продовжували зберігати вірність колишнім революційним традиціям. У ході війни ліве крило відкололося від партії, до нього приєдналася частина групи представників колишнього марксистського Центру [6, с. 217]. З 1917 р. існувало дві соціал-демократичні партії – СДПН, т. зв. партія більшості, та НСДПН незалежні революціонери. Верховному командуванню протистояла коаліція СДПН, Прогресивної парії і партії Центру. Парламентська більшість відігравала роль опозиції. Соціал-демократія більшості вимагала реформи виборчого права і демократизації, виступала за мир за домовленістю.

Однак у кінці вересня 1917 р. соціал-демократи не вважали більше можливим відкидати заклики до вступу в новий уряд. У цей момент, коли воєнна поразка стала очевидною, партії майбутньої Веймарської коаліції застосовували спробу запобігти катастрофі шляхом створення уряду на чолі з принцем Максом Баденським, який спирався на більшість у рейхстазі. Принципових заперечень ні в кого у фракції СДПН-більшості не було, оголосили тільки тактичні побоювання [17, с. 264]. Хоч першочерговим завданням цього кабінету було завершити війну укласти мир на основі взаємоповаги, одночасно він здійснив ще одне із центральних завдань СДПН: введення в Німеччині парламентської системи правління. Оскільки відповідальність за перемир'я зовнішньо взяв на себе уряд, і в першу чергу Ерберцгер, його активним ініціаторам вдалося уникнути відповідальності перед громадськістю за цей вчинок.

З відокремленням НСДПН від соціал-демократична партії, СДПН втратила свою провідну монопольну позицію над німецьким робітничим рухом. Якщо раніше соціал-демократія охоплювала всю ліву частину партійного поля, то тепер СДПН-більшості заповнювала його не повністю. З появою конкуренції зліва партія більшості просунулася до центру політичного спектра, незважаючи на всю активність правого крила. Вирішальним для політики СДПН-більшості так само залишався широкий партійний центр, який представляли, перш за все, Шайдеман й Еберт [20, с. 199].

9 листопада 1918 р. робітники Берліна вийшли на вулицю. Великими колонами до них приєднувалися солдати і стомлене війною населення. Вони направилися до кварталу, де було розташовано парламент й уряд. Під впливом настроїв мас принц Макс фон Баденський від свого імені заявив про відречення кайзера і передав пост рейхсканцлеру Фрідріху Еберту, голові соціал-демократів більшості. Наміри останнього відмовитися на перших порах від ліквідації монархії, щоб запобігти небезпечному хаосу і громадянській війні, здавалися ілюзорними. Під тиском мас монархічний устрій зазнав краху. 9 листопада 1918 р. в рейхстазі *незалежний* соціал-демократ Філіп Шайдеман проголосив республіку, у той час як з балкона Берлінського замку Карл Лібкнехт – Соціалістичну республіку.

У ці дні пануючими були настрої не протиборства, а співпраці соціалістичних угруповань під лозунгом "Ніякої братовбивчої війни". У співвідношенні з ними діяв й Еберт, який запропонував *незалежникам* утворити на паритетній основі спільний уряд із представників СДПН-більшості і НСДПН [9, с. 56]. Еберт не заперечував проти входження в такий уряд Карла Лібкнехта і навіть назвав його *бажаним*. Однак Лібкнехт відмовився, як і представник радикального крила НСДПН Георг Ледебур.

10 листопада в імперській канцелярії відбулося перше засідання революційного уряду, чи "Рад народних уповноважених", як воно себе називало. У нього входили по три представники від СДПН-бульшості (Еберт, Шайдеман і Отто Ландсберг) і НСДПН (Хаазе, Вільгельм Діттман і Еміль Барт, останній як довірена особа

революційних старост). Між незалежною соціал-демократичною партією та соціал-демократами більшості було домовлено зберегти на своїх постах колишніх буржуазних статс-секретарів.

Зосередивши у своїх руках більшу частину функцій, які раніше виконували парламент, уряд, кайзер і бундесрат, Рада народних уповноважених мала досить широкі повноваження. Однак такими ж широкими були і проблеми, з якими Рада зіштовхнулась: країні загрожував голод, хаос і розпад [17, с. 180]. У цьому відношенні уряд пом'якшив першочергові нужди, повів боротьбу з голодом, інтегрував солдат у мирне життя, розпочав здійснення першочергових реформ, прийнявши цілу низку заходів з охорони праці, страхування через хворобу, з працевлаштування і соціального забезпечення безробітних. Відміна постанов про цензуру і надзвичайних законів, так само як і проголошення свободи думок і безпеки особи була для соціал-демократів першочерговим заходом. З уведенням всезагального і рівного виборчого права, яке базувалося на системі пропорційного представництва на виборах у всі парламенти, а також з наданням виборчого права жінкам та введенням 8-годинного робочого дня соціал-демократи здійснили деякі свої традиційні завдання. Однак уряд народних уповноважених на чолі з Ебертом і Хаазе вважали себе лише тимчасовим органом переломного революційного періоду, кабінет відразу заявив про свою схильність до ідеї народного парламенту як установчого органу, створюваного на основі всезагальних виборів [15, с. 139]. Таким чином, національні збори не тільки відповідали волі вищого керівництва СДПН-більшості, а й знайшли підтримку в керівництві НСДПН і у більшої частини ради робітників і солдат. Союз "Спартак" зі своїм лозунгом "Вся влада Радам" у першій фазі революції володів незначною базою, про що свідчать вибори на Всенімецькому з'їзді робітників і солдат: серед 489 делегатів було всього 10 *об'єднаних революціонерів*. [9, с. 84]. Переважна більшість, яка складалася із соціалістів більшості, правого крила НСДПН, представників солдат виступали за національні збори на основі всезагальних і рівних виборів.

Істотну підтримку контрреволюційної політики здійснювала партія центристів на чолі з НСДПН. У переважній кількості Рад посіли верх праві лідери СДПН та НСДПН і профспілок, вони в основному підтримували політику Ради народних уповноважених і виступали за скликання Національних зборів [16, с. 128]. На Всенімецькому з'їзді Рад, який проходив у середині грудня в Берліні, було показано, що контрреволюція наступає. Праві лідери СДПН домоглися проведення 19 січня 1919 р. виборів у Національні збори. 4 січня 1919 р. було зміщено з посади Берлінського поліцей-президента Еміль Ейхгорна, який належав до лівого крила НСДПН, і член Ради народних уповноважених, правий соціал-демократ Густав Носке, приймаючи командування військами в Берліні і на його околицях, сказав: "Я не проти!!! Хтось же повинен грати роль кривавого пса!!!" [12, с. 57].

У НСДПН думка про необхідність перш за все закріпити *завоювання* революції поєднувалася з думкою про парламентську демократію і Національні збори. Із зростанням розчарування серед робітників ліве крило Незалежної соціал-демократичної партії на чолі з Ернстом Доймінгом і Ріхардом Мюллером набирало дедалі більшої ваги і на з'їзді Рад у грудні 1918 р., всупереч волі Хаазе, домоглося прийняття рішення про неучасть НСДПН у Центральній раді, у якій тепер були представлені лише делегати від СДПН-більшості і солдатські делегати [14, с. 78]. Ліві в НСДПН штовхали назад, до звичної ролі опозиції, і шукали порятунку в політиці конфронтації з конкуруючою партією соціал-демократів більшості. 28–29 грудня 1918 р. народні уповноважені від НСДПН вийшли з уряду.

Тепер уряд формували тільки соціал-демократи більшості – Еберт, Шайдеман, Ландсберг, Віссель і Носке. Їх ідеалом була така парламентська демократія, при якій політично зрілий народ шляхом вільних виборів приймає розумні рішення, а соціал-демократія, легітимована волею більшості народу, проводить соціальні реформи, діючи в нормальних демократичних умовах. Соціал-демократичні представники в уряді, включаючи лівих діячів НСДПН, вважали саме бюрократію необхідною для вирішення важких проблем перехідного періоду, сприяючи тим самим її посиленню.

Юридичним підсумком листопадової революції в Німеччині стала Конституція, прийнята в 1919 р. Прийняттю основного закону, який уперше в німецькій історії закріпив республіканський лад, передувала низка подій, а саме: поразка в першій світовій війні, революція, укладання Версальського договору, які відобразилися в Конституції.

У 1918 р. під тиском революційних подій, які згорнули на своєму шляху монархічний лад, слугуючий довгий час орієнтиром майже всім партійно-політичним структурам Німеччини, на державну аванссцену вийшла соціал-демократія, у той час як буржуазно-ліберальний блок змушений був перебудовуватися і пристосовуватися до нових умов. Необхідно зазначити, що ще раніше, з часів першої світової війни, почався процес включення партійних і профспілкових діячів СДПН в державний апарат кайзерівської Німеччини. Позиція СДПН у війні, а потім і в революції довгий час трактувалася як зрадницька, опортуністична, насправді не дала поглибитися громадянському конфлікту в Німеччині. Після повалення монархії в листопаді 1918 р. у Німеччині наступила криза. У той час кожна політична партія, очікуючи слушного часу, намагалася всіма законними і незаконними шляхами захопити владу.

Німецька соціал-демократія у вигідний момент привернула увагу великої кількості народу, що й привело її згодом до бажаної влади. Соціал-демократи розуміли, що війна Німеччиною програна, монархія повалена і, що необхідно повернути державі її колишню міць, відродити країну. Проти них відкрито виступали їх колишні однодумці, а тепер відчайдушні опозиціонери, – комуністи. Обидві партії намагалися залучитися підтримкою народу, щоб керувати державою, але їхні шляхи розходилися у протилежні боки.

Так уже сталося, що при державних переворотах, (а події в Німеччині 1918 р. спокійно можна назвати переворотом), владу захоплює спочатку одна сила, але потім, внаслідок різних чинників, ця влада поступово відходить до інших. Можливо причина полягає в недостатній підтримці народних мас, або якихось їх прошарків, які розчаровуються наслідками діяльності партії і направляють свої інтереси на іншу політичні силу. Причина може також критися в тому, що нова партія, зумівши захопити владу, не змогла потім реалізувати свої програмні завдання. При цьому важливу роль відіграє той фактор, що країна була знесилена війною, непосильними репараціями, повалено старий режим, а новий політичний устрій ще не встиг себе зарекомендувати, виявивши всі свої плюси і мінуси, тому партії довелося, образно кажучи, діяти наосліп, відчуваючи на собі всі невдачі.

Уже після того, як соціал-демократична партія Німеччини розкололася на СДПН та НСДПН, було вирішено, що НСДПН відстоюватиме встановлення диктатури пролетаріату, а СДПН піде шляхами реформ. Права

більшість різними наказами, застереженнями і, навіть, погрозами прагнула призупинити революцію, яка вибухнула під егідою лівих сил. Незважаючи на сепаратизм останніх, соціал-демократія все ж спромоглася стати на чолі держави, отримати підтримку значної кількості народу і проводити політику демократизації.

1. *Биллык В.И.* Германская социал-демократия и формирование вооружённых сил 1918-1919 в Германии. – Л., 1953. 2. *Дейвіс Е.* Історія Європи, – К., 2000. 3. *Демчук О.В.* Эволюция СДПГ и буржуазно-либерального лагеря в Ноябрьской революции: этапы процесса. // Международные отношения и проблемы государственного строительства в странах Европы и Америки. – М., 1996. 4. *Драбкин Я.С.* Великий Октябрь и Ноябрьская революция в Германии // Новая и новейшая история. – М., 1989. – № 6. 5. *Драбкин Я.С.* Проблемы и легенды в историографии германской революции 1918–1919 гг. – М., 1990. 6. *Драбкин Я.С.* Революция 1918–1919 гг. в Германии. – М., 1987. 7. *Драбкин Я.С.* Четверо стойких: К. Либкнехт, Р. Люксембург, Ф. Меринг, К. Цеткин. – М., 1985. 8. *Зендельбек Ф.Й.* Німецька соціал-демократія та "вільні" профспілки в роки веймарської республіки. – Х., 1995. 9. *Кривогуз И.М.* "Спартак" и образование Комунистической партии Германии. – М. 1962. 10. *Миллер С., Поттхофф Х.* Краткая история Социал-демократической партии Германии. – К., 2001. 11. *Меринг Ф.* История немецкой социал-демократии. – М, 1923. 12. *Носке Г.* Записки о германской революции (от восстания в Киле до заговора Каппа). – М., 1922. 13. *Орлова М.И.* Германская революция 1918–1919 гг. в историографии ФРГ. – М., 1986. 14. *Орлова М.И.* Революционный кризис 1923г. в Германии и политика Комунистической партии. – М., 1973. 15. *Abendrot W.* Aufstieg und Kriese der deutsche Sozialdemokratie. – Frankfurt/Main, 1964. 16. Die Sozialdemokratische Partei Deutschland. – Dusseldorf, 1960. 17. *Fischer F.* Zum Problem der Kontinuitaet in der deutschen Geschichte von Bismarck zu Hitler: in Der Erste Weltkrieg und das deutsche Geschichtsbild. – Duesseldorf, 1977. 18. *Freiberg J., Fulbetth G., Harrer J.* Geschichte der deutschen Sozildemokratie (1863–1974). – Koln, 1975. 19. *Iggers G.G.* Deutsche Geschichtswissenschaft. – Munchen, 1971. 20. *Matthias E.* Sozialdemokratie und Nation, – Stuttgart, 1958. 21. *Muller R.* Geschichte der deutschen Rovolution. – Wien, 1924. 22. *Prager E.* Geschichte der USDP. Entschteung und Entwicklung der Unabhangigen Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. – Berlin, 1921. 23. *Riggert E.* Revue der Bundestagswahlen // GM. – 1953. – H. 10. – S. 605. 24. *Rosenberg A.* Geschichte der Weimarer Republik. – Frankfurt/Main, 1961. 25. *Schumacher K.* Fur Frieden, Freiheit und Sozialismus. – Karlsruhe, 1961. 26. *Schumacher K.* Nach dem Zusamenbrich. – Hamburg, 1948. 27. *Theimer W.* Marxismus und Mittelschichten. – Dusseldorf, 1969.

Надійшла до редколегії 14.03.05

І. Судак, асп.

КВЕБЕКСЬКИЙ ФАКТОР У ФОРМУВАННІ ТА РОЗВИТКУ ФЕДЕРАТИВНОГО УСТРОЮ КАНАДИ (XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Висвітлено історичні передумови формування дуалістичного характеру канадського федералізму. Зроблено акцент на квебекському факторі у формуванні та розвитку федеративного устрою Канади.

Historical preconditions of forming of dualistic nature of Canadian federalism are elucidated in the article. The role of Quebec factor in the process of forming and development of federal order of Canada is emphasized.

Еволюція канадської федеративної системи та інститутів федеральної влади значною мірою обумовлена тим фактором, що одна з канадських провінцій – Квебек, на території якої проживає близько чверті населення країни, за етнічним складом відрізняється від інших провінцій, оскільки переважна більшість населення є нащадками вихідців із Франції.

Квебекці схильні розглядати Канаду як політичний союз, що забезпечує співіснування двох культурних спільнот, які відрізняються не тільки мовою, але й етнічним походженням. Мова в даному випадку стає основною ознакою, що диференціює дві спільноти. Таким чином, дуалістична концепція канадського федералізму має певні історичні обґрунтування, що визначило позицію Квебеку у формуванні федеративного устрою Канади.

Критика канадської федеративної системи провінційними лідерами почалася відразу з дня заснування федерації в 1867 р. Квебек став першою провінцією, що почала вимагати реформування Конституції та органів державної влади. Вимоги Квебеку були найрадикальнішими і передбачали всебічне оновлення федеративної системи країни. Чому так відбулося, неможливо зрозуміти без ознайомлення з періодом, який передував утворенню Канадської федерації.

Після завоювання Британською Короною Нової Франції (неофіційна назва провінції Квебек, адже її заснували піддані французької корони ще в 1534 р.) у 1760 р. французька колонія стала Британським володінням. Період невизначеності для колишньої французької колонії закінчився з перемогою Великобританії в Семилітній війні, у якій також брали участь Франція, Іспанія та Португалія, і підписанням Паризького договору в 1763 р. [15; 21, с. 221–223]. Відповідно до ст. 4 Договору Квебек офіційно ставав британською колонією, колоністам дозволялося сповідувати католицизм, а тим, хто бажав залишити колонію, закон надавав півтора року на переїзд до Франції. Стаття 6 Договору надавала право французьким рибалкам займатися рибальством біля берегів о. Ньюфаундленд, а також на островах у гирлі р. Св. Лаврентія за умови, що рибалки не будуть наближатися до британської території ближче, аніж на десять миль.

У 1763 р. на території, що належала Великобританії, було введено британську систему управління. У тому ж році було видано Королівську Прокламацію, що утворювала чотири американські колонії Великобританії: Квебек, Східну Флориду, Західну Флориду та Гренаду [13]. Королівська Прокламація передбачала повну асиміляцію Квебеку британською культурою і в подальшому перетворення його в англійську протестантську колонію. Англійське громадянське право мало замінити французький Громадянський Кодекс, англійська мова повинна була стати офіційною мовою колонії, а протестантство ставало офіційною релігією колонії під управлінням англійської протестантської церкви.

Однак політика асиміляції виявилася малоефективною. Її єдиним результатом стало посилення наміру франкофонів вижити і зберегти свою культурну та мовну своєрідність. Чудово усвідомлюючи значну культурну різницю Квебеку від іншої частини Британської Північної Америки, а також в інтересах збереження стабільності Парламент Великобританії прийняв Акт про Квебек 1774 р., який набув чинності 1 травня 1775 р. [5, p. 63–66]. В Акті виявлялася занепокоєність Великобританії ситуацією, що склалася в провінції Квебек після видання Королівської Прокламації. Акт поновив французьке громадянське право, закріпив певну самостійність у сфері релігії та мови. Згідно з Актом франкоканадці могли брати участь у життєдіяльності колонії та отримали майнові права. Акт став документом, який у подальшому було покладено в основу позиції Квебеку, що вимагає визнання його статусу особливої спільноти в Північній Америці [16, p. 145–146].

Поступками, які були надані франкомовному населенню, були тепер незадоволені англоканадці, оскільки Квебек був британською колонією, і тому саме британські закони, релігія, освіта і мова мали охоронятися законом. Уряд Великобританії прийняв Конституційний Акт

© І. Судак, 2006

Kyiv National Taras Shevchenko University

1791 р., який розділив тодішній Квебек на дві провінції – англомовну Верхню Канаду (нині Онтаріо) і франкомовну Нижню Канаду (нині Квебек) [21, с. 244–245]. Такий розподіл колонії за національною ознакою призвів до наступного широкого вжитку понять *Англійська Канада* та *Французька Канада*, без сумніву, сприяв розвитку двонаціонального характеру майбутньої канадської держави.

Акт відмінив положення Квебекського Акту 1774 р. стосовно органів управління провінцією і встановив британську систему управління. Основні принципи Акту про Квебек 1774 р. залишалися чинними на території Квебеку, так само як і васальна система володіння землею, а у Верхній Канаді встановлювалося англосаксонське звичаєве право та вільне володіння землею [21, с. 246].

Таким чином, з 1760 р. британське колоніальне право зазнало серйозних змін. Великобританія сподівалася на асиміляцію франкоканадців, але цього не відбулося. Для того, щоб зберегти колонію, їй довелося йти на поступки, вносити поправки до конституції, і, нарешті, у 1791 р. розділити колонію.

Великобританія ніколи не передавала контроль над Нижньою Канадою франкоканадцям, що стало приводом для невдоволення. Подальша боротьба франкомовних канадців за свої національні права виявилася у народному повстанні патріотів 1837 р., метою якого було завоювання суверенітету. Хоча повстання було жорстоко придушене англійською колоніальною владою, все ж воно досягло певних успіхів у збереженні франкоканадської культури та франкоканадської ідентичності [22, с. 263–274].

Після придушення повстання метрополія направила в Канаду лорда Дурхема для складання доповіді, у якій мали бути проаналізованими причини повстання і рекомендації щодо запобігання нових виступів. У своїй доповіді Дурхем приходить до висновку, що повстання було викликане суто етнічними причинами [9, p. 22]. Говорячи про Канаду в цілому, він писав, що знайшов тут "дві нації, які ворогують всередині однієї держави" [9, p. 23].

Рекомендації Дурхема зводилися, головним чином, до прийняття низки адміністративних заходів для якомога швидшого асимілювання франкоканадців [9, p. 23–24]. Прийняття їх на озброєння призвело до тимчасової ліквідації провінції Нижня Канада, що виступала осередком політичної автономії та впливу франкоканадців, через злиття її з Верхньою Канадою, що мало забезпечити в тимчасово утвореній адміністративно єдиній Канаді перевагу британського елементу; різке звуження мовних прав франкоканадців у політичній, освітній та суспільній сферах. То була найбільша в історії Канади спроба адміністративними заходами асимілювати франкоканадців, які починають сприймати себе як жертву національного гніту, у їхньому середовищі посилюється асиміляційна фобія, яка на протязі багатьох років стає притаманною для їх масової свідомості [17]. Крім того, придушення повстання 1837 р. і репресивні заходи британського уряду, що послідували за ними, ще сильніше загострили в масовій свідомості франкоканадців той *комплекс завойованих*, що визначив позицію Квебеку як при утворенні Канадської федерації, так і в подальшому [20, с. 210–212].

Отже, англійський парламент прийняв Союзний Акт 1840 р., який об'єднав Верхню та Нижню Канади в єдину провінцію Канада [17]. Закон забороняв користуватися французькою мовою у місцевому парламенті та інших державних установах, єдиною державною мовою в яких відтепер стала виключно англійська. Це було насильницьке об'єднання, яке знищувало відносну автономію французької Канади і поклало початок політиці асиміляції франкоканадців. Хоча законодавчий Союз і було утворено, йому доводилося керувати двома зовсім різними спільнотами: так, у Східній Канаді застосовувалося французьке громадянське право; у той час як у Західній – англосаксонське звичаєве право; у Східній Канаді домінували французька мова та католицизм, у той час як у Західній – англійська мова та протестантизм. Практично на протязі існування союзу двох Канад з 1840 по 1867 рр. посада прем'єра була розділена між представниками Східної та Західної Канади (наприклад, Болдуін і Ляфонтен, Картьє і Макдональд) [20, с. 234–235].

Багато канадських дослідників вважає, що саме Актом про Союз 1840 р. було утворено федерацію, оскільки дві центральні провінції, що об'єднувалися, у багатьох аспектах дуже різнилися. Деякі законодавчі акти діяли лише в одній із двох провінцій. Зокрема, канадський історик А. Сілвер зазначив, що федерація виникла фактично в 1840 р., тоді як офіційно Канада отримала федеративний статус лише в 1867 р., що затверджено Актом про Британську Північну Америку [14, p. 35]. Він також висловив думку про ключовий вплив франкоканадців на процес формування федеративного устрою Канади.

Таку ж думку поділяв інший відомий канадський дослідник С. Брукс. Він, зокрема, зауважив, що "федеративна Конституція Канади фактично стала компромісом між англомовними канадцями і франкомовною опозицією, адже початковий унітарний проект зазнав різкої критики франкоканадців Квебеку, що у підсумку і визначило федеративний характер Канади" [4, p. 141].

У дійсності ж, британська влада вже в 50-і рр. XIX ст. відмовилася від спроб реалізації рекомендацій Дурхема, повернувши Квебеку статус окремої адміністративної одиниці спочатку в межах єдиної провінції Канада. Боротьба франкоканадців проти асиміляційної політики англійського уряду сприяла загостренню їхньої національної свідомості, що змушувало колонізаторів шукати нових шляхів збереження свого панування. Ця обставина стала однією з головних причин, що змусила Англію здійснити подальші кроки для об'єднання своїх розсіяних північноамериканських володінь у єдину колонію із загальним управлінням.

Згідно з принципом федералізму, Канада повинна була утворюватися після попереднього з'ясування всього спектру думок відносно умов її утворення. А думки з приводу цього існували різні, навіть полярні. Так, для Джорджа Картьє (голови уряду Квебеку) та його прихильників компроміс 1867 р. був договором між двома націями – засновницями Канади, які мали рівні права, та вибирали федералізм для того, щоб мати можливість жити краще разом. Для Джона Макдональда (голови уряду Онтаріо), який став першим прем'єр-міністром федерального уряду, Канада утворювала домініон на чолі із сильним централізованим урядом, який користується безмежною владою і представництвом. Результатом стала перевага авторитарної концепції федералізму, проти якої Квебек в наступні періоди виступав знову і знову [6, p. 86–88; 5, p. 174–175]. Таким чином, слід зазначити, що досить суперечливе формування федералізму в Канаді було тісно пов'язане з квебекським фактором у формуванні федеративного устрою Канади.

Федералізм для франкоканадців став унікальною можливістю поновити втрачену в 1840 р. автономію. Так, франкоканадці з колишньої Нижньої Канади вважали, що утворення федеративного союзу надасть їм можливість затвердити себе на рівноправній основі з англомовною більшістю як окремої нації [20, с. 314–316].

Важливою подією в історії взаємовідносин англо- і франкофонів слід вважати утворення в 1867 р. канадського Домініону, що об'єднав у федеративний союз більшість британських колоній у Північній Америці [19,

с. 493]. Саме представники Квебеку були найбільш зацікавлені в утворенні самоврядної федерації. В основі цієї зацікавленості знаходяться дві взаємопов'язані причини. По-перше, утворення федерації дозволило б франкофонній та католицькій більшості в майбутній провінції Квебек утворити інститут самоуправління. Звичайно, Квебек став би частиною федеративного союзу, у якому центральний уряд контролює питання зовнішньої політики, оборони та економічного розвитку, але питання культури і соціальної сфери при цьому регулюються законодавством провінції. По-друге, амбіції лідерів франкофонів сягали можливості утворення в майбутньому двонаціональної (аборигенне населення до уваги не приймалося) держави на території від Атлантичного до Тихого океанів [2, p. 27–28]. Ці амбіції підкріплювалися також існуванням певної частки франкофонів у провінції Нью-Брансуїк і, що важливіше, значної кількості франкофонних метисів (нащадки від змішаних шлюбів індіанців та європейців) у степовій частині країни, яка пізніше стала провінцією Манітоба [8, p. 69–72]. Однак, як показав час, франкофонне населення залишилося переважаючим тільки в провінції Квебек, що не заважало лідерам Нижньої Канади наполягати на дуалістичній природі федеративної держави в Канаді.

Прийняттю Акта про Британську Північну Америку 1867 р. передували багаторічні переговори між регіонами майбутньої Канади, з одного боку, і між регіонами та британською метрополією, з іншого. Під час цих переговорів представники Квебеку послідовно виступали на користь максимальної децентралізації нової держави (тобто, уже тоді зайняли позицію, яка стане основною в політиці Квебеку на федеральній арені) [6, p. 60–62]. У зв'язку з цим, важливе місце в політичних дискусіях, які передували прийняттю Акта, посіло питання стосовно характеру – федеративного чи конфедеративного – нової держави. Представники Квебеку на конституційних переговорах послідовно відстоювали конфедеративну модель, оскільки конфедерація розглядалася як союз держав; останнє передбачало можливість інтерпретувати конфедеративний устрій як максимально децентралізований і, головним чином, такий, що не може перешкоджати виходу тієї чи іншої частини зі складу конфедерації. Федерація, у свою чергу, розглядалася як єдина союзна держава [3, p. 6–7].

Перевагу здобув властивий для британської традиції політичного права прагматичний компроміс: по суті, прийнята конституція мала федеративний характер, але при цьому держава, що утворилася, отримала назву "Канадська Конфедерація". За словами канадського експерта з конституційних проблем Дж. П. Харні, "у 1864–1865 рр., коли проводилися дебати щодо конфедерації, усі знали, що ми йдемо до утворення федерації. Але оскільки деяким людям (франкоканадцям) була обіцяна конфедерація, її і стали називати *конфедерацією* [12, p. 69–70].

Отже, при розробці умов об'єднання британських колоній було зрозуміло, що утворити унітарну систему державного устрою неможливо. Позиція демократичних сил Квебеку, а також регіоналізм приморських провінцій (Нова Шотландія та Нью-Брансуїк) зумовили провал ідеї унітарної держави. Однак прихильникам централізації вдалося провести принцип встановлення сильного центрального уряду, здатного протистояти регіоналізму провінцій [1, p. 35].

Після утворення федерації основні проблеми взаємовідносин англійської та французької спільнот у Канаді стосувалися питання мови та освіти. У зв'язку з цим доречно буде згадати про два положення конституційного Акта 1867 р. По-перше, це ст. 133, яка гарантувала англо-французьку двомовність у легіслатурі та судах Квебека і таких федеральних інститутах влади як Парламент Канади та суди [19, с. 528]. Обидві мови були визнані офіційними в провінції Квебек, але при цьому мова не йшла щодо прав французької мови в інших регіонах Канади. Таким чином, Квебек – навіть з конституційного погляду – надовго перетворився в єдину провінцію країни, де права французької мови були офіційно визнані, що акцентувало його унікальну роль *національного осередку* франкоканадців у межах всієї Канади. По-друге, положення ст. 93 Акта гарантувало права релігійних меншин у сфері освіти [19, с. 529].

На практиці все відбувалося дещо інакше. Наприклад, в утвореній в 1870 р. провінції Манітоба через значну кількість франкофонів, які проживали тут, законодавчо було введено систему двомовної освіти в розділених католицьких школах. Акт про Манітобу 1870 р., що став поправкою до Конституційного Акта 1867 р., пройшов процедуру ратифікації парламентом Великобританії [10]. Таким чином, лінгвістичні права, гарантовані ст. 23 Акта, отримали конституційний статус і не могли бути змінені чи відмінені ані провінційною легіслатурою, ані федеральним парламентом. Однак у 1890 р. легіслатура Манітоби, що була під контролем англоканадців, прийняла Акт про офіційну мову, якою проголошувалася англійська. Цим Актом також було встановлено виключно світську систему освіти, французьку мову було виключено з програми середньої школи [11, p. 95–96]. В усіх інших провінціях питання щодо системи освіти та мови вирішувалося відповідно до провінційного законодавства.

Зазначена ситуація дуже показова в контексті процесу втрати прав франкофонного населення Канади за межами Квебеку та безпосередньо в самому Квебеку наприкінці XIX ст. Поступово викладання французької мови в школах більшості канадських провінцій законодавчим шляхом заборонялося. У 1871 р. у Нью-Брансуїку католицькі школи закривалися, викладання французької мови та фрунцузькою мовою в муніципальних школах було заборонено. А рішення про припинення державних субсидій франкомовним школам, прийняте урядом Нью-Брансуїку в 1879 р., тобто через 12 років після утворення федерації, стало, по суті, відмовою ста тисячам франкомовних канадців у праві навчатися рідною мовою [7, p. 121–122]. Цей дискримінаційний захід викликав масові демонстрації протесту як у Квебеку, так і в Онтаріо, де вчителі франкомовних шкіл на знак протесту продовжували викладати безкоштовно. У 1887 р. в провінції Острів Принца Едуарда, що в 1873 р. увійшла до складу Канади, було заборонено католицькі та французькі школи [14, p. 77].

Така практика зведення мовного бар'єру означала, по суті, відчуження від франкоканадців всіх територій країни за межами Квебеку, сприяючи його ще більшій замкненості та зростанню національної свідомості.

Питання про права франкоканадців у мовній сфері поза Квебеком набули особливої гостроти під час повстання франкомовних метисів та індіанців на чолі із франкометисом Луї Ріелем на західних територіях у 1869–1870 рр. та 1885 р. [11, p. 76–78; 1, p. 47–49]. Перше з них призвело до утворення нової провінції Манітоба, друге – жорстоко придушене урядовими військами, після чого Ріеля та інших керівників народного повстання було повішено. Правляча англоканадська верхівка з побоюванням ставилася до можливості утворення ще однієї франкомовної провінції на захід від Онтаріо, вважаючи, що Квебек має залишатися своєрідною резервацією для франкомовних мешканців Канади.

На початку XX ст. знову загострилася мовна проблема. Окрім Квебеку, де завжди були школи із французькою мовою викладання, що існували за рахунок провін-

ційних коштів, в усіх інших провінціях права франкомовних груп населення в аналогічній сфері поступово обмежувалися, а потім повністю відмінялися законодавчим шляхом. Так, у нових провінціях Саскачеван і Альберта, утворених у 1905 р. на Північно-західній території, викладання велося лише англійською мовою. Особливо гостро мовна проблема виявила себе в провінції Онтаріо, де існувала найзначніша, після Квебека, франкомовна громада. У 1912 р. права французької мови були в ній анульовані, а франкомовні школи позбавлені державних субсидій місцевою владою [7, p. 131–133].

Зокрема, канадські дослідники С. Арнополус та Д. Кліфт, приділяючи окрему увагу статусу французької мови в Квебеку, підсумували, що обмеження викладання французької мови у навчальних закладах Квебека та утиски франкофонів за його межами наприкінці XIX – упродовж першої половини XX ст. зумовили появу та швидке поширення націоналістичних ідей серед франкомовного населення Канади, що і призвело у подальшому до перетворення Канади у децентралізовану державу [1, p. 225–227]. Асиміляція та обмеження, які створювалися федеральною владою у сфері освіти та культури франкоканадців стали, на думку дослідників, ключовими передумовами виникнення квебекського націоналізму, що, у свою чергу, призвело до посилення регіоналізму в Канадській федерації.

У цьому контексті слід звернути увагу на два моменти: по-перше, згідно з конституційним Актом 1867 р. Квебек отримав контроль над системою освіти на своїй території, що досить важливо через те, що саме провінційній владі надавалося тим самим право вирішувати питання щодо мови викладання [19, с. 528–529]; по-друге, слід зазначити, що на практиці питання про розподіл владних повноважень між федеральним центром та регіонами було, скоріш за все, не зняте, а поставлене внаслідок прийняття конституційного Акта. І якщо провінції англомовної Канади довгий час майже байдуже ставилися до "вторгнень" федерального центру у сферу провінційних повноважень, для Квебеку із самого початку утворення Канадської федерації було характерним наполегливе відстоювання своїх конституційних прав і повноважень від зазіхань центру.

Отже, нерівноправне становище франкоканадців з моменту їх підкорення англійцями ще в середині XVIII ст. породило загострення міжнаціональних суперечностей, і як наслідок – формування міжрегіональних розбіжностей. Постійне приниження прав франкоканадської культури та мови, які є важливими цінностями народу, та спроб його асиміляції стало рушійною силою процесів децентралізації Канади [18, p. 104–106].

Хоча утворення в 1867 р. канадського Домініону на території колишніх англійських колоній і розглядалося як початок формування єдиної канадської нації, англоканадцям, які складали більшість населення країни, внаслідок цього не вдалося асимілювати франкоканадців, а останні, у свою чергу, не виявили готовності до такої асиміляції.

Таким чином, Канадська федерація, яка на момент свого утворення характеризувалася високим рівнем централізації політичної системи, зазнала значних змін за час свого існування. Цей процес був пов'язаний, насамперед, із двонаціональним характером Канади, який став наслідком домінування двох націй-засновниць Канади – англоканадської та франкоканадської. Саме цей фактор став визначальним у процесі її еволюції від високоцентралізованої федерації в одну із найбільш децентралізованих систем світу, яка характеризується широкими повноваженнями регіонів. Головну роль у цьому відіграв Квебек, починаючи із заснування конфедерації, коли саме через протест і тиск цієї провінції, замість унітарної, було утворено федеративну Канаду.

1. *Arnopolous S. McLeod, Clift D.* The English fact in Quebec. – Kingston and Montreal, 1984. 2. *Bernard A.* What does Quebec want? – Toronto, 1978. 3. *Black E. R.* Divided loyalties. Canadian concepts of federalism. – Montreal and London, 1975. 4. *Brooks S.* Canadian democracy. – Toronto and Ontario, 1993. 5. Canadian history in documents. 1763–1966. Ed. by Bliss J. M. – Toronto, 1966. 6. *Cook R.* Canada and the French-Canadian question. –Toronto, 1971. 7. *Cook R.* Provincial autonomy: minority rights and the compact theory, 1867–1921. – Ottawa, 1969. 8. *Heintzman R.* The political culture of Quebec, 1840–1960 // Canadian journal of political science. – 1983. – Vol. 16. – № 1. – P. 67–84. 9. *Lord Durham's* Report: an abridgement of report on the affairs of British North America. – Toronto, 1963. 10. Manitoba Act, 1870. // http://www.solon.org/Constitutions/Canada/English/ca_1870.html. 11. *Ollivier M.* Problems of Canadian sovereignty from the British North America act 1867 to the statute of Westminster 1931. – Toronto, 1945. 12. Parliamentary debates on the subject of the confederation of the British North America provinces. – Quebec, 1865. 13. Royal Proclamation, 1763 // http://www.canadiana.org/citm/acts/1763. html. 14. *Silver A.* The French-Canadian idea of Confederation, 1840-1900. – Toronto, 1982. 15. Treaty of Paris, 1763. // http://www.solon.org/Constitutions/Canada/English/PreConfederation/ Treaty_of_Paris_1763.html. 16. *Tully J.* Strange multiplicity: constitutionalism in an age of diversity. – Cambridge, 1995. 17. Union Act, 1840. // http:// www.canadiana.org/citm/acts/1840. html. 18. *Wade M.* Regionalism in the Canadian community, 1867–1967. – Toronto, 1969. 19. Конституционный Акт 1867 г. // Конституции зарубежных государств. – М., 1999. 20. *Райерсон С. Б.* Неравный союз: история Канады, 1815–1873 гг. – М., 1970. 21. *Райерсон С.Б.* Основание Канады. Канада с древнейших времен до 1815 года. – М., 1963. 22. *Тишков В.А.* Освободительное движение в колониальной Канаде. – М., 1978.

Надійшла до редколегії 15.03.05

О. Швед, асп.

ЗАЛУЧЕННЯ КРАЇН СКАНДИНАВІЇ ДО ПРОЦЕСУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В 1950–1970-Х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ

Розглянуто особливості процесу залучення країн Скандинавії до процесу європейської інтеграції протягом 1950–1970-х рр. XX ст.

The article highlights specific features of the process of Scandinavian countries' involvement in European integration developments during 1950-1970s of the XX century.

З початком третього тисячоліття провідні держави світу помітно активізувалися у виробленні взаємоприйнятних схем розвитку глобального процесу інтеграції, що включають як формування нових центрів геополітичного і геоекономічного впливу, так і моделі регіональної взаємодії і співпраці. У такому ракурсі варто також розглядати і процеси розвитку більш локальних систем міжнародних відносин, регіонального або двостороннього рівня, зокрема процес залучення країн Скандинавії до інтеграційних процесів у Західній Європі.

Проблеми історії взаємовідносин скандинавських країн з європейським континентом займають одне з провідних місць у сучасних наукових дослідженнях інтеграційних процесів у зарубіжній історіографії. [4; 5; 11]. Поглиблення розробки зазначеної теми було спричинене появою комплексного підходу до розкриття логіки поведінки країн на міжнародній арені, який передбачає спільний аналіз європейської і регіональної політики північноєвропейських країн [7; 4].

© О. Швед, 2006

Kyiv National Taras Shevchenko University

Рішення північноєвропейських країн прийняти активну участь у процесі європейської інтеграції здійснило значний вплив на хід політичної, економічної та культурної співпраці в межах скандинавського регіону і спричинило трансформацію усталеного комплексу взаємозв'язків, оскільки безпосередньо торкалося таких важливих понять як національна ідентичність, традиційні зв'язки, економічне процвітання.

Наднаціональний характер цих процесів, який не мав нічого спільного з уподобаннями та традиціями північноєвропейського електорату і політичних кіл, а також відносна віддаленість від епіцентру євроінтеграційних подій змушували уряди країн Скандинавії зустрічати євроінтеграційні процеси з неоднозначними відчуттями та представляти себе як європейців мимоволі [4; 16].

Протягом минулого століття таке скептичне ставлення північноєвропейських країн до єдиної Європи пережило еволюцію і було суттєво переглянуто. Ми ставимо за мету висвітлити етапи залучення країн Північної Європи до процесів європейської інтеграції впродовж 1950–1970-х рр. XX ст., коли позиція країн Скандинавії відносно європейської інтеграції еволюціонувала від повного відособлення до конструктивної участі в розбудові спільних інституцій та продемонструвати специфіку даного процесу через комплекс внутрішньополітичних та зовнішньополітичних чинників.

Нижня хронологічна межа дослідження спирається на початок процесу розгортання нової європейської політики північноєвропейських держав у зв'язку із завершенням другої світової війни та посиленням інтеграційних тенденцій, що знайшло своє відображення у підписанні Римського договору 1957 р. Верхньою хронологічною межею є підведення остаточної риски під питанням членства країн Скандинавії в ЄЕС – вступ Данії до Співтовариства. Таким чином, хронологічні межі роботи виокремлюють завершений етап розвитку в історії країн Скандинавії та повоєнної Європи.

Процес залучення північноєвропейських країн до європейської інтеграції національними урядами був не простим прямолінійним рухом, а тривалим процесом, сповненим внутрішньої динаміки зі своїми спадами та підйомами, який у своєму розвитку пройшов декілька етапів. Ми підтримуємо думку істориків-скандинавістів [4; 5; 16], які виділяють такі етапи:

- 1945–1949 – етап реструктуризації скандинавського комплексу міжнародних відносин;
- 1949–1961 – етап відокремленості і вичікування по відношенню до ЄЕС;
- 1961 – середина 1970-х рр. – етап подання заявок на членство перших північноєвропейських країн та їхній вступ.

Перший етап характерний домінуванням на європейській арені широко розповсюджених ідей європейського федералізму та про-американських інтеграційних схем, у яких виявили серйозну зацікавленість і північноєвропейські країни. Утім, слід зазначити, що скандинавські країни орієнтувалися на співпрацю, перш за все, із державами західної Європи, Британською Співдружністю Націй та Сполученими Штатами, які були близькими північноєвропейцям за своїми ідеалами, традиціями свободи та виправдали себе у ролі економічних партнерів.

Серед основних характерних особливостей скандинавсько-європейських взаємовідносин цього періоду дослідники відзначають практично повну відсутність федералістського чинника в політичному спектрі країн. З одного боку, це пояснюється довготривалою традицією політики нейтралітету, а також специфікою зовнішньополітичного курсу, який мав спрямованість на протистояння двом домінуючим силам європейського континенту безпосередньо в повоєнну добу – Німеччині та Великій Британії. З іншого боку, на зовнішню політику країн впливали такі фактори як відродження *нордизму* – ідеї єдності північноєвропейських народів, і процес становлення та популяризації соціал-демократичного руху, лідери якого вбачали в перспективі північної співпраці домінантний напрям розвитку зовнішньополітичного курсу держав північноєвропейського регіону.

Проте вже на цьому етапі прослідковуються певні відмінності в позиціях скандинавських країн. Так, усі вони, за винятком Фінляндії, погодилися на отримання допомоги, передбаченої планом Маршалла і відповідно приєдналися до Організації Європейського Економічного Співробітництва (ОЄЕС), міжурядового органу що був створений з метою координації потреб програми допомоги з європейської сторони. Тим не менш, протягом тривалого часу саме Швеція та Норвегія вели наполегливу та вперту боротьбу проти її створення, оскільки надавали перевагу економічній організації для Європи в межах ООН і вважали за доцільне передати їй передбачені функції для протидії інструментам тиску США на країни – отримувачів допомоги [12, с. 56–89, 168–211, 14, с. 177–280]. До речі, скандинавський скептицизм відносно ОЄЕС розділяла Велика Британія, яка разом з Норвегією, Швецією та Данією, побавившись з ідеєю скандинавського митного союзу, створила доволі слабку, проте власну консультативну систему під назвою UNISCAN.

Наступним поворотним моментом в історії взаємовідносин між країнами Скандинавії стало створення НАТО. Новий вибір, який постав перед північноєвропейськими державами: приєднуватися чи залишитися в стороні, призвів до появи неоднозначної реакції з боку північних держав.

Після нетривалої паузи, зумовленої планами формування спільного оборонного союзу Данії, Норвегії та Швеції в 1948–1949 рр., Данія Ісландія та Норвегія врешті-решт вступили до НАТО в статусі членів-засновників 1949 р. Зі свого боку, Швеція, керуючись принципами нейтралітету, залишилася позаблоковою державою, а Фінляндія навесні 1948 р. підписала "Договір про дружбу та співробітництво" з Радянським Союзом і тим самим визнала за крайовий географічний рубіж холодної війни свої кордони, чим скувала свої зовнішні відносини з іншими країнами Скандинавії та західної Європи на весь подальший період холодної війни [9, с. 290–328].

Основною подією, яка продемонструвала обмеженість європейських амбіцій скандинавських країн у цей період став процес створення Ради Європи. Данія, Норвегія та Швеція стали її членами-засновниками (Ісландія приєдналася в 1950 р., Фінляндія – в 1988) і разом з Об'єднаним Королівством докладали всіх зусиль для того, щоб нейтралізувати всі федералістські та наднаціональні прагнення, які сповідували інші країни. Незважаючи на те, що на Раду Європи покладалися великі сподівання як на майбутній європейський парламент, не в останню чергу завдяки державам Скандинавії та Об'єднаному Королівству вона перетворилася на обособлену міжурядову організацію.

Період 1950 – початку 1960-х рр. став піком протистояння між процесами взаємозалежності та інтеграції, що розвивалися паралельно на європейському континенті. Західна Європа розділилася на два блоки, що відрізнялися один від одного за методом співпраці. Прихильники процесів інтеграції, яких уособлювали т. зв. країни "Шістки" (Бенілюкс, Італія, Франція та Західна Німеччина), наполягали на наднаціональному підході до створення інтеграційних схем. Практичне втілення своїх ідей вони продемонстрували під час заснування Європейського об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС) в

Kyiv National Taras Shevchenko University

1952 р. Незважаючи на деякий спад у 1953–1954 рр., процес європейської інтеграції за їхнім сценарієм поволі набирав обертів і досяг свого апогею в 1957 р. із підписанням Римських угод, які передбачали створення ЄЕС та Євроатому.

У відповідь на такі досить різкі та динамічні зміни від уряду Британії надійшла контрпропозиція, яка мала на меті створення більшої, але менш обмеженої різного роду зобов'язаннями Європейської зони вільної торгівлі (ЄЗВТ), що брала свій початок із засад ОЄЕС. Утім, послідовна британська політика невтручання та пронизливий євроскептицизм стали вирішальними факторами у прихильнішому ставленні Німеччини та Нідерландів до французьких ініціатив, які зробити ставку на виключність нового інтеграційного утворення.

У свою чергу, Об'єднане Королівство було змушене взяти у свої руки процес створення Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ) і включення в нього шести маленьких країн нечленів ЄЕС, у т. ч. і зі Скандинавії. Поступове зростання конфронтації між двома регіональними блоками змусило країни Скандинавії та Велику Британію шукати компромісний варіант виходу з тупикової ситуації, яким стало подання в 1961 р. заявки на вступ до ЄЕС [12, с. 46–223, 13, с. 147–166, 167–181, 182–196].

Слід зазначити, що скандинави намагалися запропонувати і свій варіант вирішення проблем через обговорення та дискусії з метою створення митного союзу між власне північними країнами. Прикладом обмеженої, практичної співпраці стала заснована в 1951 р. скандинавська авіатранспортна компанія (САС), яка передбачала співробітництво в сфері технологій літакобудування. Були також створені північноєвропейський паспортний союз і спільний північноєвропейський ринок праці. У 1952 р. північна співпраця здійснила відчутний крок у своєму розвитку, коли Данія, Норвегія, Ісландія та Швеція (Фінляндія приєдналася в 1956 р.) стали засновниками Північної Ради, яка стала місцем постійних зустрічей делегацій національних парламентів для обговорення питань, що становили спільний інтерес [19, с. 323–324].

Водночас подальшого розвитку набула ідея створення північного спільного ринку, яка була озвучена 1954 р. на конференції в м. Харспунд (Швеція) і втілилася у формулювання можливостей як для запровадження спільного ринку загалом, так і митного союзу для промислових товарів. Так званий *харспундський проект* був зосереджений на чотирьох основних секторах промисловості, проте поступово передбачав розповсюдження інтеграційних схем на інші сектори економіки. Проект північноєвропейського спільного ринку був важливим також і в політичному плані: соціал-демократи та представники профспілкового руху покладали великі сподівання і пов'язували своє майбутнє з перспективами налагодження співпраці з іншими соціал-демократичними рухами із близьких їм за духом країн [13, с. 147–168].

Слід зазначити, що в цей час у країнах Скандинавії і північна, й атлантична структури користувалися більшою популярністю, ніж європейська. Співпраця північних країн була природною перевагою географічної близькості, сильної культурної та мовної спорідненості, і низка спільних проектів обмеженого масштабу, що здійснювалася під егідою Північної Ради, довела свою ефективність на практиці. Проте спроби перейти від зазначених форм співробітництва до схем, подібних до інтеграційних, як правило, відроджували в суспільно-політичній свідомості північноєвропейських примари історичного минулого, на кшталт претензій Швеції на лідерство в межах регіону, чи побоювань Норвегії опинитися в залежному становищі від її колишніх партнерів по уніях.

Як зазначають дослідники, основною проблемою північного співробітництва була його неспроможність стати реальною альтернативою європейській інтеграції і тому ці міцніючі форми регіональної співпраці сприймалися негативно як з боку ЄЕС, так і з боку ЄАВТ [13, с. 115–128, 8, с. 23]. У цьому контексті відбувається поступова переорієнтація країн Скандинавії у бік прихильнішого ставлення до євроінтеграційних процесів, основним показником якої стала своєчасна подача Данією заявки на членство до ЄЕС. Норвегія вчинила аналогічно через рік, у той час як Швеція обмежилася перспективами асоційованого членства.

Протягом 1960-х рр. очікуваного розширення ЄЕС так і не відбулося. Основне пояснення такому стану справ слід шукати в природі франко-англійських стосунків, які відобразилися і на перспективах членства країн Скандинавії в ЄЕС.

Певна пауза в розвитку євроінтеграційних процесів, зумовлена публічним озвученням "оксамитового вето" де Голля, дала поштовх для розвитку нових ініціатив у сфері північного співробітництва відомих під назвою НОРДЕК, з якими виступила Данія. Проект було націлено на створення митного союзу у поєднанні з тісною співпрацею у промислових й економічних питаннях та проведенні спільної політики в області сільського господарства і рибальства. Усього за два роки він втілився у розробку відповідного договору про співпрацю між скандинавськими країнами. Цей успіх був демонстрацією значного прогресу в розвитку північного співробітництва у низці конкретних, практичних напрямів, досягнутого після 1959 р. під егідою міжпарламентської Північної Ради, яке внаслідок цього набуло безпрецедентної популярності в суспільстві.

Передвісником краху проекту НОРДЕК стали події 1969 р., коли ЄС відкрив двері для нових членів. Поступово представники урядів країн Скандинавії, які вели переговорний процес з метою утворення регіонального об'єднання, почали усвідомлювати, що для таких країн як Данія та Норвегія, участь в НОРДЕК була резервною позицією на випадок, якщо не вдасться досягти вступу в ЄЕС на прийнятних умовах.

Після тривалого процесу переговорів з ЄЕС, який завершився підписанням угод про членство, Данія та Норвегія мали ухвалити це рішення в межах національного референдуму. У той час як у вересні 1972 р. норвезький електорат відкинув ідею членства – 53,5 %, данські громадяни дали свою згоду – 63,3 % [10, 5, с. 93–129, 15, с. 391].

У такий спосіб Данія пішла в розріз із політикою решти скандинавських країн, які на той момент намагалися надати другого дихання ідеям північноєвропейської інтеграції за схемою НОРДЕК. Проте цей проект остаточно зазнав краху в 1970 р. через комплекс впливових факторів, таких як стримане холодною війною міжнародне становище Фінляндії та нові інтеграційні поштовхи всередині ЄЕС.

Тим не менш, інтерес до розширеного ЄЕС серед північноєвропейських країн був таким високим, що кожна з них, включно із Фінляндією, яка приєдналася до ЄАВТ в 1970 р., мала у своєму активі двосторонні торговельні угоди з Брюсселем, підписані у 1972–1973 рр. [18, с. 307–336].

Початок 1970-х рр. був позначений міжнародною фінансовою нестабільністю та паливними кризами, які чинили значний вплив на політичну ситуацію та відповідно завдали чимало проблем розширеному ЄЕС. Разом з усвідомленням неможливості запровадження Європейського валютного союзу інтеграційні процеси поволі пішли на спад й уряди країн-учасниць зайнялися

Bulletin of Taras Shevchenko National University

убезпеченням своїх власних економічних, і, у першу чергу, паливних потреб та інтересів.

Серед інших проблем слід зазначити бюджетну кризу, спровоковану вперше наслідками британського членства в ЄС, саме вона стане на довгі роки супутником подальших інтеграційних процесів. За певних прийнятних та зрозумілих обставин британському уряду вдалося досягти перегляду бюджетних внесків власної країни до казни ЄЕС. Цю неоднозначну ситуацію не було розв'язано до саміту в м. Фонтенбло, який відбувся в 1984 р. Такій загальній картині стагнації та кризи ЄЕС не могли протистояти відносні успіхи інтеграційних процесів, що відбувалися у даний період: порівняно ефективне функціонування координаційного механізму в зовнішній політиці, запровадження прямих виборів до Європарламенту та прийняття Греції до ЄЕС в 1981 р. [2, с. 165–187, 3, с. 67–102].

У такій обстановці північноєвропейські країни не виявляли особливого зацікавлення у зміцненні зв'язків з ЄЕС, і тим більше – в участі у ньому. Данське членство розглядалося її сусідами як інструмент координації спільного скандинавського підходу до ЄЕС і сприяло підвищенню ефективності північноєвропейської співпраці [1, с. 21–32, 18, с. 99–120].

Таким чином, дії скандинавських країн по відношенню до інтеграційних процесів у Європі в зазначений період були продиктовані в більшій мірі реакцією, ніж власними ініціативами. Північноєвропейські держави частіше виступали з позицій захисту, ніж застосовували атакуючу тактику в євроінтеграційних зрушеннях. Такий стан справ було зумовлено низкою причин, що витікають з відмінностей у політичній та правовій системах, структурі зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних пріоритетів, ставленні до культурної ідентичності, що вирізняли країни Скандинавії від решти провідних західноєвропейських держав.

1. *Amstrup N.*, *Sørensen C.* Denmark – Bridge between the Nordic Countries and the European Communities // Cooperation and Conflict. – 1975. – Vol. 10. 2. *Armstrong D.*, *Lloyd L.*, *Redmond J.* From Versailles to Maastricht. International Organization in the Twentieth Century. – London, 1996. 3. *Dinan D.* Ever Closer Union. An Introduction to European Integration 2nd ed. – London, 1999. 4. *Gstöhl S.* Reluctant Europeans: Norway, Sweden and Switzerland in the Process of Integration. – Boulder, 2002. 5. *Hansen L.*, *Weaver O.* eds. European Intgration and national identity: the challenge of the Nordic states. – London; N.-Y., 2002. 6. *Hansen P.*, *Small M.*, *Siune K.* The Structure of the Debate in the Danish EC Campaign: A Study of an Opinion-Poll Relationship// Journal of Common Market Studies. – 1976. – Vol. 2. 7. *ngerbritsen C.* The Nordic States and European Unity. – Ithaca, 1998. 8. *Johansson K.* Sverige I EU. – Stockholm, 1999. 9. *Lunderstad G.* Scandinavia and the Cold War 1945–1949. – Oslo; N.-Y., 1980. 10. *Martens H.* Danmarks ja. Norges nej. – Copenhagen, 1979. 11. *Miles L.* Sweden and European Integration. – Ashgate, 1997. 12. *Milward A.* The Reconstruction of Western Europe, 1945–1951. – London, 1984. 13. *Olesen T.*, ed. Interdependence Versus Integration. Denmark, Scandinavia and Western Europe, 1945–1960. – Odense, 1995. 14. *Sevo´n C.* Visionen om Europa. Svensk neutralitet og europeisk teruppbygnad 1945–1948. – Helsinki, 1995. 15. *Sogner I.*, *Archer C.* Norway and Europe: 1972 and Now // Journal of Common Market Studies. – 1995. – Vol. 33. – № 3. 16. *Toivo M.* The Reluctant Europeans: The Attitudes of the Nordic Countries Towards European Integration. – London, 1977. 17. *Wiklund C.*, *Sundelius B.* Nordic Cooperation in the Seventies: Trends and Patterns // Scandinavian Political Studies. – 1979. – Vol. 2. 18. *Wilkund C.* The Zig-Zag Course of the NORDEK negotiations // Scandinavian Political Studies. – 1970. – Vol. 5. 19. *Ристе У.* История внешней политики Норвегии. – М., 2003.

Надійшла до редколегії 10.03.05

А. Шилова, канд. іст. наук

ПОЛІТИЧНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК РЕСПУБЛІКИ МАКЕДОНІЯ НА РУБЕЖІ XX – XXI СТОЛІТЬ

Розглянуто політичний та економічний розвиток Республіки Македонія з моменту проголошення незалежності, особливу увагу приділено українсько-македонським відносинам.

The article deals with political and economic development of Republic Macedonia, the special attention is given to the Ukrainian – Macedonian relations.

Дезінтеграційні процеси в югославській федерації призвели до її розпаду на початку 90-х рр. XX ст. 17 листопада 1991 р. Республіка Македонія прийняла конституцію, що проголосила республіку демократичною суверенною державою. 21 лютого 1992 р. керівники Македонії та СФРЮ підписали угоду про вивід частин Югославської народної армії з території республіки. Тим самим Македонії вдалося уникнути військових зіткнень та відокремитися від СФРЮ мирним шляхом.

Проте Македонія опинилася перед складною зовнішньополітичною проблемою визнання, адже Греція, посилаючись на часи Олександра Македонського, заперечувала саму назву новоутвореної незалежної держави. Нагадаємо, що починаючи з Балканських війн 1912–1913 рр. *македонське питання* було одним із найбільших регіональних "яблук розбрату" на Балканах.

17 грудня 1991 р. у Брюсселі відбулося засідання міністрів закордонних справ країн – членів ЄС, на якому було прийнято "Декларацію щодо критеріїв визнання нових держав у Східній Європі та Радянському Союзі", "Декларацію по Югославії". У зазначених деклараціях ЄС висловлювала готовність визнати незалежність тих югославських республік, які будуть дотримуватися Заключного Акта Гельсінської Наради, Паризької хартії, Статуту ООН, принципів самовизначення, гарантуватимуть додержання прав людини та прав національних меншин й етнічних груп [2, с. 19]. І вже 19 грудня Збори Республіки Македонія прийняли Декларацію про визнання Республіки Македонії як суверенної та незалежної держави, у якій зазначалося, що Республіка Македонія "виконує умови, висунуті Радою міністрів ЕС" і тому очікує визнання [9, с. 5].

Греція рішуче виступала проти назви республіки "Македонія" (тому що так зветься область в Північній Греції), проти використання історичної грецької атрибутики в офіційній македонській символіці, наполягала, щоб Македонія дала гарантії того, що не має територіальних претензій до сусідніх держав. Уряд Греції заявив, що ніколи не погодиться, щоб у назві сусідньої держави було *грецьке* слово "Македонія" [7, с. 39].

У лютому 1992 р. уряд Македонії, намагаючись вийти зі своєї ізоляції і відновити зв'язки, перервані війною на Балканах, звернувся до уряду України з пропозицією щодо взаємного визнання обома країнами державної незалежності одна одної.

Хоча Македонія й уникнула участі у війні, проте постраждала внаслідок подвійного ембарго і протягом кількох років жила як місто в облозі. На півночі її кордон із Сербією було закрито внаслідок подвійного ембарго проти цієї країни. На півдні Греція блокувала головну дорогу, яка з'єднувала Македонію з портом Салоніки. Єдиною "віддушиною" було автомобільне та залізничне сполучення через кордон із Болгарією. Для республіки, яка була однією з найбідніших у колишній Югославії, то були важкі роки. Економічне виробництво та капіталовкладення різко скоротилися, і, за офіційною статисти-

© А. Шилова, 2006

http://dspace.nplu.org/ Vasyl Stefanyk National Scientific Library

кою, середній річний прибуток на душу населення, який до розпаду Югославії становив 2200 дол., зменшився до 700 дол. [8, с. 16].

За даними перепису 1994 р., слов'яни, яких, власне, і вважають *македонцями*, складали 66,5 % населення країни, албанці – 22,9 %. Інше населення – це турки, серби, цигани [12, с. 6]. Однак албанці піддавали сумнівам результати перепису, стверджуючи, що на них припадає третина всього населення. Як і на інших територіях колишньої Югославії, албанці і в Македонії виявляли високу активність, вимагаючи надання їм автономії в її складі. Домагаючись автономії, керівництво Партії демократичного процвітання, яка виступала виразником інтересів албанського населення, всіляко наголошувала на різниці між тенденціями у Косові та Македонії. Головні аргументи: у Косові албанці ніколи не захочуть співіснувати із сербами, а в Македонії вони готові існувати разом із македонцями [4, с. 269].

У квітні 1993 р. республіку було прийнято до ООН під тимчасовою назвою Колишня Югославська Республіка Македонія. Україна визнала державну незалежність Колишньої Югославської Республіки Македонії лише 23 липня 1993 р. після того, як її визнали 29 країн світу, серед яких були Болгарія, Туреччина, Хорватія, Росія, Білорусь, країни ЄС (крім Греції, Франції, Бельгії), Польща, Литва, Ізраїль. Причиною такого запізнілого визнання, порівняно з тією поспішністю, з якою було визнано Словенію та Хорватію, стало звернення Греції з проханням до України підтримати її позицію стосовно Македонії. Крім того, могли виникнути певні проблеми і з Болгарією, академічна наука якої завжди заперечувала існування самостійної македонської мови, вважаючи її штучно створеною за часів Тіто, і в принципі сприймала македонську мову як діалект болгарської. Болгарія взагалі ніколи не визнавала *македонської нації* як такої, хоча визнавала її державність [11, с. 65]. На побутовому рівні в Болгарії поширеною є думка, що македонці – це болгари з погляду історичного походження [1, с. 37]. Проболгарські настрої вельми сильні і в самій Македонії. Неабияке значення для України мала й позиція Туреччини, яка сформувала свою *групу впливу* серед мусульманського населення Македонії. Нарешті, певна кола в Сербії також заперечували незалежність Македонії, вважаючи її сербською територією.

У червні 1996 р. вже 72 держави визнали Македонію, з яких 35 – під назвою Республіка Македонія.

Після досягнення самостійності в Македонії почалися радикальні зміни політичної та економічної систем. Конституція закріплювала створення громадянської, демократичної, правової держави. Вищим законодавчим органом республіки є однопалатний парламент – Зібрання Республіки Македонія, який складається із 120 депутатів та обирається на чотири роки. Македонська влада на першому етапі незалежності ледь утримувала хистку рівновагу між різними етноконфесійними групами та політичними силами в країні.

Міжнаціональне напруження в Македонії збільшилося після самочинного відкриття у 1994 р. Албанського університету в Тетово. Однак тоді вдалося досягти компромісу, і в Педагогічній академії було відкрито албанський факультет. У листопаді 1995 р. Збори республіки прийняли закон про місцеве самоврядування, згідно з яким у кожній територіальній громаді дозволялося користуватися рідною мовою поряд з державною. Завдяки цьому в 11 із 123 громад стали вживати албанську мову, а у двох – турецьку.

В умовах військових дій, що розгорталися на території Хорватії, а також Боснії і Герцеговини, керівництво Македонії звернулося до ООН з проханням відправити загін *блакитних шоломів* у Македонію. Обмежений контингент ООН отримав узимку 1993 р. мандат на розміщення в Македонії з метою оперативного інформування та попередження можливих провокацій на кордоні із Сербією. У грудні 1993 р. Збори Республіки Македонія прийняли рішення просити про приєднання до НАТО. Усі політичні партії без виключення підтримали це рішення. 15 листопада 1995 р. республіка приєдналася до програми "Партнерство заради миру", що розглядалося у країні як прорив до системи європейської і світової безпеки.

Економічне становище Македонії після здобуття самостійності було вкрай важким. Перервалися традиційно тісні господарчі зв'язки з усіма колишніми республіками СФРЮ. А перехід республіки до ринкових відносин збігся з уведенням санкцій проти Югославії. Македонія втратила приблизно 60 % колишніх ринків. Проблеми у греко-македонських відносинах ускладнили й економічні відносини: навесні 1994 р. Греція ввела торговельне ембарго проти Македонії, закрила порт Салоніки для македонських товарів, тому проголошена урядом програма економічної стабілізації опинилася під серйозною загрозою. За офіційними даними, Македонія втратила внаслідок санкцій більше 3 млрд дол. Валовий внутрішній продукт з 1991 по 1993 рр. зменшився на 30 %, рівень безробіття наблизився до 40 %, обсяг промислового виробництва впав на 50 %. Внаслідок падіння виробництва сталеливарні та нікелеві підприємства були близькі до закриття, текстильна промисловість працювала на 30 % своєї могутності, зменшилися надходження від туризму, транзиту. Плануючи здійснити економічні реформи на підставі прийнятої в 1994 р. стабілізаційної програми, Македонія розраховувала на фінансову допомогу МВФ, Всесвітнього банку, усього держав – країн ЄС. Пріоритетами економічної реформи були створення умов для функціонування ринкового господарства і швидка приватизація. Проведення строгої рестриктивної кредитно-фінансової політики дозволило знизити щорічну інфляцію в 1994 р. до 50 %, скоротити дефіцит державного бюджету.

У лютому 1994 р. в Києві під час перебування офіційної делегації Колишньої Югославської Республіки Македонія (КЮРМ) на чолі з міністром уряду країни С. Андовим було підписано протокол про наміри щодо розвитку торговельно-економічного співробітництва між двома країнами, яким визначалися основні напрями майбутньої співпраці у сфері економіки, що становлять взаємний інтерес [5, с. 2].

У вересні 1994 р. було досягнуто домовленості про встановлення консульських відносин. 3 червня 1997 р. у м. Скоп'є між Урядом Македонії та Урядом України було підписано Угоду про торгівлю та економічне співробітництво, ратифіковану Верховною Радою України 16 січня 1998 р. [3, с. 4]. Починаючи з 1994 р., на опрацюванні македонською стороною знаходилися угоди про повітряне сполучення, про взаємне визнання судових рішень з карних справ, про взаємний захист інвестицій, про юридичну допомогу в громадських та карних справах, про правову допомогу та правові відносини в цивільних і кримінальних справах, про співпрацю в галузі культури, освіти, туризму, а також проект Договору про дружбу та співробітництво між Україною та КЮРМ [3, с. 4].

У квітні 1995 р. Всесвітній банк надав Македонії кредит у розмірі 85 млн дол. з метою коректування фінансового та підприємницького секторів. Цю позику, терміном на 35 років на пільгових умовах, що включали знижений відсоток і десятирічний період відстрочки погашення боргу, було надано з метою допомоги реорганізації і зміни структури капіталу банків, та структурної перебудови 25 найбільших підприємств. Джерелом подальшого економ-

мічного росту стали середні підприємства, будівництво, сільське господарство та сфера послуг.

У 1997 р. уряд провів девальвацію на 16 %, і в наступні роки намагався підтримати курс національної валюти, обмежити інфляцію 4–5 % щорічно, збільшити темпи зростання промисловості та валового внутрішнього продукту. У 1998 р. новий уряд заявив про намір радикально реформувати національну економіку, продовжити реструктивну грошово-кредитну і бюджетну політику, зменшити безробіття, забезпечити приплив іноземних капіталів до країни. Проте за розмірами іноземних капіталовкладень Македонія займала останнє місце серед постсоціалістичних країн.

Зовнішня політика Македонії, спрямована на встановлення добросусідських відносин з усіма державами, використовуючи мирні засоби, переговори та компроміси, принесла свої результати. 12 жовтня 1995 р. Македонія стала членом ОБСЄ, а 8 листопада – членом Ради Європи. У вересні 1995 р. після чотирьохрічних суперечок Македонія і Греція підписали в Нью-Йорку угоду про нормалізацію відносин. Греція погодилася визнати Македонію як суверену державу, зняти економічне ембарго. Влада Скоп'є відмовилася від Вергінської зірки – емблеми царя давніх македонців Філіпа II, батька Олександра Македонського. У Конституції Македонії, крім того, офіційно підтверджено, що вона не має територіальних претензій до Греції. У квітні 1996 р. було підписано договір про нормалізацію відносин із Союзною Республікою Югославією. Внаслідок домовленостей було створено митну унію двох держав, почалося вільне пересування людей і товарів через кордон, з'явилися умови для сприятливої торгівлі. Наприкінці 1996 р. обидві сторони підписали сім міжурядових угод, які тільки протягом одного року значно поліпшили економічну співпрацю.

16–17 грудня 1998 р. під час першого візиту Президента України Л. Кучми до Македонії було, нарешті, підписано Договір про дружбу і співробітництво, а також низку важливих Угод, зокрема, про співпрацю у галузі освіти, культури, спортивних обмінів, повітряного сполучення, взаємного визнання результатів робіт з оцінки відповідності якості товарів і послуг, військово-технічного співробітництва [10, с. 42]. У червні 1999 р. у Києві відбулося засідання спільної українсько-македонської комісії з торговельно-економічного співпраці. Було підписано протокол щодо умов поступової лібералізації двосторонньої торгівлі. 11 січня 2000 р. Верховна Рада України ратифікувала Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Республікою Македонія. У березні 2001 р. Україна, як держава, головуюча в РБ ООН, виступила за збереження територіальної цілісності й суверенітету Македонії, підтримала політику македонського Уряду з розв'язання міжетнічного конфлікту мирним шляхом. У схваленій резолюції № 1345 Ради Безпеки рішуче засудила акти насильства, включаючи терористичну діяльність, вчинені албанськими екстремістами в окремих районах Македонії та на півдні Сербії.

Важливими напрямами розвитку двосторонніх відносин між двома країнами є співпраця між Україною і Республікою Македонія у сфері культури, науки та освіти, що обумовлено історично-культурною, релігійною, мовною близькістю двох слов'янських народів. З вересня 2003 р. розпочалося викладання македонської мови у Львівському національному університеті. Опрацьовується питання щодо викладання української мови в університеті св. Кирила і Мефодія м. Скоп'є. Успішно розвивається співробітництво між Народною університетською бібліотекою ім. Св. Кл. Охридського та Національною бібліотекою України ім. В.І. Вернадського. Плідною є співпраця Академії наук Македонії та Національної Академії наук України, Українського державного славістичного центру НАН України, Міністерства освіти і науки України та Київського славістичного університету.

За підсумками українсько-македонських переговорів на найвищому рівні в червні 2005 р. було підписано низку двосторонніх міжурядових документів: Угоду між Кабінетом Міністрів України та урядом Республіки Македонія про співробітництво у сфері інформації, главами зовнішньополітичних відомств двох країн План консультацій між Міністерствами на 2006 р., Програму співробітництва між міністерствами культури України і Республіки Македонія на 2005–2006 рр., Угоду між Міністерствами охорони здоров'я України та Македонії про співробітництво у сфері охорони здоров'я та ін. За підсумками переговорів у Києві Президенти України та Македонії підкреслили, що, окрім обопільного прагнення всебічно розвивати економічні, політичні та культурні відносини, Україну і Македонію об'єднує спільна стратегічна мета – інтеграція до європейських та євроатлантичних структур [6, с. 3]. За наявності обопільної зацікавленості українсько-македонські відносини в XXI ст. можуть стати справді партнерськими для обох сторін.

На початку 2005 р. Македонія представила Європейській комісії відповіді на питання, що стосуються можливості початку переговорів про вступ цієї держави до Євросоюзу. За словами прем'єр-міністра Македонії Владо Буковського Македонія очікує, що переговори про вступ почнуться в 2006 р., а до ЄС країна приєднається в 2010 р. "Наші громадяни і всі політичні партії єдині в тому, що стати країною-кандидатом і, згодом, приєднатися до ЄС – це єдиний шлях, по якому ми повинні йти", – підкреслив прем'єр [13, с. 8].

Таким чином, пріоритетними напрямами в розвитку Македонії визнані: перехід до ринкової економіки, захист прав людини, толерантність міжетнічних відносин, вступ у НАТО та ЄС.

1. *Абросимов В.* Обстановка в Македонии: взгляд из Софии // Компас. – 1994. – № 187. 2. *Волков В. К.* Трагедия Югославии // Новая и новейшая история. – 1994. – № 4–5. 3. Голос України. – 1998. – 23 січ. 4. *Каменецький М.* Колишня Югославія – конфліктогенний простір // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. – К., 1997. 5. Поточний архів МЗС України. Управління Європи та Америки // Українсько-македонські відносини. – 1997. 6. Поточний архів МЗС України // За підсумками українсько-македонських відносин на найвищому рівні. – 2005. 7.Республика Македония: трудности в проведении реформ // ИТАР–ТАСС: АТЛАС. – 1994. – 11 марта. – № 11. 8. *Робинсон Э., Хоуп К.* Республика Македония: политическое и политическое положение // Компас. – 1995. – № 65. 9. Службен весник на Социјалистичка Республика Македонија. – Скопје, 1991. – 24 дец. – № 57. 10 Українсько-македонські відносини (1993–2000 рр.) // Україна і Європа 1990–2000. Анотована історична хроніка. – К., 2001. 11. *Узумов К., Цанева Е.* Христос на Балканите: основни моменти на етническата ситуация в Република Македония. – София, 1993. 12. The Financial Times. – 1997. – August 1. 13. The Financial Times. – 2005. – February 21.

Надійшла до редколегії 17.03.05

Київський національний університет

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуски 85-86

Редактор Т.Гуз

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію засобів масової інформації КІ № 251 від 31.10.97. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", директор Г.Л.Новікова. Адреса ВПЦ: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43. ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 239 3128

Підписано до друку 18.11.06. Формат 60x84 1/8. Вид. № 165. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 500. Ум. друк. арк. 7,6. Обл.-вид. арк. 9,63. Зам. № 23-1397.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; (38044) 239 3158; факс (38044) 239 3128
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua
WWW: http://vpc.univ.kiev.ua

Kyiv National Taras Shevchenko University